John Gray

Apgaulinga viltis

Globalaus kapitalizmo iliuzija

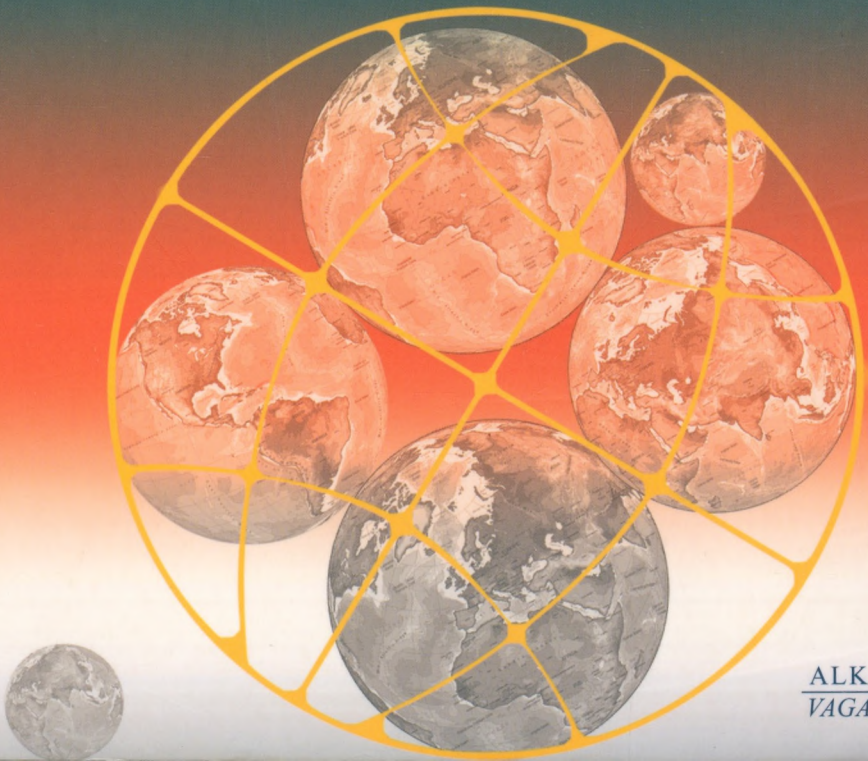

ALK
VAGA

John Gray

Apgaulinga viltis

Globalaus kapitalizmo iliuzija

Iš anglų kalbos vertė
Audrius Daukša

VAGA / ALK

UDK 330.342
Gr 54

Versta iš:
John Gray. FALSE DAWN
The Delusions of Global Capitalism
Granta Books, London, 2002

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas
ir Atviros visuomenės instituto Vertimų projektas

This edition published with the support from the
Open Society Fund-Lithuania and Next Page Fundation

Originally published in English by Granta
Books Publications under the title *False Dawn: The Delusions of Global Capitalism*,
copyright © 1998, 2002 by John Gray
© Vertimas į lietuvių kalbą,
Audrius Daukša, 2006
© Leidykla VAGA, 2006

ISSN 1392-1673
ISBN 5-415-01867-0

TURINYS

Padėkos žodis 7

Pratarmė naujajam leidimui 9

1. NUO DIDŽIOSIOS TRANSFORMACIJOS
IKI GLOBALIOS LAISVOSIOS RINKOS 25

2. LAISVOSIOS RINKOS INŽINERIJA 50

3. TAI, KAS NĖRA GLOBALIZACIJA 91

4. GLOBALI LAISVOJI RINKA PASIRENKA
BLOGIAUSIAS KAPITALIZMO RŪŠIS:
AR TAI NAUJASIS GRESHAMO DĖSNIS? 119

5. JUNGTINĖS AMERIKOS VALSTIJOS IR
GLOBALAUS KAPITALIZMO UTOPIJA 145

6. ANARCHINIS KAPITALIZMAS
POSTKOMUNISTINĖJE RUSIJOJE 185

7. VAKARŲ SAULĖLYDIS IR AZIJOS 225
KAPITALIZMŲ AUŠRA 225

8. *LAISSEZ-FAIRE* PABAIGA 259

Post Scriptum 277
Nuorodos 313
Vardų rodyklė 337

PADĖKOS ŽODIS

Vargu ar šią knygą būčiau parašęs be daugelio žmonių pagalbos. Ir be Neilo Beltono padrąsinimų kažin ar aš ją netgi būčiau pradėjęs rašyti. Jau nekalbant apie tai, kad būčiau šią knygą pabaigęs. Jo nenuilstama pagalba bei įžvalgus vertinimas buvo labai vertingi per visą šio darbo eigą. Ir vargu ar būčiau galėjęs tikėtis ar sau linkėti geresnio redaktoriaus.

Keletas žmonių maloniai sutiko pareikšti savo nuomonę dėl atskirų skyrių ar visos knygos. Davido Barrono, Nicko Butlerio, Colino Clarko, Tony Giddenso, Willo Huttono, Jameso Sherrio, Geoffo Smitho ir George Waldeno komentarai bei pastabos mūsų diskusijose man pasiūlė nemažai knygoje gvildenamų temų. Jane Robertson pagalba buvo neįkainojama knygos redakciniame etape.

Kadangi aš nepriėmiau visų šią knygą perskaičiusiųjų patarimų, kaip galbūt ir jie nepriims visų mano išsakomų minčių ir argumentų, visi esantys nuomonių skirtumai tebelieka galioti.

AUTORIAUS PASTABA

Originalusis knygoje spausdinamas tekstas yra nepakeistas. Reaguojant į naujai iškylančius klausimus buvo parašytas naujas baigiamasis žodis. Neilo Beltono komentarai kaip visada buvo naudingi ir svarbūs. Pokalbiai su George Sorosu stimuliavo mano mintis ir padėjo rasti atsakymus į daugelį svarbių klausimų. Tačiau visos šioje knygoje išdėstytos mintys ir argumentai išreiškia tik mano paties nuomonę.

John Gray, Rugpjūtis 1998

PRATARMĖ NAUJAJAM LEIDIMUI

Pirmą kartą ši knyga pasirodė 1998 m. kovo mėnesį. Pakartotinas *Apgaulingos vilties* leidimas kartu su baigiamuoju žodžiu, kuris buvo parašytas tų pačių metų rudenį, spausdinamas be pakeitimų. Tada baigiamajame žodyje aš rašiau, jog dabartinis globalaus kapitalizmo režimas yra iš principo labai nestabilus ir kad pasaulyje bandoma diegti globali laisvoji rinka yra ne tarp įvairių šalių politinių ar ekonominių sistemų vykusios konkurencinės kovos, o dirbtinai sukurto politinės utopijos projekto įgyvendinimo išdava, ir kad netolimoje ateityje šio projekto laukia griūtis. Taip pat aptariau keletą, mano nuomone, galimų scenarijų, kaip tai galėtų vykti: JAV ekonomikos burbului neišvengiamai bliūkštant, tai gali atgaivinti protekcionistinę politiką, prasidėsiančią tose pačiose Jungtinėse Valstijose; senkantys pasaulio gamtiniai ištekliai, iš kurių vienas svarbiausių yra nafta, galingąsias pasaulio valstybes gali priversti iš naujo perrašyti Didžiojo žaidimo taisykles Centrinėje Azijoje; ir pasaulyje daugybei chroniškai silpnų valstybių gali nebepavykti kontroliuoti karo, dėl to pasaulyje gerokai padidės branduolinio terorizmo grėsmė. Visa tai turėdamas omenyje, aš rašiau: „Šiandieninis *laissez-faire* režimas bus trumpesnis nei vadinamasis *belle epoque* laikotarpis, kuris truko nuo 1870 iki 1914 metų ir baigėsi Pirmojo pasaulinio karo apkasuose[1].

Tolesni įvykiai iš tiesų tokią analizę patvirtino. Tai, kas atsitiko 2001 m. rugsėjo 11-ąją, nei papildomai išbalansavo, nei sukūrė kokias nors naujas sąlygas, dėl kurių globalus *laissez-faire* režimas šiandien akivaizdžiai griūna. Tai, kas jį griauna, iš tiesų egzistavo nuo pat šio režimo pradžios ir paskutiniųjų XX amžiaus dešimtmetį tik įgavo pagreitį. Kartu šis teroristų išpuolis nebuvo kaip atsakas į globalaus kapitalizmo ar Amerikos visuomenės ydas. Tai

buvo pirmosios salvės naujojo tipo kare, kurio strateginis tikslas yra sugriauti delikatų jėgų balansą Artimuosiuose Rytuose. Rugsėjo 11-osios efektas yra tas, jog šis įvykis atskleidė ir primygtinai parodė globalizacijos realybę, kuri paskutinįjį XX amžiaus dešimtmetį buvo nesuprasta ar tiesiog slepiama. Ir toje realybėje paaiškėjo, kad Jungtinės Amerikos Valstijos gerokai labiau pažeidžiamos nei buvo manoma.

Šioje naujojo leidimo pratarmėje aš apžvelgsiu tris klausimus: vykstančio karo metamorfozes, pasireiškiančias tokių organizacijų kaip Al Qaeda galimybėmis skleisti terorą pasauliniu mastu; mažėjančių gamtinių išteklių vaidmenį grįžime į klasikinę geopolitiką; ir senųjų geopolitinių konfliktų ir naujojo karo sąveiką, dėl ko pasaulinės rinkos darysis vis labiau išbalansuotos, o tai globaliai *laissez-faire* politikai ir padarys galą.

Globalizacija ir naujasis karo veidas

Globali *laissez-faire* politika yra laikotarpio, save įtikinusio esant taikos laikotarpiu, fantazija. Bet tarp Berlyno sienos ir Pasaulinio prekybos centro griūčių praėję dvylika metų nebuvo taikūs. Visą šį laiką buvo kariaujama. Bet tie karai vyko tolimose ar skurdžiose šalyse, todėl liko beveik nepastebėti. Šimtai tūkstančių, o gal ir milijonai žmonių žuvo buvusioje Jugoslavijoje ar Ruandoje, tačiau turtingose Vakarų valstybėse, kur niekad nesibaigiančiu atrodantis ekonominis bumas tarsi užgožė ir tuos karus, ir jų priežastis, vyravo įsitikinimas, kad dabartinis pasaulis iš esmės yra saugus ir plataus masto karinis konfliktas jame neįsiliepsnos. Bet tai toli gražu ne taip, ir Šaltajam karui pasibaigus, pasaulis netapo saugesnis. Tam tikra prasme dabar jis yra gerokai pavojingesnis.

Viena iš padidėjusio nestabilumo priežasčių buvo valstybės institucijų ir funkcijų suirutė postkomunistinėje Rusijoje, atsiradusi dėl Vakarų jai primestos šoko terapijos politikos, su kuria šalyje buvo norima įdiegti vakarietiško stiliaus rinkos ekonomiką. Skatindama kuo greičiau griauti buvusį tarybinės valstybės aparatą, bet tuo pat metu neturėdama kuo jį pakeisti, tokia politi-

ka Rusijoje neišvengiamai pagimdė anarchinį kapitalizmą, kuriame dominuoja organizuotas nusikalstamumas ir kuris suklestėjo Jelcino vyriausybės laikais. Neturint nei užtikrintos teisėtvarkos, nei rinkos ekonomikos infrastruktūros, postkomunistinė Rusija labai greitai tapo buvusios komunistinės nomenklatūros nuosavybe. Nesirūpindama jokiomis socialinėmis garantijomis, šoko terapijos politika šalyje sužlugdė didžiąją profesionalios vidutiniosios klasės dalį. Taip pat ir tūkstančius mokslininkų, iki tol dirbusių šalies karinėje pramonėje. Netekę darbo ir pragyvenimo šaltinio, daugelis jų buvo priversti savo paslaugas siūlyti užsienio valstybėms ir organizacijoms, kuo ypač mielai pasinaudojo norintys įsigyti masinio naikinimo ginklų. Dėl šoko terapijos Rusija tapo tik dar labiau yrančia valstybe su suskaldyta visuomene ir ekonomine depresija, ko gero, gilesne nei ketvirtojo dešimtmečio Didžioji depresija, kurią teko išgyventi Europai ir Jungtinėms Amerikos Valstijoms.

Karo priemonių ir ginkluotės prasme šoko terapija Rusiją pavertė pasauliniu ginklų turgumi. Didelė dalis buvusios Tarybų Sąjungos karo mašinos buvo išparduota visiems norintiems ir siūlantiems didžiausią kainą. Ir tarp tokių buvo ne tik valstybės, bet ir visame pasaulyje įvairiausius karus kariaujančios nevalstybinės jėgos – politinės organizacijos bei nereguliarios karinės ar teroristinės grupuotės. Vakarų vadovai naiviai manė, jog nebūdama supervalstybė Rusija jiems daugiau nebekels pavojaus. Vienintelis dalykas, dėl ko jie neklydo, – tai Rusijos kaip supervalstybės statusas, kurio išties nebeliko. Tačiau Vakarų vadovai taip ir nesuvokė, kad būtent dėl jų skatintos politikos Rusijoje ir atsirado anarchija, ilgainiui tapusi grėsme jų pačių saugumui.

Neoliberalai teigia, kad laisvoji rinka yra natūrali ekonominio gyvenimo forma, atsiradusi valstybės valdyme spontaniškai mažėjant vyriausybės vaidmeniui. Istoriškai tokia primityvi ideologija niekad nėra turėjusi jokio pagrindo ir išbandyta Jelcino Rusijoje akivaizdžiai sužlugo. Laisvoji rinka yra ne ekonomikos natūralios evoliucijos, o valstybės galios dirbtinai sukurtas produktas. Nesuprasdami šios paprastos tiesos ir tuo nesivadovaudami Vakarų vadovai iš tiesų patys ir užtikrino Rusijoje bandyto

projekto žlugimą. Bet tokie Vakaruose vyraujantys įsitikinimai padarė daug daugiau žalos, ir toli gražu neapsiriboja viena nelaiminga šalimi.

Vienas iš faktų, į kurį, beje, keistai nekreipiama dėmesio, yra tai, jog XXI amžiaus pradžioje pasaulyje liovėsi egzistavę nemažai modernių valstybių.[2] Ne tik postkomunistinėje Rusijoje ar postkolonijinėje Afrikoje, bet ir tokiose šalyse, kaip Albanija, Gruzija, Afganistanas, Pakistanas, Čečėnija ir Bosnija, nedaug kas galėtų priminti funkcionuojančią modernią valstybę. Šios šalys yra tarsi nugrimzdusios į hobsišką natūraliąją būseną, arba psichologinį egoizmą, kuriame elementarus žmogaus saugumas daugumai piliečių nėra garantuotas. Iš dalies dėl to, kad tokia aplinka yra idealios sąlygos terorizmo inkubacijai. Sužlugusios valstybės ir nevaržomas kapitalo judėjimas, o tai savo ruožtu yra viena iš kertinių laisvosios rinkos sąlygų, ir leido tokioms organizacijoms kaip Al-Qaeda pradėti diktuoti savo valią pasauliui.

2001 m. rugsėjo 11-osios įvykiai patvirtina pagrindinę *Apgaulingos viltie*s tezę: globalizacija veikia kaip jėga, kuri ir pakerta globalią laisvąją rinką. Globalizacija – o tai yra daugiau nei mokslo žinių bei technologijų plitimas pasauliniu mastu – mažų mažiausiai siekia XIX amžiaus antrąją pusę, kai pirmą kartą vandenyno dugnu buvo nutiestas transatlantinis telegrafo kabelis. Dėl daugelio žmogaus aktyvumo sričių laiką ir atstumą trumpinančių naujųjų technologijų globalizacija yra gausėjančių mokslo žinių šalutinis produktas, ir savo ruožtu tai yra nesulaikomas procesas, iš tiesų neturintis nieko bendra su tendencija nešti pasauliui kokias nors konkrečias liberaliąsias vertybes, galinčias užtikrinti taiką, skelbti politinių ar ekonominių idėjų triumfą. Ir devintajame XX amžiaus dešimtmetyje konstruota laisvoji rinka tėra tik vienas iš keleto režimų, jau daugiau nei šimtmetį vykstančiame globalizacijos procese.

Rugsėjo 11-ąją, Jungtinės Valstijos buvo įpainiotos į neįprastą karą, kurio idėja nėra nauja. Partizaninis karas XX amžiuje buvo plačiai praktikuojamas Vietname. Civiliniai objektai būdavo reguliarūs taikiniai konfliktuose Malajoje, Olsteryje, Baskų regionuose Ispanijoje, Šri Lankoje, Kašmyre, Alžyre, vakarinėje Jordano pa-

krantėje Izraelyje ir daugelyje kitų vietų. Bet kaip šie pavyzdžiai ir rodo, savo esme ir uždaviniais dažniausiai terorizmas neperaugdavo nacionalinio ar regioninio masto. Naujajame kare, pasireiškusiame teroristų išpuoliais Niujorke ir Vašingtone, išties buvo nauja tai, jog tai įvykdžiusi organizacija įrodė esanti pajėgi organizuotą smurtą skleisti pasauliniu mastu, ir nė viena iš valstybių to nebegali kontroliuoti.

Tokioje karo metamorfozėje reikšmingą vaidmenį vaidina valstybės ir jos institucijų korozija. Organizuotos prievartos monopolija yra vienas labai svarbių modernią valstybę sąlygojančių faktorių. Viduramžiais karus paprastai inicijuodavo aristokratija ar bažnytiniai luomai. Bet nuo XVII amžiaus vidurio karai visada buvo suverenių valstybių prerogatyva. Klasikinį, arba vadinamąjį Klauzevico, karą skelbia valstybė, jį kariauja valstybės pavaldiniai tos valstybės vardu, ir valstybė jį gali nutraukti. Tokių karų vis dar pasitaiko. Pavyzdžiui, Folklendų ar Persijos įlankos karas. Tačiau sudėtingi ir nelengvai suvaldomi šių dienų kariniai konfliktai nebėra klasikiniai karai. Antai Artimuosiuose Rytuose kai kurios valstybės aiškiai remia ten vykstančius ginkluotus konfliktus. Tačiau tarp jų nėra nė vienos, turinčios pakankamai galios šiuos konfliktus sustabdyti ir užtikrinti taiką. Organizacijų, tokių kaip Al-Qaeda, veikla gerai atspindi naujojo karo pobūdį.

Išpuolius Niujorke ir Vašingtone įvykdęs teroristinis tinklas yra valstybės silpnumo išdava. Tačiau būtent tai Vakarų neoliberalizmas ir propagavo. Iš dalies Al-Qaeda ir panašios organizacijos yra ir organizuoto nusikalstamumo globalėjimo išdava[3]. Kaip ir daugelio kitų teroristinių organizacijų, jos veikla dažniausiai yra finansuojama iš nusikalstamos veiklos gaunamomis lėšomis, ypač iš prekybos narkotikais. Sudaryta iš pusiau autonominių, tarpusavy beveik nesusijusių ląstelių, savo struktūra ši organizacija yra gana panaši į kitus nusikaltėliškus kartelius. Tiek struktūrine, tiek ir įvairiomis kitomis prasmėmis Al-Qaeda yra organizacija, gerai prisitaikiusi ir galinti sėkmingai veikti globalios *laissez-faire* sukurtomis pusiau anarchinėmis sąlygomis. Tiesą sakant, tik tokiomis sąlygomis ji ir galėjo atsirasti. Beje, šis fenomenas apskritai tapo įmanomas ir dėl vieno iš pagrindinių globalizacijos varik-

lių – naujųjų technologijų. Šios organizacijos veikloje internetas ir masinės informacijos priemonės vaidina labai svarbų vaidmenį. Palydovinis ryšys ir televizija šiai organizacijai suteikia galimybę tiek susisiekti su savo nariais, esančiais įvairiose pasaulio vietose, tiek ir burti vienminčius bei verbuoti naujus organizacijos narius. Šios technologijos kartu yra ir efektyvus ginklas vaizdų kare, kuriame Al-Qaeda yra matoma kaip organizacija, išdrįsusi susikauti su galingiausia pasaulio valstybe.

Pasaulinė laisvoji rinka buvo pateikiama ir propaguojama kaip pasaulinė amerikietiškų vertybių versija. Bet gana greitai ji sukūrė sąlygas, keliančias grėsmę pačių Jungtinių Valstijų nacionaliniam saugumui. Yra tiek neišvengiama, tiek ir didžiai pageidautina, kad Jungtinės Amerikos Valstijos labai rimtai imtųsi peržiūrėti savąją politiką, iš esmės ir atvedusią prie dabartinės situacijos. Mano nuomone, Jungtinės Valstijos, be abejonės, turi visišką teisę bandyti apsisaugoti nuo tolimesnių antpuolių. Ir bent kol kas jos kariniai veiksmai buvo gana nuosaikūs. Bet tai nekeičia fakto, kad gilus ir rimtas savo politikos persvarstymas Jungtinėms Amerikos Valstijoms yra būtinas. Įprastos karinės priemonės prieš valstybes tikrai nepašalins grėsmės, kurią kelia jokių valstybių nekontroliuojamos organizacijos. Mėginimai keisti valdžią šalyse, kuriose vyriausybė beveik neturi galios, kaip ir grandioziniai ekonominiai projektai šalyse be stiprios vyriausybės, galinčios efektyviai kontroliuoti valstybės valdymą, yra beprasmiai, ir vienintelis, ką tai duoda, yra visuomenėje chronišku tampantis nesaugumo ir neužtikrintumo jausmas.

Dabartinėmis sąlygomis yra būtina daryti viską, kas įmanoma, bandant terorizmą apmalšinti, sulaikyti ir neleisti jam plisti. Tačiau yra naivu tikėtis, kad jį pavyks išrauti su šaknimis. Negana to, tiek kiek galima realiai pažvelgti į ateitį, nuo šiol terorizmas bus mūsų gyvenimo dalimi. Kartu su kitomis šalimis Jungtinės Amerikos Valstijos susidūrė su labai nelengva dilema, iškilusia pasauliui, kuris vis labiau integruotas ir kartu yra tarsi kaurai suvarpytas zonų, kuriose klesti anarchija.

Globalizacija ir grįžimas prie geopolitikos

Nei globalizacija, nei žlugančios valstybės nėra nauji reiškiniai. Nauja yra tai, jog šiais laikais tai egzistuoja drauge. Kaip pirmajame *Apgaulingos viltie*s leidime ir buvo spėjama, susiformavusios naujosios šių dienų aplinkybės pasitarnavo klasikinės geopolitikos atgimimui. Tokiomis sąlygomis, kurios, nors daug kuo ir naujos, visgi atspindi ir ankstesniųjų laikų patirtį, pagrindinis ir svarbiausias didžiųjų pasaulio galių uždavinys yra pasaulyje senkančių gamtinių išteklių kontrolės užsitikrinimas.

Liberalios rinkos idėjomis besiremiančioje globalios *laissez-faire* ideologijoje yra teigiama, kad gamtinių išteklių stygius niekada neištiks. Tokiuose standartine ekonomikos teorija besivadovaujančiuose teiginiuose naujųjų technologijų ir laisvos rinkos kainų mechanizmo derinys yra visiškai pajėgus užtikrinti, kad gamtinių išteklių visada bus pakankamai ir jų nepritrūks. Kitaip sakant, kad laisvojoje rinkoje išteklių trūkumai atsilieps jų kainoms, kurios dėl to didės. Didėjančios kainos savo ruožtu veiks kaip skatinamoji priemonė investuoti į tyrimus, kurie neabejotinai turėtų būti sėkmingi surandant ar sukuriant naujus išteklių rezervus. Kartu tai skatins ir naujųjų technologijų vystymąsi.

Kaip aš rašiau ir kituose savo darbuose[4], užsispyrimas, su kuriuo teigiama, kad natūralių žaliavų stygiaus pavyks išvengti žmogaus sumanumo ir išradingumo dėka, toli gražu nėra kokių nors mokslinių tyrimų padaryta išvada. Iš tikro tai tik judėjų krikščionių įsitikinimas, teigiantis, kad nuo visų kitų gyvų sutvėrimų žmonės visų pirma skiriasi tuo, kad iš natūralių gamtos suvaržymų jie patys gali save išvaduoti. XX amžiuje toks įtikėjimas pasireiškė karingose pasaulietiškose religijose, tokiose kaip marksizmas, ar liberalios rinkos ideologija. Visomis savo formomis toks tikėjimas yra viena iš pagrindinių moderniųjų laikų utopijos sudaromųjų dalių.

Mintis, jog bendromis naujųjų technologijų bei rinkos mechanizmų pajėgomis yra įmanoma išvengti gamtinių išteklių stygiaus, yra paprasčiausia iliuzija, kurioje visų pirma yra gerokai pervertinamos technologijų galios. O antra, ir tai dar svarbiau, yra visiškai

nepaisoma nei istorinių, nei politinių faktorių, kurie nuožmioje kovoje dėl šių išteklių ir išprovokuoja karus. Kaip nepaisoma ir fakto, kad rinkos jėgos negali panaikinti termodinamikos dėsnių. Be to, jei kurui, tarkim, benzinui pagaminti reikalingos energijos kaina taps didesnė už paties benzino kainą, tai paprasčiausiai bus nenaudinga ir neneš jokio pelno. Vargu ar reikėtų ginčytis su tokiom paprastom ekonominėm tiesom, gana aiškiai parodančiom, jog žaliavų stygių spręsti vadovaujantis kainų mechanizmo principais yra ne kas kita kaip radikali utopija. Ji, beje, dar remiasi ir prielaida, jog tol, kol didėjančių kainų skatinamos naujosios technologijos išgeneruos kokį nors sprendimą, gyvenimas vyks kaip vykęs, ir teisingumą, teisėtvarką ir nuosavybės teises užtikrinančios institucijos lyg niekur nieko normaliai vykdys savo funkcijas. Realioje pasaulio istorijoje yra kiek kitaip, ir žmonės paprastai nėra linkę rizikuoti savo ir savo palikuonių gyvybe vien todėl, kad vadovaujamasi teorija, jog žmogaus išradingumas visada bent vienu žingsniu aplenks situaciją ir gamtiniams ištekliams galutinai išsekti niekada neleis. Gerokai anksčiau nei tokią teoriją kada nors galima būtų išbandyti praktikoje, taikingą konkurenciją rinkose pakeis karai, užkariavimai ar revoliucijos.

Netgi jei tai ir būtų tiesa, ir kainų mechanizmas galėtų išspręsti žaliavų krizės problemą, tuo patikėti visgi būtų beprotystė. Kainų mechanizmas visose jo labiau išsivysčiusiose formose yra valstybės rankose esantis instrumentas, ir prasidėjus rimtam stygiui, konkurencija rinkose arba sustabdoma apskritai, arba yra pakreipiama galingųjų naudai.

Akivaizdus to patvirtinimas yra po teroristinių išpuolių Niujorke ir Vašingtone atsiradę nauji strateginiai aljansai. Jungtinės Valstijos ir Rusija užmezgė ilgalaikio bendradarbiavimo partnerystę ne vien tam, kad drauge efektyviau kovotų prieš terorizmą, bet ir tam, jog spręstų savuosius interesus užsitikrinant energijos išteklius Centrinėje Azijoje. Jungtinėms Valstijoms tai yra galimybė sumažinti savo priklausomybę nuo energijos tiekimo iš Persų įlankos, o Rusijai atveria viliojančią perspektyvą gauti nemažus pelnus ir vėl tapti viena iš didžiųjų pasaulio galių. Visų šių interesų pagrindas yra nafta ir jos reikšmė Šiaurės Amerikos, Europos,

Japonijos ir vis labiau Kinijos ekonomikoms. Galimas daiktas, kad kada nors ateityje naujosios technologijos ir suras būdus, leidžiančius sumažinti dabartinių ekonomikų priklausomybę nuo naftos. Bet visų šalių vyriausybės puikiai žino, jog bent jau kelerius metus – ir tai, deja, yra vienintelis laikotarpis, kurį politikai gali aprėpti ir kuris jiems iš tikrųjų rūpi, – energetinių išteklių stygius labai rimtai atsilieptų tų šalių ekonomikoms. Todėl didžiosios valstybės aktyviai įsijungė į varžybas dėl senkančių naftos ir gamtinių dujų atsargų.

Dvidešimtojo amžiaus paskutinį dešimtmetį vykusio ekonominio bumo metu tapo netgi madinga nepaisyti minties apie galimą išteklių stygių ir jo poveikį ekonominiam augimui, ir tiesiog ją atmesti kaip visišką absurdą. Visų šių teorijų puoselėtojai tarsi taip ir nepastebėjo, jog paskutinysis XX amžiaus karas kaip tik ir kilo dėl to, jog naftos tiekimui į Vakarus iškilo grėsmė. Gamtinių išteklių stygius iš tiesų buvo daugelio XX amžiaus pabaigos konfliktų priežastis. Genocidas Ruandoje turėjo keletą priežasčių, tarp jų ir kolonializmo padarinius. Bet kartu šis konfliktas kilo ir dėl vandens tiekimo kontrolės. Vandens tiekimas, beje, yra viena iš sunkinančių Izraelio ir palestiniečių konflikto aplinkybių. Ir tokio pobūdžio konfliktų jokia rinka niekada neišspręs.

Tarp pasaulyje sparčiai gausėjančios žmonių populiacijos ir mažėjančių gamtinių išteklių esantis ir vis didėjantis disbalansas yra daugelio dabarties ir ateities karų bei konfliktų priežastis[5]. Artimiausiais dešimtmečiais Artimųjų Rytų regione vyksiančiuose konfliktuose demografinės jėgos, mano nuomone, suvaidins labai svarbų vaidmenį nulemiant šių konfliktų pobūdį. Žmonių populiacija Persijos įlankos šalyse yra tarp jauniausių bei sparčiausiai pasaulyje augančių populiacijų, ir maždaug per dvidešimt metų žmonių skaičius šiame regione padvigubės. Šis demografinis sprogimas vyksta regione, kurio pajamos beveik išimtinai priklauso nuo vieno iš mažėjančių gamtinių išteklių – naftos. Šalys šiame regione yra atsidūrusios vadinamose Malthuso pinklėse. Ryšium su tuo šiame regione atsirandantis politinis nestabilumas yra viena iš priežasčių, kodėl vis didesnės savo energetinių resursų dalies Jungtinėms Valstijoms neišvengiamai teks ieškotis kitur.

Tam tikra prasme XXI amžiaus geopolitika yra grįžimas prie XIX amžiaus pabaigos *realpolitik*. Kaip ir dabar, tais laikais karas ir diplomatija iš esmės neturėjo nieko bendro su pasaulietinėmis ideologijomis. Tai tebuvo priemonės, kuriomis buvo bandoma spręsti istorines konfliktų priežastis, pavyzdžiui, religines ir etnines nesantaikas, bei užsitikrinti ekonomiškai svarbių gamtinių išteklių kontrolę. Bet XXI amžiaus pradžioje pasaulis įgijo tris naujus bruožus, kurie visi susiję su globalizacija. Visų pirma geopolitinė priešprieša šių dienų pasaulyje vyksta industrializacijai pažengus daug toliau nei XIX amžiuje. To padarinys yra antrasis bruožas – galingomis tapusios nevakarietiškos valstybės vis garsiau reiškia savo teises į gamtinius išteklius. XIX amžiuje naftos turtingos šalys praktiškai nekontroliavo jos gavybos, nes dažniausiai jos tebuvo Vakarų pasaulio valdomos kolonijos. Šiais laikais sparčiai pramonėjančios Kinija ir Indija jau nebėra valstietiškos visuomenės. Drauge su globalia industrializacija Didysis žaidimas ne tik atsinaujino, dabar jis tapo iš tiesų globalus.

Trečiasis bruožas yra šių dienų pasaulyje paplitę ir nesunkiai įsigyjami masinio naikinimo ginklai. Nors dalis naujausių ginklų ir technologijų, pavyzdžiui, palydovinio sekimo ir panašios sistemos, vis dar yra prieinamos tik turtingoms valstybėms, tačiau biologinio karo priemonės tampa vis pigesnės. Daugiausia nuostolių galintys padaryti branduoliniai ginklai dar nėra taip plačiai paplitę iš dalies dėl to, jog technologiškai nėra paprasta išgauti tam reikalingų medžiagų. Tačiau pati informacija, kaip tai daryti, nesulaikomai plinta.

Technologijų, galinčių sukurti masinio naikinimo ginklus, plitimas yra neatsiejama globalizacijos dalis. Kaip neatsiejama jos dalis yra ir aštrėjanti kova dėl gamtinių išteklių. Grėsmė yra ta, kad tolimesnis globalizacijos procesas ilgainiui gali virsti nepriteklių karais. Ir pasaulinėse rinkose didėjant nestabilumui, tokia grėsmė gali tik dar labiau padidėti.

Pasaulinės laissez-faire *pabaiga*

Baigiamajame *Apgaulingos vilties* žodyje 1998 m. rugpjūčio mėnesį aš rašiau:

> Ekonominis krachas ar dar vienas valdžios pasikeitimas Rusijoje, tebesitęsianti defliacija bei tolesnis finansinės sistemos silpnėjimas Japonijoje, ir ryšium su tuo galima japonų kapitalo, laikomo JAV valstybiniuose-vertybiniuose popieriuose, repatriacija, finansinė krizė Brazilijoje arba Argentinoje, griūtis Wall Streete – bet kuri iš šių priežasčių ar jos visos drauge su kitomis, dar nenumatytomis priežastimis, gali sukelti pasaulinę ekonominę krizę. Ir jei nors vieną iš šių priežasčių ir pavyks pakankamai neskausmingai pašalinti, tai vis dėlto nepraeis be pasekmių, iš kurių viena bus spartus protekcionistinių nuotaikų stiprėjimas Jungtinėse Valstijose, pradedant Kongresu.[6]

JAV prezidento Busho pareiškimas apie naujus plieno importo muitus buvo neišvengiamo Amerikos fondinės rinkos burbulo bliūškimo rezultatas. Rinkų indeksams smunkant, šalims, neturinčioms efektyvios socialinės rūpybos sistemos, protekcionizmas ir muitų tarifų didinimas yra vienintelė apsaugos priemonė. JAV krypimas į protekcionizmą dar tik prasidėjo. Net ir įprastinės ekonominės prognozės vargu ar gali paslėpti ar nuneigti Jungtinėms Valstijoms iškilusią būtinybę rimtai peržiūrėti savo santykius su Tarptautine prekybos organizacija. Ir labai tikėtina, jog netrukus taip ir atsitiks, nes Amerikos susižavėjimas globalia laisvąja rinka iš tikrųjų jau baigėsi.

Kaip ir Amerikos grįžimas prie jos ilgalaikių protekcionistinių tradicijų, išpūstų Amerikos fondinių rinkų defliacija yra grįžimas į istorinį normalumą. Išskyrus jo mastą, XX amžiaus paskutiniojo dešimtmečio bume iš tiesų nebuvo nieko naujo. Panašiai kaip ir ekonominis bumas trečiajame dešimtmetyje, XX a. paskutiniojo dešimtmečio bumas buvo pateiktas kaip naujosios ekonominės politikos eros pradžia. Bet ši „Naujoji paradigma" iš tiesų

tebuvo Federalinio rezervo išpūstas kreditinis burbulas, sukurtas sistemingai iškraipant produktyvumo ir pelnų rodiklius, norint pritraukti užsienio kapitalą. Milžiniška finansinių išvestinių rinkos spekuliante tapusios energijos tiekimo kompanijos Enron žlugimas yra naujosios paradigmos eros pabaiga, ir netrukus ji bus pamiršta.

Šioje knygoje svarstomų klausimų kontekste JAV politikoje vykstantys pokyčiai yra sveikintinas posūkis į realybę. Net ir su visomis savo rizikomis *realpolitik* visgi yra saugesnis politinis orientyras nei paskutiniojo dešimtmečio triumfalizmas, bet tai jau nebeištaisys nei neoliberalizmo laikotarpiu pridarytų klaidų, nei užtikrins sėkmingo pasaulio tranzito į stabilumą. Pasaulinėse rinkose esantis disbalansas, priešingai kai kurių specialistų tvirtinimams, su rugsėjo 11-osios įvykiais neturi nieko bendro. Grynai ekonomine prasme, stengiantis išvengti visuotinės panikos ir centriniams bankams į rinkas metus didžiulius likvidaus kapitalo kiekius, šie įvykiai iš tiesų turėjo netgi stimuliuojantį poveikį. Kol kas tokie žingsniai buvo palyginti sėkmingi, bet tokios priemonės neišspręs daug rimtesnių problemų, kurios buvo akivaizdžios dar gerokai iki rugsėjo įvykių ir kurių priežastys slypi pačioje neoliberalizmo politikoje.

Ekonominė krizė Argentinoje ir situacija Japonijoje yra taip pat neoliberalizmo politikos išdava. Tarptautinis valiutos fondas griežtos biudžetinės kontrolės Argentinoje ėmė reikalauti tuomet, kai ketvirtadalis šalies gyventojų buvo bedarbiai. Tokios priemonės savo ruožtu neišvengiamai vedė prie tolimesnio ekonominio aktyvumo smukimo ir politinių neramumų.

Jeigu Japonija imtų vadovautis ortodoksiškais Vakarų patarimais, kaip turėtų būti reformuojama šalies bankinė sistema, rezultatai būtų dar liūdnesni nei yra dabar. Japonijos politiką Vakarai dažnai kritikuoja, bet būtent jos dėka šaliai kol kas pavyko išvengti to, kad defliacija peraugtų į ketvirtojo dešimtmečio pobūdžio visuotinę depresiją. Jei Japonija imtųsi įgyvendinti Vakarų jai siūlomas struktūrines ekonomikos reformas, tai susilauktų dar daugiau bankrotų ir dar didesnės bedarbystės, ir tada depresijos vargu ar pavyktų išvengti.

„Vašingtono konsensuso" skelbiamų dogmų buvo atsisakyta pačiame Vašingtone, bet Japonija tebeliko defliacijoje, prie to prisidėjo ir nenumaldomas Kinijos skverbimasis į jos rinkas. Skirtingai nei JAV, Japonijai protekcionizmas nėra leidžiamas, dėl to, padėčiai blogėjant, jai gali nebelikti kitos alternatyvos kaip tik ženkliai devalvuoti jeną. Kokį efektą toks žingsnis turėtų Azijoje ir visame pasaulyje? O jei tokiu Japonijos pavyzdžiu pasektų Kinija ir taip pat devalvuotų savo valiutą, kokį poveikį tai turėtų globalioms finansų rinkoms?

Viena iš tokių konkurencinių devalvacijų Azijoje pasekmių būtų Amerikos galių ribotumo atskleidimas. Karinės jėgos prasme Jungtinės Valstijos neabejotinai yra galingiausia pasaulio valstybė ir šia prasme tikrai neturi sau lygių. Dėl nuolatinių valiutų svyravimų nėra lengva pasakyti tiksliai, bet yra tikėtina, jog daugiau negu trečdalis visų ginkluotei skiriamų lėšų pasaulyje tenka Jungtinėms Valstijoms, dėl to naujausių karinių technologijų srityje jos yra pasiekusios lygį, kurio artimiausioje ateityje niekam tikrai nepavyks pasiekti. Bet tai, deja, neturi jokio pranašumo ir negali apsaugoti netradiciniame kare, kokį kariauja Al-Qaeda. Amerikos galią rimtai varžo ir dar vienas svarbus faktorius. Kitaip nei XIX amžiaus Britanija, šių dienų JAV nėra kapitalo eksportuotoja. Atvirkščiai. Jungtinės Valstijos yra pasaulyje labiausiai įsiskolinusi valstybė. Beveik pusė JAV valstybės skolos kartu su dauguma kompanijų skolų bei akcijų ir nekilnojamojo turto yra užsieniečių rankose. Ir jei dėl vienų ar kitų priežasčių JAV prarastų savo patrauklumą ir šis kapitalas staiga pasitrauktų, šalį neabejotinai ištiktų be galo rimta finansinė krizė.

Tai gana ironiška, bet Jungtinėms Valstijoms iš tiesų iškilo grėsmė tapti savo politikos auka. Neoliberalizmo laikotarpiu JAV buvo pagrindinės pasaulinės *laissez-faire* politikos iniciatorės. Ir dabar, šiam laikotarpiui einant į pabaigą, dėl pačių iniciatyva sukurtų nereguliuojamų finansinių rinkų poveikio Jungtinės Valstijos gali pasirodyti pažeidžiamos gal net labiau nei kitos šalys.

Didelio masto rinkų dislokacija gali sukelti dabartinio globalios ekonomikos režimo griūtį. Jeigu taip atsitiks, kaip, beje, pasaulyje jau yra atsitikę tarpukario laikotarpiu, tarptautinės instituci-

jos galutinai praras savo autoritetą ir pasaulinė ekonomika suskils į blokus. Tokiame pasaulyje nebus jokio stabilesnės tvarkos ar taikaus sambūvio progreso. Jame vyks prekybiniai karai, didžiuliai svyravimai finansinėse rinkose, daugelyje šalių galimi valdančiųjų režimų pasikeitimai. Kaip ir kiti utopiniai eksperimentai, globali laisvoji rinka nebus reformuojama. Ji paprasčiausiai subyrės po savęs palikdama chaosą.

Globalizacija po globalios laisvosios rinkos

Idėja, kad įvairias ekonomines sistemas galima sujungti į vieningą ir universalią laisvąją rinką, istorijoje bus prisimenama, jeigu apskritai bus prisimenama, kaip utopinis socialinės inžinerijos projektas, vykdytas racionalistinių planuotojų, kurie iš XX amžiuje įvykusių tragedijų taip nieko ir nepasimokė. Kaip ir Marxo idėja apie pasaulinį komunizmą, pasaulinės laisvosios rinkos idėja yra save diskreditavusios istorinės filosofijos paveldas. Švietimo amžiaus mąstytojų teigimu, pažanga moksle turėtų pasitarnauti kuriant universalią civilizaciją, kurioje per visą žmonijos istoriją gyvavusios skirtingos religijos bei kultūros turėtų susilieti į vieną. Tokia istorinio vertybių bendrumo prielaida remiasi tiek marksizmas, tiek ir rinkos liberalizmas. Ir būtent tai, o ne prieštaringos jų ekonominės teorijos, yra marksistinio ir neoliberalistinio projektų pagrindas, kuriuo vadovaujantis visas pasaulis buvo bandomas sujungti į vieningą ekonominę sistemą

Tokią filosofiją paneigė pati istorija. Mokslo ir technologijos laimėjimai nesukūrė nei bendrųjų vertybių, nei universalios civilizacijos. Pasiekimai šiose srityse skirtingoms kultūroms leido ir toliau propaguoti savąsias vertybes, tik dabar tai darant naujų ginklų dėka. Panašiai ir su globalizacija, dėl kurios ekonominė veikla pasaulyje nors ir tapo labiau susieta, vis dėlto nesukūrė nei vieningos ekonominės sistemos, nei vieningo valdančio režimo.

Pati vieningos ekonominės sistemos idėja iš tikrųjų turėtų kelti daug įtarimo, nes tai reikštų visišką subanalinimą ir nepaisymą

visais laikais tarp pasaulyje gyvavusių kultūrų esančių skirtumų, dėl to ir egzistuoja skirtingos ekonominės sistemos ir režimai. Reikalauti, kad visos šalys sutiktų su laisvosios rinkos keliamais reikalavimais, yra tas pats kaip reikalauti, kad visos šalys priimtų tam tikras, maždaug per šimtmetį susiformavusias vertybes ir pažiūras. Tokie reikalavimai yra visiškai neįgyvendinamas ir iš anksto pasmerktas uždavinys.

Politinę ekonomiką traktuojant kiek protingiau, derėtų suprasti, jog skirtingų ekonominių sistemų pamatas yra ne kas kita, o skirtingų kultūrų ir skirtingos istorinės raidos rezultatas. Daugeliu atvejų tokia patirtis, be abejonės, galėtų būti labai vertinga, juo labiau, kad jos užbraukti ir nepaisyti yra tiesiog neįmanoma. Realistinis šių laikų politikos tikslas turėtų būti sukūrimas sąlygų, kuriomis esamos skirtingos, ir tokios visada būsiančios, ekonominės sistemos galėtų taikiai tarpusavyje naudingai koegzistuoti. Ir nors tam tikros bendrinės teisinės normos visgi būtų reikalingos, tokia teisė turėtų būti kiek galima mažiau standartizuota, kurias nors vienas vertybes priverstinai primetant visiems likusiems. Skirtingos šalys turi turėti galimybę ir teisę pačios pasirinkti skirtingus savo raidos kelius. Aš nemanau, kad islamiška bankininkystė galėtų būti alternatyvios rinkos sistemos pagrindas. Tačiau tokia sistema nėra keistesnė už schemas, kurias daugeliui šalių bando primesti Tarptautinis valiutos fondas. Pagaliau, kodėl islamiškoms valstybėms nepabandžius sukurti savosios sistemos? Arba kodėl, tarkim, mažai Himalajų karalystei Butanui drausti gyventi taip, kaip ji nori, ir neleisti šiai tautai eiti savuoju taikingu keliu?

Globalios *laissez-faire* politikos pabaiga galėtų tapti galimybe iš naujo apsvarstyti daugelį fundamentalių dalykų. Juk turėtų būti įmanoma įsivaizduoti pasaulį, kuriame globalizacija nereiškia homogenizacijos ir niekad nesibaigiančių konfliktų, o reiškia galimybę naudojantis mokslo ir technikos pasiekimais sėkmingai puoselėti skirtingas tradicijas. Bet vargu ar taip atsitiks, ir daug labiau tikėtina, kad globalizacija dabartinį režimą pavers visiškai neįmanomu ir nebepakeliamu, tačiau taip ir nesukurs nieko, kuo susidariusią netvarką galima būtų pakeisti. Masinio naikinimo technolo-

gijų plitimas ir aštrėjanti kova dėl gamtinių išteklių yra neatsiejamos pasaulinės industrializacijos palydovės, kurios toli gražu nekuria pamato pasaulinei taikai.

Dabartinė globalizacija yra tik kita XVIII amžiaus pabaigoje ir XIX amžiaus pradžioje Anglijoje prasidėjusios Industrinės revoliucijos fazė. Kaip ir visos revoliucijos, ji paveikia kiekvieną visuomenę, kurią tik paliečia. Įsivaizduoti ir tikėti, jog ateityje žmonės nebepatirs įvairiausių ir dažnai labai nelengvų išbandymų, reikštų prieštarauti žmonijos patirčiai. Pasaulinė industrializacija XX amžiuje vyko drauge su stalinizmu Rusijoje, militarizmu Japonijoje ir maoizmu Kinijoje. Europoje ją lydėjo demokratijos žlugimas ir nacizmas. Šiais laikais ją lydi religinis fundamentalizmas ir naujieji netradicinio karo metodai.

Praeityje globalizacija vyko kartu su revoliuciniais judėjimais, didelio masto politiniais neramumais ir didžiaisiais karais. Tad kodėl ateitis turėtų būti kitokia?

1. NUO DIDŽIOSIOS TRANSFORMACIJOS IKI GLOBALIOS LAISVOSIOS RINKOS

> Globalių rinkų griūtis pasauliui taptų labai rimtu ir dramatišku įvykiu, turinčiu beveik nenuspėjamas pasekmes. Jas įsivaizduoti man visgi lengviau, nei sėkmingą dabartinio režimo tąsą.
>
> GEORGE SOROS[1]

> Katastrofos priežastys slypi utopinėje vizijoje, kad ekonominis liberalizmas gali sukurti rinkos sistemą, kuri būtų pajėgi pati save reguliuoti.
>
> KARL POLANYI[2]

Devynioliktojo amžiaus viduryje Anglijoje buvo imtasi plataus užmojo socialinės inžinerijos eksperimento, kurio tikslas buvo ekonominį gyvenimą išlaisvinti iš socialinės ir politinės kontrolės. Tai buvo daroma sukuriant naują instituciją – laisvąją rinką, pakeitusią senąją ir labiau socialiai orientuotą rinką, kuri Anglijoje egzistavo jau kelis šimtmečius. Sukūrus laisvąją rinką, susikūrė ir nauja ekonomikos rūšis, kurioje visų prekių kainos, taip pat ir darbo jėgos kaina, galėjo laisvai kisti nepaisant poveikio, kurį daro socialiniams visuomenės santykiams. Iki laisvosios rinkos ekonominis gyvenimas buvo reglamentuojamas įstatymais, diktuojamais suvokimo apie visuomenės socialinės sanglaudos svarbą. Viktorijos laikų Anglijoje pradėto eksperimento tikslas buvo socialines šaknis turinčią rinką pakeisti nereguliuojama rinka, kuri būtų savarankiška ir nepriklausoma nuo socialinių visuomenės poreikių. Taigi dėl šio socialinės inžinerijos eksperimento atsirado laisvoji rinka, radikaliai ir iš esmės pakeitusi Anglijos ekonominį gyvenimą. Šis pokytis buvo pavadintas Didžiąja transformacija.[3]

Panašios transformacijos yra siekiama ir dabar. Šių dienų pasaulyje tokius tikslus įkūnija tarptautinės organizacijos, tokios kaip Pasaulio bankas, Pasaulinės prekybos organizacija, Tarptautinis

valiutos fondas bei Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija. Šiame revoliuciniame procese joms visoms vadovauja pasaulio paskutinysis švietėjiškas režimas – Jungtinės Amerikos Valstijos. Švietimo amžiaus mąstytojai, tokie kaip Thomas Jeffersonas, Tomas Paine'as, Johnas Stuartas Millis ir Karlas Marxas, buvo įsitikinę ir niekad neabejojo, kad ateityje visos pasaulio tautos neišvengiamai priims vienokią ar kitokią vakarietiškų vertybių ir vakarietiškų institucijų versiją. Jų nuomone, kultūrų įvairovė žmonijos gyvenime toli gražu nebuvo koks nors pastovus dydis, o veikiau tik tam tikras vystymosi etapas pakeliui į pasaulinę civilizaciją. Būtent visi šie mąstytojai ir propagavo pasaulinę civilizaciją, kurioje skirtingos tradicijos ir kultūros turėtų asimiliuotis ir susilieti į vieną, vieningą ir universalią pasaulinę visuomenę, besivadovaujančią protu[4].

Jungtinės Valstijos yra paskutinioji iš galingųjų pasaulio valstybių, kurių politika remiasi būtent tokiomis švietėjiškomis tezėmis. Vadinamasis „Vašingtono konsensusas" teigia, jog netrukus „demokratinis kapitalizmas" įsigalės visame pasaulyje ir globali laisvoji rinka taps realybe. Pasaulyje iki tol egzistavusių ekonominių ir kultūrinių sistemų įvairovės tiesiog neliks, nes jos visos suvienodės ir susilies į vieningą globalią laisvąją rinką. Tokios filosofijos paveiktos tarptautinės organizacijos iš tiesų ėmė ieškoti būdų, kuriais daugialypį pasaulio ekonominį gyvenimą būtų galima transformuoti į laisvąją rinką.

Šiuo tikslu buvo sukurta daugybė įvairių programų, kurias įgyvendinus, skirtingos įvairių šalių ekonomikos, jų nuomone, ilgainiui turėtų pasiekti galutinį tikslą – vieningą globalią laisvąją rinką. Bet visa tai tik utopija, kuri iš tiesų niekada nebus įgyvendinta. Ir bandymai tai daryti pasaulyje jau sukėlė didžiulio masto socialinę dislokaciją bei ekonominį ir politinį nestabilumą.

Laisvosios rinkos padariniai Jungtinėse Amerikos Valstijose buvo socialinis visuomenės skilimas, kurio mastas yra neregėtas jokioje išsivysčiusioje valstybėje. Šeimos institucija Amerikoje yra silpnesnė nei bet kurioje kitoje šalyje, o socialinė tvarka valstybėje dažniausiai yra palaikoma masinio įkalinimo politikos. Ko gero, išskyrus Rusiją, pasaulyje nėra kitos šalies, įkalinimą naudo-

jančios kaip socialinės kontrolės priemonę. Laisvoji rinka, šeimos ir bendruomenės korozija ir baudžiamosios teisinės sankcijos kaip paskutinė priemonė bandant apsisaugoti nuo socialinės visuomenės griūties, yra tarpusavyje glaudžiai susiję dalykai ir žengia koja kojon.

Laisvoji rinka gerokai susilpnino ar apskritai sugriovė ir kitas institucijas, nuo kurių priklauso socialinė JAV visuomenės sanglauda. Laisvoji rinka atnešė ilgalaikį ekonominį bumą, bet didžiajai amerikiečių daugumai iš tiesų tai nedavė jokios naudos. Atvirkščiai. Šio bumo metu JAV visuomenėje nepaprastai išaugo turtinė ir ekonominė nelygybė. Ir šia prasme dabartinės Jungtinės Valstijos yra gerokai panašesnės į Lotynų Amerikos nei Europos šalis. Nors visi šie padariniai yra akivaizdūs, laisvosios rinkos politika ir jos įtaka nuo to nesumažėjo, ir Jungtinių Amerikos Valstijų politikoje ji ir toliau tebėra ta šventoji karvė, kuri, be to, dar buvo sutapatinta su JAV pretenzija būti universalios civilizacijos modeliu. Švietimo epochos projektas ir laisvoji rinka tokiu būdu lemtingai susipynė į viena.

Vieninga globali rinka yra Švietimo amžiaus universalios civilizacijos projektas, dabar, ko gero, išgyvenantis paskutiniąją savo stadiją. Tai, beje, ne vienintelis iš praeitame amžiuje – kuriame tikrai netrūko įvairių utopijų, – bandytų tokio pobūdžio projektų. Buvusioje Tarybų Sąjungoje buvo bandoma įgyvendinti kiek kitokią, bet ne mažiau utopinę pasaulinę civilizaciją, kurioje rinkas turėjo pakeisti centralizuota planavimo sistema. Tarybiniam projektui įgyvendinti buvo paaukota be galo daug gyvybių. Totalinis teroras, įsišaknijusi korupcija ir didžiulio masto gamtos niokojimas pareikalavo milijonų žmonių aukų. Nepaisant tokios milžiniškos kainos, žadėtasis Rusijos modernizacijos projektas taip ir liko neįgyvendintas. Maža to, Tarybų Sąjungos gyvavimo pabaigoje tam tikra prasme nuo modernumo Rusija buvo tik dar labiau nutolusi nei kadaise buvusi carinė Rusija.

Laisvosios rinkos utopija kol kas dar nepareikalavo tiek aukų kiek komunizmas, bet tai dar gali smarkiai pasikeisti, ir abi šios utopijos šia prasme gali būti rimtos konkurentės. Daugiau kaip šimtą milijonų Kinijos valstiečių laisvosios rinkos politika jau pa-

vertė migruojančiais juodadarbiais, iš dešimčių milijonų žmonių išsivysčiusiose šalyse atėmė darbą ir galimybę dalyvauti visuomeniniame gyvenime, anarchijos bei organizuoto nusikalstamumo forma įsitvirtino kai kuriose postkomunistinėse valstybėse ir padarė milžiniškų nuostolių mūsų planetos gamtai.

Nors laisvosios rinkos ideologija iš esmės yra visiškai priešinga bet kokiai planinei ekonomikai, abi šios utopijos iš tikrųjų turi daugiau bendrumų nei skirtumų. Tiek savo proto ir našumo kultu, tiek ir istorijos bei tradicinės gyvensenos ignoravimu abi šios utopijos žmones pasmerkia skurdui ir išnykimui. Jos abi įkūnija tą patį racionalistinį išpuikimą ir kultūrinį imperializmą. Bruožus, kuriais paženklinta visa švietėjiškojo mąstymo istorija.

Globalios laisvosios rinkos idėja remiasi prielaida, kad ekonominė modernizacija visur reiškia tą patį. Ekonominė globalizacija, kurią yra įprasta interpretuoti kaip industrinės gamybos plitimą įvairių tarpusavyje susijusių valstybių rinkos ekonomikose, yra pateikiama kaip neišvengiamas ir nesustabdomas tam tikro vakarietiškojo kapitalizmo, ir konkrečiai Amerikos, laisvosios rinkos modelio paplitimas ir įsigalėjimas visame pasaulyje.

Tačiau mūsų laikų istorija iš tiesų rodo visai ką kita, ir pasaulyje vykstanti ekonominė modernizacija toli gražu nekopijuoja JAV laisvosios rinkos modelio, o atvirkščiai, skatina naujų, vietinių kapitalizmų atsiradimą.

Rytų Azijos šalių rinkos ekonomikos modeliai yra ganėtinai skirtingi, ir, pavyzdžiui, kapitalizmas Kinijoje yra visiškai kitoks nei Japonijoje. Taip pat jis gerokai skiriasi ir nuo kapitalizmo Rusijoje. Vienintelis dalykas, ką visi šie skirtingi kapitalizmai turi bendro, yra tai, jog nė vienas iš jų nėra panašus į bet kurį iš vakarietiškų modelių.

Iš tiesų globali ekonomika ne tik nereiškia vakarietiškų institucijų ar vertybių plitimo, atvirkščiai, tai reiškia pasaulinio Vakarų viešpatavimo pabaigą. Šių dienų Britanijos, Vakarų Europos ar JAV ekonomikos toli gražu nėra besiformuojančios pasaulinės ekonomikos modeliai, ir valstybės, bandančios nacionalines ekonomikas pertvarkyti anglosaksų laisvosios rinkos pavyzdžiu, savo šalyse niekada nepasieks stabilaus modernumo.

Nūdienos vieningos pasaulinės rinkos utopija vadovaujasi idėja, kad bet kurios šalies ekonominis gyvenimas gali būti pertvarkytas pagal JAV laisvosios rinkos modelį. Tačiau pačiose Jungtinėse Valstijose laisvoji rinka jau sugriovė Roosvelto Naujojo kurso įdiegtą liberalaus kapitalizmo civilizaciją, kuri ir buvo šalies suklestėjimo po Antrojo pasaulinio karo pagrindas. Beje, Jungtinės Valstijos nėra išimtis, ir iš tikro visose šiuolaikinėse visuomenėse, kuriose buvo skatinama laisva ir nereguliuojama rinka, tai pagimdė naujas kapitalizmo rūšis.

Kinijoje atsirado nauja kapitalizmo forma, kuria dažniausiai vadovaujasi po pasaulį pasklidę kinų emigrantai. Tarybų Sąjungai sužlugus, Rusijoje nesusikūrė laisvoji rinka. Vietoj jos atsirado postkomunistinis anarchinis kapitalizmas.

Pasaulinė ekonomika neskatina ir universalios liberalios demokratijos plitimo. Pavyzdžiui, Rusijoje susikūrė hibridinė demokratinio valdymo ir stiprios prezidentinės valdžios forma. Singapūro ir Malaizijos šalių vyriausybės iš esmės atmetė liberaliosios demokratijos autoritetingai skelbiamą universalumą, ir ekonomikos modernizacijos bei jos augimo čia buvo siekiama neprarandant visuomenėje nusistovėjusių socialinio gyvenimo normų ir tradicijų. Aplinkybėms sėkmingai susiklosčius, kažkas panašaus ilgainiui, ko gero, galėtų atsirasti ir postkomunistinėje Kinijoje.

Pasaulinė ekonomika nesukuria universalios „demokratinio kapitalizmo" santvarkos. Priešingai, tai skatina atsirasti naujus režimus ir naujas kapitalizmo formas, ir pačiai laisvajai rinkai tai toli gražu neužtikrina ateities. Globalioje ekonomikoje tarp pasaulyje vis dar išliekančių socialiai orientuotų ir laisvosios rinkos ekonomikų nenumaldomai aštrėja konkurencija, kurioje socialinės rinkos yra priverstos arba iš pagrindų keistis, arba išnykti. Tačiau laisvosios rinkos ekonomikos tokiose varžybose taip pat nebus nugalėtojos, nes atsiradusios globalios konkurencijos sąlygos ir jas privers neatpažįstamai keistis.

1980–1990 m. laisvąją rinką aktyviai propagavusios vyriausybės daugelio savo skelbiamų tikslų vis dėlto taip ir nesugebėjo įgyvendinti. Pavyzdžiui, Britanijoje, po 18-os tečeristų valdymo

metų mokesčių ir valstybės išlaidų lygis iš tiesų liko toks pat aukštas ar net aukštesnis nei jis buvo 1979-aisiais, kai leiboristai prarado valdžią.

Laisvąją rinką propaguojančios vyriausybės ją modeliuoja remdamosi vadinamąja *laissez-faire* politika – XIX amžiaus viduryje atsiradusia ir valstybės nesikišimo į ekonominio gyvenimo valdymą skelbiančia ideologija. Bet tikrovėje *laissez-faire* principais grindžiama ekonomika, arba ekonomika, kurioje socialiniai ir politiniai ekonominio gyvenimo svertai iš valstybės pereina į nereguliuojamų rinkų rankas, nebegali būti atgaivinta. Net ir savo geriausiais laikais tokia ekonominė doktrina iš tiesų niekad net neatspindėjo savo pavadinimo, nes pats jos atsiradimas buvo ne kas kita, kaip stiprios valstybės galių ir jos pastangų rezultatas. Laisvosios rinkos ekstremalioji forma baigė egzistuoti dar iki Pirmojo pasaulinio karo, nes esminių žmogaus poreikių, tarp jų ir asmenybės laisvės poreikio, ji taip ir nesugebėjo patenkinti.

Ir nors valstybė neprarado savo teritorijos, ir nebuvo atkurtos Viktorijos laikų laisvąją rinką rėmusios socialinės institucijos, dėl laisvosios rinkos politikos visuomenėje smarkiai išaugo turto ir pajamų nelygybė, sumažėjo darbo vietos užtikrintumas, o gyvenimo lygis nusmuko iki tokio, koks jis buvo kitose, gerokai skurdesnėse valstybėse XIX amžiaus viduryje.

Laisvosios rinkos padariniai žmonėms ir socialinėms institucijoms XIX amžiaus pabaigoje Anglijoje paskatino atsirasti politinius judėjimus, kurie ilgainiui ją radikaliai transformavo. Buvo priimta daug įstatymų, kurie labai suvaržė laisvąją rinką ir taip gerokai sušvelnino jos poveikį socialinėms institucijoms ir piliečiams. Viktorijos laikų *laissez-faire* politika akivaizdžiai parodė, kad socialinis stabilumas ir laisvoji rinka tarpusavy yra nesuderinami ir ilgesnį laiką negali egzistuoti drauge.

Tiek prieš, tiek ir po *laissez-faire* politikos eksperimento Anglijoje egzistavo rinkos ekonomika, kuri buvo reguliuojama taip, kad rinkos poveikis kiek galima mažiau grasintų socialiniam valstybės stabilumui. Ir tiktai šiais *laissez-faire* politikos laikotarpiais, tai yra XIX amžiaus viduryje ir XX amžiaus pabaigoje, kai kuriose šalyse laisvoji rinka buvo tapusi dominuojančia socialine institucija.

Pokario metais atsiradusios reguliuojamos rinkos nebuvo vien ekonominių reformų išdava. Jų atsiradimo priežastis visų pirma buvo atsakas į pasaulyje susiklosčiusias socialinių, politinių ir karinių konfliktų pasekmes. Keyneso ir Beveridge'o ekonominio reguliavimo teorijos Britanijoje tapo priimtinos, karo akivaizdoje suvokus laisvosios rinkos sugriautų socialinių institucijų svarbą tautos išlikimui.

Devynioliktajame amžiuje Anglijoje laisvoji rinka žlugo, nes nesugebėjo patenkinti vieno svarbiausių žmogaus poreikių. Ji nesuteikė ekonominio saugumo ir užtikrintumo. Ir XX amžiaus pradžios liberalios ekonomikos politika žlugo į valdžią atėjus diktatoriškiems režimams ir prasidėjus karams. Būtent po šių pasaulį sukrėtusių nelaimių ir kataklizmų susidarė preliminarios sąlygos siekti socialinio ir politinio stabilumo, o tai savo ruožtu ir buvo pokario metų klestėjimo pagrindas. Ketvirtajame dešimtmetyje laisvoji rinka akivaizdžiai parodė, kokia ji yra nestabili institucija. Būdama dirbtinai sukurta, ji subyrėjo kaip kortų namelis po savęs palikdama sumaištį ir chaosą. Dabartinės globalios laisvosios rinkos likimas vargu ar bus kitoks.

Tačiau šiais laikais Britanija jau nebeturi galimybės sugrįžti prie Keyneso ekonominio valdymo teorijų. Kaip Jungtinės Valstijos jau nebepajėgios atgaivinti ir Roosvelto Naujojo kurso. Tiesą sakant, nė vienai kontinentinės Europos šaliai (galbūt išskyrus Norvegiją ir Daniją) šiais laikais jau nebepavyks atstatyti socialinės rūpybos, kuri galėtų būti asocijuojama su socialine-krikščioniška europine demokratija.

Socialinės rinkos, kurios tiek Vokietijoje, tiek ir kitose kontinentinės Europos šalyse ir buvo jų pokario metų suklestėjimo pagrindas, bus vienos iš bene akivaizdžiausių globalios laisvosios rinkos aukų. Bet toks pat likimas laukia ir JAV liberalaus kapitalizmo, savo laiku užtikrinusio Jungtinių Valstijų, o drauge ir viso pasaulio suklestėjimą po Antrojo pasaulinio karo.

Mėginant išlaikyti socialinę sanglaudą, kai kurioms valstybėms ir jų vyriausybėms gal ir pavyks kiek nors apriboti globalios laisvosios rinkos jų visuomenėms daromą poveikį. Tačiau jų veiksmai ir visos reformos šioje srityje dabartinėmis sąlygomis bus gana su-

varžyti ir turės ribotą poveikį, dėl to grįžti į buvusio klestėjimo laikus nė vienai iš jų nebepavyks.

Pasaulinę ekonomiką privalančių prižiūrėti transnacionalinių organizacijų vykdoma politika yra postkeinsistinių ortodoksijų išdava. Suverenios valstybės mastu, jų teigimu, vyriausybės vaidmuo šalies ekonomikos valdyme kontroliuojant paklausą yra nei reikalingas, nei pageidautinas. Su visu tuo, jų nuomone, turėtų susitvarkyti pati laisvoji rinka, kurios sėkmingai ir stabiliai veiklai tereikia vieno – griežtos monetarinės ir fiskalinės drausmės. Pokario laikų Keyneso ekonominio reguliavimo teorijas jie paprasčiausiai atmeta kaip nereikalingas ar netgi žalingas. Net ir globaliu mastu, šių transnacionalinių organizacijų teigimu, laisvoji rinka yra taip pat visiškai pajėgi save sureguliuoti taip, jog būtų išvengta socialinių ir ekonominių suiručių.

Tačiau vykstanti ekonominė globalizacija – arba pasauliniu mastu vykstantis industrinės gamybos plitimas – drauge su naujosiomis technologijomis, suteikiančiomis galimybę laisvam ir nekontroliuojamam kapitalo judėjimui ir nevaržomai prekybai, kaip tik ir kelia didžiausią grėsmę Jungtinių Valstijų vadovaujamų transnacionalinių organizacijų konstruojamai globaliai ekonomikai ir pasauliniam stabilumui.

Vienas didžiųjų mūsų laikų paradoksų yra tai, jog globalizacija dabartinį *laissez-faire* režimą toli gražu nedaro tvirtesnį. Atvirkščiai. Globalizacija šį režimą griauna. Šių laikų globaliose rinkose iš tiesų nėra jokių priemonių, galinčių sušvelninti socialinę įtampą, kuri neišvengiamai kyla dėl labai skirtingo įvairių šalių ir pasaulio bendruomenių ekonominio išsivystymo lygio. Spartūs ir reikšmingi pokyčiai pramonėje ir žmonių gyvensenoje, greitas nevaržomas ir globaliu tapęs gamybos ir kapitalo judėjimas bei lošimo namų taisykles primenančios spekuliacijos pasaulio valiutų rinkose neišvengiamai skatins atsirasti politinius judėjimus, metančius iššūkį visoms pagrindinėms globalios laisvosios rinkos normoms ir reikalavimams.

Skirtingai nuo Viktorijos laikų Anglijos, dabartinė globali laisvoji rinka nebeturi politinio reguliavimo svertų. Ir netgi jei atskiroms valstybėms ir pavyks sušvelninti šios rinkos pasekmes savo

visuomenėms ir jų gyvenimą pavyks išlaikyti toleruotino lygio, šių priemonių tikrai nepakaks tam, kad globali laisvoji rinka taptų stabilesnė. Dabartinio *laissez-faire* režimo gyvavimas bus net trumpesnis nei *belle epoque* laikotarpis, trukęs nuo 1870 iki 1914 metų ir baigęsis Pirmojo pasaulinio karo apkasais.

Laisvosios rinkos atsiradimas ankstyvojo Viktorijos laikotarpio Anglijoje

Laisvoji rinka XIX amžiaus Britanijoje atsirado ne atsitiktinai. Ir priešingai Naujosios Dešinės dėstomoms mistinėms teorijoms, tai toli gražu nebuvo natūrali ilgalaikės ir neplanuotos ekonominės evoliucijos išdava. Atsiradusi laisvoji rinka buvo valstybės galios ir jos pastangomis sukurtas produktas. Japonijoje, Rusijoje, Vokietijoje bei Jungtinėse Valstijose dėl dešimtmečius trukusio JAV protekcionizmo intervencinis valstybės vaidmuo ekonominiame šalies valdyme visada buvo vienas svarbiausių faktorių.

Sėkmingai šalies industrializacijai ar stabiliam ekonomikos augimui *laissez-faire* visai nėra būtina sąlyga. Didžiojoje pasaulio dalyje politinių institucijų vykdoma industrializacija ir tų šalių ekonomikų augimas buvo palankūs kapitalizmo vystymuisi. Ir Anglijos atvejis, arba tai, jog *laissez-faire*, laisvoji prekyba ir industrializacija šioje šalyje sutapo, – yra *sui generis*.

XIX amžiaus Anglijoje *laissez-faire* ekonomikos atsiradimui privaloma sąlyga buvo aktyvi, plataus masto intervencinė valstybinė politika. Viena iš preliminarių laisvosios rinkos atsiradimo sąlygų buvo vyriausybės inicijuota bendruomeninių žemių reforma, kai didelė tokių žemių dalis tapo privačia nuosavybe. Šios reformos buvo valstybės inicijuotos ir aktyviai vykdomos nuo Pilietinio karo iki ankstyvųjų Viktorijos laikų. Todėl XVIII ir XIX amžių sandūroje agrarinė Anglijos rinka jau buvo gerokai pakitusi, ir tarp smulkių žemės savininkų ir stambiųjų žemvaldžių anksčiau buvusi proporcija dėl šių perdalijimų gerokai pakito reikšmingai pakrypdama pastarųjų naudai. Ideologų, tokių kaip Hayekas, išplėtotos grandiozinės teorijos, teigiančios, jog laisvosios rinkos ekonomika

palaipsniui išsivystė natūralios evoliucijos būdu, valstybei praktiškai nevaidinant jokio vaidmens, ne tik be galo apibendrinančiai pateikia tik vieną iš atvejų, bet iš esmės visiškai klaidingai nušviečia visą reikalą.

Kaip žemių perdalinimų istoriją reziumavo Barringtonas Moore'as, „...visa tai buvo vykdoma Parlamentui visiškai kontroliuojant padėtį". Remiantis Parlamento aktu, formaliai procedūros, kuriomis žemės savininkai atsidalindavo žemes, buvo viešos ir demokratinės. Tačiau iš tikrųjų šiame procese nuo pradžių iki galo dominavo stambieji žemvaldžiai. Toliau Moore'as rašo: „Nėra lengva tiksliai nustatyti, kada šie procesai vyko sparčiausiai. Tačiau labiausiai tikėtina, kad aktyviausias laikotarpis buvo Napoleono karų periodas ir baigėsi apie 1832-sius, šiems karams pasibaigus. Tam laikui Anglijos žemėvalda jau buvo neatpažįstamai pasikeitusi"[5].

Manyčiau, būtų perdėta teigti, kaip tai daro Barringtonas Moore'as, jog būtent dėl bendruomeninių žemių perdalijimų iš valstiečių visuomenės Anglija buvo transformuota į rinkos ekonomiką, nes rinkos ekonomika Anglijoje iš tiesų egzistavo dar keliais šimtmečiais anksčiau nei vyko minėti perdalijimai. Tačiau tai, be abejonės, reikšmingai prisidėjo XIX amžiaus Anglijoje susiformuojant agrarinei kapitalistinei ekonomikai, kurioje dominavo stambieji žemvaldžiai. Viktorijos laikų laisvoji rinka neatsirado staiga, ji vystėsi palaipsniui, per kelias kartas, ir visą tą laiką Parlamentui aktyviai šioje veikloje dalyvaujant, naikinant senuosius ir kuriant naujuosius nuosavybės teisių įstatymus.

Kitaip nei šiuolaikinė, XIX amžiaus Britanija buvo ikidemokratinė valstybė. Privilegijuotųjų buvo nedaug, o didžioji gyventojų dauguma politiniame procese nedalyvavo. Jei demokratinės institucijos tuomet būtų egzistavusios, sunku pasakyti, ar laisvoji rinka apskritai būtų atsiradusi. Istorija gana nedviprasmiškai rodo, jog visuomenei demokratėjant ir platesniems jos sluoksniams įsijungiant į politinio gyvenimo procesą, laisvoji rinka ir jos įtaka ėmė silpnėti. Beje, kai kurie atviresni Naujosios Dešinės ideologai iš tikrųjų niekad ir neneigė to, kad nevaržoma rinka ir demokratinis valdymas yra nesuderinami.

Laisvosios rinkos eksperimentas XX amžiaus pabaigoje yra bandymas, pasitelkus demokratines institucijas, apriboti valstybės dalyvavimą ekonominiame šalies gyvenime, tuo siekiant jį atriboti nuo demokratinės kontrolės priemonių. Sąlygos, kuriomis laisvoji rinka atsirado ikidemokratinėje Viktorijos laikų Anglijoje, nemažai pasako apie politinį šio projekto pagrįstumą šiais laikais.

Tarp kitų XIX amžiaus laisvąją rinką formavusių veiksnių svarbiausias buvo vadinamojo Grūdų įstatymo panaikinimas. 1815-aisiais priimtas Grūdų įstatymas rėmėsi protekcionistine teise, kuri įvairiomis formomis šalyje gyvavo dar nuo XVII amžiaus. Šio įstatymo panaikinimas 1846-aisiais buvo svarbus laisvosios prekybos šalininkų laimėjimas.

Grūdų įstatymo panaikinimas buvo *laissez-faire* politikos idėjų triumfas prieš senąją žemėtvarkos sistemą. Supratimas, jog norint palaikyti socialinę visuomenės sanglaudą rinkos ekonomika privalo būti politiškai kontroliuojama, iki tol, bent jau tarp torių, buvo politinė norma. Ir laisvoji prekyba tebuvo tik radikali teorija. Javų įstatymą panaikinus, Anglijoje viskas pasikeitė. Visoms politinėms klasėms ir partijoms laisvoji prekyba staiga tapo matoma kaip savaime suprantama norma, o protekcionizmas virto erezija. Ir toks požiūris vienaip ar kitaip išsilaikė iki pat dvidešimtojo amžiaus ketvirtojo dešimtmečio katastrofos.

Laisvosios rinkos susiformavimui svarbią reikšmę turėjo ir 1834 m. priimta vadinamoji Vargšų teisių įstatymo reforma, nustatanti leistiną pragyvenimo minimumą. Remiantis šiuo įstatymu, toks minimumas negalėjo būti didesnis už žemiausią rinkos pasiūlytą atlyginimą. Taip dalis žmonių pateko į žeminančias sąlygas ir vargšų gretas. Tai atsiliepė šeimos institucijai – ją susilpnino. Kartu taip buvo įteisintas *laissez-faire* režimas, kuriame ekonominiais sunkumais bendruomenėje nebebuvo dalijamasi ir savo gerove nuo šiol kiekvienas individas buvo priverstas rūpintis pats.

Apibūdindamas XIX amžiaus ketvirtojo dešimtmečio atmosferą bei socialinių reformų pobūdį ir jų padarinius Ericas Hobsbawmas rašė:

> Tradiciškai susiklostęs požiūris, kad žmogus turi teisę užsidirbti garbingam pragyvenimui, tiek tarp kaimo gyventojų, tiek ir dirbančiųjų mieste, nors ir kiek iškreipta forma, visgi buvo išlikęs. Kaip ir požiūris, jog jeigu dėl kokių nors priežasčių žmogus to negalės, jis gali tikėtis bendruomenės paramos. Tačiau vis garsiau besireiškiančių vidutiniosios klasės liberalių ekonomistų nuomone, žmogus privalo imtis bet kokio darbo, kad ir kokį pasiūlytų rinka, nesvarbu, kur šis darbas bus ar kiek už jį bus atlyginama. Ir netgi atsitikus nelaimei, susižalojus ar esant senyvo amžiaus, racionalus žmogus savo pragyvenimu privalo rūpintis pats iš savo santaupų. Jų neturintys neturėtų būti paliekami mirti badu. Tačiau jiems suteikiama pagalba neturi būti didesnė už absoliutų minimumą, neturi viršyti minimaliausio rinkos nustatyto atlyginimo, ir tokia pagalba turi būti teikiama mažiausiai skatintinais būdais. Vargšų įstatymas buvo priimtas ne padėti vargšams, o visuomenės akyse juos parodyti ir pripažinti nevykėliais... Buvo ir dar keletas potvarkių, papildančių 1834 metų Vargšų įstatymą, kuriais visokia pagalba skurstantiems taip pat buvo griežtai reglamentuojama, kad ji neviršytų nustatytų minimalių normų. Tokio pobūdžio įstatymai žmones praktiškai įkalino darbo vietose, vyrus atskyrė nuo žmonų ir nuo šeimų, tarsi baudžiant vargšus už jų skurdą[6].

Viktorijos laikų Anglijoje Vargšų įstatymo poveikį patyrė mažiausiai 10 procentų šalies gyventojų ir jis galiojo iki pat Pirmojo pasaulinio karo pradžios.

Pagrindinė Vargšų įstatymo esmė buvo ta, kad nesėkmės ar nelaimės atveju atsakomybė už individą nuo bendruomenės buvo perkelta ant paties individo pečių, kartu žmonės buvo priversti imtis bet kokio darbo, kurį pasiūlytų rinka už jos pačios nustatytą atlygį. Laisvąją rinką atgaivinant XX amžiaus pabaigoje, visos tuometinės socialinės rūpybos reformos vadovavosi tokiais pat principais.

Tiek Naujosios Dešinės eroje XX amžiaus pabaigoje, tiek ir Viktorijos laikų Anglijoje vykdytos politikos poveikis visuomenėje eg-

zistavusioms socialinėms institucijoms buvo pakankamai rimtas, todėl socialinės rūpybos reformos tapo politiškai neišvengiamos ir iš tiesų net pageidaujamos. Dėl XIX amžiuje įteisintų minimalių pajamų sistemos Anglijoje ženkliai išaugo varguomenė, kuriai paremti nebuvo lėšų. XX amžiaus devintajame dešimtmetyje, Beveridge'o įdiegta socialinės rūpybos sistema taip pat pasiekė lygį, kai skiriamos pašalpos jau nebeatitiko normalaus šeimos pragyvenimo lygio. Dėl tokio neatitikimo, kuris vis didėjo, atsirado pavojus, jog tokia sistema ne tik nepadės žmonėms išbristi iš skurdo, bet juos jame įteisins. Naujosios Dešinės strategai greitai pasinaudojo tokia padėtimi ir tuoj pat ėmėsi iniciatyvos reformuoti socialinės rūpybos sistemą taip, kad ši atitiktų laisvosios rinkos reikalavimus.

XIX amžiuje ne mažiau svarbus buvo ir įstatymas, kuriuo remiantis buvo pašalintos kliūtys rinkai nustatyti atlyginimo dydį. Davidas Ricardo išreiškė ortodoksinį klasikinių ekonomistų požiūrį rašydamas: „Darbo užmokesčio dydis turi būti paliktas sąžiningai ir laisvai rinkos konkurencijai ir jis neturi būti reguliuojamas jokiais įstatymais[7].

Tokio pobūdžio pareiškimais buvo apeliuojama į kanonines *laissez-faire* formuluotes, todėl tiek Pameistrių statutas (priimtas po maro epidemijos dar keturioliktame amžiuje), tiek ir visa kita darbo užmokesčio kontrolė iki 1830-ųjų buvo paprasčiausiai panaikinta. *Laissez-faire* politika tapo ortodoksija, su kuria 1833, 1844 ir 1847 metų priimtuose Fabriko įstatymuose jau buvo vengiama tiesiogiai susiremti. „Į darbdavio ir darbininko sudaromas darbo sutartis nesikišimo principo buvo laikomasi tokiu lygiu, kad galiausiai iš esmės nebeliko jokių įstatymų, reglamentuojančių darbdavio ir darbuotojo santykius... ir nors teoriškai su tuo dar buvo galima ginčytis, praktiškai tai jau nieko nebekeitė, ir kitą pusę amžiaus toks nesikišimo principas išliko beveik nepaliestas"[8].

Protekcionizmo žemės ūkyje panaikinimas ir laisvosios prekybos įvedimas, Vargšų įstatymo reforma, žmones privertusi imtis bet kokio darbo, bei buvusių darbo užmokesčio kontrolės svertų panaikinimas buvo trys lemtingi žingsniai, kurių dėka XIX amžiaus viduryje Britanijoje ir buvo sukurta laisvoji rinka. Šitaip egzistavusi rinkos ekonomika XIX amžiaus ketvirtajame dešimtme-

tyje buvo transformuota į nereguliuojamos rinkos ekonomiką, kuri buvo neoliberalizmo politikos modelis.

Devintajame ir dešimtajame dešimtmetyje neoliberalų diegiamos politikos žingsniai buvo socialinės rūpybos sistemos reforma, žmones privertusi imtis bet kokio darbo, užmokesčio tarifų ir kitų užmokesčio lygį kontroliuojančių priemonių panaikinimas ir nacionalinių ekonomikų atvėrimas globaliai laisvajai prekybai. Visų pasaulyje gyvavusių laisvųjų rinkų pagrindas visada buvo nekontroliuojama darbo rinka. Ne tik Britanijoje, Jungtinėse Valstijose ir Naujojoje Zelandijoje, bet ir kai kuriose kitose šalyse, pavyzdžiui, Meksikoje, kur tarptautinių finansinių institucijų reikalavimu vyko tų šalių ekonomikų restruktūrizacijos, atsirado kažkas panašaus į laisvąją rinką, kurioje darbo jėga tapo perkama ir parduodama kaip bet kuri kita prekė.

Laisvoji rinka XIX amžiaus Anglijoje daugeliu aspektų buvo gana savita, nes buvo sukurta ir veikė išskirtinai palankiomis tokiai rinkai atsirasti istorinėmis sąlygomis. Tuo tarpu kontinentinėje Europoje nieko panašaus į anglišką laisvosios rinkos eksperimentą net nebuvo bandoma. Tačiau nei XIX amžiaus laisvoji rinka, nei dabartinis jos ekvivalentas, ko gero, nebūtų tiek toli nužengę, jei tai nebūtų sutapę su pasaulyje vykstančiomis didžiulėmis ekonominėmis ir technologinėmis permainomis.

Konstruojant laisvąją rinką Anglijoje buvo pasinaudota tokių pasaulyje jau kuris laikas vykstančių permainų rezultatais, ir dėl šio istorinio proceso socialiniame visuomenės gyvenime rinka tapo dominuojančia jėga. Rinkos mainai ir rinkos ekonomika egzistavo jau kelis šimtmečius, bet būtent šiame istorijos etape buvo sukurta tikra laisvoji rinka. Tai savo ruožtu sukūrė ir rinkos visuomenę.

Karlas Polany'is rašo: „Ilgainiui... rinkos dominavimas ekonominėje sistemoje neišvengiamai daro didžiulę įtaką visai visuomenės struktūrai ir jos organizacijai, o pati visuomenė tampa tik rinkos priedu. Ne ekonominė sistema yra taikoma prie visuomenės socialinių poreikių, o atvirkščiai, socialiniai poreikiai privalo derintis prie ekonominių reikalavimų[9]. Čia Polanyi's išskiria dviejų tipų visuomenes; tas, kuriose ekonominė sfera, kaip ir kitos gyvenimo sferos, yra neatsiejama socialinio visuomenės gyvenimo da-

lis, ir tas, kuriose rinka yra atskira ir nuo kitų sferų nepriklausoma institucija.

Ikimoderniose tradicinėse visuomenėse prekės kaina dažniausiai būdavo nustatoma tarpusavio susitarimu. Buvo nemažai dalykų, kurie nebuvo perkami ar parduodami, o prekių mainai ir pinigų vertė paprastai priklausydavo nuo gimininių ryšių ir vietinių sąlygų. Tokiose visuomenėse rinka kaip tokia neegzistuoja ir ji nėra socialinė ir kultūrinė institucija.

Visai atvirkščiai yra rinkos visuomenėse. Čia ekonominė veikla yra atskirta nuo visuomenės socialinio gyvenimo, bet tuo pat metu ji dominuoja visose kitose visuomenės gyvenimo srityse. Kai kuriose šiaurės Europos šalyse ankstyvosios modernybės laikais rinkos taip pat vystėsi ir, nors įvairiu mastu, taip pat bandė išsilaisvinti iš viduramžiškos socialinės kontrolės. Tačiau, išskyrus Angliją, nė vienoje iš jų laisvoji rinka taip ir netapo socialine institucija. Kontinentinės Europos šalys buvo rinkos ekonomikomis, bet tų šalių visuomenės netapo rinkos visuomenėmis. Tokios jos yra ir iki šių dienų.

Polanyi's pažymi, kad ten, kur atsirado rinkos visuomenė, ji neatsirado atsitiktinai ar dėl natūralios evoliucijos. Tokių visuomenių atsiradimas yra kryptingos ir sistemingos politinės intervencijos padarinys.

> Žingsnis, kuriuo izoliuotos rinkos paverčiamos rinkos ekonomikomis ir reguliuojamos rinkos tampa savireguliuojančiomis, yra labai svarbus. Devynioliktame amžiuje... buvo naiviai manoma, kad tokia raida yra natūrali rinkų plėtros išdava. Jie taip ir nesuprato, kad rinkos persitvarkymas į savireguliuojančią sistemą iš tikrųjų nėra natūrali rinkos raidos tendencija... o yra dirbtinai sukurta socialinė tvarka, privalanti derintis prie ne mažiau dirbtinai sukurto ekonominio mechanizmo fenomeno[10].

Čia, ko gero, reikėtų kiek modifikuoti marksistinę Polanyi'o interpretaciją. Dėmesį reikėtų atkreipti į XIX amžiaus Anglijos gana išskirtines socialines sąlygas. Anglijoje, kaip nė vienoje ki-

toje Europos valstybėje, vyravo savita individualistinė nuosavybės kultūra. Žeme čia jau kuris laikas buvo prekiaujama kaip bet kuria kita preke, darbo jėga buvo mobili ir žmonių sėslumas, ypač kaime, o tai savo ruožtu buvo labai būdingas daugeliui Europos šalių, Anglijoje buvo gana svetimas reiškinys. Skirtingai nuo kitų Europos valstybių, XIX amžiaus Anglija jau nebebuvo agrarinė visuomenė.

Šia prasme Alanas Macfarlane'as, ko gero, teisus, sakydamas, kad viena iš pagrindinių ekonominės antropologijos teorijų, būtent idėja, jog tai, kas nuo XVI iki XIX amžiaus vyko Anglijoje, ir tai, ką mes vadiname „Didžiąja transformacija", iš agrarinės visuomenės, kurioje ekonominiai santykiai yra neatsiejama socialinių visuomenės santykių dalis, išsivystė į moderniosios rinkos kapitalistinę ekonomiką, kaip sistemą, kurioje socialiniai ir ekonominiai santykiai gyvuoja atskirai, – yra neteisinga. Toks požiūris, toliau rašo Macfarlane'as, yra geriausiai atskleistas Karlo Polanyi'o darbuose... kai Adamas Smithas kūrė klasikinės ekonomikos modelį, jis vadovavosi „ekonomiškai" racionalaus žmogaus tipu tikėdamas, jog tai ir yra universaliai pasitvirtinęs tipas, jis paprasčiausiai klydo. Polanyi'o nuomone, toks racionalus socialinių, politinių ar ritualinių poreikių neturintis žmogus atsirado tik dabar. Bet kalbant apie Angliją šia prasme, ko gero, teisus buvo visgi ne Polanyi's, o Smithas. „Homo economicus" ir rinkos visuomenė Anglijoje jau egzistavo kelis šimtmečius prieš tai nei rašė Smithas. Vis dėlto Macfarlane'as daro išvadą, kad „Polanyi'o nuomonė, jog Smithas rašė tam tikroje labai specifinėje socialinėje aplinkoje ir kad tuometinė Anglija gerokai skyrėsi nuo praktiškai bet kurios kitos mums žinomos agrarinės civilizacijos, iš esmės yra teisinga"[11].

Laisvoji rinka buvo ir tebėra išskirtinai anglosaksiškas produktas, sukonstruotas sąlygomis, kurių nesurasime jokioje kitoje Europos visuomenėje. Ir nors tai truko neilgai, kiek ilgiau nei vieną generaciją, tik šiose visuomenėse laisvoji rinka egzistavo tikrąja savo forma. Ši sistema iš esmės net ir negalėjo atsirasti niekur kitur, išskyrus XIX amžiaus Angliją, kur ekonominio gyvenimo pagrindas buvo savininkiškas individualizmas. Būtent tokie bruožai šiam socialinės inžinerijos eksperimentui ir buvo viena iš palankiausių sąlygų.

Visa tai, ką Polanyi's savo laiku rašė apie Didžiąją transformaciją, tinka ne tik tiems laikams. Visos jo pastabos nemažiau aktualios ir dabar. Jos puikiai nušviečia padėtį bei priemones, kuriomis pasaulyje yra siekiama įdiegti socialinę instituciją, atspindinčią tam tikrą kapitalizmo pakraipą, kuri neilgai, bet istoriškai visgi gyvavo. Ir net kelis kartus. Savo klasikine forma – XIX amžiaus Anglijoje. Ir dar kartą kaip neoliberalios politikos išdava pasikartojo dvidešimtojo amžiaus devintajame dešimtmetyje Didžiojoje Britanijoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose, Australijoje ir Naujojoje Zelandijoje.

Kiek platesnės istorinės perspektyvos fone iš tiesų nėra keista ar stebėtina, kad visos šios anglosaksiškos kultūros šalys yra praktiškai vienintelės, kuriose laisvoji rinka egzistavo apskritai. Kadangi, kaip rašo Macfarlane'as, „vienintelės valstietijos praktiškai neturinčios šalys buvo tos, kurias kolonizavo Anglija. Tai yra Australija, Naujoji Zelandija, Kanada ir JAV"[12]. Šiose anglosaksiškose visuomenėse egzistavusi ekonominė agrarinio individualizmo kultūra buvo industrializacijos pirmtakas, ji brendo ekonominėje kultūroje, kurioje dėl valstybės sukurtų išskirtinių teisinių, socialinių ir ekonominių sąlygų trumpam galėjo atsirasti laisvoji rinka. Tačiau netgi tokioje palankioje aplinkoje laisvoji rinka neišsilaikė ilgai, ir tų visuomenių gyvenimui ji darė rimtą ardomąjį poveikį. Todėl jos ir nėra stabilios. Istorinės evoliucijos prasme natūralia seka yra ne laisvosios rinkos atsiradimas, o kaip tik jos žlugimas XIX amžiuje. Šioje evoliucijoje demokratinės politinės institucijos suvaidino nenumatytą ir lemiamą vaidmenį.

Tarp 1840 ir 1870 metų Anglijoje egzistavusi laisvoji rinka iš tiesų negali būti reprodukuota. Grynai ekonomine prasme tai buvo būtent to laikmečio didėjančio produktyvumo ir todėl sparčiai turtėjančios valstybės ekonominio bumo rezultatas. Bet tokio bumo socialiniai padariniai yra politiškai nepateisinami[13].

Stiprėjant demokratijai, stiprėjo ir valstybės intervencija į ekonomiką. Siekiant apriboti laisvosios rinkos galias ir užtikrinti visuomenės socialinę sanglaudą (o kartais ir ekonominį efektyvumą), nuo 1870 metų iki Pirmojo pasaulinio karo buvo atlikta daugybė reformų. Dar iki 1870 metų buvo priimtas ir įteisintas

akivaizdžiai intervencinis Švietimo aktas[14]. Šios reformos nebuvo kokio nors vieningo plano dalis. Bet į XIX amžiaus pabaigą *laissez-faire* dominavimui Anglijoje jos visgi padarė galą. Ir Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse Britanijoje buvo padėti valstybinės socialinio aprūpinimo sistemos pamatai.

Kaip jau išsisėmusios ideologijos dogma, laisvoji rinka Britanijoje išliko iki pat Didžiosios depresijos. Jos buvo atsisakyta tik Britanijai akivaizdžiai praradus savo turėtą santykinį pranašumą tarptautinėje prekyboje. Kaip pažymi Corellis Barnettas, „Tik susidarius kitai didžiajai nepaprastajai padėčiai, pasaulinei ekonominei krizei, Britanijoje pagaliau buvo sulaužytas liberaliųjų ekonominių doktrinų tabu". Laisvosios prekybos buvo atsisakyta 1931 metais, praėjus beveik šimtmečiui po to, kai ji atvėrė kelius šalies ekonomikos priklausomybei nuo užsienio rinkų ir tiekimų, o tai savo ruožtu ilgainiui tapo grėsme pačiam Britanijos išlikimui[15]. Devynioliktojo amžiaus viduryje laisvoji prekyba Britanijoje atsirado dėl kelių priežasčių, tarp jų ir dėl santykinio pranašumo, kurį kaip pirmoji industrinė valstybė tuometinė Britanija vis dar turėjo pasaulinėse rinkose. Ir *laissez-faire* idėjų įtaka, ir jų galia būtent šiuo pranašumu ir rėmėsi.

Vėliau *laissez-faire* idėjas pamažu išstūmė „naujieji liberalai". Tokie mąstytojai, kaip Hobhouse'as, Hobson'as, Bosanquetas, Greenas ir Keynesas, ėmė pasisakyti už tai, kad, norint sušvelninti rinkos jėgų visuomenei daromą poveikį ir mažinti skurdą bei didinti visuomenės gerovę, valstybė privalo aktyviai dalyvauti šalies ekonominio gyvenimo valdyme. XX amžiaus pirmajame dešimtmetyje bene reikšmingiausiu naujųjų liberalų idėjų architektu tapo Lloydas George'as.

Devynioliktojo amžiaus pabaigoje prasidėjusios socialinės reformos XX amžiaus pradžioje gerokai paspartėjo. Tiek pati laisvosios rinkos filosofija, tiek ir ją vykdžiusi politika buvo atmestos. Laisvosios rinkos sukurtas ekonominis neužtikrintumas buvo pažabotas naujai atsirandančios politinės demokratinės valios. Todėl *laissez-faire* idėjų įtaka buvo užslopinta.

Vis dėlto tarp liberalų klasikine virtusi laisvosios rinkos kaip savireguliuojančios sistemos iliuzija vis dar buvo išlikusi ir tarpu-

kario laikotarpiu. Būtent dėl šios iliuzijos net ir prasidėjus defliacijai buvo ir toliau bandoma griežtai riboti biudžeto išlaidas. Tačiau natūraliai buvusią krizę tai tik dar labiau pagilino. Netgi milžiniška ekonominė suirutė ir į valdžią atėję fašistiniai režimai nepajėgė išgydyti tokio aklo įtikėjimo į rinkos savireguliavimą. Ir tik Antrojo pasaulinio karo katastrofa galų gale šios ortodoksijos privertė atsikratyti ir priimti Keyneso siūlomas idėjas.

Pokarinė reguliuojama ekonomika visgi neatsirado kaip intelektualaus pasitraukimo nuo *laissez-faire* idėjų rezultatas. Ji atsirado iš baimės dėl vienas paskui kitą ėjusių ekonominės suirutės, diktatoriškų režimų atėjimo į valdžią ir galų gale kilusio Antrojo pasaulinio karo.

Svarbų vaidmenį, beje, suvaidino ir Britanijos rinkėjai, kurie paprasčiausiai nebeturėjo jokio noro dar kartą patirti tai, ką jie išgyveno tarpukariu. Idėja apie savireguliuojančią ekonomiką žlugo dėl totalinių diktatūrų, priverstinės migracijos, nepaliaujamų bombardavimų bei nacių genocido. Britanijoje šią idėją taip pat padėjo triuškinti ir karo meto ekonomika, kuri ilgainiui tapo našesnė ir efektyvesnė už buvusią fašistinėje Vokietijoje. Nedarbas buvo visiškai išgyvendintas, o maisto racionas ir jo kokybė daugumai tapo geresni nei iki karo.

Anachronistinis ir efemeriškas *laissez-faire* ideologijos sugrįžimas į politinį gyvenimą pasikartojo paskutiniaisiais XX a. dešimtmečiais. Mažėjantis produktyvumas ir socialiniai bei industriniai konfliktai 1976-aisiais tapo savotišku Tarptautinio valiutos fondo intervencijai į Britanijos ekonominį gyvenimą katalizatoriumi. Ji buvo pradėta nuo skubaus keinsizmo politikos ardymo, o kulminaciją pasiekė 1979-aisiais, į valdžią Britanijoje atėjus Margaret Thatcher vyriausybei.

Reikia pripažinti, kad Thatcher vyriausybė, laiku suvokusi laikmečio dvasią, ėmė spręsti tam tikras Britanijoje buvusias problemas, ir savo valdymo pradžioje konservatoriai padarė tai, ko nesugebėjo leiboristai. Jie ėmė ardyti senas ir nusistovėjusias Anglijos korporatyvizmo tradicijas, tuo atverdami kelią Britanijos ekonomikos modernizacijai. Tačiau šios konkrečios problemos sprendimas ilgainiui išsigimė į universalią ideologiją. Margaret Thatcher

staiga tapo pasaulinės laisvosios rinkos simboliu, ir tokia politika nuvilnijo per pasaulį.

Šalių, kuriose devintajame dešimtmetyje buvo įdiegtas nevaržomų rinkų ir marketizavimo režimas, laukia XIX amžiaus laisvosios rinkos likimas. Tik dabartinės laisvosios rinkos padaryta žala yra gerokai didesnė ir ją kompensuoti yra nepalyginti sunkiau. Jau vien todėl, kad nūdienos pasaulyje valstybių vyriausybės savo rankose turi gerokai mažiau ekonominio valdymo svertų. Norint, kad socialinė rinka apskritai išliktų, ir bandant ją restauruoti, tokių idėjų įkūnijimui yra būtina sukurti visiškai naujas ir gerokai lankstesnes institucijas.

Dėl laisvosios rinkos atsiradusi ir vis didėjanti ekonominė ir turtinė nelygybė politiniam stabilumui tiek nacionaliniu, tiek ir pasauliniu mastu kelia rimtą grėsmę. Ir nelengva suprasti, kokiu būdu JAV diriguojama politika besiremiančiai globaliai laisvajai rinkai pavyktų atlaikyti rimtą ir ilgalaikę recesiją. Juo labiau jog ankstesnės priemonės, turinčios padėti tokios krizės išvengti, dabar nebebus veiksmingos.

Šių laikų pasaulyje vykdoma politika gali nesunkiai sukelti pasaulinę ekonominę krizę. Tikintys, kad praeities klaidos nebepasikartos, greičiausiai nėra suvokę vienos iš pagrindinių istorijos pamokų, jog niekas niekada nėra suprantama ilgam. Taigi visi mes esame utopinio socialinės inžinerijos eksperimento dalyviai, kurio baigtis iš tikrųjų mums jau turėtų būti aiški.

Apgaulinga viltis *ir globalios laisvosios rinkos iliuzijos*

Devynioliktame amžiuje Anglijoje Didžiąją transformaciją pagimdžiusi *laissez-faire* politika buvo grindžiama teorija, kad laisvosios rinkos yra natūralus reiškinys, o politiniai jų suvaržymai – dirbtinai sukurta nenatūrali priemonė. Iš tikrųjų yra kitaip, ir būtent laisvoji rinka yra valstybės galios dirbtinai sukurtas produktas, egzistuojantis tik tol, kol žmonių saugumo ir ekonominės rizikos kontrolės faktoriai neįgauna politinės išraiškos.

Net ir be stiprios liberalią ekonominę programą vykdančios valstybės intervencijos rinkos negali išvengti įvairaus pobūdžio jų veiklą varžančių ir spontaniškai atsirandančių apribojimų, kaip atsako į visuomenės gyvenime iškylančias specifines socialines problemas. Tačiau tai labiau kova su padariniais, o ne su priežastimis. 1860 ir 1870 m. Fabriko įstatymus priėmę Britanijos parlamentarai iš tiesų neturėjo jokių konkrečių ir aiškių visuomenės ar ekonomikos rekonstravimo planų. Jie paprasčiausiai reagavo į daugelį visuomenės gyvenime iškilusių problemų, tokių kaip skurdas, neužtikrintumas, mažėjantis efektyvumas ir panašiai. Ir nors tai nebuvo koordinuoti veiksmai, jie pasitarnavo tam, kad *laissez-faire* politika būtų sužlugdyta.

Atitinkami rinkų suvaržymai yra natūralus reiškinys visose rinkose ir visose visuomenėse. Tai yra norma. Tuo tarpu nevaržoma rinka yra politinėmis priemonėmis dirbtinai sukurtas darinys. Kad ji atsirastų apskritai, *laissez-faire* politika privalėjo būti centralizuotai planuojama ir įgyvendinama. Ir atvirkščiai, būtent kontroliuojama rinka yra tai, kas įvyksta spontaniškai. Priešingai laisvosios rinkos advokatų, Naujosios Dešinės strategų teiginiams, laisvoji rinka nėra natūralios socialinės evoliucijos rezultatas. Tai politinės valios vykdomos socialinės inžinerijos produktas. XIX amžiaus Anglijoje laisvoji rinka atsirado ir egzistavo tik todėl ir tik tol, kol šalyje nebuvo veikiančių demokratinių institucijų.

Dabartiniais laikais pasaulyje egzistuojant demokratinėms vyriausybėms, konstruojamam globalios laisvosios rinkos projektui šios tiesos yra itin svarbios, nes jos aiškiai parodo, kad, norint tokį projektą įgyvendinti, laisvąją rinką ir jos žaidimo taisykles yra būtina atriboti nuo demokratinio svarstymo bei politinių poveikio priemonių įtakos. Demokratija ir laisvoji rinka nėra sąjungininkės. Jos priešininkės.

Natūrali laisvosios rinkos ekonomikos sąjungininkė yra netikrumo politika. Jei „kapitalizmas" reiškia „laisvąją rinką", tuomet tikėjimas, kad ateitis priklauso „demokratiniam kapitalizmui", yra viena iš didžiausių iliuzijų. Normaliame demokratiniame politiniame gyvenime laisvoji rinka visada yra trumpalaikė. Dėl jos poveikio visuomenės gyvenime atsirandančios socialinės problemos

yra tokio masto, jog ilgesnį laiką laisvoji rinka negali išsilaikyti jokioje demokratijoje. Šią tiesą akivaizdžiai patvirtina laisvosios rinkos istorija Britanijoje, ir įžvalgesni neoliberalizmo mąstytojai tai, be abejonės, supranta.

Neatsitiktinai globalios laisvosios rinkos kūrėjai visada primygtinai reikalauja, kad galimos teisinės ir įstatyminės rinkos poveikio priemonės būtų atribotos nuo visų demokratinės kontrolės priemonių. Suverenios šalys gali tapti Pasaulinės prekybos organizacijos narėmis. Tačiau tik ši organizacija, o ne suverenių valstybių įstatymai nulemia, kas gali būti traktuojama kaip laisvoji prekyba, o kas ne. Rinkos žaidimo taisyklės yra apribotos, ir demokratinėms priemonėms jos tampa nepasiekiamos.

Pagrindinis transnacionalinių organizacijų, tokių kaip Pasaulinė prekybos organizacija, tikslas ir vaidmuo yra visose ekonomikose ir visuomenėse įdiegti laisvąją rinką. Norint tai įgyvendinti, rinkos turi būti išlaisvintos nuo visų apribojimų, kurie natūraliai susiklosto visose visuomenėse. Tarptautinės organizacijos šitaip gali elgtis, nes demokratinėms-politinėms poveikio priemonėms jos turi imunitetą.

Polanyi'o minimos teisinės ir įstatyminės priemonės, kurių dėka laisvoji rinka buvo sukurta XIX amžiuje, neprarado aktualumo ir dabar, Pasaulinės prekybos ir kitoms panašioms transnacionalinėms organizacijoms pasaulyje bandant įdiegti globalios laisvosios rinkos projektą.

> Niekas neturi kliudyti formuotis laisvajai rinkai, ir visos pajamos turi būti generuojamos tik per prekybą. Taip pat neturi būti jokio kišimosi į rinkos nustatytą kainų politiką, nesvarbu, ar tai būtų prekių, darbo jėgos, žemės ar pinigų kaina. Rinka turi vadovauti visoms gyvenimo sritims, ir niekas neturi teisės jai kliudyti to daryti. Nei kainos, nei tiekimas ar paklausa neturi būti nustatomi ar reguliuojami. Tik tokiomis priemonėmis gali būti sukurta savireguliuojanti rinka, kartu sudarytos sąlygos jai tapti vienintele organizuojančiąja ekonominio gyvenimo jėga[16].

Tiesą sakant, visa tai yra neįgyvendinama fantazija, ir transnacionalinių organizacijų bandymai ją įdiegti daugelyje visiškai skirtingų šalių jau sukėlė ekonominę suirutę, socialinį chaosą ir politinį nestabilumą.

Mėginimai atgaivinti laisvąją rinką tomis sąlygomis, kurios susiklostė XX amžiaus pabaigoje, yra milžiniškas ir ambicingas socialinės inžinerijos projektas. Jokios reformų programos šiais laikais nebus sėkmingos, jei nebus suprasta, kad daugelis Naujosios Dešinės politikos padarinių jau yra negrįžtami. Lygiai kaip iki galo nesupratus viso technologinio ir ekonominio transformacijų masto, visos politinės pastangos likviduoti laisvosios rinkos padarinius nebus sėkmingos.

Visose šalyse, kur tik laisvosios rinkos politika buvo diegiama, tai turėjo labai rimtų padarinių. Visų pirma ši politika sugriovė Beveridge'o savo laiku įdiegtą Britanijoje bei Roosvelto Jungtinėse Valstijose buvusią socialinę ir ekonominę tvarką, ir to atstatyti jau nebeįmanoma. Socialinės rinkos ekonomikos Europoje jau nebegali atkartoti po Antrojo pasaulinio karo atsiradusių krikščioniškųjų demokratijų. Ir tie, kurie bando įtikinėti, jog grįžimas į „normalią politiką" dar yra įmanomas, iš tiesų apgaudinėja ir save, ir kitus.

Tokia politika visgi taip ir nepasiekė savo tikslo, ir laisvoji rinka pasaulyje netapo hegemonine jėga. Visose demokratinėse šalyse laisvosios rinkos politikos dominavimas nebuvo galutinis ir neabejotinas, todėl ilgainiui buvo atmestas. Ekonominiam nuosmukiui užsitęsus, ši rinka negali ilgai išsilaikyti. Viena iš nenumatytų neoliberalų politikos padarinių buvo ta, jog Britanijoje ji ilgainiui sužlugdė Naujosios Dešinės politinę įtaką, ir delikati šias jėgas palaikiusi rinkėjų ir verslo koalicija paprasčiausiai subyrėjo.

Viso šito priežastis buvo ir Naujosios Dešinės politika, ir nebevaldomi procesai, vykstantys pasaulinėje ekonomikoje. Naujosios Dešinės politikai savo rinkėjams siūlė vertikalaus socialinio mobilumo galimybę, o tai ilgainiui transformavo visuomenėje egzistavusias socialines struktūras. Dėl tokios politikos gerokai išaugo nekilnojamojo turto kainos, kaip ir su tuo susijusi rizika. Iš pradžių joms smarkiai pakilus, o po to neišvengiamai subliūškus, didelė nekilnojamojo turto dalis įgavo negatyvią vertę. Nenuostabu,

kad tokiomis sąlygomis šio turto savininkai jau nebebuvo entuziastingi laisvosios rinkos politikos, kuri ir buvo už tai atsakinga, gerbėjais. Taigi Naujosios Dešinės politika pati prarado savo įtaką bei ženkliai sumažino savo šalininkų skaičių. Dėl to 1997 metų rinkimuose leiboristų partija pasiekė triuškinančią pergalę ir po gana ilgo laikotarpio vėl grįžo į valdžią.

Tačiau šiais laikais dėl pasaulyje atsiradusios socialinio ir ekonominio gyvenimo dislokacijos kalta ne vien laisvoji rinka. Ne mažiau tam įtakos turėjo ir naujųjų technologijų „banalizavimas". Išsivysčiusiose Vakarų šalyse sukurtos technologijos netrukus būna kopijuojamos visame pasaulyje. Net jei laisvosios rinkos ir nebūtų buvę, tokį spartų technologijų vystymąsi socialiai orientuotos rinkos vargu ar būtų atlaikiusios.

Politikoje buvęs tradicinis kovos su nedarbu ir visiško užimtumo siekis dėl naujųjų technologijų darosi neįgyvendinamas. Dėl informacinių technologijų poveikio nuolat kinta socialiniai darbo santykiai. Daugelis anksčiau buvusių profesijų paprasčiausiai išnyksta, ir visi be išimties darbai darosi daug mažiau užtikrinti. Visas darbo pasidalinimo procesas visuomenėje šiais laikais turi vis mažiau tvirtumo, nei Industrinės revoliucijos pradžioje. Dėl globalios rinkos tai plinta visame pasaulyje, ir ekonominis netikrumas tampa pasauliniu reiškiniu.

Dėl globalios ekonomikos daugelio žmonių gyvenimas šiais laikais tapo labai neužtikrintas, ir tokiomis sąlygomis laisvoji rinka negali ilgai išsilaikyti. *Laissez-faire* režimas neišvengiamai pagimdys įvairius pasipriešinimo judėjimus. Bet kad ir kokie šie judėjimai būtų – populistiniai, ksenofobiniai, fundamentalistiniai ar neokomunistiniai, – vargu ar bent vienam iš jų pavyks pasiekti savo tikslą. Nepaisant to, jie visi drauge ar netgi pavieniui yra visiškai pajėgūs išprovokuoti nestabilių globalios *laissez-faire* struktūrų griūtį. Ar mes turėtume su tuo susitaikyti ir priimti, kad pasaulio ekonominiam gyvenimui geresnio vadovavimo normos yra nebeįmanomos? Ar modernioji šių laikų anarchija ir yra mūsų istorinis likimas?

Pasaulinei ekonomikai yra būtinos reformos, kurios visų pirma turėtų prasidėti nuo supratimo, jog įvairių kultūrų bei ekono-

mikų įvairovė yra neišvengiama realybė. Globali laisvoji rinka yra Vakarų hegemonijos išraiška. Kaip ir visose kitose švietėjiškose utopijose, tokioje pasaulinėje civilizacijoje Vakarams yra numatomas vadovaujantis vaidmuo, ir pliuralistinio pasaulio, kuriam nevadovautų Britanija, kuri kita Vakarų valstybė ar Jungtinės Amerikos Valstijos, suvokimui tokioje vizijoje paprasčiausiai nėra vietos. Bet nūdienos pasaulyje vakarietiškos institucijos ir vertybės iš tiesų jau nebeturi universalaus autoriteto, ir vadovavimasis tokiomis vizijomis paprasčiausiai neatitinka šių dienų realijų. Kartu skirtingoms pasaulio kultūroms tai neleidžia siekti savųjų šalių modernizacijos, atitinkančios tų šalių istoriškai susiklosčiusias sąlygas, kaip ir skirtingus tų visuomenių poreikius.

Globalios laisvosios rinkos sukuriamomis sąlygomis suverenios valstybės yra neišvengiamai stumiamos į geopolitines konfrontacijas kovoje dėl pasaulyje senkančių gamtinių išteklių. *Laissez-faire* filosofija, kurioje valstybės dalyvavimas ekonominiame šalies gyvenime yra atmetamas kaip nereikalingas, tas pačias valstybes verčia tapti varžovėmis pasaulyje, neturinčiame jokių institucijų, galinčių garantuoti šių išteklių išsaugojimą.

Laisvoji rinka taip pat negali išspręsti ir vieno iš svarbiausių žmonijos lūkesčių – ji negali suteikti jai saugumo ir užtikrintumo. Viena iš pagrindinių visų šalių vyriausybių *raison d'ètre* yra jos sugebėjimas savo piliečiams užtikrinti saugumą. Kadangi pasaulinis *laissez-faire* režimas iš tikrųjų vyriausybėms neleidžia šito daryti, tai neišvengiamai veda prie tolimesnio politinio ir ekonominio nestabilumo.

Kai kurioms kompetentingas ir efektyvias vyriausybes turinčioms išsivysčiusioms valstybėms gal ir pasiseks rasti būdų, kuriais globalios rinkos padarinius tų šalių visuomenėms pavyktų kiek sušvelninti. Tačiau skurdesnėse šalyse globali *laissez-faire* politika neišvengiamai gimdys fundamentalistinius režimus ir toliau veiks kaip modernios valstybės skilimo katalizatorius. Tiek vienos šalies, tiek ir pasauliniu mastu laisvoji rinka neskatina stabilumo ar demokratijos. Ir pasaulinio demokratinio kapitalizmo idėja iš tikrųjų yra tokia pat neįgyvendinama fikcija, kaip ir prieš ją gyvavusi pasaulinio komunizmo idėja.

2. LAISVOSIOS RINKOS INŽINERIJA

> Laisvajai rinkai kelią atvėrė ir jį laikė atvirą nepaprastai išaugęs, ilgalaikis, centralizuotai organizuotas ir kontroliuojamas intervencionizmas.
>
> KARLAS POLANYI[1]

1994 metų gruodžio 20 d. rytą žlugo bene ambicingiausias pasaulyje laisvosios rinkos eksperimentas. Praėjus vos trim savaitėms po naujojo Meksikos prezidento Ernesto Zedillo inauguracijos, šalyje buvo paskelbta nacionalinės valiutos devalvacija. Todėl kompanijų, tokių kaip Fidelity, Scudder, Goldman Sachs ir Salomon Brothers, valdomiems investiciniams fondams savo santaupas patikėję JAV investuotojai prarado apie 30 milijardų JAV dolerių. Dėl valiutos devalvacijos Meksikos fondinėje biržoje buvo prarasta apie 70 milijonų JAV dolerių. Iki 1995-ųjų pabaigos Meksikos ekonomika taip pat prarado nuo 250 tūkstančių iki milijono darbo vietų, patyrė didžiulio masto kapitalo nutekėjimą iš šalies, 50 procentų pasiekusią infliaciją ir dar labiau nei infliacija išaugusį paskolų palūkanų lygį. Dėl viso šito per Meksiką nusirito verslo ir bankų griūties banga, kai kurių valstijų vyriausybes atvedusi prie finansinio bankroto[2].

Tačiau tądien devalvuota buvo ne tik valiuta, bet ir visas ekonominės plėtros modelis. Iki devalvacijos kitoms pasaulio besivystančioms šalims Meksikoje vykdomas eksperimentas buvo pateikiamas kaip sėkmingas ir sektinas pavyzdys. Vašingtono konsensuso dogmos skelbė, jog minimalaus vyriausybės kišimosi į ekonominį valstybės valdymą politika ir įdiegta laisvoji rinka bus ta kombinacija, kuri leis suklestėti ne tiktai Meksikai, bet ir sėkmingai galės būti pritaikoma bet kurioje kitoje pasaulio šalyje. Tokių dogmų įkvėptos transnacionalinės organizacijos Meksikoje ėmėsi

konstruoti JAV pavyzdžio laisvąją rinką. Panašius projektus devintąjį dešimtmetį buvo bandoma įgyvendinti tečeristinėje Britanijoje ir leiboristų valdomoje Naujojoje Zelandijoje. Nepaisant tarp šių šalių esančių reikšmingų skirtumų, šių eksperimentų padariniai visur buvo labai panašūs, ir visose trijose šalyse laisvosios rinkos turėjo didžiulį poveikį tų šalių visuomenėms.

Globali laisvoji rinka yra dvidešimtojo amžiaus pabaigos *politinis* projektas. Būtent taip jį reikia vertinti ir pasistengti to nepamiršti. Šis politinis projektas truks gerokai trumpiau nei dar XV amžiuje Europoje prasidėjusi ekonominio ir kultūrinio gyvenimo globalizacija, kuri tebevyksta iki šių dienų ir vyks dar ne vieną amžių. Moderniojo laikmečio pabaigoje vykstanti globalizacija – tai žmonijos istorinė lemtis. Jos pagrindinis variklis yra spartus ir nesulaikomas naujųjų technologijų tobulėjimas ir jų plitimas pasaulyje. Šių technologijų veikiama prasidėjusi pasaulio ekonominio gyvenimo modernizacija vyks ir toliau, nesvarbu, koks likimas ištiks laisvąją rinką. Panašiai kaip auganti, viena kitą vis labiau veikiančių pasaulinių ekonomikų integracija vyksta nepriklausomai nuo Tarptautinio valiutos fondo skelbiamų ortodoksijų. Ir šį procesą kaip nors sulėtinti arba sustabdyti apskritai dabar galėtų tik kokia nors milžiniška ekologinė katastrofa.

Tačiau tokio gamybos technologijų ir ryšio priemonių pasaulinio plitimo padariniai yra visiškai priešingi tiems, kurių taip užtikrintai tikisi sulaukti Vašingtono konsensusas. Iš tikrųjų toks plitimas reiškia ne tiek JAV laisvosios rinkos modelio pasikartojimą, kiek jo metamorfozę. Ir užuot atgaivinus tariamą XIX amžiuje buvusios sistemos harmoniją, pasaulyje sukuriama nauja tarptautinė anarchija bei naujos kapitalizmo rūšys, neturinčios nieko bendro su laisvąja rinka. Dvidešimt pirmajame amžiuje sėkmingos ekonomikos bus ne tos, kurios savo kultūroms bandys primesti Amerikos pavyzdžio laisvąją rinką, o tos, kuriose ekonominė modernizacija vyks tų šalių istorinių ir kultūrinių tradicijų pagrindu.

Iš visų XX amžiaus pabaigoje vykusių socialinės inžinerijos eksperimentų Britanijos, Naujosios Zelandijos ir Meksikos pavyzdžiai verti ypatingo dėmesio. Savų nacionalinių politinių kultūrų kontekste kiekvienas jų gerai atspindi ir akivaizdžiai parodo vėly-

vajame moderniajame pasaulyje diegiamos laisvosios rinkos ironiškumą ir paradoksalumą.

Kiekvieno šių eksperimentų pradinė varomoji jėga buvo toms šalims būtini korporacinių ekonominių struktūrų pertvarkymai, kurie sutapo su tuo metu pasaulyje vis didesnę įtaką įgaunančia neoliberalizmo ideologija, tapusia šių pertvarkymų pagrindu. Visais atvejais ekonomikos globalizacija buvo tas katalizatorius, kuris paskatino imtis neoliberalizmo siūlomo eksperimento. Tačiau pasaulinė ekonomikos plėtra pagimdė neužtikrintumo politiką, kuri pradžioje suskaldė šiuos eksperimentus inicijavusios koalicijos interesus, o vėliau gerokai susilpnino ar apskritai panaikino juos įgyvendinusias politines priemones.

Taigi, pasinaudojusi valstybės institucijų jai suteiktomis galiomis, laisvoji rinka įsitvirtino, bet netrukus pakirto ir labai susilpnino tiek tų institucijų, tiek ir visos valstybės įtaką ir galią. Ir nors visose trijose šalyse laisvosios rinkos ilgainiui prarado savo politinį pagrįstumą, jos dėka tiek tų šalių ekonomikose, tiek ir visuomenėse atsiradusių pokyčių demokratinėmis priemonėmis atitaisyti nebeįmanoma.

Tečeristų eksperimentas

Margaret Thatcher bandymas XX amžiaus pabaigoje Britanijoje atgaivinti laisvąją rinką yra gana pamokomas. Ir ne tiek savo sėkmingomis strategijomis ar pasiekimais, kiek savo žlugimu ir jo priežastimis. Viena vertus, toriai šalyje bandė modernizuoti Britanijos ekonomiką, kita vertus, jie ėmėsi pertvarkinėti Britanijos institucijas, jas modeliuodami pagal institucijas, buvusias XIX amžiuje. Šie du Thatcher politikos aspektai yra labai glaudžiai tarpusavyje susiję.

Pagrindiniai Thatcher politiniai teiginiai, pvz., profesinių sąjungų įtakos silpninimas, valstybinių būstų privatizavimas bei tiesioginių piliečių mokesčių mažinimas, leido šiai politikai laimėti paeiliui trejus parlamento rinkimus. Bet ši politika, sugriovusi pokario metų Britanijoje susiklosčiusią visuomeninę tvarką, paskati-

no Leiboristų partijos transformaciją, todėl 1997-ųjų rinkimuose leiboristai pasiekė triuškinančią pergalę ir po aštuoniolikos metų pertraukos vėl grįžo į valdžią.

Iš pradžių tečerizmas visai nebuvo koks nors politinis projektas ir ideologija jame nevaidino jokio svarbaus vaidmens. Dar prieš konservatoriams ateinant į valdžią, Jameso Callaghano vadovaujama leiboristų vyriausybė jau buvo pradėjusi reformuoti Britanijos korporatyvizmą, kai, paklūstant Tarptautinio valiutos fondo reikalavimams, 1976-ųjų rudenį ji pareiškė, kad, remtis Keyneso teorija ir toliau vadovautis visiško užimtumo politika darosi neįveikiama užduotis. Išskyrus tai, jog pokario metais Britanijoje įdiegtai sistemai tai padėjo tašką, išaiškėjo, kad Callaghano vyriausybė esanti nepajėgi reformuoti Britanijoje susiklosčiusių gamybinių santykių.

Tečerizmas prasidėjo kaip reakcija į Britanijos vidaus problemas. Iš pradžių torių politinėje darbotvarkėje vienas iš svarbiausių klausimų buvo profesinių sąjungų reforma. Margaret Thatcher suprato, kad Britanijos korporatizmas, arba trišalis valstybės, darbdavių ir profesinių sąjungų vykdomos šalies ekonominės veiklos koordinavimas, tapo gamybinių santykių konflikto priežastimi. Ir konfliktas kilo dėl valstybinių lėšų paskirstymo, o ne dėl idėjų ar būdų, kaip valstybė galėtų ekonomiškai klestėti kartu užtikrinant ir socialinę visuomenės sanglaudą. Iš tikrųjų tai gana ironiška, tačiau būtent to siekiančiu didžiąją devintojo dešimtmečio dalį save pateikdavo tečerizmas.

Pirmaisiais valdymo metais Thatcher nesivadovavo jokia aiškia politine doktrina. Tečerizmą kaip idėją bene pirmieji, ko gero, įvardijo Kairieji, kai vienas kitas pastabesnių marksistų, tarp kurių ir pažangaus žurnalo „Marksizmas šiandien" redaktorius Martin Jacques, atkreipė dėmesį, kad Thatcher vyriausybės politika akivaizdžiai ir negrįžtamai tolsta nuo pokario metais Britanijoje įdiegtų socialinės demokratijos principų.

Tačiau per visą Thatcher vadovavimo laikotarpį iki pat to, kai ji buvo nuversta, Naujosios Dešinės ideologija jau spėjo prasismelkti į vyriausybės narių mąstyseną. Tai tapo akivaizdu, kai vyriausybė priėmė poll tax arba vadinamąjį pagalvės mokestį. Ilgainiui

Thatcher ir jos patarėjai užsisklendė kvailybės ir puikybės rate, kuriame jie jautėsi saugūs nuo visuomenėje kylančio nepasitenkinimo dėl vyriausybės vykdomos politikos. Beje, tai lietė ne vien poll tax. Buvo ir svarbesnių klausimų, pavyzdžiui, Britanijos ir Europos Sąjungos santykiai, kurių pobūdį vis labiau ėmė lemti ne praktinė būtinybė, o ideologija.

1990 metais atėjusi į valdžią Johno Majoro vyriausybė ankstesnės politikos nekeitė ir mechaniškai ją vykdė toliau. Ji privatizavo Britanijos geležinkelių tinklą, kurį įsigijo keturios privačios kompanijos. Tačiau išskyrus kelias vagonų nuomos firmas, niekam kitam šis žingsnis nedavė jokios naudos. Ir nors tai tikrai nepagerino Majoro vyriausybės perspektyvų būsimuose rinkimuose, laisvosios rinkos reinžinerijos projektas nepasibaigė su Thatcher pasitraukimu iš valdžios. Johnui Majorui vadovaujant jis buvo vykdomas toliau. Taigi laisvosios rinkos politika Britanijoje buvo įgyvendinama beveik du dešimtmečius.

Na, o už ką gi Naujosios Dešinės politika nusipelno kritikos? Kaip valstybė Britanija nesumažėjo. Jos ekonominiai ištekliai išliko panašūs kaip ir aštuntajame dešimtmetyje – o tai buvo gerokai daugiau nei tokie ištekliai 1945-aisiais, kuriais galėjo disponuoti tuometinė leiboristų vyriausybė. Thatcher vadovavimo pabaigoje bendra mokesčių našta daugeliui šeimų buvo didesnė nei jai atėjus į valdžią. Tam tikrose srityse, pavyzdžiui, apribojant profesinių sąjungų galią, dėl pokyčių, vykstančių realioje ekonomikoje, Thatcher pavyko pasiekti savo užsibrėžtus tikslus. Tačiau bendras jos politikos rezultatas neišvengiamai sukūrė sąlygas, ilgainiui atvedusias prie jos politinio žlugimo.

Tečerizmo politika drauge sužlugdė ir klasinę kultūrą, nuo kurios priklausė ir kurios dėka Britanijos politiniame gyvenime daugiau kaip šimtmetį dominavo Konservatorių partija. Thatcher politika paveikė ne tik daugelį pramonės šakų, profesijų ir bendruomenių, bet ir ją į valdžią išrinkusią koaliciją. Jos politika skaudžiai atsiliepė paprastiems šalies gyventojams bei jų šeimoms ir nemažai prisidėjo prie to, kad savo laiku konservatorius į valdžią atvedusi delikati rinkiminė koalicija subyrėtų ir taptų nebeįmanoma.

Thatcher vykdomoms Britanijos institucijų reformoms visada grėsė pavojus, kad tokios transformacijos ilgainiui neišvengiamai atsilieps šias idėjas iškėlusiai politinei jėgai – Konservatorių partijai. Politinės partijos, siekiančios revoliucingų permainų, apimančių praktiškai visus visuomenės socialinio ir ekonominio gyvenimo aspektus, negali tikėtis, kad ilgainiui tokių permainų padariniai nepalies ir jų pačių.

Nuo pat šeštojo dešimtmečio Konservatorių partijos narių skaičius visą laiką mažėjo, o devintąjį dešimtmetį, kai šalyje jie turėjo neginčijamą valdžią, šis procesas tik dar paspartėjo. Senieji partijos nariai pamažu ėmė išmirti, o į jų vietą neatėjo naujų. Ko gero, gana iškalbingas buvusios Thatcher politikos šlovės *post scriptum* yra tai, jog 1997 metų pavasarį, konservatoriams rinkimuose patyrus triuškinantį pralaimėjimą, partijos rinkėjų amžiaus vidurkis buvo bemaž 65 metai.

Pati Thatcher asmeniškai pasisakydavo prieš kokias nors konstitucines reformas. Tačiau visoms be išimties britų institucijoms nepavyko išvengti jos politikos padarinių, tarp kurių bene vienas iš svarbiausių buvo didžiulio masto vykdomosios valdžios centralizacija. A. V. Dicey, tyrinėjęs *laissez-faire* eksperimentą XIX amžiuje, rašė: „Iš tikrųjų nuoširdžiai tikintys *laissez-faire* idėjomis labai greitai suprato, kad šių idėjų įgyvendinimui yra būtina stipri valstybės mašina"[3].

Beje, tai nėra koks nors specifinis britų nukrypimas. Veikiau tai viena iš universalaus paradokso išraiškų. Normaliomis sąlygomis rinka yra natūrali socialinio visuomenės gyvenimo dalis. Jos veiklą paprastai lemia ir apriboja visuomenės interesus ginančios vadinamosios tarpininkaujančios institucijos. Derinant individo ir rinkos santykius, tokios institucijos, kaip profesinės sąjungos ir profesinės asociacijos, visada vaidina labai svarbų vaidmenį. Norint sukurti laisvąją rinką, tokias socialines institucijas ir jų įtaką yra privalu susilpninti arba panaikinti. Tai yra būtina, nes jos ir yra tas interesas, laisvajai rinkai pastojantis kelią į visuomeninį vartotoją. Tačiau tai reikšmingos ir įtakingos institucijos, todėl kariauti su jomis gali tik stipri centralizuota valstybė.

Thatcher valdymo metu Britanijoje pradėta valstybės centralizacija toli gražu nebuvo politinė klaida. Konstruojant laisvąją rinką, valdžios centralizacija yra viena iš privalomų sąlygų.

1979-aisiais Thatcher atėjus į valdžią, konservatorių tuomet paveldėta Britanijos nerašyta konstitucija ilgainiui neatpažįstamai pakito. Iki tol Britanijoje buvo laikomasi susitarimų, tam tikromis ribomis atskiriančių valstybės institucijų, vyriausybės ir Konservatorių partijos veiklą. Tas ribas panaikinus, visa konstitucija tapo gana neaiški. Anksčiau abejonių nekeliantis valstybės tarnautojų politinis neutralumas vis labiau tapo ginčytina norma. Pusiau savarankiškas ne valstybines ir visuomenines organizacijas kolonizavo partijos skiriami žmonės, ir anksčiau buvusios nepriklausomos tarpininkaujančios institucijos tapo torių nomenklatūrinės kastos nuosavybe. Iš savitarpio pasitikėjimu grindžiamų valdančiųjų ir valdomųjų santykių, o tai savo ruožtu buvo vienas iš svarbiausių nerašytos britų konstitucijos pagrindų, beliko tik prisiminimas. Tai, kas atsirado vietoj to, buvo radikaliai nesubalansuota konstitucija, negalinti gyvuoti ilgiau, nei konservatorių buvimas valdžioje.

Thatcher politika Britanijos visuomenei ir jos institucijoms atnešė daug rimtų pokyčių, iš kurių dalis jau yra negrįžtami. Tarp tų pokyčių masiškai šalyje vykdyta privatizacija visgi nėra tarp svarbiausių ar ambicingiausių Thatcher politikos padarinių. Pirmąją privatizaciją iš tikrųjų inicijavo net ne toriai. Ją pradėjo leiboristų vyriausybė, tuometiniam ministrui pirmininkui Denisui Healey'ui paskelbus valstybės laikomų British Petroleum akcijų paketo išpardavimą. Thatcher vadovavimo pradžioje apie privatizaciją nebuvo kalbama, ir 1979-aisiais rinkimus laimėjusių Konservatorių partijos manifeste apie tai net neužsimenama. Ir tik 1982 metais, šalies telekomunikacijų modernizavimui pritrūkus lėšų, buvo žengtas revoliucingas žingsnis ir nuspręsta privatizuoti vieną iš stambiųjų visuomeninių paslaugų tiekimo sektorių.

Iš pradžių privatizacija nesivadovavo kokia nors politine doktrina ir paprasčiausiai buvo logiška tuomet susiklosčiusios situacijos seka. Telekomunikacijų modernizavimui buvo reikalingos lėšos, kurių valstybės iždas neturėjo. Tad buvo nutarta, jog nėra

kitos išeities kaip tik šių lėšų surasti kapitalo rinkose. Norint tai daryti, šį objektą reikėjo privatizuoti. Viena iš daugelio to meto ironijų yra ta, kad British Telecom privatizacija praėjo gana sėkmingai, ir netrukus savo technologijos modernizavimui kompanija jau turėjo lėšų.

Konservatorių partijos manifeste privatizacijos klausimas pirmą kartą pasirodė 1983 metais. Vėlesniais neoliberalizmo politikos metais privatizuojamo valstybės turto sąrašas gerokai išsiplėtė ir tapo ilgas ir įspūdingas. 1979 metais valstybė beveik arba visiškai kontroliavo Britanijos anglies, plieno, dujų ir elektros energijos gavybą, vandens išteklius, šalies geležinkelių tinklą, oro transportą, telekomunikacijų sektorių, branduolinės energijos ir laivų statybos pramonę. Valstybės rankose taip pat buvo nemaža dalis naftos gavybos pramonės ir bankininkystės bei vandens ir sausumos transporto sektorių. 1997 metais beveik visi šiame sąraše minėti objektai jau buvo privačiose rankose. Šalia to buvo privatizuota ir daugiau kaip milijonas vietiniams municipalitetams priklausiusių gyvenamųjų būstų.

Drauge su valstybinio turto privatizacija Britanijoje buvo vykdoma vietinės valdžios ir tarpininkaujančių institucijų nacionalizacija. Reorganizuotos buvo valstybinė sveikatos apsaugos sistema, mokyklos, politechnikos mokyklos ir universitetai, kalėjimai, teisingumo sistemos administracija ir policijos priežiūrą vykdančios įstaigos. Iš demokratiškai renkamų vietinės valdžios organų žinios visos šios sritys buvo perduotos tam tikslui specialiai sukurtoms agentūroms, bent jau teoriškai turinčioms būti pavaldžioms centrinei valdžiai. 1995 metais tokios agentūros tiek darbuotojų skaičiumi, tiek ir savo apimtimi bei išlaidomis jau gerokai pranoko vietinės valdžios institucijas. Galiausiai rinkos mechanizmai – privalomi konkurenciniai tenderiai, efektyvumu ir uždirbamu pelnu grindžiami atlyginimai ir panašios priemonės – buvo įdiegti visose visuomeninio aptarnavimo srityse.

Įvairios institucijos, per kurias tradiciškai buvo valdoma Britanija, šalyje tapo centralizuotos labiau nei kuriuo kitu metu jos istorijoje taikos metais, ir jose visose buvo įdiegta kažkas panašaus į rinkos mechanizmą.

Tečeristų vykdyta „Britanijos nacionalizacija"[4] vyko ir drauge su pokyčiais šalies darbo rinkoje. Profesinių sąjungų įtakos sumažėjimas ir darbo rinkos individualizavimas buvo vieni iš kelių pirmosios Thatcher vyriausybės aiškių tikslų. Kartu su pasišventimu griežtai monetarinei kainų politikai, nepaisant socialinių ar ekonominių tokios politikos kaštų, pokario metais Britanijoje įdiegtai socialinei ekonominei tvarkai Thatcher politika užtikrino galą.

Keyneso–Beveridge'o konsensusas akcentavo, jog, norint pasiekti pakankamą ir palaikomą socialinės rūpybos lygį, būtina ne vien visiško užimtumo politika, bet ir vyriausybės prisiimama atsakomybė už tokios politikos įgyvendinimą. Thatcher vyriausybei tokią atsakomybę demonstratyviai atmetus, tai rodė ne vien posūkį ekonominėse doktrinose ir nuo Keyneso buvo pasukta prie Friedmano. Rimčiausias Thatcher politikos padarinys yra tas, kad dėl jos poveikio pakito pati valstybės funkcijų samprata. Tame pokytyje reikšmingiausią vaidmenį suvaidino ne Hayeko *Laisvės Konstitucija* (*Constitution of Liberty*) ar panašūs neoliberalizmo ideologais save tituluojančiųjų tekstai, o Johno Hoskynso *Brasta (Stepping Stones)*, kurioje ir yra kalbama apie tai, kaip reikėtų elgtis su profesinėmis sąjungomis ir ką reikėtų daryti norint sukurti laisvą darbo rinką (ši knyga niekad nebuvo oficialiai išspausdinta)[5].

Valstybės vaidmuo tečerizmo politikoje buvo suprantamas kaip įstatyminė teisinė struktūra, kurioje laisvoji rinka, taip pat ir laisvoji darbo jėgos rinka, veiktų kaip savarankiškas ir savireguliuojantis mechanizmas. Šiuo požiūriu profsąjungų, kaip tarpininko tarp dirbančiųjų ir rinkos, vaidmenį buvo būtina keisti. Kaip reikėjo keisti ir egzistavusią darbo teisę. Ir tai buvo padaryta, vadovaujantis labai mobilios, lanksčios ir darbdaviams pigios JAV darbo rinkos pavyzdžiu.

Dėl tokios politikos staiga nepaprastai padaugėjo ne visą darbo dieną bei kontraktų pagrindu dirbančiųjų skaičius. Buržuazinės karjeros ar specialybės rengimo institucijos vis didėjančiam jų skaičiui nebeteko prasmės. Gerokai padaugėjo mažai kvalifikuotų ir mažai apmokamų darbų, už kuriuos atlygis nebegalėjo užtikrinti minimalaus normalaus šeimos pragyvenimui reikalingo lygio. Šalyje vėl pasirodė tuberkuliozė, rachitas ir panašios paprastai su

skurdu asocijuojamos ligos[6]. Buvusi vidutinioji klasė buvo skatinama tapti vadinamaisiais „aplanko žmonėmis". Kitaip sakant, savarankiškais darbuotojais, neturinčiais rimtesnių ir ilgalaikių sąsajų su kokia nors konkrečia kompanija ar institucija. Remiantis 1996-aisiais atliktos visuomenės apklausos duomenimis, buvo konstatuota: „Iš tradicinės karjeros sąvokos teliko tik prisiminimas"[7].

Tuo pat metu socialinės išmokos buvo gerokai apkarpytos, o bedarbio pašalpa 1996 metais buvo pakeista „Darbo ieškančiojo norma", žmones priverčiančia imtis bet kokio darbo, kurį siūlo rinka, už atlyginimą, kurį nustato ta pati rinka. Vargu ar reikia labai lakios fantazijos, norint išgirsti devynioliktojo amžiaus ketvirtąjį dešimtmetį vykdytų reformų ir Vargšų įstatymo atgarsius. Tiek tada, tiek ir dabar dirbančiųjų galimybės derėtis dėl geresnių savo gyvenimo sąlygų buvo gerokai sumažintos.

Vienas iš bene labiausiai bandomų nuslėpti laisvosios rinkos prieštaravimų yra tas, jog jos veikla visada pakerta tradicinių socialinių institucijų įtaką visuomenėje. Vienas iš gerų pavyzdžių yra tradicinė šeimos institucija, kuri Thatcher vadovavimo laikotarpiu labai susilpnėjo. Tarp 18-49 metų amžiaus moterų ištekėjusiųjų procentas nuo 74 1979 metais sumažėjo iki 61. Tuo tarpu sugyventinių skaičius per tą patį laikotarpį nuo 11 procentų išaugo iki 22. Aštuntajame dešimtmetyje nesantuokinių vaikų šalyje padaugėjo dvigubai, o šeimų, kuriose yra tik po vieną iš tėvų, 1979–1992 metais nuo 12 procentų padidėjo iki 21. Daugumą sudarė vienišos motinos, kurios niekada nebuvo ištekėjusios.

1991 metais kiekvienoms dviem santuokoms Britanijoje teko po vienas skyrybas – toks skyrybų skaičius yra didžiausias visoje Europos Sąjungoje. Jis prilygsta tik skyrybų skaičiui Jungtinėse Amerikos Valstijose[8]. Ar tai atsitiktinumas, kad iš visos Europos Sąjungos Britanija vienintelė įdiegė darbo įstatymus, sumodeliuotus pagal JAV nereguliuojamą darbo rinką? Visi Britanijos miestai, kurie, bandydami mažinti bedarbių skaičių, aktyviausiai diegė tečeristų darbo rinkos išreguliavimo politiką, atitinkamai turi ir didžiausią išsiskyrusių šeimų skaičių[9].

Kitas ryškus pavyzdys yra didėjanti varguomenė. Britanijoje (neskaičiuojant pensininkų) gerokai išaugo skaičius šeimų, kurio-

se visi suaugę šeimos nariai yra bedarbiai. Jeigu 1975 metais tokių šeimų Britanijoje buvo 6,5 procento, 1985-aisiais šis procentas padidėjo iki 16,4, tai 1994 metais jų buvo 19,1 procento[10]. Tokia padėtis nepasikeitė, tik dar pablogėjo valdžioje esant Johno Majoro vyriausybei. Nuo 1992 iki 1997 metų bedarbių vienišų tėvų Britanijoje padaugėjo 15 procentų[11].

Tai reiškia, kad šių dienų Britanijoje (vėlgi neskaičiuojant pensininkų) kas penktoje šeimoje nėra nė vieno dirbančio šeimos nario. Toks socialiai izoliuotų žmonių kiekis yra nematytas jokioje kitoje Europos šalyje, tačiau gerai pažįstamas Jungtinėse Amerikos Valstijose. Dramatiškas varguomenės augimas yra tiesioginis neoliberalų vykdytų socialinės rūpybos reformų padarinys, ypač kad tai palietė gyvenamąjį būstą. Valstybei priklausiusių gyvenamųjų būstų išpardavimas gyventojams dažnai yra minimas kaip vienas iš sėkmingų Thatcher politikos pavyzdžių. Nors toks žingsnis tarp rinkėjų, be abejo, suvaidino tam tikrą vaidmenį devintąjį dešimtmetį, praėjus vos dešimtmečiui ši politika atsisuko prieš konservatorius. Socialine ir ekonomine prasme municipalinių būstų privatizavimas buvo vienas iš svarbių neoliberalizmo pagimdytos priklausomybės kultūros elementų. 1996–1997 metais pašalpoms už būstą Britanijos vyriausybė išleido daugiau kaip 11 milijardų svarų sterlingų. Ši suma sudaro 1,5 procento Britanijos BVP ir daugiau nei dešimt kartų didesnė už tokias pat išmokas 1979–1980 metais[12]. Socialinio būsto finansavimui skiriamos lėšos daug kartų išaugo, nes dabar valstybei reikėjo padengti ir būstų paskolos išmokėjimus. Taigi municipalinių būstų privatizacija ilgainiui pasireiškė gerokai išaugusiu nuo socialinių išmokų priklausomų žmonių skaičiumi.

Svarbu paminėti, jog padėtis Britanijoje gerokai skiriasi nuo kitų Europos valstybių, kur neoliberalizmo politika gyvavo trumpiau. Tačiau ji gana neblogai atspindi tam tikras tendencijas Jungtinėse Amerikos Valstijose. Kitas Britanijos ir Amerikos panašumas yra įkalinimo politika. Britanijoje kalinių skaičius yra gerokai didesnis nei bet kurioje kitoje Europos Sąjungos šalyje. Ir nors jis tebėra mažesnis nei JAV, šis skaičius sparčiai auga. Laikotarpiu tarp 1992 ir 1995 metų kalinių skaičius Britanijoje beveik patrigubėjo (daugiau nei 50 000).

Nusikalstamumo statistika nėra lengvai prieinama. Kita vertus, tokia statistika garsėja tuo, jog ją galima labai įvairiai interpretuoti. Bet tam tikras tendencijas tokioje statistikoje pastebėti visgi galima. 1970 metais Anglijoje ir Velse policijos buvo užregistruota kiek mažiau nei 1,6 milijono rimtų nusikaltimų. 1981 metais jų buvo 2,8 milijono[13]. 1990 metų gale užregistruotų nusikaltimų buvo 4,3 milijono, o 1992-siais jų jau buvo 5,6 milijono. Maža to, 1992 metais atlikti tyrimai parodė, kad realus nusikaltimų skaičius Britanijoje yra iš tikrųjų bemaž triskart didesnis nei rodo oficialioji statistika[14].

Tuo pačiu metu Britanijoje nuolat didėjo ir valstybės išlaidos, skiriamos viešosios tvarkos palaikymui. Nuo 1978/9 iki 1982/3 metų policijai skiriamų pinigų suma padidėjo beveik ketvirtadaliu. Pirmosios Margaret Thatcher kadencijos metu policijos darbuotojų skaičius išaugo beveik iki 10 000 ir dabar siekė daugiau nei 120 000[15]. (Valdžioje esant Johno Majoro vyriausybei viešajai tvarkai skiriamų lėšų ir policijos darbuotojų skaičius taip dramatiškai neaugo.) Tiek nusikalstamumas, tiek ir teisėsaugai skiriamos lėšos bei policijos darbuotojų skaičius labiausiai didėjo Thatcher valdymo laikotarpiu. Tokia tendencija pasikartojo ir Naujosios Zelandijos eksperimente, ir Ronaldo Reigano laikais Amerikoje.

Neseniai atlikti sociologiniai tyrimai gana akivaizdžiai parodo tečerizmo poveikį nusikalstamumui ir socialinei tvarkai:

> Kalbant apie nusikalstamumą, duomenys rodo, kad tiek įprastų nusikaltimų, tiek ir smulkių viešosios tvarkos pažeidimų didėjimą reikėtų aiškintis turint omenyje per paskutinius dvidešimt metų Britanijos visuomenėje vykstančius pokyčius... silpnėjantys tradiciniai socialiniai ryšiai šeimoje ir bendruomenėje bei tradicinių mokyklos funkcijų transformavimas nuo pedagogiškai orientuotos socialinės kontrolės į konkurencinį (ir socialiai išskirtinį) žinių bei įgūdžių siekimą. Kažkada pradinio išsilavinimo pavyzdžiu buvusios Viktorijos laikų savaitinės mokyklos buvo užmirštos... Tai, jog paprasčiausiai dingo daugelis pagalbinių specialybių, pavyzdžiui, parkų prižiūrėtojai, autobusų kontrolieriai ir mokyklos lankomumo inspektoriai,

> policijai užkrovė nemažai papildomų rūpesčių, o tam jie nebuvo pasirengę.... Bandymai socialias problemas spręsti įkalinimu, viena vertus, nepasiteisino, kita vertus, tai labai brangiai kainuoja... tačiau Britaniją, kaip ir didžiąją postindustrinio pasaulio dalį, alinantis nusikalstamumas iš tikrųjų atspindi daug gilesnes visuomenės problemas[16].

Ryšys tarp laisvosios rinkos ir „tvarkos ir teisės" politikos nėra atsitiktinis. Dėl laisvosios rinkos poveikio silpnėjant socialinėms institucijoms ir neformaliai visuomenės socialinei kontrolei, disciplinarinės valstybės funkcijos visada sustiprėja. Galutinis taškas pasiekiamas tada, kai baudžiamosios teisinės sankcijos tampa vienintele tvarkos palaikymo visuomenėje priemone. Jungtinėms Valstijoms toks taškas, ko gero, jau netoli.

Thatcher politinio projekto savinaikinamą pobūdį nulėmė jame nenumatyti socialiniai padariniai. Ekonominė politika, dėl kurios imamos radikaliai reformuoti ar net apskritai išnyksta ištisos industrijos, neišvengiamai daro didžiulį poveikį socialinei aplinkai. Dėl to prarandamas rinkėjų lojalumas. Tai ypač tinka Britanijai, kurioje rinkėjų ištikimybė ir klasinė kultūra visada buvo gana artimai susijusios. Didindama nusivylimą klasine kultūra, Thatcher politika ganėtinai susilpnino tradiciškai nusistovėjusią partijos paramą. Iš pradžių jos deklaruojamas vertikalus mobilumas visuomenėje tarsi suteikė politinio pranašumo, nemažai daliai tradicinių Leiboristų partijos rėmėjų tuo patikėjus kaip progresyviu žingsniu ir nusprendus balsuoti už torius. Bet po tam tikro laiko vidutiniajai klasei pajutus tokios politikos rezultatus ir jais nusivylus, toliau išsilaikyti valdžioje konservatoriams tapo nebeįmanoma.

Dėl Thatcher vykdomos politikos šalyje sparčiai ėmė didėti ekonominė nelygybė, pasireiškianti vis didėjančiu skirtumu tarp piliečių gaunamų pajamų. Remiantis autoritetingų Rawntree pajamų ir turto tyrimų duomenimis, laikotarpiu nuo 1977 iki 1990 metų ekonominė nelygybė Britanijoje didėjo daug greičiau nei kitose pasaulio šalyse, išskyrus vieną. Po 1979-ųjų mažiausiai uždirbančių gyventojų grupei priklausantiems žmonėms tolimesnis ekonomi-

kos augimas iš tiesų jau nebeturėjo jokios įtakos. Per minimą laikotarpį skaičius žmonių, kurių pajamos sudarė mažiau nei pusę nacionalinio pajamų vidurkio vienam žmogui, padidėjo tris kartus[17]. 1984–1985 metais penktadalio šalies turtingiausiųjų piliečių pajamos, atskaičius mokesčius, sudarė 43 procentus visų šalies gyventojų pajamų. Tai yra daugiau nei bet kuriais kitais pokario metais[18].

Ekonominė nelygybė didėjo ir kitose išsivysčiusiose šalyse. Tačiau tokio augimo tempas ir jo mastas Britanijoje buvo vienas didžiausių. Vienintelėje Naujojoje Zelandijoje, kurioje neoliberalizmo politika buvo dar radikalesnė, o egalitarinis paveldas dar ryškesnis, ekonominė nelygybė didėjo dar sparčiau nei Britanijoje.

1997 metų rinkimuose už konservatorius balsavusiųjų skaičius buvo mažesnis nei bet kuriuose kituose rinkimuose nuo pat 1832 metų, kai buvo priimtas Didžiosios reformos aktas. Thatcher revoliucija konservatorius sužlugdė. Ir tai įvyko dėl daugelio priežasčių. Tai ir politinės klaidos, kurių galbūt buvo galima išvengti. Pavyzdžiui, pagalvės mokesčio (poll tax). Kitas priežastis nulėmė istoriniai įvykiai, kurių galėjo ir neatsitikti. Aršiai nacionalistinė Thatcher retorika Europos Sąjungos atžvilgiu jai pačiai, ko gero, atrodė kaip normali jos politikos tąsa. Tačiau tokia jos pozicija rimtai suneramino proeuropietiškai nusiteikusius žmones tiek pačioje Konservatorių partijoje, tiek ir verslo pasaulyje. BSE krizei, persekiojusiai mirštančią Johno Majoro vyriausybę, nemažai įtakos turėjo ir politiniai sprendimai. Tačiau šios krizės pradžia visgi buvo atsitiktinė.

Kaip ir visada politiniame gyvenime, sėkmė taip pat vaidina nemažą, kartais netgi lemiamą, vaidmenį. Thatcher karjera kabėjo ant plauko kompanijos Westland skandalo metu. Jeigu ji būtų neišsilaikiusi, laisvosios rinkos eksperimentas Britanijoje galbūt tuo ir būtų pasibaigęs[19]. Bet kokia didesnė Britanijos karinė nesėkmė Folklendų kare su Argentina taip pat galėjo turėti labai rimtų politinių padarinių. Bet kaip ir visi politikai, Margaret Thatcher tikėjo savo sėkme. Ir tenka pripažinti, kad pastaroji ją iš tiesų lydėjo iki pat 1990 metų, kai po partijos viduje kilusio sąmokslo ji buvo nuversta.

Tečerizmui antrąjį kvėpavimą suteikė 1992 metais įvykę rinkimai, kuriuose netikėtai laimėjo Johnas Majoras. Tuo laiku rinkėjai

jau buvo įtikėję, kad dėl to, kas vyksta ekonomikoje, kalta ne tiek vyriausybės kompetencija, kiek tai, kas vyksta pasaulinėse rinkose. Iki 1980 metų visos britų vyriausybės ekonominį ciklą bandydavo derinti su rinkimų ciklu ir šalies ekonomiką valdyti vadovaujantis „stabdyt-paleist" principu. Vienas pagrindinių Naujosios Dešinės tikslų buvo vyriausybę ir jos vaidmenį rinkėjų sąmonėje atriboti nuo ekonominiame gyvenime vykstančių svyravimų. Šitaip buvo suformuota kultūra, kurioje atsakomybė už ekonomines sąlygas nuo vyriausybės pečių buvo perdėta pasaulinėms rinkoms.

Per 1992 metų rinkimus paaiškėjo, kad tokia Naujosios Dešinės politinė strategija buvo rezultatyvi. Bet ši pergalė buvo trumpalaikė ir paradoksali. 1993 metais Britanijai priverstinai pasitraukus iš Europos valiutų mechanizmo, vyriausybės kompetencijos ir ekonominės veiklos padarinių sąveika rinkėjų sąmonėje vėl atsinaujino.

Šio ryšio atnaujinimas konservatoriams brangiai kainavo, tačiau devintąjį dešimtmetį vykdyta Naujosios Dešinės politika iš rinkėjų galvų taip greit neišgaravo ir dėl paskutiniojo amžiaus dešimtmečio viduryje buvusio ekonominio bumo konservatoriai rinkėjų akyse praktiškai neužsitarnavo jokio kredito.

Britanijos visuomenė rinkos ekonomiką priima kaip natūralų dalyką. Ir jeigu socialiai orientuoto ekonominio planavimo idėja britų publikai seniau ir atrodė patraukli, dabar to jau nebėra. Tačiau tuo pat metu britų nuomonė nėra palanki ir nevaržomai rinkai bei jos dominavimui. Daugumos britų nuomone, sveikatos apsauga, vidurinis išsilavinimas bei piliečių saugumas yra elementarios ir visiems piliečiams laisvai ir vienodai pasiekiamos normos. Komunalinių paslaugų, pavyzdžiui, vandens tiekimo privatizavimą britai vertina gana įtariai. Ir jie aiškiai nepritaria marketizavimui tokių sričių kaip, tarkim, pagyvenusių žmonių socialinė rūpyba. Amerikietiškas darbo jėgos mobilumas Britanijos visuomenei taip pat vargu ar galėtų būti priimtinas. Remiantis statistikos duomenimis, net 60 procentų suaugusių Britanijos gyventojų visą savo gyvenimą nugyvena nenutoldami daugiau kaip 5 mylių spinduliu nuo vietos, kur jie yra gimę. Beje, šia prasme dabartiniai britai yra tapę gerokai sėslesni nei jie buvo XIX amžiuje.

Tam tikrų britų pažiūrų tečerizmas visgi taip ir nesugebėjo pakeisti. Gilios teisingumo ir savitarpio pagalbos tradicijos Britanijoje laisvajai rinkai taip ir neleido dar kartą būti įdiegtai iki galo. Thatcher vykdomos modernizacijos pasekmės ilgainiui visuomenę atšaldė nuo laisvosios rinkos idėjų. Tiek pats įtikėjimas, tiek ir metodai, kuriais laisvoji rinka buvo sukurta Viktorijos laikų Anglijoje, 1979 metais jau nebuvo tokie stiprūs. 1997 metais konservatoriams pralaimėjus rinkimus, jie dar sumažėjo. Tai daugiausia pačios laisvosios rinkos nuopelnas. Britanijoje, kaip ir kitose šalyse, dėl laisvosios rinkos poveikio atsiradusi socialinė dislokacija galų gale pasitarnavo tam, kad būtų atmestos ir pačios idėjos, ir nusisukta nuo politinių jų skelbėjų.

Kalbant plačiąja prasme, tečeristų vykdytos Britanijos ekonominio restruktūrizavimo reformos padarinių atitaisyti jau nebepavyks jokiai vyriausybei. Šios reformos, beje, taip ir nesustabdė Britanijos ekonominio nuosmukio. Išskyrus tokias sritis, kaip telekomunikacijos ir pramogų industrija, ši politika taip ir nesukūrė „verslo kultūros", apie kurią tiek daug kalbėjo ir rašė jos ideologai. Tačiau dėl Britanijoje atsiradusio ekonominio neužtikrintumo – jos nepaprastai išaugusios priklausomybės nuo užsieninių investicijų ir pasaulinių rinkų – jokia vyriausybė dabar nebus pajėgi nei atšaukti privatizacijos padarinių, nei ryžtingai pertvarkyti mokesčių sistemą. Todėl vis didėjančios ekonominės nelygybės pažaboti jau nebepavyks.

1997 metais į valdžią atėjusiai leiboristų vyriausybei istorija paskyrė beveik neįvykdomą užduotį – puoselėti socialdemokratines vertybes tuo metu, kai nei istorinių socialinės demokratijos institucijų, nei tokiais principais besivadovaujančios politikos pasaulyje praktiškai nebeliko[20]. Kaip Europos pirmajai postsocialdemokratinei administracijai, Tony'o Blairo vyriausybei tenka derinti nereguliuojamos rinkos ekonomiką su socialine visuomenės sanglauda. Ir tai ji turi daryti nebeišdildomų laisvosios rinkos politikos padarinių bei Thatcher vadovavimo laikotarpiu aktyviai skatintos ir jau tolokai nužengusios ekonominės globalizacijos sąlygomis.

Konservatizmo nuopuolis

Tečeristų vykdyta ekonominė politika sustiprino ir gerokai paspartino daugelį socialinių ir ekonominių veiksnių, ilgainiui suskaldžiusių tradicinę šeimą ir bendruomenę. Ir ši politika britų visuomenei primestinai nužymėjo gaires jos kelyje į vėlyvąjį modernumą.

Tečerizmo kaip modernizavimo projekto reikšmė nedažnai yra suprantama. Archaiškas liberalios rinkos ekonomikos pateikimas bei jos ideologinis charakteris gali būti labai apgaulingi. Šiuolaikinėje Britanijoje pradėta rekonstruoti laisvoji rinka suardė paskutines socialinės tvarkos liekanas. Tvarkos, kurios dėka ji pati laikėsi XIX amžiuje. Ne tik tradicinė šeima, bet ir visa klasinio gerbtinumo ir respektabilumo kultūra, kuri dar visai neseniai laisvosios rinkos atsiradimui buvo viena iš būtinų sąlygų, dabar yra praktiškai sugriautos.

Nei triukšmingieji tečerizmo ideologai, nei juo labiau riboti jų sekėjai taip ir nesuvokė, jog deformuotos Britanijos klasinės kultūros modernizacijos padariniai bus gilesni ir sieks gerokai toliau nei bet kuri, net ir pati drąsiausia politika, kurią kada nors yra bandę leiboristai.

Tečerizmui priverstinai ėmus modernizuoti daugelį Britanijos gyvenimo aspektų, pagrindinių politinių oponentų projektai pasidarė lyg ir atgyvenę. Tokia Thatcher politika sumenkino ir nustūmė į šalį tiek vieningos tautos torizmo idėjas tarp konservatorių, tiek ir socialdemokratines idėjas, devintojo dešimtmečio pradžioje socialdemokratams atskilus nuo Leiboristų partijos. Bet nei vieni, nei kiti iš tiesų neturėjo aiškaus supratimo apie tikrąjį Britanijoje prasidėjusių permainų mastą. Tiek Dešinė, tiek ir Kairė, nors kiekviena savaip, buvo priklausomos ir rėmėsi klasine kultūra, kurią tečerizmas pradėjo griauti. Dviejų pagrindinių politinių jėgų įtakos sumenkimas buvo svarbus faktorius, Britanijoje atvėręs kelią Naujosios Dešinės idėjoms. Bet abi šias tendencijas išstūmus iš politinio centro, tečerizmas sukūrė sąlygas, ilgainiui nulėmusias jo baigtį.

Viena iš daugelio Thatcher politikos ironijų buvo jos garsiai deklaruojamas valstybingumas. Savo politinėje retorikoje valstybę ir jos institucijas ji dangstydavo archainiais autoritetingumo šy-

dais, po kuriais visada bandydavo paslėpti faktą, kad neoliberalizmo politika iš valstybės rankų atima didžiąją dalį ekonominio gyvenimo valdymo svertų. Buvo daug kalbama apie valstybingumą ir nacionalinės kultūros svarbą socialinei visuomenės sanglaudai. Tačiau būtent neoliberalizmo politika Britanijos ekonomiką atvėrė pasaulinėms rinkoms, nuo kurių kaip niekad anksčiau ji dabar tapo priklausoma.

Retorika apie ekonominės globalizacijos neišvengiamumą ėjo drauge su pareiškimais apie unikalią ir neįkainojamą nacionalinės kultūros reikšmę. Britanijos santykiai su Europos Sąjunga torių neoliberalų buvo pasmerkti aiškinant, jog tolimesnė Britanijos integracija į šią struktūrą varžytų jos nacionalinį suverenumą. Ir tai skelbė tie patys politikai, čia pat tvirtinantys, kad jokia nacionalinė vyriausybė net nebegali tikėtis išlikti nepriklausoma nuo pasaulinių rinkų įtakos ir poveikio. Valstybės suverenumas buvo liaupsinamas tuo pat metu, kai ekonominis suverenumas buvo skelbiamas esant atgyvena.

Masinės informacijos priemonėse tečerizmas visada buvo palankus ir netgi skatino globalizacijos vykdomą nacionalinės kultūros skaldymą. Tikrai nacionalines britų institucijas, tokias kaip BBC, tečerizmas aršiai puolė už jų norą tokiomis ir pasilikti, tuo tarpu komercinės informacijos priemonės buvo aktyviai internacionalizuojamos. Nacionalinės kultūros atsinaujinime valstybei tečerizmas iš tiesų nebuvo numatęs jokio reikšmingesnio vaidmens.

Socialinės institucijos, kuriomis Viktorijos laikų Anglijoje rėmėsi laisvoji rinka, ją rekonstruojant XX amžiaus pabaigoje jau tapo kliuviniu. Profesinės asociacijos, vietinės valdžios organai, visuomeninės organizacijos ir netgi stabili šeimos institucija laisvajai rinkai reikalingiems mobilumui ir individualizmui tapo kliūtimi. Kadangi visos šios institucijos ir struktūros paprastai apriboja rinkos galias ir jos įtaką, XX amžiaus pabaigoje laisvosios rinkos inžinerija negalėjo apsieiti be tokių struktūrų įtakos susilpninimo ar net jų sunaikinimo. Britanijoje taip ir įvyko.

Nors tai ir stebina, didelei žmonių daliai tarp laisvosios rinkos ir socialinės suirutės egzistuojantis ryšys ir toliau išlieka anomalija. Netgi jei laisvoji rinka ir galėtų būti stabili struktūra, ji vis tiek

neišvengiamai griautų institucijas, kurių dėka visuomenėje yra palaikoma socialinė sanglauda. Nė viena visuomenė negali turėti laisvąją rinką ir kartu tikėtis, kad tokio griovimo pasekmių jai pavyktų išvengti.

Laisvoji rinka nėra ir net negalėtų būti konservatyvios politikos projektas, nes ji ne tik neužtikrina tradicinės kultūros ar institucijų tęstinumo, ji tai griauna. Dabartinis Naujosios Dešinės projektas neturi nieko bendro su kultūrinių tradicijų išsaugojimu. Teigiama, jog šiuo projektu yra siekiama progreso. Tačiau tai progresas, neturintis jokio aiškaus tikslo. Dalis įžvalgesnių ir atviresnių Naujosios Dešinės mąstytojų tokį progresą taip ir įvardija, „judėjimas dėl judėjimo"[21].

Bet kuriam tikrajam konservatoriui iš tiesų neturėtų būti sunku suvokti, kad tai receptas nuolatinei ir betikslei pertvarkai, o tai savo ruožtu yra savotiška nihilizmo išraiška. Nors labai abejotina, tačiau kiek konkretesne prasme „progresą" neoliberalai įsivaizduoja ir pateikia kaip laisvosios rinkos imperatyvų žmonėms diktuojamą nepaliaujamą socialinę kaitą. Bet tiek tokiai vizijai, tiek ir visam ja paremtam projektui čia tuoj pat iškyla neišsprendžiami prieštaravimai.

Nuolat vykstanti laisvosios rinkos revoliucija atmeta praeities autoritetingumą. Tai nulifikuoja dabartį, išdildo atmintį ir iššvaisto sukauptą vietinę patirtį. Individo interesus ir jo pasirinkimo teisę iškeliant aukščiau už bet kuriuos bendruomeninius interesus, santykiai tokioje visuomenėje neišvengiamai darosi netvirti ir paviršutiniški. Kultūroje, kurioje vienintelė neginčijama vertybė yra individo pasirinkimo teisė, o poreikiai nepasotinami, ar yra skirtumas tarp skyrybų ir padėvėto automobilio keitimo į kitą? Tokią laisvosios rinkos logiką, kur viskas, net ir santykiai tampa vartojimo preke, jos ideologai bando nuneigti. Tačiau būtent toks šios logikos poveikis yra daugiau nei akivaizdus visų visuomenių kasdieniame gyvenime, kuriame dominuoja laisvoji rinka.

„Jei demokratija ir kapitalizmas geriausiai veikia, kai yra susieti iš ne liberalių ištakų kylančiomis kultūrinėmis tradicijomis, tuomet turėtų būti akivaizdu, – mano Francis Fukuyama, – kad modernumas ir tradicijos gali ilgą laiką išlaikyti stabilią pusiausvyrą"[22]. Tačiau, kaip pažymėjo Karlas Marxas ir Maxas Weberis, iš tiesų mo-

dernumas ir tradicijos yra sunkiai tarpusavyje suderinami dalykai. Vėlyvojo moderniojo laikotarpio globalizacija yra nukreipta ir veikia prieš tradicijas, paveldėtas iš ankstyvojo moderniojo laikotarpio. Kai šiuolaikinė moderni valstybė yra orientuojama į pasaulinę rinką, senosios tradicijos palaipsniui išnyksta. Ir jokia torių socialinė inžinerija nėra pajėgi atstatyti delikačiai surėstų tradicinių struktūrų, kurias sugriauna naujosios technologijos ir nevaržoma rinka.

Ko gero, buvo galima tikėtis, kad į valdžią atėjusios ir viešai konservatoriais save tituluojančios vyriausybės kaip tik ir taps jų vadovaujamų visuomenių priverstinio modernizavimo iniciatorėmis. Panašiai kaip galima buvo tikėtis ir neokonservatorių ideologų nepajėgumo suvokti dilemos, iškylančios į laisvosios rinkos pinkles patekusiai visuomenei.

Tai, kad individualistinis kapitalizmas kultūrines tradicijas griauna geriau už bet kokią vyriausybę, akivaizdžiai byloja apie rinkų galią ir kartu gerai parodo valstybės veiksmų ribotumą. Yra keista, kad tie patys Dešinieji mąstytojai, pripažįstantys valstybės impotenciją ekonominiame šalies gyvenime, turėtų šitiek vilčių dėl jos sugebėjimų tokioje srityje kaip socialinė inžinerija. Ir dar labiau keistas ir nesuderinamas yra Naujosios Dešinės, kaip, beje, ir vulgaraus marksizmo, teiginys, jog nuo ekonominių pokyčių priklauso elgesys, tuo pat metu sistemingai nematant ir nepaisant poveikio, kurį rinkų išreguliavimas turėjo santuokai, šeimai ir nusikalstamumo augimui.

Dešiniųjų dilema yra ta, kad dabartinėmis sąlygomis kultūrinis konservatizmas jau nebėra vienas iš galimų sprendimų. Jis būtų pasmerktas amžinai svyruoti tarp laisvosios rinkos ir bandymų bet kokia kaina ją palaikyti ir donkichotiškų kultūrinio elitarizmo gestų. Tai negali išlaikyti stabilią pusiausvyrą, lygiai kaip tokią pusiausvyrą negali išlaikyti ir laisvoji rinka. Tai nuolatinis neužtikrintas svyravimas nuo pesimizmo dėl prarastos istorinės praeities ir entuziastingo, bet visiškai nerealaus ir nepagrįsto optimizmo dėl ateities.

Dešiniosios jėgos save pateikia kaip praeities vertybių sergėtojas. Bet tikrovėje pompastiškas jų radikalizmas ir dekadentiškos nostalgijos kaip tik ir sukėlė dabartinį chaosą[23].

Reakcingasis dešiniųjų utopizmas yra brangi ir pavojinga avantiūra. Ir visuomenėse, kurios sau leidžia tuo vadovautis, taika ir stabilumas yra mažiausiai tikėtini dalykai. Nei tradicines šeimos gyvenimo vertybes mėginanti ginti politika, nei bandymai regresyviais metodais sutramdyti nusikalstamumą dabar jau nebeatkurs institucijų ar bendruomenių, kurias sugriovė laisvoji rinka. Vėlyvajame modernumo amžiuje dešiniųjų bandymai išsaugoti praeities palikimą, deja, tik galutinai jį sugriaus.

Nedaug tėra labiau nerealių ateities vizijų nei tos, kurias samprotaudami apie ištobulinto kapitalizmo kontroliuojamą visuomenę pateikia Herbertas Marcuse'as ar Michelis Foucault. Vėlyvojo modernumo kapitalizmas gali žmones įkalinti techniškai tobuluose kalėjimuose ir video kameromis juos ištisai stebėti darbo vietose ar gatvėse. Bet tai žmonių nesukiš į metalinius biurokratijos narvus ir amžinai neįkalins kiekvienoje darbo minutėje. Modernusis kapitalizmas to ir nedarys. Žmones jis paprasčiausiai paliks likimo valiai, gyventi savo sudarkytus, suskaldytus ir įvairiausių beprasmiškų pasirinkimų pripildytus gyvenimus.

Distopijoje, kuri visų mūsų laukia, baisiausias dalykas nėra totalitarinė kontrolė. Jos košmaras yra nihilistiniais refleksais persmelktų efemeriškų madų pripildytas modernusis gyvenimas, kurį daug tikriau atspindi ne Kafkos *Pilis*, o *American Psycho*.

Šiuolaikiniame pasaulyje laisvoji rinka yra viena pagrindinių tradicinius darbo santykius griaunančiųjų jėgų. Ji skatina naujoves, bet nuvertina praeitį. Dėl to ateitis yra ištisai besikartojanti dabartis, ir visuomenė, kurią ji sukuria, yra antinomiška ir proletariška.

Dažnai laisvoji rinka yra kritikuojama už trumpalaikes investicijas į gamybą[24]. Bet turint omenyje, kaip greitai jai pavyko sugriauti dorybes, kuriomis dar visai neseniai ji pati rėmėsi, trumpalaikiškumas yra viena iš natūralių laisvosios rinkos bruožų. Tokios dorybės, kaip taupumas, pilietinis išdidumas, garbingumas, „šeimyninės vertybės", dabar jau tapo beverčiais muziejiniais eksponatais. Dešiniųjų spauda kartkartėmis juos vis ištraukia į paviršių, nuvalo dulkes ir parodo publikai, bet ekonomikoje, surėstoje ant trumpalaikiškumo pamatų, visa tai jau nebeturi reikšmės.

Tad ilgiausiai atmintyje išliksiantis XX amžiaus pabaigos laisvosios rinkos stabas nebus Margaret Thatcher. Juo gali būti ir Madona.

Naujosios Zelandijos eksperimentas: dar viena Didžiosios transformacijos miniatiūra

Neoliberalizmo eksperimentas Naujojoje Zelandijoje yra ambicingiausias laisvosios rinkos, kaip socialinės institucijos, projektas šiame šimtmetyje. Laisvųjų rinkų, atkurtų XX amžiaus pabaigoje, kontekste tiek savo kaštais, tiek ir savo galimybėmis Naujosios Zelandijos eksperimentas yra dar geresnis pavyzdys nei tečeristų vykdytas Britanijoje. Vienas iš daugelio naujų šio neoliberalizmo eksperimento padarinių yra šalyje atsiradusi varguomenė, kurios anksčiau Naujojoje Zelandijoje tiesiog nebuvo.

Šis laisvosios rinkos eksperimentas Naujojoje Zelandijoje buvo įgyvendinamas tarsi laboratorinėmis sąlygomis. Vadovaujantis kompromisų nepripažįstančia neoliberalų ideologija buvo energingai imtasi radikalių reformų, kurių pasekmių šalyje nepavyko išvengti nė vienai socialinei institucijai. Iš pradžių šį eksperimentą inicijavo socialdemokratų partija. Vėliau tai tapo dvipartiniu projektu, ir tam tikrą laiką jo įgyvendinimui nebuvo jokios politinės opozicijos. Vestminsterio pavyzdžio konstitucinės tradicijos, kur vieni rūmai turi beveik neginčijamą galią, šiam pretenzingam eksperimentui sudarė sąlygas tapti labiausiai intervencionistiniu iš visų matytų tokio pobūdžio projektų pasaulyje.

Viena iš ryškesnių pasaulio socialinių demokratijų tapo neoliberalia valstybe, todėl Naujosios Zelandijos visuomenėje įvyko labai ženklių permainų. Šio eksperimento padariniai yra gana pamokantys, sakytume, net pranašiški.

Naujojoje Zelandijoje vykdytas eksperimentas turi daug panašumų su struktūrinių pokyčių programomis, kurias besivystančioms šalims, norint gauti kreditų, transnacionalinės institucijos iškeldavo kaip privalomą sąlygą. Tačiau Naujoji Zelandija nebuvo Trečiojo pasaulio šalis. Ji buvo pažangi socialdemokratinė vals-

tybė. Šalyje gyvavo gilesnės nei daugelyje kitų Vakarų valstybių, nebent išskyrus Švediją, tradicijos, jog visuomenės socialinės sanglaudos palaikyme valstybė visada vaidino aktyvų vaidmenį.

Devintojo dešimtmečio pradžioje tam tikri politiniai pokyčiai, ko gero, buvo neišvengiami. Ir baimė, kad Naujoji Zelandija gali prarasti tarp Pirmojo pasaulio ekonomikų esančių šalių statusą, ko gero, turėjo pagrindą. Kaip ir tečerizmui Britanijoje, pradinis eksperimento impulsas buvo ne doktrininio, o pragmatinio pobūdžio. Ir pradžią jam padarė ne tiek politikai, kiek valstybės tarnautojai, aukštiems valstybės iždo valdininkams pareiškus, kad Naujajai Zelandijai išlikti tarp Pirmojo pasaulio valstybių darosi ekonomiškai sudėtinga. Tai savo ruožtu buvo pasaulyje vykstančios ekonominės globalizacijos pasekmė, ypač Trečiojo pasaulio šalyse atsirandant našioms ir modernioms ekonomikoms, pavyzdžiui, Singapūre.

Neoliberalų restruktūrizavimo programa nebuvo vienintelis ar labiausiai perspektyvus atsakas į santykinį Naujosios Zelandijos ekonominį nuosmukį. Bet kaip ir daugelyje kitų šalių skubiam ekonominių problemų sprendimui Naujosios Dešinės siūlomi radikalūs metodai pasirodė įtikinami.

Taigi 1984–1990 metais leiboristų administracijai pradėjus ir vėliau Tautinei partijai pratęsus radikalių reformų programą, egalitarinė socialinė demokratija ir Keyneso teorija besivadovaujanti ekonomika Naujojoje Zelandijoje buvo išrautos su šaknimis. Rezultatas – dabartinė Naujoji Zelandija labiau nei bet kuri kita Vakarų valstybė atitinka neoliberalizmo propaguoto riboto vyriausybės vaidmens bei laisvosios rinkos politika grindžiamos ekonomikos modelį.

Leiboristams atėjus į valdžią 1984 metais, netrukus buvo panaikinti šalies valiutos kursą kontroliuojantys apribojimai ir ji tapo laisvai konvertuojama valiuta. Taip pat buvo atsisakyta kontrolės kainų, darbo užmokesčio, palūkanų normos, nuomos ir kreditavimo srityse, panaikintos eksporto subsidijos bei importo licenzijos ir gerokai sumažinti visi užsienio prekybos tarifai ir muitai. Dauguma valstybinių įmonių ir valstybei priklausiusio turto buvo privatizuota. Eilę metų šalyje egzistavusią visiško užimtumo politiką pakeitė

monetarine kainų stabilumo politika. Visomis šiomis priemonėmis valstybės ekonominis gyvenimas buvo išreguliuotas panašiai kaip ir ponios Thatcher vadovaujamoje Britanijoje.

Nors kai kas ir skyrėsi. Pavyzdžiui, Naujojoje Zelandijoje laikotarpiu nuo 1984 iki 1987 metų valstybės subsidijos ir parama agrariniam sektoriui apskritai buvo panaikinta. Nemažiau unikalus buvo ir darbo rinkos išreguliavimas, siekęs gerokai toliau nei Thatcher kovos su profesinėmis sąjungomis. 1991 metais kolektyvinė darbo ir darbo sąlygų užtikrinimo sistema tiek valstybiniame, tiek ir privačiame sektoriuje buvo pakeista individualiomis darbo sutartimis. Tai savo ruožtu sukūrė labiausiai rinkos orientuotą ir individuališkiausią darbo rinką. Taip pat buvo sukurtas ir nepriklausomas centrinis bankas, kurio pagrindinis ir vienintelis uždavinys buvo rūpintis kainų stabilumu.

Atsakomybės už nedarbą ir jo lygį bei to poveikį ekonomikai valstybė paprasčiausiai išsižadėjo. Laisvosios rinkos advokatų tikslas Naujojoje Zelandijoje buvo iš valstybės atimti ekonominio reguliavimo svertus. Ir apskritai jie šį tikslą pasiekė.

Dėl viso to neoliberalų politikos padariniai visuomeniniame sektoriuje Naujojoje Zelandijoje buvo dar ryškesni nei bet kurioje kitoje valstybėje. Išimtis, ko gero, būtų tik Čilė. Valstybinės ligoninės buvo paverstos komercinėmis įmonėmis, priverstomis konkuruoti su privačiuoju sektoriumi. Švietimo sistema buvo restruktūrizuota taip, jog pačios mokyklos tapo atsakingos ne tik už mokslą, bet ir už savo išlaikymą. Taigi jos buvo priverstos imtis apmokamo mokymo bei kitų komercinių priemonių ir pačios kaupti savo biudžetui lėšas. Socialinės rūpybos išmokų dydis buvo gerokai sumažintas, visuomenę suskirstant į ekonomines kategorijas, priklausomai nuo kurių piliečiams buvo nustatomas valstybės teikiamų paslaugų subsidijavimo lygis. Visos valstybės teikiamos paslaugos buvo marketizuotos, o visa socialinės apsaugos sistema bei jos funkcijos gerokai sumažintos. Tuo pat metu, kaip pažymi Kelsey, „Nuolat buvo didinamos valstybės išlaidos, skiriamos policijai, teismams ir kalėjimams"[25].

Apibendrindama eksperimentą Naujojoje Zelandijoje, Kelsey rašo, kad „Dešimtmetį trukusios radikalios restruktūrizacijos re-

zultatas buvo giliai suskaldyta visuomenė"[26]. Kiek plačiau tai komentuodama ji toliau rašo: „Mažiau nei per dešimtmetį iš intervencionistinio socialinės rūpybos bastiono Naujoji Zelandija tapo neoliberalizmo rojumi. Tikroji ekonominė ir politinė galia išsprūdo iš valstybės rankų. Šiame „galios privatizavimo" procese politinę rinką pakeitė ekonominė, ir iš piliečių žmonės tapo vartotojais"[27]. Tokiems jos teiginiams paremti yra pakankamai įrodymų. Tam labai gerai pasitarnauja statistika, rodanti, jog 1991 metais 17,8 procento Naujosios Zelandijos piliečių atsidūrė žemiau skurdo ribos[28].

Tai toli gražu ne atsitiktinumas, kad Keyneso teoriją pakeitus monetariniais makroekonominio valdymo metodais, ėmė didėti bedarbių skaičius. Tuo tarpu socialinei rūpybai skiriamos lėšos buvo vis labiau apkarpomos. Visiško užimtumo politikos atsisakius ir daugėjant bedarbių skaičiui bei didėjant jų priklausomybei nuo socialinės rūpybos sistemos, natūraliai didėjo ir išlaidos, kurių nebegalėdama pakelti valstybė buvo priversta jas mažinti. Dėl to Naujojoje Zelandijoje atsirado socialinis sluoksnis, kurio anksčiau paprasčiausiai nebuvo. Valstybėje, turėjusioje tvirtą socialinių garantijų sistemą, buvo ekonomiškai nušalinta, socialiai atskirta ir nuo valstybės socialinių išmokų priklausoma varguomenė.

Susipažinusiems su JAV Naujosios Dešinės skelbiamomis teorijomis ir retorika, kurios ir buvo revoliucingų Naujosios Zelandijos neoliberalų įkvėpėjos, spartus varguomenės augimas šalyje turėtų būti be galo ironiškas dalykas. Naujosios Dešinės ideologai visada tvirtindavo, kad skurdas ir varguomenė yra ne laisvosios rinkos, o netinkamos socialinės rūpybos padarinys. Ir kad socialinės rūpybos problemos yra susijusios su moralės problemomis, kurios yra universalios ir kyla dėl nekintamų žmogiškosios psichologijos dėsnių, taip pat lemiančių ir laisvosios rinkos privalumus bei jos vertybes[29].

Tiesą sakant, tokie universalistiniai pareiškimai tarsi niekad nė nepastebi ir nekreipia dėmesio į anomalijas, vykstančias už Jungtinių Valstijų ribų. Pavyzdžiui, jose niekada nekalbama apie patirtį kontinentinėje Europoje bei kitose šalyse, kur socialinės rūpybos sistema yra daug geriau išvystyta nei Jungtinėse Valstijose. Ir tose

šalyse jau seniai nėra nieko panašaus į amerikietiško stiliaus varguomenę. Tiesą sakant, niekad nėra kalbama netgi apie kitų anglosaksiškų valstybių patirtį. Kodėl nepaklusnios varguomenės nėra Austrijoje ar Norvegijoje, šalyse, kur socialinės rūpybos sistema yra gerai išvystyta? Arba kodėl varguomenės nėra Kanadoje? Ir kodėl prieš reformas jos nebuvo ir Naujojoje Zelandijoje? Šiame „amerikocentriškame" Naujosios Dešinės pasaulyje tokie klausimai paprasčiausiai niekad nėra užduodami. Todėl niekas į juos ir neskuba atsakyti.

Naujojoje Zelandijoje Amerikos Naujosios Dešinės teorijos iš tiesų padarė retą ir kurioziską paslaugą – bandomos pritaikyti praktikoje jos tiesiog sugriuvo. Priešingai užtikrintiems Naujosios Dešinės teiginiams, atsisakius daugumos socialinės rūpybos priemonių ir socialinių išmokų prasme žmones suskirsčius į pajamų grupes, dalis gyventojų pateko į neoliberalistines skurdo pinkles.

Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje atsiradusi varguomenė nėra universalių moralinių problemų, susijusių su socialine rūpyba, visuomenėje rezultatas. Tiesa, šių problemų inkubacija vyko priklausomumo kultūroje. Bet dažniausiai šią kultūrą sukūrė neoliberalų vykdyta socialinės rūpybos reforma ir darbo rinkos išreguliavimas. Staigus varguomenės atsiradimas Naujojoje Zelandijoje ir Jungtinėje Karalystėje yra klasikiniai visuomenės nuskurdinimo neoliberalioje valstybėje pavyzdžiai.

Be atsiradusios varguomenės, Naujoje Zelandijoje taip pat nepaprastai išaugo ir visų rūšių ekonominė nelygybė. Kai kuriais įstatymais buvo reglamentuojamos ir ribojamos darbuotojų galimybės jiems kolektyviai derėtis su darbdaviais ir primesta bei įteisinta individualiais kontraktais besivadovaujanti laisva darbo rinka. Tuo pat metu mažinant fizinių asmenų mokesčius, labiausiai išlošė uždirbantys daugiausia, todėl tarp piliečių gaunamų pajamų esamas skirtumas išaugo labiau nei kurioje nors kitoje vakarietiškoje šalyje[30].

Valdžios perėjimas iš valstybės rankų į laisvosios rinkos institucijų rankas Naujojoje Zelandijoje nebuvo spontaniškas. Kaip ir Viktorijos laikų Anglijoje, tai buvo sistemiškos ir konkrečios valstybės veiklos rezultatas. Tam įgyvendinti puikiai pasitarnavo ir

naujazelandietiškas britiško parlamentinio absoliutizmo variantas, kaip tik ir leidęs radikaliai pertvarkyti šalies ekonominį ir socialinį gyvenimą. Kesley rašo, jog „Per dešimtį metų stipri ir centralizuota valstybė ėmė veikti visiškai neatsižvelgdama į demokratinį procesą ir pliuralistinę politiką, ir su privačiojo sektoriaus elito pagalba revoliucionizavo Naujosios Zelandijos ekonomiką ir jos piliečių gyvenimus"[31].

Ši revoliucija vyko fazėmis, įskaitant neoliberalizmo ideologų infiltraciją į socialdemokratinę leiboristų vyriausybę, todėl po 1990-ųjų ši politika ir tapo įmanoma bei politiškai įteisinta. 1989 metais centriniam šalies bankui tapus nepriklausoma ir demokratiškai nebeatsakinga institucija, kurios vienintelis uždavinys buvo kainų stabilizavimas neatsižvelgiant į poveikį šalies ekonominėms sąlygoms plačiąja prasme, ir Naujajai Zelandijai tapus GATT (pagrindinis susitarimas dėl prekybinių tarifų ir muitų) ir WTO (pasaulinė prekybos organizacija) sutarčių signatare, šalyje buvo įtvirtinta neoliberalistinė ekonominė programa kartu ją apsaugant nuo politinės opozicijos galimybių tai kaip nors paveikti.

Labai svarbu buvo tai, jog Naujosios Zelandijos ekonomikos reorganizavimas į šalį atvėrė kelius nevaržomo kapitalo srautams. Sprendžiant socialines šalies problemas transnacionaliniam kapitalui tai suteikė galingą veto teisę ir valstybė tapo šio kapitalo įkaitu. Taigi socialinė politika tapo matoma ir buvo įvertinta kaip kelianti grėsmę konkurencingumui, pelnui ir ekonominiam stabilumui, dėl to tapo nesunkiai užslopinama gąsdinant, jog, ėmus ką nors šiose srityse daryti, užsieninis kapitalas paprasčiausiai pasitrauks iš šalies. Dėl viso to, neoliberalizmo vykdytos reformos tapo politiškai nebeatitaisomos. Anksčiau buvusi socialdemokratinė Naujosios Zelandijos politika ir jos siekiai buvo ne tik suardyti ar pasukti kita linkme, iš esmės buvo panaikinta ir demokratinė tokios politikos gyvavimo galimybė. Šios revoliucijos tikslas buvo sudaryti sąlygas, kuriomis neoliberalioji politika būtų vykdoma ir toliau, kartu politiniame gyvenime ją apsaugant nuo demokratinės atsakomybės ir atskaitomybės.

Neoliberalų eksperimentas Naujojoje Zelandijoje, ko gero, nebūtų buvęs įmanomas, jei šalies valdymas nebūtų buvęs toks cen-

tralizuotas. Sunku būtų įsivaizduoti tokias reformas įdiegiant, tarkim, Vokietijoje, kur centrinės valdžios politiką gali koreguoti regioninės vyriausybės. Šiuo aspektu Naujosios Zelandijos eksperimentas yra panašus į Didžiąją Transformaciją, įvykusią XIX amžiaus Anglijoje bei 1979-1990 metų Thatcher vadovaujamoje Britanijoje.

Dauguma iš šio eksperimento padarinių visuomenės socialiniam ir ekonominiam gyvenimui Naujojoje Zelandijoje buvo tokie, kokių neoliberaliosios politikos inžinieriai ir nesiekė. Tai yra nebeatitaisomi. Grynai ekonomine prasme eksperimentas pasiekė daugelį savo užsibrėžtų tikslų. Kad šalies ekonomika taptų labiau konkurencinga, ją reikėjo reorganizuoti, ir tai buvo padaryta. Tačiau visa tai galima buvo pasiekti išvengiant daugelio neoliberalizmo politikos šalies visuomenei primestų socialinių kaštų.

Bene didžiausia šio eksperimento kaina yra socialinė visuomenės sanglauda, kuri buvo prarasta. Politiniai šio eksperimento padariniai buvo tokie, kad suskaldė visas pagrindines politines jėgas. 1996 metais konservatyvioji Tautinė partija valdžioje sugebėjo išlikti tik sudariusi netvirtą koaliciją su Winstono Peterso vadovaujama antiemigracine Nacionalistine partija.

Šiame naujai susiklosčiusiame politiniame kontekste laisvosios rinkos eksperimento pagrįstumui Naujojoje Zelandijoje neabejotinai bus mestas iššūkis. Tačiau tikimybė, kad 1980-1990 metais šalyje vykdytų neoliberalių reformų padarinius pavyks pašalinti, labai nedidelė. To padaryti paprasčiausiai neleis naujai atsiradusi Naujosios Zelandijos priklausomybė nuo pasaulinių kapitalo rinkų. Tai gana rimtas kliuvinys. Vadinasi, net ir norint susidariusią padėtį taisyti, bent jau artimiausioje ateityje tam yra labai ribotos galimybės.

Artimiausiais metais rinkos fundamentalizmas Naujojoje Zelandijoje, ko gero, sušvelnės. Matyt, didžioji dauguma politinių partijų, o gal ir visos, oficialiai atmes neoliberalizmo retoriką, ir ekonominio fundamentalizmo politikos galų gale bus išsižadėta dėl socialinio stabilumo. Neoliberalizmo politikos perlenkimai ir klaidos bus kritikuojami, todėl atsiras naujas politinis konsensusas.

Vis dėlto pagrindinės struktūros tebeliks, ir ta prasme Naujosios Dešinės politikos padarinių niekas nebegalės pakeisti. Nostalgija senajai Naujajai Zelandijai bus akivaizdi, bet nebus nei efektyvi, nei politiškai veiksminga. Tiek pati šalis, tiek ir visas pasaulis per tą laiką gerokai pasikeitė, ir grįžti į iki reformų buvusią Naująją Zelandiją jau nebeįmanoma.

Rinkos reforma ir ekonomikos raida Meksikoje

Meksikai devalvavus savąją valiutą, iškilo rimtas pavojus, kad šalis nebus pajėgi grąžinti užsienio paskolų. Tad praėjus vos kelioms savaitėms po devalvacijos, JAV prezidentas Clintonas Meksikos vyriausybei pasisiūlė suteikti konsolidacinę beveik 40 milijardų JAV dolerių finansinę pagalbą. Ją sudarė apie 20 milijardų JAV dengiamų paskolų garantijos, o tai buvo iki tol didžiausia kada nors JAV vyriausybės suteikta finansinė pagalba vadinamosioms tranzitinėms postkomunistinio pasaulio valstybėms. Be to, Amerikos valdžia išreikalavo kad TVF (Tarptautinis valiutos fondas) Meksikai suteiktų 18 milijardų dolerių lengvatinę paskolą. Tai savo ruožtu irgi buvo didžiausia šios organizacijos kada nors suteikta tokio pobūdžio paskola pasaulyje. 1997 metų sausyje prezidentas Clintonas šį finansinės pagalbos planą įvertino kaip visišką sėkmę ir 1997 metų sausio 15 d. Meksika grąžino paskutinę 1995-ųjų vasaryje gautos 12,5 milijardo dolerių paskolos dalį. Kartu Meksikos finansų ministras Guillermo Ortizas pareiškė, kad Meksika su TVF derasi dėl tolimesnės trejų metų paskolų programos[32].

Didžiulį ir nebūdingai greitą Amerikos prezidento ryžtą 1995 metais Meksikai skubiai suteikti finansinę pagalbą nulėmė keturios priežastys. Visų pirma tokia pagalba buvo būtina norint išvengti vadinamojo „tekilos" efekto, galinčio paveikti ir sužlugdyti rinkas ne tik Lotynų Amerikoje, bet ir Rytų Europoje bei Pietryčių Azijoje. Tad suteikti pagalbą Meksikai buvo gyvybiškai svarbu, kad nekiltų pavojus pasaulinėms finansinėms institucijoms. Antra, buvo tikimasi, kad tokia pagalba sumažins į Meksikos rinką

investuotų Amerikos pensijinių fondų nuostolius, kartu sumažins žalą bei nuostolius tokioms Amerikos kompanijoms kaip Salomon Brothers. Trečia, ši operacija buvo būtina norint Meksikoje išvengti galimų politinių neramumų. JAV ir Meksikai 1992-aisiais pasirašius prezidento Clintono remiamą NAFTA (Šiaurės Amerikos prekybos sutartis), suirutė Meksikoje galėjo rimtai pakenkti jo 1996-aisiais vyksiančiai prezidento rinkimų kampanijai. Jungtinėms Valstijoms Meksika yra labai svarbi šalis. JAV Komercijos departamento duomenimis, praėjus metams po NAFTA ratifikavimo, Meksika, kartu su Japonija ir Kanada, tapo viena iš trijų didžiausių JAV prekybinių partnerių. Amerikoje pagamintų prekių Meksikoje yra parduodama daugiau nei Rusijoje, Kinijoje ir didžiojoje Europos dalyje sudėjus kartu.

Su Jungtinėmis Valstijomis Meksika turi beveik 2000 mylių valstybinę sieną, kuri yra kaip rėtis skylėta ir per ją į Ameriką patenka didžioji dauguma nelegalių imigrantų ir dauguma narkotikų. Amerikos politikai baiminosi, jog, Meksikos ekonomikai žlugus, neprastai padidėtų nelegalių imigrantų skaičius, o tai Jungtinėms Valstijoms galėtų turėti rimtų politinių padarinių. Jau dabar padėtis yra tokia, kad po penkiolikos ar dvidešimt metų JAV gyvenančių meksikiečių bus daugiau nei juodaodžių ir jie taps didžiausia etnine Jungtinių Valstijų mažuma. Jau dabar meksikiečiai Amerikoje yra rimta politinė jėga.

Amerikiečių akimis, Meksika ilgą laiką buvo unikaliai rami ir stabili Lotynų Amerikos šalis, kurioje „niekada nieko nenutinka". Tokia tariama ramybe privertė suabejoti 1994-aisiais Naujųjų metų naktį Chiapaso provincijoje prasidėjęs indėnų majų sukilimas. Ekonominė suirutė Meksikoje galėjo tapti ir kitų sukilimų katalizatoriumi. Iškilo pavojus, kad gali pasikartoti 1982-aisiais per Lotynų Ameriką nuvilnijusi finansinė krizė. Tik šį kartą ji galėjo tapti dar didesne ir mažiau suvaldoma. Taigi rimtas ekonominis ir politinis krachas Meksikoje Jungtinėms Valstijoms galėjo turėti rimtų ir sunkiai prognozuojamų padarinių.

Ketvirtoji priežastis, ko gero, buvo svaresnė už visas jau minėtąsias. Meksika buvo neoliberalių rinkos reformų parodomasis poligonas. Amerikietiško globalios laisvosios rinkos projekto kon-

stravimui Meksika buvo labai tinkama vieta. Nuo pat devintojo dešimtmečio pradžios Meksikos politinis elitas visada paklusdavo transnacionalinėms finansinėms organizacijoms, savo veikla įkūnijančioms Amerikos laisvosios rinkos doktrinas. Tarptautinio valiutos fondo remiama, 1982-1988 metais Miguelio de la Madrido vadovaujama Meksikos vyriausybė ėmėsi įgyvendinti griežtą neoliberalią valstybės išlaidų bei atlyginimų ir kainų kontrolės mažinimo ir privatizacijos programą[33].

Meksikos prisijungimas prie GATT 1985 metais tapo ženklu, kad valdančioji PRI (Institucinė revoliucinė partija), kuri šaliai vadovavo daugiau nei šešis dešimtmečius, pasuko modernizacijos keliu. Meksikos modernizuotojai savo poziciją grindė tuo, jog šalyje buvusi pusiau autokratinė ekonominė politika globalizacijos sąlygomis bus brangiai kainuojanti, nenaši ir neveiksminga. Vėliau į valdžią atėjusi prezidento Carloso Salinaso de Gortari vyriausybė (1988-1994), Amerikos nuomone, buvo tinkama sėkmingam šalies modernizacijos modelio įgyvendinimui. Savo, sakyčiau, gana tinkamai pavadintoje rubrikoje „Tradicinis požiūris", Amerikos žurnalas *Newsweek* 1993 m. pabaigoje Meksiką apibūdino kaip NAFTA dėka transformuotą į „dar vieną, amžinai saulėtą JAV valstiją"[34].

Jungtinių Valstijų verslo ir politikos elitai neturėjo jokių abejonių, kad Meksika bus sėkmingai modernizuota. Bet jiems ir į galvą neatėjo, kad ekonominė modernizacija šioje šalyje gali reikšti visai ką kita nei asimiliaciją su amerikietiškąja verslo kultūra. Todėl 1994-1995 m. devalvacijos sukelta krizė buvo suprantama tik kaip laikina dviejų šalių susijungimo į vieną Amerikos laisvosios rinkos režimą nesėkmė. Meksika tapo neoliberalizmo eksperimentu, kuriam negalima buvo leisti sužlugti.

Ilgus metus Meksikoje vyravusį nacionalizmą ir protekcionizmą pakeitusi į pasirašytą su JAV laisvosios prekybos sutartį, Salinaso vyriausybė pripažino, kad pusiau autokratinis Meksikos valdymas ilgiau nebegalėjo tęstis. Tačiau vyriausybės įsitikinimas, kad neoliberalistinis ekonominio vystymo modelis gali būti sėkmingai pritaikytas Meksikoje, buvo rizikingas žaidimas šalies politiniu stabilumu. Patikėti mintimi, kad valstybę, kurią vienas iš

nuovokiausių Meksikos politinių mąstytojų apibūdino kaip šalį, „radikaliai ir iš esmės skirtingą nuo Jungtinių Amerikos Valstijų[35], per mažiau nei dešimtmetį yra įmanoma modernizuoti pagal Amerikos laisvosios rinkos modelį, yra absurdas".

Remiantis tam tikrais duomenimis[36], naujai Meksikoje atsiradusios Amerikos video nuomos kompanijos Blockbusters lentynose meksikiečių filmai buvo priskirti tai pačiai kategorijai kaip ir amerikietiškieji. Tuo tarpu kitų Lotynų Amerikos šalių, taip pat ir europietiški filmai buvo klasifikuojami kaip užsieniniai. Tai, ko gero, yra geras pavyzdys, perteikiantis amerikiečių įsitikinimą, kad JAV ir Meksika tapo tarsi viena šalimi.

Politinę neoliberalų vykdomų ekonominių reformų riziką vargu ar gali suprasti tie, kurie mano, kad laisvoji rinka ir demokratinės institucijos gali natūraliai ir subalansuotai egzistuoti. Pakanka pažvelgti į Jungtines Valstijas, ir ši rizika turėtų tapti aiškesnė. Tiesą sakant, Meksikoje tokia rizika jau kuris laikas buvo suprantama. Ir vienas iš svarbiausių laisvosios rinkos Meksikoje architektų, prezidentas Carlosas Salinas tikrai apie tai žinojo.

Viename iš 1991 metais spaudoje pasirodžiusių jo interviu Salinas atkreipė dėmesį į tai, kad prezidento Gorbačiovo vykdytoje Tarybų Sąjungos reformavimo programoje buvo klaidingai suprantamas ryšys tarp restruktūrizavimo (*perestroika*) ir politinio liberalizavimo (*glasnost*). Kas, jo nuomone, labai tikėtina, buvo viena iš priežasčių, sugriovusių Tarybų Sąjungą. „*Glasnost* pobūdžio laisvės Meksikoje egzistavo dešimtmečiais... Imantis rimtų reformų ekonomikoje, yra būtina užsitikrinti, kad jos turėtų politinį pritarimą. Jeigu tuo pat metu imamasi ir drastiškų politinių reformų, rezultatai gali būti nepavydėtini. Ir mes norime reformų, o ne sugriuvusios valstybės"[37]. Toks jo pareiškimas, ko gero, paaiškina, kodėl 1990-ųjų vasarį visgi pasirašytai laisvos prekybos su Jungtinėmis Valstijomis sutarčiai Salinas priešinosi beveik iki pat 1989-ųjų pabaigos[38]. Akivaizdu, kad jis gerai suprato su rinkos reformomis Meksikoje susijusią politinę riziką. Ko tikrai negalima pasakyti apie jo amerikietiškus globėjus. Ekonominėje filosofijoje, kuria Meksikos atžvilgiu rėmėsi Amerikos politika, tokia rizika paprasčiausiai neegzistavo.

Prezidento Salinaso baimės visgi turėjo pagrindo. Kaip ir kitose šalyse, kur buvo konstruojama laisvoji rinka, neoliberalizmo eksperimentą pradėjusi ir jį rėmusi valdžia netrukus tapo viena iš šio eksperimento aukų. 1997 metais liepos mėnesį įvykusiuose rinkimuose šalies sostinės meru buvo išrinktas PRD (Demokratinės revoliucinės partijos) kandidatas Cuauhtemocas Cardenasas. Ilgus metus šalį valdžiusiai PRI tai buvo rimtas smūgis. Partija taip pat neteko ir balsų daugumos Meksikos Kongrese. Ir nors PRI šalyje tebeliko didžiausia politinė partija, tai buvo iki tol didžiausias jos pralaimėjimas per paskutiniuosius šešiasdešimt aštuonerius jos buvimo valdžioje metus. Viena svarbiausių PRI režimą paveikusių ir jį pakirtusių priežasčių buvo dėl laisvosios rinkos politikos šalyje gerokai išaugęs ekonominis nesaugumas.

Meksikoje, kuri jau ir taip buvo viena iš bene labiausiai socialiai ir ekonomiškai nelygiateisių ir suskaldytų pasaulio valstybių, laisvosios rinkos politika tarp turtingųjų ir neturtingų šalies piliečių esančią prarają tik dar labiau pagilino. 1992 metais 10 procentų šalies turtingųjų pajamos sudarė 38 procentus visų šalies gyventojų pajamų. Tuo tarpu kai daugiau nei pusę šalies piliečių sudarančių neturtingųjų bendros pajamos sudarė apie 18 procentų visų Meksikos gyventojų pajamų. Du trečdaliai visų šių pajamų buvo paskirstomi tik tarp 30 procentų gyventojų. Tokia statistika atrodo liūdnokai netgi palyginus su postreiganine Amerika, kurioje 20 procentų turtingųjų pajamos sudarė 55 procentus visų šalies gyventojų pajamų. Na, o 30 procentų skurdžiausiųjų Meksikos piliečių pajamos tesudarė tik 8 procentus visų gyventojų pajamų. Minimali alga 1995-aisiais buvo daugiau nei per pus mažesnė negu ji buvo 1975 metais[39]. Įvairių tyrimų duomenimis, turtuolių skaičiumi Meksika užima trečią ar ketvirtą vietą pasaulyje. Dvylikos turtingiausių šalies žmonių bendras turtas prilygsta 10-čiai procentų viso šalies BVP[40].

Tačiau bene dar svarbiau nei Meksikos turtuoliai yra vidutinioji klasė, kuri per penkiolika neoliberalizmo metų iš palyginti negausios tapo dar mažesne. 1940-1980 metai buvo stabilaus ekonominio augimo laikotarpis, kai Meksikoje pamažu augo ir šalies vidutinioji klasė. Meksikiečių politologas Jorge'as Castaneda apie tai rašė:

Meksikoje, be abejo, yra vidutinioji klasė... bet tai yra mažuma, sudaranti ketvirtadalį ar trečdalį šalies gyventojų. Dauguma šalies piliečių yra neturtingi, tamsaus gymio žmonės, kuriems tokie dalykai, kaip išsilavinimas, sveikatos apsauga, darbas, socialinė rūpyba, balsavimo teisė ir panašūs modernios industrinės valstybės atributai, yra nelengvai pasiekiami.

Jie gyvena, dirba, miega ir meldžiasi atskirai nuo grupelės turtuolių ir kiek už juos gausesnės vidutiniosios klasės... Po Meksikos revoliucijos praėjus keliems dešimtmečiams, ko gero, šeštąjį dešimtmetį šalyje buvo pastebimas tam tikras vertikalus judėjimas, pasireiškiantis naujai atsirandančiu verslo elitu ir vidutiniosios klasės iškilimu. Tačiau devintojo dešimtmečio Meksika vėl buvo šalis, sudaryta iš trijų pagrindinių visuomenės sluoksnių: elitą ir aukštesniąją vidutiniąją klasę sudaranti ir stilingoje prabangoje gyvenanti mažuma, vadinama criollo, daugumą sudarantys neturtingi mestizo ir skurdžiausiai gyvenantys, dar nuo kolonijinių laikų Indėnų Respublika vadinami vietiniai Chiapas, Oaxaca, Michoacan, Guerrero, Peubea, Chihuahua ir Sonora provincijų gyventojai, žinomi kaip el Mexico profundo, arba Meksikos giluma[41].

Devintojo dešimtmečio pradžioje Meksikoje ėmus vykdyti rinkos reformas, tarp šalies gyventojų esanti ekonominė ir turtinė nelygybė gerokai išaugo, o vidutinioji klasė sumažėjo. Atsiradus ir ėmus veikti NAFTA, ypač po 1994-ųjų devalvacijos, šis procesas gerokai paspartėjo. Ai Campas rašo: „Vienas iš svarbių socialinių klausimų, galinčių turėti rimtų padarinių, yra šalies ekonomikos pajėgumas sukurti vertikalų socialinį mobilumą bei gausią vidutiniąją klasę. Prezidento Zedillo diegiamos griežtos ekonomijos programos grėsmė yra ta, kad daug dabartinės Meksikos vidutiniosios klasės atstovų tokio statuso gali netekti. Ir dar svarbiau, jog sykį atsidūrę darbo klasėje, vėl pakilti į vidutiniąją klasę jie vargu ar besugebės"[42].

Neoliberalios politikos destabilizuojančios pasekmės Meksikoje neapsiribojo vien sumažėjusia vidutiniąja klase. Bene labiau-

siai tai atsiliepė vargingiausiems šalies piliečiams, kurių padėtis gerokai pablogėjo. 1984 metais, neoliberalų projektą dar tik pradėjus įgyvendinti, neturtingiausių Meksikos piliečių pajamos sudarė 20,7 procento bendranacionalinių pajamų vidurkio. 1992 metais šis procentas dar sumažėjo iki 18,4[43]. Ir nors 1995–1996 metų duomenys nėra skelbiami, labai tikėtina, jog tokia tendencija išliko ir šis procentas dar labiau sumažėjo.

Dėl NAFTA propaguojamos laisvosios prekybos devintojo dešimtmečio viduryje beveik 40 procentų visų Meksikoje parduodamų prekių buvo parduodama didžiuosiuose amerikietiško tipo supermarketuose. Šalyje pasirodžius Amerikos prekybos gigantams, tokiems kaip Wal-Mart ir K-mart, tūkstančiai nedidelių meksikiečių krautuvėlių paprasčiausiai bankrutavo[44]. Ekonomikos liberalizavimas, privatizacija bei kainų palaikymo agrariniame sektoriuje panaikinimas žemdirbyste besiverčiančias bendruomenes padarė visiškai priklausomas nuo pasaulinių rinkų. Pavyzdžiui, rinkose dramatiškai kritus kavos kainoms, pirmiausia ir skaudžiausiai tai tuoj pat atsiliepė kavos augintojams bei jų šeimoms ir visoms kaimo bendruomenėms.

Po 1994-ųjų devalvacijos neoliberalizmo projekto atsisakius ir įvedus griežtą taupymo režimą, neturtingųjų padėtis dar labiau pablogėjo. 1995 metais Meksikos ekonomikos nuosmukis sudarė 7 procentus. Šalyje, kurioje dėl demografinio prieaugio ir jo amžiaus struktūros kasmet būdavo sukuriama apie milijoną naujų darbo vietų, beveik milijonas žmonių neteko darbo. Amerikos kredito reitingo kompanijos Standard and Poor duomenimis, dėl bankų krizės ir po to ėjusios valiutos devalvacijos 1996 metais Meksikos BVP sumažėjo jau 12 procentų. Ši suma yra daugiau kaip dvigubai didesnė už tą, kuri buvo gauta iš 1991–1992 metais šalyje vykdytos bankinės sistemos privatizacijos. Neoficialiais duomenimis, atvira ir paslėpta forma nedarbas paveikė apie 25 procentus visų darbingų šalies gyventojų[45].

Iš dalies neoliberalių reformų absurdiškumas Meksikoje buvo dar ir tas, jog apie pusę šalies gyventojų priklausė atstumtajam varguomenės sluoksniui. Šalyje vykdytos rinkos reformos nepraturtino netgi vidutiniosios klasės, tad ką ir kalbėti apie varguome-

nę. Šios politikos skelbiamos visuotinio turtėjimo teorijos yra labai neįtikėtinos netgi tokiose išsivysčiusiose šalyse kaip Jungtinės Valstijos. O tokiose šalyse kaip Meksika tokios teorijos yra apskritai borgezinė fikcija.

1994 m. sausio 1-ąją Chiapas provincijoje prasidėjęs indėnų ir valstiečių sukilimas ir kolonijinio San Cristobal de las Casas miesto antpuoliai apskritai buvo vietinės reikšmės įvykiai. Pagrindiniai sukilėlių reikalavimai buvo ne tiek revoliucinio, kiek reformistinio pobūdžio ir dauguma iš jų buvo susiję su vietinių indėnų majų teisėmis į žemę. Vis dėlto Naujųjų Metų sukilimas, kuris buvo vadinamas Zapatistų Nacionalinio Išsivadavimo Armijos (EZLN) – taip pavadintos Meksikos revoliucionieriaus Emiliano Zapata'os garbei – sukilimu, kartu buvo ir sukilimas prieš neoliberalizmo hegemoniją Meksikoje.

Tačiau EZLN neturėjo jokios aiškios veiksmų programos visai Meksikai. Šio judėjimo lyderis, paslaptingasis Marcosas (kaip vėliau išaiškėjo tai buvo universiteto profesorius Rafaelis Sebastianas Guillenas), vadovavosi maoistinių ir postmodernistinių idėjų hibridu. Šis judėjimas Meksikoje nepakeitė valdžios, bet jis akivaizdžiai parodė, kad gali ją labai rimtai sudrebinti.

Šia prasme Zapatistas beveik nesiskiria nuo daugelio kitų, per paskutiniuosius dvidešimt metų Lotynų Amerikoje gyvavusių partizaninių judėjimų. 1996 m. gruodžio 29 d. Gvatemalos vyriausybė, vadovaujama prezidento Alvaro Arzu, pasirašė paliaubų sutartį su Gvatemalos nacionalinės revoliucinės vienybės armija (URNG). Pasirašius šią taiką, Gvatemaloje baigėsi pilietinis karas, vykęs nuo 1960 metų lapkričio mėnesio, kurio metu šalyje žuvo nuo 150 000 iki 250 000 žmonių. Daugiau kaip milijonas šalies gyventojų tapo karo pabėgėliais, išstumtais iš savo gyvenamųjų vietų. Tačiau paskutinio Lotynų Amerikos partizaninio karo pabaiga, deja, nereiškė, kad nebeliko priežasčių, dėl kurių šis karas kilo. Veikiau tai reiškė Gvatemalos diktatoriaus generolo Efraino Rioso Montto pradėtos išdegintos žemės taktikos pergalę devintąjį dešimtmetį. Ne daug kas iš apžvalgininkų tiki, kad pasirašyta taikos sutartis iš tikro panaikins Gvatemalos gyventojų daugumą sudarančių indėnų majų diskriminaciją. Vargu ar kamandantės Mar-

coso vadovaujamas Zapatisto judėjimas Meksikoje sugebėtų pasiekti ką nors daugiau.

Nuo 1982 metų gyvenimo lygis Meksikoje nuolat smuko. Bandymai šalyje sukonstruoti laisvąją rinką suskaldė šešiasdešimt metų šalį valdžiusias senąsias oligarchijas, bet taip ir nesukūrė veikiančių demokratinių institucijų, kuriomis jas būtų galima pakeisti. Opozicijos laimėjimai 1997 metais Meksikoje atspindi ne demokratijos stiprėjimą, o valdančiosios PRI partijos silpnėjimą. Be to, neoliberalizmo laikotarpiu vykęs valstybės institucijų funkcijų iškraipymas demokratijos funkcionavimui Meksikoje taip pat sukūrė papildomų keblumų.

Daugelio žinomų visuomenės veikėjų nužudymai prezidento Carloso Salinaso valdymo metais buvo ilgą laiką Meksiką valdžiusios politikos žlugimo simptomas. Sunku pasakyti, ar 1993 metais gegužės mėnesį Guadalajaros oro uoste nužudytas katalikų kardinolas Posadas, 1994 metais kovo mėnesį Tijuanoje – PRI kandidatas į šalies prezidentus Luisas Donaldo Colosio ir PRI generalinis sekretorius ir prezidento Salinaso svainis Jose'as Francisco Ruizas Massieus – buvo su politine liberalizacija kariaujančių PRI „dinozaurų", ar Meksikos narkotikų kartelių darbas, atsirevanšuojant už prezidento Salinaso vyriausybės iš pradžių slaptai su jais sudarytas, bet vėliau netikėtai nutrauktas paliaubas[46].

Buvusio Meksikos prezidento brolis Raulis Salinas buvo apkaltintas ir 1995-ųjų vasario mėnesį nuteistas už bendrininkavimą Jose'o Francisco Ruizo Massieu nužudyme. 1995 m. lapkričio mėnesį Šveicarijos policija sulaikė buvusio prezidento žmoną, kai ši bandė iš kita pavarde jos vyro laikomos sąskaitos išsiimti 80 milijonų dolerių. Visa tai daugeliui meksikiečių sukėlė nemažai įtarimų dėl to, kad buvęs šalies prezidentas kartu su savo broliu iš jų vykdytos privatizacijos sugebėjo gerai pasipelnyti. Respektabilus Meksikos žurnalas *Proceso* 1997 metais išspausdino nemažai straipsnių, kuriuose buvo teigiama, kad tarp Raulio Salinas, Meksikos vyriausiojo prokuroro padėjėjo, nužudytojo Jose'o Francisco Ruizo Massieu brolio Mario Ruizo Massieu ir narkotikų karteliių egzistuoja akivaizdus bei įrodomas ryšys. Straipsniuose pateikiamų dokumentų autentiškumą tuoj pat užginčijo buvusio prezidento

advokatai[47]. Sunku pasakyti, bet greičiausiai teisybė apie tai vargu ar kada išplauks į paviršių.

Iš tiesų yra nemažas pavojus, kad Meksika gali tapti „narkodemokratija": 1997 metų vasario mėnesį vyriausias Meksikos vyriausybės kovos su narkotikais valdininkas buvo apkaltintas ir suimtas už ryšius su vienu stambiausių Meksikos narkotikų baronų ir kyšio ėmimą iš jo. Panašiais ryšiais buvo įtariamas Sonoros valstijos gubernatorius ir kiti aukšti šalies pareigūnai. Visa tai savo ruožtu parodo, kad Meksikos politinio gyvenimo „kolumbizacija" iš tikrųjų yra labai reali[48].

Neoliberalizmo ekonominė politika, kuri iš dalies buvo pateikiama ir kaip PRI modernizavimo programa, iš tikrųjų šią partiją rimtai pakirto. Tai ir buvo ta politinė rizika, apie kurią buvęs prezidentas Carlosas Salinasas de Gortari kalbėjo lygindamas neoliberalias reformas Meksikoje su Gorbačiovo laikų *perestroika* Tarybų Sąjungoje.

Taigi atrodo, kad neoliberalias reformas skatinanti Amerikos politika rėmėsi įsitikinimu, jog Carlosas Salinasas buvo vienas iš tinkamiausių laisvosios rinkos idėjų įgyvendintojų. Sunku pasakyti, kas iš tiesų padėjo tokiam įsitikinimui susiformuoti. Kaip politinėje kultūroje, kurioje melas yra laikomas dorybe, kas nors rimtai galėjo patikėti, kad Carlosas Salinasas taps naujai „iškeptu" neoliberalu ir čikagietiškos pakraipos atsakingai iždą prižiūrinčiu garbingu kvakeriu? Kad ir kaip būtų, prezidentą Salinasą JAV rėmė visą jo buvimą valdžioje laiką, ir netgi po jo, kai Jungtinės Valstijos jo kandidatūrą pasiūlė Pasaulinės prekybos organizacijos vadovo pareigoms.

Amerikos politikai buvo akli jiems nepermatomoje ir nesuprantamoje politinėje kultūroje, kurią jie naiviai manė galintys transformuoti. Jie greičiausiai tikėjo, kad, nepaisant akivaizdžiai matomų skirtumų, jie susidūrė su kultūra, kuri iš esmės nedaug tesiskiria nuo jų pačių. Amerikos politikai, matyt, taip ir nesuprato, ką žinomas Meksikos rašytojas Octavio Pazas turėjo omeny sakydamas, kad „Meksikos pamatas nėra europietiškas. Jis indėniškas"[49].

Pazas, ko gero, būtų galėjęs pridurti, kad net ir tai, kas Meksikos kultūroje ir visuomenėje yra europinio, amerikietiškoms verty-

bėms priešintųsi nemažiau negu joms priešinamasi Europoje. Netgi jei Amerikos politikai ką nors panašaus ir pastebėjo, matyt, jie tai interpretavo kaip įrodymą, kad Meksika paprasčiausiai tėra apskritai neišsivysčiusi šalis, ir Vašingtono konsensusas buvo tikras, jog Meksika, kaip ir visas pasaulis, iš tiesų netrukus bus „tokie kaip mes".

Tačiau rinkos reformų Meksikoje padariniai net ir amerikietišku požiūriu buvo gana iškreipti. Vienas pagrindinių Amerikos interesų Meksikoje, be abejo, turėjo būti politinis stabilumas. Bet neoliberali politika iš vienos stabiliausių Lotynų Amerikos valstybių Meksiką pavertė šalimi su ganėtinai problematiška ir neaiškia ateitimi. Šia prasme amerikietiška ekonominė filosofija, besivadovaujanti politika, gana greit atsisuko prieš strateginius tų pačių Jungtinių Valstijų interesus.

Iki Meksikos valiutos devalvacijos Amerikos investicinių fondų vadybininkai suprato, kad dideli jų pelnai yra susiję su didele rizika. (Vienas Meksikai skubiai suteiktos finansinės pagalbos tikslų buvo tokio pobūdžio riziką perkelti ant Meksikos ekonomikos pečių.) Bet jie taip ir nesuprato, kad apskritai tokia rizika buvo susijusi su Meksikoje vykdomos modernizacijos, bandant jos ekonominį gyvenimą reorganizuoti pagal Amerikos laisvosios rinkos pavyzdį, absurdiškumu.

Sunku pasakyti, kaip po neoliberalizmo eksperimento susiklostys Meksikos likimas. Tuo labiau jog kelio atgal į buvusį ekonominį nacionalizmą ji jau nebeturi. Meksika, ko gero, ryškiau nei kitur yra akivaizdus sužlugusios laisvosios rinkos politikos pavyzdys, šalies visuomenei palikusios labai nedaug pozityvių išeičių.

Laisvosios rinkos inžinerijos padariniai

Laisvosios rinkos politikos padariniai skirtingose šalyse, tokiose kaip Britanija, Naujoji Zelandija ir Meksika, yra labai panašūs. Ir tai nėra atsitiktinumas. Visose trijose šalyse laisvoji rinka buvo tarsi varstotas, į kurį buvo įsprausta vidutinioji klasė. Šios reformos visur praturtino tik labai nedaugelį, tačiau smarkiai išaugino

atskirtosios varguomenės sluoksnį. Kartu ši politika rimtai pažeidė visą politinį mechanizmą, kurio dėka ir kurio pagalba laisvoji rinka ir buvo realizuojama. Ji be jokių skrupulų pasinaudojo valstybės institucijų jai suteiktomis galiomis, bet netrukus korumpavo šias institucijas ir sumenkino jų įtaką, susilpnino tradicinę politinių partijų paramą, suskaldė tų šalių visuomenes ir sukūrė socialines ir ekonomines sąlygas, kurių nė viena iš į valdžią ateinančių opozicinių partijų jau nebegali pakeisti.

Reikia pasakyti, kad ekonominė padėtis šiose trijose šalyse kiek skiriasi. Pavyzdžiui, kalbant apie Britaniją, laisvosios rinkos padiktuoti gilūs struktūriniai pokyčiai britų ekonomiką padarė kiek labiau konkurencingą. Bet visos šios reformos taip ir nesustabdė jau beveik šimtmetį vykstančio Britanijos ekonominio nuosmukio. Tuo tarpu socialinio atskirtumo ir visuomenės suskaldymo prasme šios politikos kaina buvo išties didžiulė. Panašiai ir Naujojoje Zelandijoje neoliberalizmo politika restruktūrizavo ekonomiką, tačiau vėlgi neišvengė rimtų padarinių socialinei visuomenės sanglaudai. Na, o Meksikoje, išskyrus tai, kad šalyje sukėlė didžiulę socialinę ir politinę griūtį, šalies ekonomikai šios reformos praktiškai neatnešė jokios naudos.

Visose trijose šalyse pačioms laisvosios rinkos ideologiją skelbusioms partijoms šios politikos rezultatas buvo arba ganėtinai sumenkusi, arba apskritai sugriuvusi tų partijų įtaka. Naujojoje Zelandijoje visuomenės nepasitenkinimas dėl beveik vienbalsiai laisvąją rinką palaikančių politinių jėgų iš esmės pakirto visą rinkiminę sistemą ir rimtai suskaldė abi pagrindines šalies politines partijas. Meksikoje PRI režimas vis labiau silpnėja ir jam darosi sunku išsilaikyti valdžioje. Britanijoje rimtos konstitucinės reformos yra vienas svarbiausių Leiboristų partijos uždavinių.

Tačiau tuo pat metu neoliberalios politikos atneštos permainos visoms šioms politinėms partijoms praktiškai nepaliko galimybių ką nors realiai pakeisti. Vienos nacijos torizmas ar socialdemokratija Britanijoje, ekonominis nacionalizmas ir protekcionizmas Meksikoje, keinsistinė reguliuojamos ekonomikos politika Naujojoje Zelandijoje – visi šie politiniai projektai jau negrįžtamoje praeityje. Pasaulyje vykstantys didžiuliai technologiniai pokyčiai

drauge su vykdoma laisvosios rinkos politika tam tikrą laiką tarsi dirbo jų labui, bet ilgainiui visų šių šalių ekonominis ir politinis gyvenimas buvo transformuotas taip, jog dabar praktiškai nebėra galimybės to kaip nors atitaisyti.

Pradžioje pokyčiai ekonomikoje ir technologijose buvo pateikiami kaip pozityvūs Naujosios Dešinės nuopelnai, dėl to šioms jėgoms tam tikrą laiką pavyko išsilaikyti valdžioje. Laisvosios rinkos idėjų suklestėjimo metais jų šalininkams pavyko mobilizuoti jėgas ekonominei globalizacijai ir kartu užtikrinti šių jėgų dominavimą daugelyje pasaulio valstybių. Tačiau globalizacijai žengiant į savo naują fazę, globali laisvoji rinka neabejotinai yra kelyje į savisusinaikinimą.

3. TAI, KAS NĖRA GLOBALIZACIJA

> Net ir tuomet, kai yra ekonomiškai stabilus, racionalizuodamas žmogaus sąmonę kapitalizmas sukuria mąstyseną ir gyvenimo būdą, kurie yra nesuderinami su jo paties fundamentaliomis sąlygomis, motyvais ir socialinėmis institucijomis.
>
> JOSEPH SCHUMPETER
>
> *„Kapitalizmo nestabilumas"*[1]

„Globalizacija" gali turėti daug prasmių ir reikšti daugelį dalykų. Viena vertus, tai yra pasaulinis moderniųjų technologijų, industrializacijos bei visų rūšių komunikacijų plitimas prekybos, kapitalo, gamybos ir informacijos srityse. Tai savo ruožtu yra nenumaldomo naujųjų technologijų skverbimosi į ikimoderniąsias visuomenes rezultatas. Sakyti, jog dabar gyvename globalizacijos eroje, būtų beveik tolygu sakymui, kad praktiškai visos pasaulio visuomenės jau yra industrializuotos arba bent jau gerokai šiame procese pasistūmėjusios.

Globalizacija taip pat reiškia, kad beveik visos pasaulio ekonomikos tampa vis labiau tarpusavyje susietomis į tam tikrą pasaulinį tinklą. Išimtis yra tik kelios šalys, pavyzdžiui, Šiaurės Korėja, bandančios savo ekonomikas nuo likusio pasaulio atriboti. Ir nors nuo pasaulinių rinkų įtakos joms ir pavyksta išlikti nepriklausomoms, ekonomine ir žmogiškąja prasme tokia nepriklausomybė tokioms šalims be galo brangiai kainuoja. Globalizacija yra istorinis procesas, iš tiesų visai nereikalaujantis, kad viso pasaulio ekonominis gyvenimas būtų vienodai intensyviai integruotas. Vieno iš išsamių šioje srityje darytų tyrimų išvadose yra sakoma: „Globalizacija nėra kokia nors konkreti sąlyga ar būsena, tiesinis procesas ar galutinis socialinės raidos taškas"[2].

Globalizacija taip pat *nėra* galutinis viso pasaulio ekonominių sistemų susiliejimo į vieningą pasaulinę ekonomiką taškas. Uni-

versali, vieninga ir vienodai integruota pasaulinė ekonomika kaip tik ir yra tai, kas nėra globalizacija. Atvirkščiai, pasaulinei ekonominei integracijai plečiantis, šiame procese tik dar labiau išryškėja tarp įvairių pasaulio visuomenių bei jų išsivystymo lygių esantys skirtumai. Tai savo ruožtu perdėtai sureikšmina „periferinių" besivystančių valstybių, tokių kaip Meksika, priklausomybę nuo investicijų iš arčiau „centro" esančių ekonomikų, tokių kaip Jungtinės Valstijos. Vykstant ekonominei globalizacijai, kai kurie tarp valstybių esantys hierarchiniai ekonominiai ryšiai silpnėja arba visai išnyksta, pavyzdžiui, Kinijos santykiai su Vakarais, – tuo tarpu kiti ryšiai stiprėja ar yra užmezgami nauji.

Kartu teiginys, jog patiriame sparčią ekonominio gyvenimo globalizaciją, visai nebūtinai turėtų reikšti, kad *kiekvienas* ekonominės veiklos aspektas kurioje nors vienoje visuomenėje turi tapti toks pat svarus ir reikšmingas viso likusio pasaulio ekonominėje veikloje. Nesvarbu kiek globalizacija būtų pažengusi, kiekvienos visuomenės ekonominiame gyvenime visada išliks kai kurie tik tai visuomenei būdingi savitumai, kurių – netgi nepaisant to, jog ilgainiui jie ir gali kisti, – globalios rinkos nebus pajėgios galutinai sunaikinti.

Daugeliui prekių atsiradusios pasaulinės rinkos kainos tėra tik globalizacijos pradžia. Šiuolaikiniame pasaulyje beveik nėra visuomenių, kurių gyvenimo vienaip ar kitaip nebūtų palietus ekonominė veikla, vykstanti tolimose ir visai skirtingose pasaulio vietose. Ir nors tiek XIX amžiuje, tiek ir didesnėje XX amžiaus pusėje daugelio visuomenių pasaulinės rinkos buvo nedaug tepalietusios, dabar jau taip nėra, ir didžioji tokių tradicinių visuomenių dauguma arba išnyko, arba buvo įtrauktos į globalios rinkos santykius.

Dar tik prieš kelis dešimtmečius šimtai milijonų kinų gyveno savo kaimo bendruomenėse, su pasauline rinka praktiškai neturėjusiose jokio ryšio. Ir nors savo laiku šioms bendruomenėms pavyko išgyventi ir priverstinę kolektyvizaciją, ir Kultūrinę revoliuciją, dabar jos griūna. Naujieji rinkos santykiai dabar žmones verčia palikti savo kaimus ir pragyvenimo ieškotis miestuose ar kitose tolimose šalies vietovėse. Rinkos reformos Indijoje meta iššūkį vedybų ir kas-

tų tradicijoms, beveik be pakitimų išlikusioms tiek britų valdymo laikais, tiek ir po jo ėjusiais beveik penkiasdešimčiai nepriklausomybės metų. Tokie pokyčiai savo ruožtu provokuoja radikalius hindų judėjimus vis aštriau kelti klausimą, ar tolimesnė Indijos modernizacija būtinai turi reikšti ir tolimesnę jos „vesternizaciją". Buvusioje Tarybų Sąjungoje marketizacija daro tai, ko nepavyko net ir komunistiniam režimui, socialiniam visuomenės gyvenimui primetant modernumą, netgi nepaisant to, kad šis modernumas tereiškia skurdą ir tautinės kultūros skaldymą. Socialistinės ir tradicinės visuomenės, kurioms anksčiau pavykdavo išlikti už pasaulinės rinkos poveikio ribų, šiais laikais to padaryti jau nebegali.

Dar viena prasme globalizacija tarsi vienu žodžiu apibendrina kultūrinius pokyčius, vykstančius visuomenėse, kurios yra susietos su pasaulinėmis rinkomis ir įvairiais lygiais nuo jų yra tapusios priklausomos. Modernių komunikacijos ir informacinių technologijų atsiradimas ir paplitimas reiškė, kad įvairioms kultūroms, kaip niekad anksčiau, atsirado galimybė gerokai reikšmingiau daryti įtaką viena kitai.

Šiais laikais dauguma vartojimo prekių asocijuojama ne tiek su kokia nors specifine šalimi, kiek su globaliu tapusiu tos prekės ženklu. Kompanijos gamina ir visame pasaulyje parduoda identiškas prekes. Praktiškai visų visuomenių populiarios kultūros yra užtvindytos tų pačių bendrinių įvaizdžių. Europos Sąjungos šalyse Holivudo filmų įvaizdžiai plinta, yra absorbuojami, jais dalijamasi labiau, nei bet kuriais jų tų pačių šalių kultūrų aspektais. Tas pats vyksta ir Rytų Azijoje.

Už visų šių „prasmių" slypi viena, visas jas jungianti idėja, kurią galima būtų pavadinti *delokalizacija*, arba veiklos ir santykių atsiejimu nuo vietinių sąlygų, tradicijų bei kultūrinio paveldo. Kitaip sakant, ilgainiui susiformavę vietiniai santykiai yra pakeičiami santykiais, turinčiais tarptautinių ar net pasaulinių sąsajų. Apie tai rašydamas Anthony Giddensas daro tokį apibendrinimą: „Globalizaciją galima... apibūdinti kaip socialinių santykių intensifikaciją pasauliniu mastu. Dėl to už tūkstančių mylių vykstantys įvykiai ima veikti vietines sąlygas, o vietinės sąlygos savo ruožtu veikia įvykius kur nors kitur"[3].

Vartojimo prekių, finansinių aktyvų, pavyzdžiui, akcijų ir kitų vertybinių popierių, ir netgi darbo jėgos kaina vis labiau priklauso ne nuo vietinių ar nacionalinių sąlygų, o nuo kainų, nustatomų globaliose rinkose. Multinacionalinės kompanijos gamybinį procesą suskaldo į atskirus ciklus ir pagal tai, kur sąlygos joms yra palankiausios, juos išbarsto įvairiose pasaulio vietose. Todėl jų gaminamos prekės darosi vis labiau asocijuojamos ne su kokia nors konkrečia šalimi, o su pasauliniu tos prekės ženklu ar su pačia kompanija, ir tie patys įvaizdžiai – reklamos ir pramogų industrijos dėka – paskleidžiami ir tampa atpažįstami įvairiose pasaulio šalyse. Globalizacija reiškia socialinių santykių atribojimą nuo vietinių tradicijų, įgūdžių, poreikių ir sąlygų, juos traktuojant kaip sistemą, kuri lemia ir įvykius, ir yra priklausoma nuo įvykių, vykstančių tolimose ir skirtingose pasaulio vietose.

Globalizacija dažnai vertinama kaip polinkis į vienarūšiškumą. Tačiau vėlgi šitai kaip tik ir *nėra* globalizacija. Pasaulinės rinkos, kuriose prekių ir kapitalo judėjimas yra nevaržomas, būtent todėl ir veikia, kad tarp įvairių nacionalinių ar regionų ekonomikų egzistuoja *skirtumai*. Jeigu darbo užmokestis, darbo įgūdžiai, infrastruktūra ir politinės rizikos faktoriai visame pasaulyje būtų vienodi, pasaulinės rinkos nebūtų tiek išaugusios ir vargu ar jos apskritai būtų atsiradusios. Sąlygoms visur esant vienodoms, tiek investicijos, tiek gamyba skirtingose pasaulio vietose nebūtų tokios pelningos. Būtent dėl to, jog tarp įvairių ekonomikų egzistuoja skirtumai, globalios rinkos ir klesti. Būtent dėl šių skirtumų gaunami didžiuliai pelnai ir yra ta nenumaldoma globalizacijos varomoji jėga.

Jei mobilus kapitalas dėl netinkamos infrastruktūros, kvalifikuotos darbo jėgos ar politinio stabilumo stygiaus kurių nors šalių ar net ištisų regionų ima vengti – kaip privatus kapitalas paskutiniaisiais dešimtmečiais elgėsi Centrinėje ir Vakarų Afrikoje, – tos šalys ar regionai toliau skursta, tarp jų ir šalių, kuriose tam kapitalui sąlygos yra patrauklesnės, skirtumai tik dar padidėja. Jei Vakaruose sukurtos naujosios technologijos pasklis Rytų Azijoje, su savimi jos neneš jas sukūrusios Vakarų ekonominės kultūros. Atvirkščiai. Šitos technologijos pasitarnaus vietinių ekonominių kul-

tūrų stiprinimui. Naujosioms technologijoms atėjus į ekonomikas, kurioms anksčiau jos buvo nepasiekiamos ar kuriose prieš tai paprasčiausiai nebuvo efektyviai jas galinčių panaudoti rinkos institucijų, dėl vietinių kultūrų poveikio naujosios technologijos padeda sukurti visiškai naujas, dar niekur neegzistavusias vietinio kapitalizmo formas.

Tarkim, Kinija. Jos atėjimas į pasaulines rinkas visai nereiškia, kad ekonominis gyvenimas Kinijoje supanašės su ekonominiu gyvenimu, esančiu kurioje nors kitoje industrializuotoje šalyje. Jau ir dabar Kinijos kapitalizmas gerokai skiriasi nuo kapitalizmo, kuris atsirado buvusioje Tarybų Sąjungoje, kur santykiai šeimoje ir pačios šeimos institucijos vaidmuo yra kitoks nei Kinijoje. Bene geriausiai kiniško kapitalizmo pobūdį atspindi plačiai po pasaulį paplitę kinų emigrantai ir jų kultūra. Ši kultūra turi labai savitų bruožų, susiformavusių dramatiškuose kelių šios tautos kartų istorijos vingiuose.

Kinijoje, kaip ir kitose visuomenėse, rinkų veikla atspindi ir išreiškia daug platesnę ir gilesnę visuomenės kultūrą, kurioje rinka tėra tik matoma viršūnė. Tai, kokį vaidmenį šeimos ir bendruomenės santykiuose vaidina pasitikėjimas, nulemia ekonominį tos kultūros savitumą, pasireiškiantį verslo dydžiu, kapitalo kaupimo ar jo panaudojimo įpročiais ir panašiai. Ir įvairiose šalyse tokio pobūdžio faktoriai labai skiriasi.

Kinijoje toks pasitikėjimas retai teišeina už šeimos ribų, todėl mažai tikėtina, kad šalyje formuosis didžiulės kompanijos, tarkim, tokios kaip Japonijoje, kur pasitikėjimo faktorius yra daug labiau bendruomeninio charakterio. Visai kapitalistine tapusi rinkos ekonomika Kinijoje nuo japoniškojo kapitalizmo skirsis ne ką mažiau nei nuo bet kurio iš kapitalizmų Vakaruose. Greičiausiai Kinijoje labiausiai klestės nedideli šeimyniniai verslai, ir Japonijai labai charakteringų didžiulių kompanijų bus nedaug. Toks kapitalizmas Kinijoje visai nebūtinai remsis vidutiniąja klase ar pagimdys panašią į tą, kuri nuo seno egzistuoja Japonijoje. Dėl sparčių rinkos reformų daugelyje Kinijos regionų toks kapitalizmas iš tikrųjų jau egzistuoja.

Nemažai šio kapitalizmo bruožų yra labai būdingi kinų diasporai. Micklethwaite'as ir Wooldridge'as apie tai rašo:

> Kinų emigrantų sukurti vadinamieji „bambukiniai" arba nedidelio šeimyninio verslo tinklai toli gražu nėra vien tik įdomus ir savotiškas mėginimas. Iš tiesų tai yra visiškai subrendęs alternatyvus ekonomikos modelis, palaipsniui įgaunantis vis daugiau galios. Filipinuose kinai tesudaro tik vieną procentą gyventojų, tačiau jie kontroliuoja daugiau kaip pusę šalies fondinės biržos. Indonezijoje šios proporcijos yra 4 ir 75 procentai, Malaizijoje – 32 ir 60 procentų... 1996 metais 51milijonas užsienyje gyvenančių kinų kontroliavo apie 700 milijardų JAV dolerių vertės ekonomiką. Tai yra beveik tiek pat kaip ir 1,2 milijardo gyventojų turinti Kinija[4].

Globalių rinkų augimas taip pat nereiškia, kad pasaulyje bus kopijuojama amerikietiškoji verslo kultūra. Tarkim, tarp amerikiečių paplitęs įsitikinimas, jog korporacijų vaidmuo visų pirma yra rūpintis akcininkų pelnų augimu, daugelyje kitų kapitalizmo formų yra nepriimtinas.

Pavyzdžiui, Vokietijoje, kompanijų tarybose paprastai yra atstovaujama ne tik akcininkų, bet ir daug platesnės visuomenės interesams. Dėl tos priežasties bet kurios didelės kompanijos greitas ir visiškas pasitraukimas iš vietinės darbo rinkos – o tai Jungtinėse Valstijose yra normalus reiškinys, tarkim, amerikietiškoms kompanijoms savo veiklą iš Kalifornijos nesunkiai perkeliant į Meksiką, – Vokietijoje būtų sunkiai įsivaizduojamas. Amerikos pavyzdžiu sukonstruota pasaulinė rinka, be abejo, paveikė pokario metais Vokietijoje ir kitose Europos šalyse atsiradusias socialiai orientuotas rinkas. Tačiau Vokietijos kapitalizmas dėl to netaps individualistinės Amerikos rinkos variacija. Vietoj to vyks savotiška šių kapitalizmų transmutacija, ir jie abu keisis tiek Vokietijoje, tiek ir Jungtinėse Valstijose.

Nė viena pasaulyje esančių ekonominių kultūrų nebegali atsiriboti nuo pokyčių, vykstančių dėl globalių rinkų joms daromo poveikio. Visose šalyse, taip pat ir Jungtinėse Valstijose, dėl šių pokyčių atsiras nauji kapitalizmai. Globali rinka visoms pasaulio ekonomikoms primetė modernizaciją, kuri nekartoja senųjų verslo kultūrų, o gimdo naujas kapitalizmo rūšis ir sunaikina senąsias.

Globalių komunikacinių priemonių paplitimas pasaulyje toli gražu nereiškia nieko panašaus į skirtingų kultūrų susiliejimą į vieną universalią kultūrą. Amerikoje paplitęs pasaulio suvokimas, kurį neblogai atspindi CNN, kuria remiantis ir priešingai pasaulyje esančioms realijoms, amerikietiškos vertybės yra matomos kaip universalios, o Amerikos institucijos – kaip atsakas į daugelį rimtų pasaulio problemų, – yra efemeriškas ir dirbtinai sukurtas įsitikinimas, atsiradęs tik dėl to, kad Jungtinės Valstijos šiuo metu pirmauja informacinių technologijų srityje. Bet tai toli gražu nėra kelrodis į universalią civilizaciją. Informacinių priemonių kompanijos, kurių produkcija gali būti labiau derinama prie įvairių ir skirtingų kultūrų, pavyzdžiui, MTV, ko gero, gali tikėtis išlikti globaliomis kompanijomis. Tačiau jei CNN ir toliau vadovausis savo amerikocentrišku pasaulio suvokimu, labai tikėtina, kad netolimoje ateityje jos įtaka pasaulyje gerokai sumenkės ir ji paprasčiausiai taps viena iš daugelio Amerikos eilinių vietinės žiniasklaidos kompanijų.

Tai, kad dėl naujųjų informacinių technologijų globalizacija leidžia įvairių kultūrų žmonėms susisiekti su tolimiausiais pasaulio kampeliais, iš tikrųjų pasitarnauja parodant ir kartu dar labiau išryškinant tarp įvairių kultūrų esančius skirtumus. Europoje gyvenančius imigrantus iš Pietų Azijos jungia ir jų tautinį identitetą stiprina jų kalbomis vykstantys bei jų kultūrą, tradicijas ir vertybes atspindintys palydovinės televizijos ryšio kanalai. Pavyzdžiui, Europos šalyse gyvenantiems kurdams savo tautinę kultūrą išsaugoti padeda jų tautinis televizijos kanalas.

Universalių ir bendrinių įvaizdžių paplitimas pasaulyje yra išorinis globalios žiniasklaidos efektas, griaunantis kultūras, pakeičiant jas bendrinėmis nuotrupomis ir fragmentais. Tačiau tuo pat metu šiuolaikinė žiniasklaida gali – tai vyksta Japonijoje, Singapūre, Malaizijoje ir Kinijoje – formuoti bei stiprinti ir savo kultūrinį identitetą, kuris skiriasi tiek nuo Vakarų, tiek ir nuo savo regioninių kaimynų.

Ekonomikos *gali* būti integruojamos tuo pačiu metu ženkliai nekeičiant nusistovėjusių tai šaliai būdingų verslo tradicijų. Vienas iš geresnių pavyzdžių yra JAV ir Japonijos patirtis paskuti-

niais dešimtmečiais. Nors prekybos apimtys tarp šių šalių yra smarkiai išaugusios, Japonijos kompanijų korporacinė kultūra ir toliau labai skiriasi nuo tos, kuri egzistuoja bet kurioje iš Amerikos kompanijų. Japonijoje, prasidėjus ekonominiams sunkumams, nė viena iš didžiųjų šalies kompanijų nesiėmė kompanijų mažinimo ir masinio darbuotojų atleidinėjimo politikos, o tai savo ruožtu visose didžiosiose Amerikos kompanijose tapo norma. Šie ir kiti tarp Amerikos ir Japonijos kompanijų esantys skirtumai iš tikro atspindi šių šalių kultūrų esamus skirtumus. Ir iš tiesų nėra požymių, kad tokie skirtumai mažėtų.

Globalizacija iki 1914 metų ir šiandien

Iki 1914-ųjų pasaulyje jau egzistavo kažkas panašaus į globalią rinką. Tik kelioms šalims tais laikais turint rimčiau saugomas valstybės sienas, pinigai, prekės ir žmonės tarp šalių galėjo judėti beveik nevaržomai. Technologinis XIX amžiaus globalios rinkos pagrindas buvo naujai Atlanto vandenyno dugnu nutiesti tarpžemyniniai telegrafo kabeliai ir antrojoje amžiaus pusėje pasirodę didieji garlaiviai. Tai savo ruožtu tarpusavy sujungė didžiuosius pasaulio uostus, ir nuo tada daugeliui prekių atsirado pasaulinės kainos. XIX amžiaus antrojoje pusėje, maždaug nuo 1878 iki 1914 metų, taip pat buvo įdiegta ir tarptautinė finansinė sistema, ribojanti ekonominį nacionalinių valstybių savarankiškumą. Šiuo *belle époque* vadinamuoju laikotarpiu ekonominė suverenių valstybių politika tuometinio Aukso standarto buvo varžoma panašiai kaip šių laikų globalaus kapitalo mobilumo. Tokiuose ir panašiuose pavyzdžiuose iki 1914-ųjų buvusiame pasaulyje nesunku įžiūrėti šiuolaikinės globaliosios rinkos pirmtaką.

Tačiau manyti, kad pasaulis tarsi sugrįžo į XIX amžiuje buvusius tarptautinius ekonominius santykius, būtų didžiulė klaida. Visais svarbiais ekonominės globalizacijos faktoriais – greičiu, dydžiu, pasauliniu prekių ir informacijos judėjimo mastu ir panašiai – dabartinė globalizacija yra nuožengusi nepalyginti toliau nei bet kuriuo kitu istoriniu periodu. Pavyzdžiui, nuo pokario laikų

tarptautinės prekybos apimtys pasaulyje išaugo dvylika kartų. Tuo tarpu pagaminamos produkcijos padidėjo tik penkis kartus. Praktiškai visose šalyse importas ir eksportas dabar proporcingai sudaro gerokai didesnę ekonominės veiklos dalį nei kada nors anksčiau. Vieno akademinio tyrimo duomenimis, 68-se tirtose šalyse nuo 1950 iki 1990 metų prekyba tarp jų proporcingai išaugo nuo 64 iki 95 procentų[5]. Netgi didžiulę vidaus rinką turinčioje JAV, 1994 metų duomenimis, savo produktus ar paslaugas eksportavo beveik penktadalis iki 500 darbuotojų turinčių Amerikos kompanijų. Ir šis procentas didėja[6].

Ypač devintąjį dešimtmetį santykinė pasaulinės prekybos ir bendrojo nacionalinio produkto proporcija jau gerokai skyrėsi nuo tos, kuri tarptautinėje ekonomikoje egzistavo iki Pirmojo pasaulinio karo[7]. Tarptautinė prekyba šiais laikais nepalyginamai išaugo.

Dabar, kaip niekad anksčiau, egzistuoja globali kapitalo rinka, kurioje įvairių šalių investuotojai akcijas ir kitus vertybinius popierius vis labiau diversifikuoja pasauliniu mastu, todėl šio kapitalo pelnas devintajame ir dešimtajame dešimtmetyje įgavo tendenciją konverguotis[8]. Ir nors daugiausia tai susiję su valstybiniais vertybiniais popieriais, o ne akcijomis, tokia tendencija yra neabejotina[9]. Visose šalyse paskolų palūkanų lygis vis labiau priklauso ne nuo vietinių sąlygų ar politikos, o nuo pasaulinių sąlygų. Nuo 1970 iki 1992 metų privataus investicinio kapitalo srautai iš išsivysčiusių į besivystančias šalis padidėjo dvidešimčia kartų[10].

Tačiau bene svarbiausia yra tai, kaip neregėtai išaugo sandėrių apimtys tarptautinėse valiutų rinkose, kurių vienos dienos sandėriai siekia beveik 1,2 trilijono JAV dolerių. Savo ruožtu tai daugiau kaip penkiasdešimt kartų daugiau nei visa pasaulio tarptautinė prekyba. Apie 95 procentai visų šių sandėrių yra grynai spekuliatyvaus pobūdžio sudarant kontraktus naujai sukurtų kompleksinių finansinės prekybos instrumentų – finansinių išvestinių pagalba[11]. Kaip rašo Michaelis Albertas, „pasaulio valiutos rinkų per dieną vykdomų transakcijų apimtys sudaro apie 900 milijardų JAV dolerių. Tai yra beveik tiek pat, kiek metinis Prancūzijos BVP, ir 200 milijardų daugiau nei visi pasaulio centriniuose bankuose laikomų užsienio valiutų rezervai sudėjus drauge[12].

Ši *virtuali* finansinė ekonomika yra potencialiai pajėgi sugriauti *realiąją* ekonomiką. Vieno iš seniausių Britanijos Barings prekybinio banko žlugimas 1995 metais šia prasme yra geras pavyzdys. Tokios milžiniškos ir toliau didėjančios globalios kapitalo rinkos ir ant jų pamato stovinti virtuali ekonomika pasaulio ekonomikos istorijoje yra dar nematytas fenomenas. Iki 1914 metų nieko panašaus neegzistavo.

Beprecedentis šiandieniniame pasaulyje yra ir multinacionalinių korporacijų bei jų galių didėjimas. Jų gaminama produkcija sudaro apie trečdalį visų pasaulyje pagaminamų produktų, tai yra beveik du trečdalius visos pasaulinės prekybos. Gana svarbu ir tai, kad beveik ketvirtadalis visos pasaulinės prekybos vyksta tarp tų korporacijų[13]. 1993 metais Jungtinių Tautų Organizacijos atliktų tyrimų duomenimis, multinacionalinės korporacijos per metus pagamino produkcijos už beveik 5,5 trilijono JAV dolerių. Tai yra maždaug tiek pat, kiek iš viso pagaminama Jungtinėse Amerikos Valstijose[14].

Pasauliniu mastu prekiaujančių ir investuojančių kompanijų, pavyzdžiui, Hudson Bay ar Rytų Indijos kompanija, iš tiesų egzistavo jau prieš kelis šimtmečius. Tam tikra prasme multinacionalinės kompanijos atsirado kartu su europiniu kolonializmu. Tačiau šių dienų pasaulyje tokių kompanijų vaidmuo yra visai kitokio masto. Dabartinės korporacijos gamybos procesą suskaido į atskiras operacijas, atliekamas įvairiose pasaulio vietose. Tokiu būdu jos gerokai mažiau nei anksčiau yra priklausomos nuo specifinių kurios nors vienos šalies sąlygų. Jos gali pasirinkti sau naudingiausias darbo jėgos rinkas, mažiausią ir palankiausią mokesčių sistemą, infrastruktūrą ir panašiai. Ir šitų kompanijų žadamos investicijos ar grasinimai jas nutraukti nacionalinių vyriausybių politikoje vaidina vis didesnį vaidmenį. Kitaip sakant, vyriausybėms jos gali diktuoti savo sąlygas. Tokia privataus kapitalo galia istorijoje neturi daug precedentų.

Be abejo, visa tai nereiškia, kad multinacionalinės korporacijos yra pasauliniu mastu veikiančios benamės tarptautinės institucijos ir kad jos neatspindi kokios nors konkrečios nacionalinės verslo kultūros. Dažniausiai šios kompanijos išlaiko stiprias sąsa-

jas su ekonomikomis ir kultūromis tų šalių, iš kurių jos yra kilusios. Viename rimčiausių tokio pobūdžio tyrimų, kuriuos atliko Ruigrok ir van Tulder, daroma išvada, kad tik kelios pasaulyje didžiausios kompanijos, jei apskritai tokių yra, yra tikrai globalios. Netgi tokios kompanijos kaip British Aerospace, kurios pagrindinė veikla yra užsienyje, didžiąją savo turto dalį visgi laiko namie[15]. Hirstas ir Thompsonas pažymi, kad multinacionalinės kompanijos „apie du trečdalius savo turto laiko šalyje, iš kur jos yra kilusios, ir maždaug tokią pačią dalį savo produkcijos ar paslaugų parduoda toje šalyje ar tame regione[16].

Taip pat tik viena kita iš didžiųjų korporacijų yra iš tiesų multikultūrinės organizacijos. Vienas tokių retų pavyzdžių yra ABB. Ši šveicarų ir švedų korporacija susideda iš 1300 atskirų kompanijų[17]. Šia prasme ABB, ko gero, yra viena iš labiausiai daugianacionalinių korporacijų, ir tuo ji gana unikali. Tuo tarpu didžioji dauguma kitų korporacijų visgi labiausiai atspindi ir atstovauja kuriai nors vienai nacionalinei kultūrai. Tai pasakytina ir apie Amerikos firmas.

Dabar tapo madinga multinacionalines korporacijas pateikti kaip nematomą tam tikros šalies vyriausybę, tarsi atstovaujančią tai šaliai. Tačiau iš tikrųjų šios organizacijos daugiausia yra silpnos ir amorfinės. Ir tai, ką jos iš tikrųjų parodo, yra valstybės autoriteto ir bendravisuomeninių vertybių erozija, paveikianti praktiškai visas moderniųjų visuomenių socialines institucijas. Globali rinka anaiptol nesukuria suverenių valstybių funkcijas perimančių bei jas vykdančių korporacijų. Iš tikrųjų ji silpnina ir iš vidaus griauna abi šias institucijas.

Su globalizacija susijęs skepticizmas

Pasaulyje gana plačiai yra paplitusi nuomonė, jog tai, kas vyksta šių dienų pasaulyje, nėra nei reikšminga, nei nauja. Tokia nuomonė grindžiama tuo, kad tai, ką mes vadiname globalizacija, yra istorinis procesas, vykstantis jau kelis amžius. Taip pat yra sakoma, kad atviros tarptautinės ekonomikos režimas pasaulyje jau egzistavo iki 1914 metų, tad dvidešimtojo amžiaus pabaigoje vyks-

tanti globalizacija nėra naujas fenomenas. Šiame revizionistiniame požiūryje yra dalis tiesos, bet yra ir klaidų, savo ruožtu galinčių kai kuriems verslo teoretikams suteikti galimybę pasikoreguoti jų propaguojamą utopinį požiūrį į globalizaciją. Kenichi Ohmae savo kanoniškame pareiškime dėl vadinamojo pasaulio suvokimo pagal McKinsey, – propaguojamo daugumoje Amerikos verslo mokyklų, – rašo: „Šaltajam karui pasibaigus, tarp industrinių valstybių buvęs pasiskirstymas į draugus ir priešus negrįžtamai sugriuvo. Mažiau pastebima, bet gerokai reikšmingiau yra tai, kad taip pat ėmė griūti ir pati XVIII ir XIX amžiuje suformuota moderni valstybė"[18]. Kritikuodami hiperglobalizacijos teoretikus, revizionistai pasitarnauja geresniam nūdienos supratimui, bet tai tik kova su šiaudinėmis kaliausėmis.

Galbūt išskyrus kelis tikruosius utopistus, nedaug kas verslo bendruomenėje iš tikrųjų tiki, kad vieną dieną pasaulis tikrai susijungs į vieningą rinką, kad nacionalinės valstybės tame pasaulyje išnyks, o jų vietą užims globalios ir benamės multinacionalinės korporacijos. Toks tikėjimas yra visiška korporatyvios vaizduotės fantazija, sukurta tam, kad palaikytų iliuziją apie pasaulinės laisvosios rinkos neišvengiamumą.

Globalizacijos skeptikai yra teisūs nurodydami ideologinį šių fantazijų pobūdį, primetantį susitaikymą su mintimi, kad šių laikų pasaulyje nacionalinėms vyriausybėms nieko kito ir nebelieka. Hirstas ir Thompsonas apie tai rašo: „Globalizacija yra mitas, skirtas pasauliui be iliuzijų, bet kartu šis mitas iš mūsų atima viltį... nes ir Vakarų socialdemokratija, ir tarybinio bloko socializmas – abu yra žlugę. Tad politinį tokių „globalizacijos" fantazijų pobūdį galima būtų pavadinti nykstančių vilčių patologija"[19].

Hirsto ir Thompsono su globalizacija susiję skepticizmas jau savaime pasitarnauja politiniam tikslui. Argumentuodami, kad šių dienų pasaulinė rinka nėra beprecedentė, kaip vis dar įmanomą politinį atsaką globalizacijai jie mato europinę socialinę demokratiją, kuri iš tiesų jau liko praeityje. Savo darbe jie teigia, kad „iki 1914 metų tarptautinė ekonomika daugeliu aspektų buvo atviresnė nei bet kuriuo kitu laikotarpiu po to... Prieš Pirmąjį pasaulinį karą tarptautinė prekyba ir kapitalo judėjimas tarp sparčiai in-

dustrializuojamų valstybių ir jų kolonijų šalių BVP augimui buvo svarbesni ir turėjo daugiau reikšmės nei tai turi dabar... taigi dabartinis periodas toli gražu nėra beprecedentis"[20]. Tačiau vadovaujantis tokiu požiūriu yra nepaisoma iki 1914-ųjų ir šių laikų globalios rinkos esamų esminių skirtumų.

Britų politinis teoretikas Davidas Heldas ir jo kolegos konstatavo, kad „vertinant tomis pačiomis kainomis, klasikinė Aukso standarto proporcija (dalis, kurios BVP sudarė prekyba) buvo viršyta dar aštuntajame dešimtmetyje, ir dabar tokia proporcija yra gerokai padidėjusi... Be to, šalių BVP augimas pokario laikais daugiausia buvo susijęs ne su prekyba, o su paslaugų, ypač paslaugų visuomeniniame sektoriuje, augimu... Muitų lygis (kaip ir transportavimo kaštai) nuo aštuntojo dešimtmečio buvo mažesni nei klasikinio Aukso standarto laikais, tuo aiškiai parodant, kad šiuolaikinės rinkos yra gerokai atviresnės." Taigi jie daro išvadą: „Pasaulinės prekybos sistema atsirado dar XIX amžiaus pabaigoje. Bet tada ji nebuvo tokia ekstensyvi, ir nacionalinėms rinkomis, ir gamybai neturėjo tiek įtakos, kiek ji turi dabar"[21]. Tai atrodytų visai pagrįsta ir teisinga išvada.

Vienas svarbiausių XIX amžiaus ir dabartinės tarptautinės ekonomikos skirtumų yra Vakarų valstybių galių ir pasaulinės įtakos mažėjimas. Pasaulinės prekybos sąlygos, Aukso standartu paremtos finansinės sistemos funkcionavimas ir kiti svarbiausi iki 1914 metų gyvavusios pasaulinės rinkos aspektai buvo įgyvendinami ir palaikomi Europos valstybių turėtomis galiomis.

Tiesa, jog prekyba labiausiai plėtojosi tarp industrializuotų Vakarų valstybių, jei, nors tai ir būtų absurdiška, „Vakarams" priskirsime ir Japoniją. Tačiau šiandieninės prekybos pobūdis nuo tuometinio labai skiriasi. Davidas Heldas ir jo kolegos rašo:

> Palyginti su pajamomis, prekyba ir toliau augo, daugiausia tarp išsivysčiusių industrializuotų valstybių. Tai skyrėsi nuo klasikinės Aukso standarto eros, kada daugiau kaip pusė visos pasaulinės prekybos vyko tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių... intraindustrinė prekyba pasitarnavo tolimesnei išsivysčiusių šalių industrijų ir techno-

> logijų plėtrai, o žmonių pajamoms didėjant, didėjo ir įvairių prekių paklausa... Dėl to, išskyrus Japoniją, visose kitose išsivysčiusiose šalyse gerokai išaugo importo apimtys.

Svarbu yra ir tai, kad naujosios industrializuotos valstybės šiais laikais jau nebepriklauso kokiam nors vienam homogeniniam blokui. Pavyzdžiui, Pietų Korėjoje, Taivanyje ir Singapūre pajamos ir atlyginimai jau yra didesni nei kai kuriose industrializuotose Vakarų šalyse, pavyzdžiui, Britanijoje. Pranašumo balansas, kuris iki 1914 metų akivaizdžiai buvo Europos pusėje, pastaraisiais metais daugelyje ekonominės veiklos sričių vis labiau krypsta Vakarų nenaudai.

Jeigu iki 1914 metų buvusi pasaulio ekonomika buvo Europos visiškai kontroliuojama, dabartinė prieš mūsų akis chaotiškai atsirandanti globalioji rinka tokia hegemonija jau nebesiremia. Kuri iš Vakarų valstybių šiais laikais gali pasigirti turinti reikšmingą įtaką, tarkim, Kinijai? Net ir Jungtinių Valstijų įtaka šiai šaliai dabar yra palyginti mažesnė negu ji buvo iki 1914 metų.

Jau vien šiuo požiūriu dabartinė globalizacija tikrai beprecedentė. Iš dalies dėl to, kad nei Britanija, nei Jungtinės Valstijos šiais laikais jau nebeturi tos hegemoninės galios, kurią Britanija turėjo iki 1914 metų ar JAV po Antrojo pasaulinio karo. Globalios rinkos krizės atveju pasaulinės ekonomikos stabilumas jau nebegali būti užtikrintas. Ir jei pasauliui po 1989 metų galima būtų taikyti istorinę analogiją, tai būtų ne laikotarpis iki 1914-ųjų, veikiau tai būtų neramus tarpukario laikotarpis, prasidėjęs po 1919 metų.

Šių dienų pasaulinėje ekonomikoje yra daugybė požymių, kurie, Hirsto ir Thompsono nuomone, veda ne prie palyginti tvarkingai funkcionuojančių tarptautinių rinkų, egzistavusių iki 1914 metų, o prie globalaus chaoso. Kalbėdami apie šių dienų realijas, jie labai taikliai pažymi: „Tarptautinė sistema darosi autonomizuota ir socialiai netvirta tuo metu, kai rinkos tampa iš tiesų globaliomis. Todėl tiek privataus verslo, tiek ir visuomeninių interesų politika visose savo veiklos srityse darosi vis labiau priklausoma ne nuo vietinių, o nuo tarptautinių sąlygų ir faktorių"[22].

Šių laikų suverenios valstybės savo veikloje jau nebegali vadovautis kuo nors panašiu į gana numatomas pasekmes turėjusį ir pusiau automatiškai veikusį Aukso standarto mechanizmą. Tai pakeitė nuolatinė rizika ir neužtikrintumas mėginant susigaudyti, kas vyksta globaliose rinkose. Suverenios valstybės šiais laikais neturi ir nebegali naudotis kokia nors aiškia ir daugiau ar mažiau nuspėjamus kaštus turinčia veiksmų programa. Valstybių vyriausybės nežino ir negali žinoti, kaip į vienokią ar kitokią situaciją reaguos globalios rinkos. Jeigu galima laikyti, jog jų apskritai yra, pasaulyje tėra tik kelios monetarinės ar fiskalinės politikos taisyklės, už kurių pažeidimą teoriškai galėtų būti taikomos kokios nors nuobaudos ar sankcijos. Pasaulinės valstybinių vertybinių popierių rinkos, be abejo, tuoj pat sureaguotų į kiekvieną vyriausybių politiką infliacijos ar valstybės įsiskolinimo prasme, jei tik tokią politiką rinkos nuspręstų esar.t labai rizikingą. Bet nei tokios reakcijos masto, nei to padarinių nėra įmanoma nuspėti iš anksto. Ir šia prasme XX amžiaus pabaigos nacionalinės vyriausybės yra tarsi aklame skrydyje.

Globalizacijos atžvilgiu skeptiškai nusiteikę akademikai, tokie kaip Hirstas ir Thompsonas, visgi nepakankamai įvertino naujųjų XX amžiaus pabaigoje susiklosčiusių sąlygų. Šių dienų pasaulinė ekonomika yra mažiau stabili ir labiau anarchiška nei liberali pasaulinė ekonominė tvarka, kuri gyvavo ir sužlugo 1914 metais. Kaip ir hiperglobalistai, kurių utopines fantazijas jie kritikuoja, globalizacijos skeptikai taip pat vadovaujasi iliuzijomis. Jie negali susitaikyti su mintimi, kad dėl globalizacijos šių laikų pasaulinė ekonomika radikaliai skiriasi nuo kitų anksčiau egzistavusių ekonomikų. Toks susitaikymas iš esmės reikštų galą vilčiai, kad socialinę demokratiją dar yra įmanoma atkurti. Jie teisūs manydami, kad radikaliai globalėjantis pasaulis darosi vis mažiau valdomas. Tačiau tokioje pasaulinėje ekonomikoje jų pateikiama „kontinentinio keinsizmo" vizija neįgyvendinama[23]. Ir šis gerokai mažiau suvaldomas pasaulis yra per paskutiniuosius du dešimtmečius jame dominavusių jėgų darbo rezultatas.

Hiperglobalizacija kaip korporatyvinė utopija

Mano oponentai pripažįsta kuriamos globaliosios rinkos naujoviškumą. Jie taip pat teigia, jog dėl išaugusios globalių rinkų įtakos nacionalinės valstybės tapo mažareikšmės. Globalią ekonomiką jie įsivaizduoja kaip savotišką bejėgiškų nacionalinių valstybių ir benamių korporacijų derinį, kai valstybių galioms silpstant, multinacionalinių korporacijų galios didės. Ir nacionalinėms kultūroms tampant tik tam tikrais vartotojiškais įpročiais, kompanijų korporatyvinės kultūros darysis vis labiau kosmopolitinės.

Tokios pozicijos šalininkai kaip neišvengiamą pateikia tai, kas šiais laikais kuriamai globaliai laisvajai rinkai yra labai mažai tikėtina. Tokioje vizijoje jų įsivaizduojamas šio projekto galutinis rezultatas yra sutapatinamas su tuo, kas globalizuojamoje pasaulinėje ekonomikoje vyksta iš tikrųjų. Ir tai, kas vyksta, yra istorinė nesibaigianti ir savo galutinio taško neturinti transformacija, kurios metu tiek Amerikos, tiek ir jos varžovų kapitalizmai nuolat kinta, procese, turinčiame atvesti į universalios Amerikos pavyzdžio laisvosios rinkos įsigalėjimą visame pasaulyje.

„Hiperglobalizacijos" teorijose – taip tokias pažiūras įvardino Heldas ir jo kolegos[24] – globalioji rinka pateikiama kaip kažkas panašaus į idealias varžybas. Šitoje jų iliuzijoje transnacionalinės korporacijos galės laisvai ir nevaržomai judėti po visą pasaulį ir didinti savo pelną, tuo tarpu tarp įvairių kultūrų esantys skirtumai išnyks ir nebeturės politinės įtakos nei vyriausybėms, nei korporacijoms. Tarsi idealioje ekonominėje rinkos teorijoje tokio globalios ekonomikos modelio dalyviams – suverenioms valstybėms ir multinacionalinės korporacijoms – turėtų būti prieinama visa teisingiems jų sprendimams reikalinga informacija.

Bet tikrovėje tiek suverenios valstybės, tiek ir transnacionalinės korporacijos iriasi tirštame rizikos ir netikrumo rūke ir apie juos tykančius pavojus jie gali tik spėlioti. Pasaulis be sienų, kuriam vadovauja benamės transnacionalinės kompanijos, – tai korporatyvinė utopija, visiškai neatitinkanti nei realios dabarties, nei galimos ateities.

Kenichi Ohmae yra vienas iš tų utopistų: „Daugiau kaip dešimtmetį kai kurie iš mūsų kalbėjome apie progresyvią globalizaciją, kaip apie rinkų prisotinimą tokiomis prekėmis, kaip Levis džinsai, Nike's sportbačiai ar Hermeso šalikai, tai vertindami kaip procesą, kurio varomąja jėga bus globaliai prieinama ta pati informacija, tie patys kultūros stabai ir ta pati reklama... Tačiau šiandieninis tokios konvergencijos procesas yra gerokai spartesnis ir gilesnis nei buvo manyta, ir dabar jau liečia ne tik bendrinius skonius, bet daug fundamentalesnius pasaulio suvokimo lygmenis, požiūrius ir netgi mąstymą..." Jis daro išvadą, jog šis rinkos varomas kultūrų susiliejimas labai veikia ir sumenkina nacionalinių valstybinių institucijų vaidmenį ekonominiame gyvenime: „Ekonomikoje be sienų kokios nors vienos valstybės ekonominiai žemėlapiai, kuriais mes visada vadovaudavomės norėdami nustatyti ekonominio aktyvumo lygį, dabar yra apgailėtinai iškreipti. Mes privalome... šiai nemaloniai ir nepatogiai tiesai galų gale pažvelgti į akis ir pripažinti, kad senoji kartografija nebeveikia. Viskas, kas iš jos likę, yra tik iliuzija"[25].

Panašias mintis dėsto ir Nicholas Negroponte rašydamas: „Taip kaip kandims naikinti tabletė iš kieto kūno tiesiog virsta dujomis ir išgaruoja, panašiai, mano manymu, išgaruos ir nacionalinės valstybės... be abejonės, valstybės vaidmuo dramatiškai keisis ir nacionalizmui pasaulyje vietos liks ne daugiau nei raupams"[26]. Bryanas ir Farrellas rašo: „Milijonai globalių investuotojų, vadovaudamiesi vien savo pačių ekonominiais interesais, vis labiau lemia, kokie bus palūkanų procentai, valiutų kursai ir kapitalo paskirstymas, nepaisant nacionalinių politinių lyderių siekių ar norų"[27]. Robertas Reichas apie „artėjantį korporacinio nacionalumo nereikšmingumą" sako, kad „visų tautų korporacijoms jungiantis į vieną globalų tinklą, valstybės turtėjimo požiūriu svarbus klausimas yra ne tai, kurie piliečiai yra ko nors savininkai, o kurie išmoksta, ką ir kaip jie turi daryti, kad savo indėliu praturtintų pasaulinę ekonomiką, tuo praturtindami ir save"[28]. Johnas Naisbittas teigia: „Mes judame į pasaulį su 1000 valstybių... Nacionalinės valstybės numirė. Ir ne todėl, kad jas pavergė didesnės supervalstybės. Valstybės skyla į smulkesnes ir efektyvesnes dalis – lygiai kaip tai vyksta didelėse kompanijose"[29].

Tačiau nei valstybės, nei rinkos toli gražu nėra tos tvarkingos institucijos, kokiomis toks modelis joms numato būti. Ir pasaulyje yra tik kelios tikrai transnacionalinės korporacijos, apie kokias kalba Ohmae ir kiti panašūs utopistai. Dauguma multinacionalinių kompanijų išlaiko stiprius ryšius su tam tikrų šalių verslo kultūra. Tų kompanijų savininkai, direktorių tarybos, valdymo stilius ir korporacinė kultūra daugiausia tebėra nacionaliniai. Amerikos kompanijos, bene labiausiai atitinkančios Ohmae modelį, tokios yra dėl to, kad atspindi amerikietiškas vertybes ir šiai šaliai būdingą verslo kultūrą, o ne todėl, kad jos yra globalios.

Tos kompanijos, kurių santykis ar požiūris į savo šalies ekonomiką nesiskiria nuo požiūrio į kurią nors kitą ekonomiką, visai nereiškia, kad tos kompanijos yra tikrai multinacionalinės ar turinčios daug bendro su kitomis tarptautinėmis kompanijomis. Tokios jos yra dėl to, kad jų korporacinė kultūra atspindi Amerikos ir jos verslo vertybes, kur pelnas yra svarbiau nei socialiniai kaštai ar tautinė ištikimybė.

Vieno gana išsamaus tyrimo duomenimis, tik apie 40 didžiųjų pasaulio kompanijų ne mažiau kaip pusę savo pelno uždirba užsienyje, ir tik mažiau nei 20 kompanijų pusę ar daugiau savo gamybinių pajėgumų yra iškėlę į užsienį[30]. Maža to, kaip teigia Hirstas ir Thompsonas, svarbiausios kompanijų funkcijos, tokios kaip tiriamieji darbai ir strateginis planavimas, dažniausiai išlieka griežtos vietinės kontrolės rėmuose. „Japonų kompanijos tyrimo darbų, strateginio vystymo ir kitų svarbių kompanijos funkcijų į užsienio šalis apskritai beveik neiškelia". Jie daro išvadą, kad „tiek dabar, tiek ir ateityje kompanijos dažniausiai išliks nacionalinės, kurios paprasčiausiai užsiims tarptautine veikla, ir tikromis transnacionalinėmis korporacijomis jos netaps"[31].

Suverenių valstybių kaip reikšmingų institucijų įtakos nuvertinimas hiperglobalizacijos modelyje iš tikrųjų yra didžiulė klaida. Pasaulinėje ekonomikoje suverenios valstybės toli gražu nėra bereikšmiai statistai, kurių multinacionalinės korporacijos galėtų nepaisyti ar jas nesunkiai apeiti. Valstybės yra ir tebelieka labai reikšmingais žaidėjais, kurių palankumo yra verta siekti. Ir dauge-

liu aspektų valstybės įtaka verslui dabar, ko gero, yra netgi didesnė, negu ji buvo praeityje.

Korporacijos šiais laikais vargu ar gali pasigirti tvirtais ir ilgalaikiais savo ryšiais su vyriausybėmis, kaip, tarkim, buvo imperializmo klestėjimo laikais. Ir jeigu tiesa yra ta, kad šiais laikais korporacijos per daug nevaržomos gali pasaulyje ieškotis jiems naudingiausių mokesčių ir įstatymų režimo, taip pat tiesa, jog šių dienų pasaulyje daugelyje jo vietų politinės rizikos faktoriai yra gerokai didesni. Silpnai valstybei sunkiau kontroliuoti mobiliais tapusius gamybą ir kapitalą. Bet, kita vertus, ir pačioms kompanijoms dėl to yra sunkiau su vyriausybėmis palaikyti ilgalaikius santykius. Tokie apribojimai veikia abipusiai ir daro įtaką tiek vyriausybių, tiek ir korporacijų galiai.

Šiais laikais varžydamosi dėl multinacionalinių korporacijų investicijų, valstybės turi priemonių, kurių jos neturėjo ankstesniais, labiau hierarchinės pasaulinės tvarkos laikais. Bet kartu tokios varžybos apriboja ir suverenių valstybių veiksmų laisvę. Tačiau svertai, kuriais valstybės gali daryti įtaką korporacijoms, yra globalioje aplinkoje, kurioje didelė dalis konkurencinio spaudimo yra nukreipta į valstybės įtakos ekonominiam šalies gyvenimui apribojimą.

Suverenios valstybės tebėra ta arena, kurioje korporacijos varžosi dėl įtakos. Ir tą įtaką jos vėliau panaudoja norėdamos tiek paveikti vyriausybių politiką, tiek ir ieškodamos būdų bei galimybių apeiti atitinkamus įstatymus. Tokie valstybių ir korporacijų santykiai XX amžiaus pabaigoje yra tipiškas reiškinys.

Matyt, nereikėtų abejoti, kad NAFTA (Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos asociacija, jungianti JAV, Meksiką ir Kanadą) šalininkų pergalė prieš Jungtinėse Valstijose egzistavusią politinę opoziciją apskritai buvo laimėta dėl aktyvios ir gerai organizuotos didžiųjų Amerikos korporacijų paramos.

Hiperglobalizacijos teoretikai, kaip ir skeptiškieji jų kritikai, šių dienų pasaulinę ekonomiką įsivaizduoja kaip tam tikrą grįžimą į pasaulyje jau egzistavusias ir buvusias gerokai tvarkingesnes sąlygas. Tačiau XX amžiaus pabaigos realybė yra ta, kad dabartinių globalių rinkų iš tiesų nevaldo nei suverenios valstybės, nei multinacionalinės korporacijos.

Globalizacija ir pakrikęs kapitalizmas

Abi teoretikų stovyklos, tiek globalizacijos skeptikai, tiek ir jos entuziastai, iš tiesų gana nerealiai įsivaizduoja ir pateikia naujai susiklosčiusias globalias sąlygas, kuriomis šiais laikais privalo veikti valstybės. Kitaip nei vėlyvojo XIX amžiaus sąlygos, šiais laikais suverenios valstybės yra atsidūrusios joms nepažįstamoje tarptautinėje aplinkoje, kurioje globalių rinkų veikla darosi vis mažiau nuspėjama ar kontroliuojama. Nūdienos pasaulyje suverenių valstybių veiklą varžo ne tiek institucijos ar kokie nors tarptautiniai susitarimai, kiek rizika ir nesaugumas, lydintys į anarchiją krypstančias tarptautines rinkas.

Didžiulės sumos pinigų, kurias multinacionalinės korporacijos išleidžia norėdamos vienaip ar kitaip paveikti vyriausybių politiką, manyčiau, gana akivaizdžiai patvirtina nuomonę, kad suverenios valstybės toli gražu nėra nurašytos ir yra bereikšmės statistės. Ir daug kur pasaulyje valstybės institucijos tebėra ta strategiškai svarbi teritorija, kurioje korporacijos varžosi dėl įtakos.

Nė viena iš šių teorizuojančių stovyklų nesuprato lemtingo vaidmens, kurį globalios ekonomikos plėtra turės nūdienos pakrikusio anarchinio kapitalizmo atsiradimui[32]. Šis kapitalizmas labai skiriasi tiek nuo to, kurį analizavo ir apie kurį rašė Karlas Marxas ir Maxas Weberis, tiek ir nuo stabilaus ir valdomo kapitalizmo, atsiradusio pokario metais.

Darbininkija šiais laikais yra gerokai sumenkusi tiek savo skaičiumi, tiek ir reikšme. Gamybinėms industrijoms mažėjant ir traukiantis, šiandieninės moderniosios ekonomikos tapo postindustrinėmis ekonomikomis. Tai savo ruožtu buvo reikšmingas posūkis nuo savo laikais teilorizmo įdiegtų masinės gamybos darbo organizavimo ir apmokėjimo formų, prie lanksčių darbo rinkų. Tokioje rinkoje kapitalizmo klasikinės darbo užmokesčio ir darbo garantijų institucijos vis dar egzistuoja, bet gana ribotai ir tik nedidelei, toliau mažėjančiai visuomenės daliai.

Dabartinėmis sąlygomis dauguma dirbančiųjų jau nebeturi su pastoviu darbo užmokesčiu susijusio ekonominio saugumo. Daug

žmonių dirba ne visą darbo dieną, individualių kontraktų pagrindu ar vadinamaisiais aplanko darbuotojais, su kokiu nors vienu konkrečiu darbdaviu nebeturinčiais aiškiai išreikštų, stabilių ir ilgalaikių santykių. Kartu su šiomis permainomis profesinių sąjungų įtaka gamybiniame procese taip pat gerokai sumažėjo, ir kolektyvinio darbo sąlygų, ir darbo užmokesčio užtikrinamumo mechanizmas praktiškai tapo išgyvendintas.

Ekonominis politinių partijų pozicijų pagrindas gerokai sumenko. Tuo tarpu kokiu nors vienu klausimu užsiimančių lobistinių grupių vaidmuo gerokai išaugo. Politinės ideologijos, organizavusios pokario metų politinį gyvenimą, tapo atgyvena. Šią transformaciją išryškino naujai atsiradęs ekonominis konsensusas. Ir toje naujojoje ortodoksijoje nacionalinių vyriausybių vaidmuo šalies makroekonominio valdymo politikoje tapo gerokai nureikšmintas. Pagrindiniu vyriausybių ekonominiu uždaviniu šiais laikais yra mikroekonominės politikos įgyvendinimas, savo ruožtu skatinantis tolimesnį gamybos ir darbo rinkos lankstumą.

Dėl didėjančio darbo vietos neužtikrintumo atsiradusi buržuazinio gyvenimo korozija yra vienas svarbiausių dabartinio pakrikusio kapitalizmo pagrindų. Dėl technologinių inovacijų ir nereguliuojamos rinkos skatinamos konkurencijos socialinis darbo organizavimas šiais laikais yra nuolat kintantis dydis.

Naujųjų informacinių technologijų poveikis yra ne tik mažai kvalifikuotų darbo vietų praradimas ar intensyvių žinių reikalaujančių darbo vietų sukūrimas. Tikrasis efektas yra tas, jog negrįžtamai dingsta daugelis profesijų ir specialybių. Dėl to didžiajai visuomenės daugumai tradicinėmis buvusios buržuazinės struktūros, tokios kaip profesijos ir karjeros institucijos, tiesiog nustoja egzistavusios.

Viso to rezultatas yra didelės darbininkijos dalies reproletarizavimas ir buvusios vidutiniosios klasės nuburžuazinimas. Laisvajai rinkai, atrodo, pasiseks padaryti tai, ko socializmui niekad taip ir nepavyko. Jai pasiseks numarinti buržuaziją.

Nereguliuojamos darbo rinkos primesti lankstumo ir mobilumo imperatyvai ypač atsiliepė šeimos institucijai. Abiem tėvams dirbant skirtingose pamainose, vargu ar šeimai dažnai pavyksta

susėsti prie bendro stalo. Koks likimas laukia šeimų, kuriose lanksti ir mobili darbo rinka žmones priverčia dirbti toli vienas nuo kito?

Korporacijų kaip socialinių institucijų vaidmuo praktiškai nebeegzistuoja. Daugėjant dirbančiųjų individualių kontraktų pagrindais, nuolatinių darbuotojų moderniose kompanijose lieka nedaug. Akivaizdus pavyzdys galėtų būti kompanija Microsoft. Tai net keliose technologinėse srityse rinkoje dominuojanti globali kompanija, bet nuolatinių jos darbuotojų skaičius yra tik keli tūkstančiai.

Kompanijos tampa tarsi pajamų surinkimo ir pelno skirstymo struktūromis, kuriose keli nuolatiniai darbuotojai dažniausiai yra tos kompanijos dalininkai. Dėl kompanijų mažinimo politikos padidėjo tų kompanijų pelno rodikliai, tačiau kartu ši politika praktiškai panaikino vidutiniąją vadybos grandį. Visur, ypač anglakalbėse šalyse, kompanijos mažina savo socialinius įsipareigojimus. Paprastai tai daroma darbuotojų pensijų sąskaita, atsakomybę už tai šiais laikais kompanijos paprasčiausiai perdeda ant pačių individų pečių.

Kompanijų kaip socialinių institucijų silpimas vyksta drauge su tolimesniu darbo jėgos komercializavimu, tai yra korporacijoms ji parduodama dalimis. Kompanijos šiais laikais išsižada daugelio iš savo turėtų įsipareigojimų ir atsakomybių, o tai anksčiau egzistavusiai darbo rinkai dar leido būti žmogiškai toleruotina. Ir dalis jų jau nebetoli, kad praktiškai taptų virtualiomis institucijomis.

Anarchiniam globalių rinkų nestabilumui išaugti daug įtakos turėjo atsiradusi virtuali ekonomika, kurioje šalių valiutos yra perkamos ir parduodamos vadovaujantis vieninteliu kriterijumi – trumpalaikiu pelnu. Tuo tarpu visa tarptautinė monetarinė sistema iš esmės neturi jokios stabilios valdymo struktūros. Pokario metais priimtiems Bretton Woodso susitarimams sužlugus, nuo 1971–1973 metų jokių tarptautinių sutarčių dėl fiksuotų valiutų kursų apskritai nebuvo priimta. Taigi šių laikų tarptautiniame monetariniame režime įsigalėjo laisvai konvertuojamų valiutų anarchija. Periodiškai vienų valiutų vertė staiga išauga ir tada didžiosios valstybės konvulsiškai bando imtis kokių nors

priemonių (pavyzdžiui, 1985 m. Plaza sutartys), kad visa sistema apskritai nesugriūtų. Valiutų svyravimai ekonominiam gyvenimui gali turėti milžinišką destabilizuojantį poveikį, ir šių dienų pasaulio monetarinis režimas ne be reikalo yra vadinamas „kazino kapitalizmo" sistema[33].

Pagrindinėmis ekonominio gyvenimo sritimis buvusias gamybą ir paslaugų tiekimą šiais laikais išstūmė prekyba finansiniais aktyvais. Ir dabartine pelningiausia veikla pasaulyje tapo ne gamyba, o finansinė inžinerija.

Pakrikusio kapitalizmo padariniai yra matomi visur, visose šalyse ir visose visuomenėse, netgi tokiose skirtingose kaip Italija, Švedija ir Australija. Kiek mažiau jie pastebimi Vokietijoje ir Japonijoje. Tačiau labiausiai ryškūs jie yra anglosaksiškose ekonomikose. Jungtinės Amerikos Valstijos, Britanija, Australija ir Naujoji Zelandija yra tarsi naujojo kapitalizmo vėliavnešės.

Būtų klaidinga galvoti, kad pakrikusio kapitalizmo padariniai visur bus vienodi. Dėl globalios laisvosios prekybos šis kapitalizmas neabejotinai daro įtaką visame pasaulyje, bet jo įtaka skirtingų visuomenių socialiniam ir ekonominiam gyvenimui yra skirtinga.

Tokiose šalyse kaip Ispanija, kur šeimyniniai ryšiai yra tradiciškai tvirti, beveik nėra anglosaksų visuomenėms taip būdingų varguomenės ir bedarbių šeimų. Ir nepaisant to, jog Ispanijoje, palyginti su kitomis kontinentinės Europos šalimis, yra gana aukštas nedarbo lygis. Iš dalies tai susiję su tuo, kad per pastaruosius dvidešimt metų kontinentinėje Europoje nebuvo vadovaujamasi darbo rinkos išreguliavimo politika. Bet tai visgi nėra svarbiausia ar vienintelė tokių skirtumų priežastis.

Nė vienoje iš kontinentinės Europos šalių iš tikrųjų niekada nebuvo jokio *laissez-faire* politikos laikotarpio, kad rinkos institucijos būtų išlaisvintos iš socialinių institucijų kontrolės, o tai būtent ir yra vienas charakteringiausių anglosaksiškos laisvosios rinkos bruožų. Ir nė vienoje iš tų visuomenių nėra pasireiškę tokių individualistinių šeimyninio gyvenimo ir turto nuosavybės formų, kokios yra būdingos Anglijai, Jungtinėms Valstijoms ir kitoms anglosaksiškoms visuomenėms.

Šis naujasis, nestabilus ir nuolat besikeičiantis kapitalizmas daro įtaką visų šalių ekonomikoms. Anarchinių globalių rinkų poveikis kontinentinės Europos šalių ekonominėse kultūrose atnešė ir įtvirtino aukštą struktūrinio nedarbo lygį. Šiose visuomenėse principinė socialinio susiskaidymo priežastis yra nevienodos galimybės susirasti darbą.

Jungtinėse Valstijose dėl nereguliuojamų darbo rinkų mažai išvystytos socialinės rūpybos sistemos ir masinio įkalinimo politikos, dėl to daugiau kaip milijonas žmonių yra už grotų, šalyje pavyksta išlaikyti palyginti neaukštą nedarbo lygį. Principinė socialinio visuomenės skilimo priežastis Amerikoje yra ne tiek nevienodos galimybės susirasti darbą, kiek didžiulė pajamų ir turto nelygybė, pasireiškianti nelygybe sveikatos apsaugos ir švietimo srityse, piliečių saugumo užtikrinime ir atitinkamos rūšies darbuose, kurie tam tikriems visuomenės sluoksniams yra tiesiog nepasiekiami.

Kapitalizmo, atsirandančio Kinijoje, pagrindas nėra didelės anglosaksų pavyzdžio korporacijos. Išskyrus valstybines įmones, kinų kompanijos dažniausiai yra nedideli šeimyniniai verslai. Tad kiniško kapitalizmo pakrikimo priežastys atsiranda ne dėl korporacijų ar šeimos institucijos erozijos, o dėl tarp įvairių visuomenės sluoksnių nesančio solidarumo bei didžiulio masto žalos, daromos ekologijai. Rusiško kapitalizmo pakrikimo priežastys yra taip pat panašaus pobūdžio.

Šie tarp įvairių šalių esantys skirtumai atsirado dėl skirtingo tų šalių istorinio, kultūrinio ir ekonominio paveldo. Ir visa tai neišvengiamai atsispindi skirtingoje tų šalių vykdomoje valstybės politikoje. Pakrikusio kapitalizmo poveikis yra tas, jog tai apriboja nacionalinių valstybių autonomiškumą, tačiau tai toli gražu nepanaikina tarp valstybių esančių skirtumų.

Anarchinis kapitalizmas ir valstybė

Šiuolaikinės valstybės yra atsidūrusios ir privalo veikti pasaulyje, kuriame visi iš joms prieinamų veiksmų nebėra užtikrinti. Kalbama ne apie tai, kad valstybėms tarsi būtų pateiktas joms įmanomų

kokių nors konkrečių ir konkrečius kaštus turinčių veiksmų sąrašas. Nacionalinės vyriausybės šiais laikais yra atsidūrusios aplinkoje, kurioje vyrauja ne rizika, o radikalus netikrumas. Ekonominėje teorijoje rizika reiškia situaciją, kai įvairių veiksmų kaštai, nors ir su tam tikromis paklaidomis, yra žinomi. Tuo tarpu netikrumas – tai situacija, kai tokie kaštai nėra ir negali būti žinomi. Dėl to daugelio vyriausybių rankose turimų politinių priemonių panaudojimo padariniai darosi nebenuspėjami.

Vyriausybės dažnai negali žinoti ir būti tikros, kaip į vienokią ar kitokią jų politiką reaguotų pasaulinės rinkos, todėl jos negali žinoti nei tokios politikos kaštų, nei to, ar ji galėtų apskritai būti įgyvendinama. Tad valstybės patenka į situaciją, kai viso jų rankose turimų priemonių arsenalo panaudojimas tampa neįspėjamas. Toks radikalus netikrumas yra vienas iš labiausiai suverenios valstybės galią pakertančių faktorių.

Suverenių valstybių rankose turimų priemonių poveikio silpnėjimas yra gerokai platesnės tendencijos simptomas, nes ankstyvosios modernybės laikais valstybės ir jos institucijų įgyta galia tampa išsklaidyta ir labai sumenkėja. Todėl netgi karas, kurį tiek skelbti, tiek jį nutraukti visais laikais buvo valstybės, visiškai kontroliuojančios savo karines pajėgas, monopolis, o tai savo ruožtu, beje, nuo pat valstybės atsiradimo yra vienas iš pagrindinių suverenią valstybę apsprendžiančių faktorių, šiais laikais jau nebėra neabejotina ir tvirtai valstybės rankose esanti priemonė. Nors ir labai baisūs, karai devynioliktame amžiuje turėjo ribotus tikslus, ir juos pradėjusios valstybės visada turėjo galimybę juos nutraukti. Clausewitzo karo teorijoje tai apibūdinama kaip klasikinis karas[34].

Po Antrojo pasaulinio karo tokius tarp suverenių valstybių vykstančius klasikinius karus iš dalies pakeitė karai tarp nereguliarių kariuomenių, gentinių ar etninių grupių ir politinių organizacijų, pavyzdžiui, Palestinos išsivadavimo organizacija (PLO) ar Airijos respublikonų armija (IRA)[33]. Tokiai karo kontrolei iš suverenios valstybės rankų iš dalies išsprūdus, pasaulis dėl to tikrai netapo taikesne vieta. Jis tapo mažiau valdomas ir kur kas mažiau saugus.

Galia ir įtaka, kurią šiuolaikinės suverenios valstybės prarado, neperėjo į multinacionalinių korporacijų rankas. Vėlyvosios

modernybės visuomenėse tos korporacijos iš tikrųjų yra ne mažiau pažeidžiamos negu valstybės. Milžiniška naftos korporacija Shell tuo galėjo įsitikinti, kai sumaniai manipuliuojant masinės informacijos priemonėmis, Greenpeace (Žalioji taika) judėjimui efektyviai pavyko sustabdyti Šiaurės jūroje esančios Brent Spar naftos gavybos platformos veiklą. Prieš tokią kryptingą politinę akciją Shell pasirodė esanti ne mažiau pažeidžiamas taikinys nei bet kuri silpna šiuolaikinė demokratinė valstybė.

Tačiau visa tai toli gražu nereiškia, kad korporacijos tolimesnėje savo veikloje nuo šiol imsis rimtai ir nuolat paisyti socialinių ir ekologinių savo veiklos kaštų. Globalioje laisvojoje rinkoje jos to paprasčiausiai negali. Be nepaliaujamo globalios konkurencijos daromo spaudimo, multinacionalinėms kompanijoms šiais laikais dar tenka atlaikyti ir spontaniškai kylančius masinės informacijos atstovų dėmesio priepuolius, kurie gali tam tikrą laiką korporacijų dėmesį nukreipti nuo vienintelio jų tikslo – gauti kuo greitesnį ir kuo didesnį pelną.

Taigi, vėlyvojo modernumo kontekste galios neteko tiek valstybės, tiek ir korporacijos. Naujosios technologijos ir globali laisvoji rinka transformuodamos šalių kultūras, iš kurių abi šios institucijos ir yra kilusios, transformuoja ir šias institucijas, dėl to jos kinta ir nyksta.

Suverenios valstybės šiais laikais turi gyvuoti ir veikti aplinkoje, kurią laisvoji rinka yra tiek transformavusi, kad nė viena suvereni valstybė, ar net ir pati didžiausia transnacionalinė korporacija, nebegali pasigirti galinti tą aplinką kontroliuoti. Nepaliaujamai vykstančios technologinės inovacijos kartais į paviršių iškelia sunkiai įsivaizduojamas jėgas. Taigi mūsų laikų globali ekonomika yra naujųjų technologijų, nevaržomų rinkų konkurencijos ir silpnų ar suskaldytų socialinių institucijų derinys.

Verslo vadybos orakulai nenuilsdami mums aiškina ir teigia, kad nacionalinės valstybės ir multinacionalinės korporacijos gyvuoja ir klesti tik todėl, kad jos turi naujųjų technologijų joms suteikiamą konkurencinį pranašumą. Tačiau daugelis iš jų tarsi taip ir nesuprato, kad anarchinėmis globaliai pakrikusio kapitalizmo sąlygomis toks pranašumas nepaprastai greitai išgaruoja. XX

amžiaus pabaigoje nei korporacijos, nei vyriausybės nuo kūrybingai naikinančių globalių vėtrų nebeturi užuovėjos.

Multinacionalinių kompanijų pranašumas prieš savo konkurentus priklauso nuo kompanijos galimybės sukurti ir efektingai bei pelningai panaudoti naująsias technologijas. Tai savo ruožtu nemažai priklauso nuo to, kaip šios žinios yra sukuriamos bei išlaikomos. Šiuolaikinės globalios konkurencijos sąlygomis organizacijos, neturinčios ir nesivadovaujančios naujausiomis žiniomis bei tokių žinių supratimo ir pritaikymo neskatinančios tarp savo darbuotojų, paprasčiausiai neišgyvens.

Globali ekonomika nureikšmina ir žmones, ir organizacijas. Ir ji tai daro neatpažįstamai keisdama gyvenimo ir darbo sąlygas. Vietiniai įgūdžiai ir žinios jai darosi vis mažiau reikalingi. Viena didžiųjų verslo organizacijoms iškilusių problemų, kurių – galbūt išskyrus japonų kompanijas, ir tai tik iš dalies[35] – jos taip ir nesugebėjo išspręsti, yra vietinių įgūdžių ir naujųjų technologijų suderinamumas siekiant išsaugoti institucinį tęstinumą bei užtikrinti geriausią technologinių inovacijų pritaikomumą.

Bet suverenios valstybės visgi netaps atgyvena. Jos ir toliau išliks reikšmingos tarpinės struktūros, dėl kurių kontrolės varžysis multinacionalinės korporacijos. Šis esminis suverenios valstybės vaidmuo, hiberglobalistų, verslo utopistų ir populistų tvirtinimus, kad multinacionalinės korporacijos perims valstybių funkcijas ir taps tikrosios pasaulio valdytojos, paverčia nesąmone. Kartu tai paaiškina, kodėl globalios rinkos taip uoliai stengiasi turėti kiek galima didesnę įtaką valstybėms, ir kodėl jos negali jų ignoruoti. Kita vertus, tai irgi išryškina ribotas vyriausybių galimybes savo piliečius apsaugoti nuo ekonominės rizikos faktorių. Ir kuo labiau globalaus kapitalizmo anarchija piliečius vers jausis nesaugiais, tuo labiau tikėtina, kad protekcionistinės valstybių galios didės ir stiprės.

Suverenios valstybės turi ir dar vieną labai svarbią funkciją, kuri ekonominiam šalies augimui yra privaloma sąlyga. Tai natūraliųjų gamtinių išteklių kontrolė. Centrinėje ir Rytų Azijoje politinės varžybos dėl naftos ir dujų išteklių kontrolės dabar vyksta kaip ir XIX amžiuje. Gamtiniams ištekliams senkant, tokios varžybos tampa karinėmis varžybomis dėl išlikimo[36].

Mažėjanti Jungtinių Amerikos Valstijų galia iš tiesų byloja apie daugiapolio pasaulio atsiradimą. Ir tokiame pasaulyje varžybų tarp suverenių valstybių toli gražu nesumažės. Atvirkščiai. Jų daugės ir jos intensyvės.

4. GLOBALI LAISVOJI RINKA PASIRENKA BLOGIAUSIAS KAPITALIZMO RŪŠIS: AR TAI NAUJASIS GRESHAMO DĖSNIS?

> Pagrindinį pinigų apyvartos dėsnį ar principą ponas Macleodas sero Thomaso Greshamo garbei tinkamai pavadino Greshamo dėsniu, kuriame dar prieš tris šimtmečius buvo suprasta tiesa, kurios esmė yra tokia: *blogieji pinigai iš apyvartos išstumia geruosius, tačiau gerieji pinigai nebegali išstumti blogųjų.*
>
> W. S. JEVONS[1]

Monetarinėje teorijoje Greshamo dėsnis teigia, kad blogieji pinigai išstumia geruosius. Kalbant apie globalią laisvąją rinką, šį dėsnį galima būtų perfrazuoti šitaip: blogasis kapitalizmas išstumia gerąjį. Kitaip sakant, konkurencinėje kovoje tarp *laissez-faire* politikos principais besivadovaujančios Amerikos laisvosios rinkos ir socialiai orientuotų rinkų Europoje ir Azijoje, išstumiamos pastarosios. Ir jeigu tai nebus suprasta ir socialinės rinkos nesugebės prisitaikyti ir skubiai persitvarkyti bei modernizuotis, jos paprasčiausiai išnyks.

Globalios laisvosios rinkos režimo primestomis sąlygomis tarp suverenių valstybių vyksta konkurenciniai karai, kurių metu tarsi tarpusavy lenktyniaudamos valstybės vis labiau išderina savo ekonomikas. Kartu su tuo pasaulyje yra sukurtas ir jau veikia mechanizmas, padedantis vykdyti vertikalią (iš viršaus į apačią) pasaulyje esančių rinkos ekonomikų harmoniją. Visos pasaulyje egzistuojančios kapitalizmo rūšys yra tarsi sumetamos į bendrą lydymo katilą tikintis joms ilgainiui suteikti vienodą formą. Socialiai dislokuota Amerikos laisvoji rinka šiame procese turi daugelį pranašumų.

Ekonominėje teorijoje Keynesas suprato, kad tarptautinis finansinio kapitalo mobilumas nacionalinių vyriausybių vykdytai visiško užimtumo politikai kelia grėsmę. Bet vargu ar jis galėjo

numatyti, kad globalus kapitalo mobilumas sukurs pasaulį, kuriame valstybių rankose liks tik labai ribotas skaičius priemonių, kuriomis jos galėtų kontroliuoti ir valdyti savo šalių ekonomikas. Nacionalinės vyriausybės dabar jau nebegali imtis ambicingų kontrciklinių priemonių, kurios ir leido atkurti pokarines ekonomikas. Šiais laikais jos privalo laikytis pasaulinių rinkų joms primesto fiskalinio konservatizmo ir griežtos biudžeto kontrolės.

Nedaug kas Keyneso laikais galėjo numatyti, kad globalus kapitalo mobilumas suverenias valstybes privers tarpusavyje konkuruoti valstybės valdymo ir socialinės rūpybos sistemų sąskaita. Tarybų Sąjungai žlugus, centralizuoto planavimo ir kapitalizmo varžybas pakeitė kitos varžybos, dabar vykstančios tarp skirtingų Amerikos, Vokietijos, Japonijos, Rusijos ar Kinijos kapitalizmo rūšių.

Šiose varžybose Amerikos pavyzdžio laisvoji rinka daro rimtą poveikį pakertant Europos ir Azijos socialiai orientuotų rinkų ekonomikas. Tiek Europos, tiek Azijos ekonomikose, nors ir gana skirtingai, paprastai verslas neatsiriboja nuo socialinių įsipareigojimų ir kaštų. Amerikos modelio pranašumas ir šioms ekonomikoms keliama grėsmė yra ta, kad daugelio tokių įsipareigojimų verslas neprisiima. Tuo pat metu kiniškas kapitalizmas ima vis labiau konkuruoti su amerikietiška laisvąja rinka, nes tokio pobūdžio įsipareigojimai čia gali būti dar mažesni, o tai pakirstų Europos ir palaikytų Azijos socialines rinkas.

Visus egzistuojančius rinkų modelius veikia globali konkurencija, dėl to tiek šios institucijos, tiek ir pačios valstybių struktūros neišvengiamai kinta. Būtų klaidinga manyti, kad tokioje konkurencinėje kovoje kuris nors iš egzistuojančių rinkos modelių iš tikrųjų bus nugalėtojas. Šiame procese paprasčiausiai vieni kapitalizmo tipai žlunga, juos pakeičia kiti ir toliau nuolat besikeičiantys tipai. Viena svarbiausių tokios konkurencijos pasekmių yra ta, kad pokario laikų socialiai orientuotos rinkos tampa nebeįgyvendinamos, tuo tarpu jas išstūmusios laisvosios rinkos ekonomikos taip pat yra pasmerktos nesibaigiančiai transformacijai.

Kaip blogasis kapitalizmas išstumia gerąjį

Socialiai orientuotų rinkų ekonomikose verslas paprastai prisiima dalį socialinių kaštų ir funkcionuoja kaip socialinė institucija, kuri ne griauna, o stengiasi išlaikyti bei plėtoti socialinę visuomenės sanglaudą. Tačiau konkurencinėje jų kovoje su laisvosios rinkos ekonomikomis tokie socialiniai kaštai ir įsipareigojimai natūraliai joms tampa vis sunkesne našta. Amerikos kompanijos tokio pobūdžio įsipareigojimų turi gana nedaug.

Laisvosios rinkos ekonomikose gyvuojančių kompanijų pranašumai nėra atsitiktiniai ar laikini. Tai sisteminiai pranašumai. Jų negali atsverti nei aukštesnis išsilavinimo lygis ar geresni darbo įgūdžiai, nei didesnės investicijos į šalies infrastruktūrą ar kitas visuomeninio gyvenimo sritis, nei šių ekonominių sistemų skatinama geresnė socialinė sanglauda. Dabartinėje globalioje konkurencinėje kovoje jos paprasčiausiai neišgali išlaikyti nei ankstesnio socialinės rūpybos lygio, nei šioms rinkoms būdingų ekonominio valdymo svertų.

Ilgainiui europinės socialinės rinkos, ko gero, galėtų būt nemažiau produktyvios nei Amerikos laisvoji rinka. Bet dabar su ja konkuruoti pasaulinėse rinkose jos negali dėl labai paprastos priežasties – socialinės rinkos negali būti tokios pat pigios kaip Amerikos laisvoji rinka.

Strateginį laisvosios rinkos pranašumą prieš socialines rinkas suteikia bei įtvirtina laisvoji globali prekyba ir nevaržomas kapitalo judėjimas[2]. Laisvoje globalioje prekyboje (visoms kitoms sąlygoms esant vienodoms) pranašesnės yra kompanijos, turinčios ir galinčios sau leisti mažesnes sąnaudas. Kitaip sakant, kompanijos, kuriose darbo jėgos, valdymo ar mokesčių kaštai yra mažesni.

Pavyzdžiui, ekologija. Šalyse, kur ekologiniai kaštai yra įtraukiami į produkcijos pagaminimo kaštus, tų šalių kompanijoms laisvojoje rinkoje konkuruoti su kompanijomis, kurios į tai gali nekreipti dėmesio, yra nelengva.

Ilgainiui lieka dvi išeitys. Arba toms kompanijoms žlugti, arba šalyje keisti įstatymus bei šiuos kaštus mažinti, tokiu būdu didinant tų kompanijų konkurencingumą globaliose rinkose. Tokie ir

panašūs arba neišvengiami ir neatsiejami yra globalios laisvosios rinkos atributai.

Pažangesnėse ekonomikose, kuriose yra rūpinamasi aplinka ir gamtosauga, paprastai tai daroma įstatymais ir mokesčiais, dėl to kompanijos būna priverstos kompensuoti su jų veikla susijusius socialinius ar ekologinius nuostolius. Kontinentinėje Europoje ilgus metus taip ir buvo daroma. Bet globali laisvoji rinka tokia politika besivadovaujančioms šalims daro vis didesnį spaudimą. Jose pagaminta produkcija natūraliai yra brangesnė nei panaši produkcija, gaminama šalyje, kur tokios politikos yra nepaisoma.

Pasauliniai gamtosaugos įstatymai turi gerus tikslus. Bet tai utopija, kuri iš tiesų neturi perspektyvų. Kadangi netgi ten, kur jie yra labiausiai reikalingi, tokių įstatymų yra beveik neįmanoma praktiškai įgyvendinti. Pavyzdžiui, gamtosaugai užtikrinti Rusijoje ar Kinijoje iš tiesų yra labai nedaug efektyvių priemonių. Abiejose šalyse iš dalies dėl buvusio centralizuoto valdymo, iš dalies dėl vykdomų rinkos reformų ekologinė situacija yra išties labai apgailėtina. Tačiau abi šalys dabar jau yra įtrauktos į globalios rinkos tinklą, ir jose pagaminta produkcija gali laisvai konkuruoti su produkcija, kuri yra gaminama ekologiškai labiau atsakingose socialiose rinkose.

Kai kurios išsivysčiusios industrinės valstybės yra pakankamai turtingos, todėl gali skirti daugiau dėmesio savo aplinkai ir gamtosaugai. Jos netgi gali kompensuoti savo kompanijų nuostolius, patiriamus konkuruojant su produkcija iš šalių, kuriose ekologiniai reikalavimai yra minimalūs. Tačiau tokia aplinkos apsauga išsivysčiusiose šalyse daugiausia įmanoma tik dėl to, kad tų šalių kompanijos gali nesunkiai savo gamybą perkelti į Trečiojo pasaulio šalis, kuriose ekologiniai gamybos standartai ir reikalavimai yra nepalyginti žemesni arba jų apskritai nėra. Taigi, jei išsivysčiusioms šalims ir pavyksta išlikti ekologiškai švarioms, dažniausiai tai yra pasiekiama ir toliau teršiamų skurdesniųjų šalių sąskaita.

Globalios laisvosios rinkos poveikis ir jos padariniai pasaulinei ekologijai, deja, nesikeis. Šioje sistemoje bus ir toliau aktyviai ieškoma būdų, kaip atsikratyti kaštų, kuriuos atsakingesniuose kapitalizmuose paprastai prisiima gamintojas. Vadinasi, vis di-

desni žemės plotai bus užteršiami, dėl to jie bus mažiau apgyvendinti. Kartu su tuo visuomenėse, bandančiose savo aplinką išlaikyti ekologiškai švaresnę, pragyvenimas vis labiau brangs. Ekologiniams ir socialiniams kaštams ir toliau augant, tai neišvengiamai atsilieps kompanijų pelnams, dėl to kapitalas migruos.

Alternatyviai vyriausybės galėtų imtis politikos ir įstatymų, kuriais ekologinė kontrolė ir su tuo susiję kaštai būtų finansuojami iš visuomeninių fondų. Tokiomis priemonėmis yra įmanoma vietinę ekologiją apsaugoti nuo degradacijos. Tačiau tai negali apsaugoti nuo teršimo kitose pasaulio dalyse. Ir kaip akivaizdžiai pademonstravo Černobylio įvykiai, tam tikros taršos rūšys gali pasklisti labai greitai ir labai toli.

Nevaržoma globali laisvoji prekyba ir tarptautinis kapitalo judėjimas

Klasikinėje laisvosios prekybos teorijoje kapitalas yra nemobilus. Ricardo santykinio pranašumo doktrinoje – kuria, beje, reguliariai vis dar remiasi nevaržomos globalios laisvosios prekybos šalininkai – sakoma, jog palyginti neefektyvioms įmonėms ar industrijoms silpstant, kitos įmonės ar industrijos absorbuoja atsilaisvinančius kapitalą ir darbo jėgą, tuomet jos ima augti ir stiprėti. Ir bet kurioje prekiaujančioje valstybėje kapitalas visada juda į tas ekonomikos sritis, kuriose jis bus produktyviausias. Nors šioje Ricardo doktrinoje turima omenyje santykiai *vienos šalies*, o ne tarptautiniu mastu, nevaržomos prekybos sąlygomis kapitalas neabejotinai taip pat rinksis maksimaliai produktyviausias sritis, kadangi rinka yra globali, tai vyks globaliu mastu. Pasauliui tampant vieninga rinka, našumas ir produktyvumas kiekvienoje šalyje maksimaliai didės.

Ricardo suprato, jog šis jo teiginys galioja tik tada, jei kapitalas nėra mobilus tarptautiniu mastu:

> Kai jis nėra tiesiogiai kapitalo savininko kontroliuojamas, įsivaizduojamą ar tikrą nesaugumą kapitalui, panašiai kaip ir žmogui, sukelia natūralus nenoras palikti savo šalį bei

> susiformavusius ryšius ir su visais savo įpročiais persikelti į svetimą aplinką, kurioje galioja kiti įstatymai ir taisyklės. Tokie sentimentai, kurių, atvirai sakant, aš labai nenorėčiau matyti kaip nors silpstant, daugelį verslo žmonių, užuot ieškojus didesnių pelnų svetur, skatina pasitenkinti mažesniu pelnu ir likti savoje šalyje[3].

Tarp šių teorinių svarstymų apie nevaržomą globalią laisvąją prekybą ir XX amžiaus pabaigos realijų yra didžiulis skirtumas, kurį derėtų pakomentuoti. Būdamas mobilus kapitalas visada sau ieškos geriausių ir palankiausių sąlygų ir migruos į šalis, kur ekologiniai socialiniai kaštai yra mažiausi, o pelnas didžiausias. Ir teorijoje, ir praktikoje globalus kapitalo mobilumas ir jo padariniai Ricardo santykinio pranašumo doktriną iš tikrųjų paverčia niekais. Nepaisant to, globalios laisvosios prekybos politikoje ši teorija ir toliau pateikiama kaip vienas iš kertinių jos pamatų[4].

Bet argumentai prieš laisvąją pasaulinę prekybą ir globalų, nevaržomą kapitalo judėjimą iš tiesų nėra vien ekonominiai. Vienas iš principinių argumentų yra tai, kad ekonomika turi tarnauti visuomenės poreikiams, o ne atvirkščiai, visuomenė tarnauti ekonomikos imperatyvams. Siaura ir grynai ekonomine prasme globali laisvoji rinka iš tiesų yra labai produktyvi, ir šia prasme dažnai ji gerokai produktyvesnė už socialiai orientuotos rinkos ekonomiką. Nėra abejonės, kad laisvoji rinka *ekonomiškai yra produktyviausia* kapitalizmo rūšis. Bėda ta, kad daugeliui ekonomistų tik tiek ir terūpi. Tačiau tai, kas vyksta socialiai orientuotose rinkose, toli gražu nėra iracionalu. Jeigu vienas iš racionalumo kriterijų yra bandymas išsaugoti geresnę visuomenės sanglaudą ir noras išvengti masinio nedarbo, tai Japonijos patirtis kuriant darbo vietas mažiau ekonomiškai našiems darbuotojams nėra nei neprotinga, nei iracionali.

Kaip dalis ekonomistų visada ir suprato, ekonominio efektyvumo siekimas, nepaisant socialinių pasekmių, kaip tik ir yra iracionalus, nes ekonominiai reikalavimai iškeliami aukščiau už visuomenės poreikius. Tačiau būtent tai ir yra globalios laisvosios rinkos konkurencijos varomoji jėga. Dėl ekonomistų deformuoto

savo profesijos supratimo socialinių kaštų nepaisymas tapo visai sistemai privalomu imperatyvu.

Bandymų konkuruoti su laisvąja rinka ekonominis neefektyvumas yra gana akivaizdus, todėl kiekvienas, drįstantis kritiškai pasisakyti prieš laisvąją rinką, bemat yra apkaltinamas ekonominiu neišprusimu[5]. Tačiau visi šie ekonominiai argumentai už laisvą ir nereguliuojamą prekybą yra nuo socialinės realybės visiškai nutolusi abstrakcija. Tiesa, kad globalios laisvosios prekybos apribojimai tikrai tiek nepadidins produktyvumo. Tačiau produktyvumo didinimas socialinės sanglaudos, skurdo ir žmogiškųjų kančių kaina yra nenormalus ir pavojingas socialinis idealas.

Globali laisvoji rinka ir mažėjantis darbo užmokestis

Kai kapitalas mobilus, koks jis yra dabar, visoms kitoms sąlygoms esant vienodoms, jis visada pasirinks šalis, kuriose atlyginimas už darbą yra mažiausias. Visos kitos sąlygos, be abejo, labai retai būna vienodos, ir, be darbo jėgos, įmonės susiduria su daugeliu įvairių kitų kaštų. Infrastruktūros ir paslaugų lygis ir kokybė įvairiose šalyse nėra vienodi. Kaštai ir rizika asocijuojasi su politiniu stabilumu, vietiniai įstatymai ar korupcijos lygis įvairiose šalyse yra gana skirtingi. Labai svarbus yra darbuotojų išsilavinimas, jų kvalifikacija, geografinė padėtis, transporto išlaidos, politinė aplinka ir daugybė kitų faktorių.

Kai kuriose šalyse esantys maži atlyginimai, pavyzdžiui, Centrinės ir Vakarų Afrikos šalyse, atspindi tai, kad gamybiniam kapitalui šie regionai yra nepatrauklūs. Tuo tarpu aukšti atlyginimai kitose šalyse, pavyzdžiui, Singapūre, atspindi aukštą darbuotojų kvalifikaciją, šalyje esančią teisėtvarką, politinį stabilumą bei žemą korupcijos lygį.

Antai didžiausiai elektros lempučių gamintojai pasaulyje, Vokietijos kompanijai OSRAM, lemputes ėmus gaminti Kinijoje, darbo jėgos kaštai vienam žmogui sudarytų tik vieną penktadalį to, kokie jie yra Vokietijoje. Tačiau tam pačiam lempučių kiekiui paga-

minti Kinijoje reikėtų 38 kartus daugiau žmonių. Tai akivaizdus pavyzdys, kaip pigią darbo jėgą beveik visiškai galima kompensuoti aukštesniu produktyvumu[6].

Darbo užmokesčio lygis kiekvienoje ekonomikoje priklauso nuo vietinės darbo rinkos, o ne nuo to, koks jis yra kitose šalyse. Taksistas, kurį aš susistabdau Piccadilly, nekonkuruoja su taksistais, esančiais, tarkim, Lahore. Tačiau vis didėjančiam kiekiui įgūdžių atsiranda kainos, kurios dabar jau yra nustatomos pasauliniu mastu. Nemaža paslaugų sektoriaus dalis šiais laikais gali būti eksportuojama į šalis, kuriose darbo užmokestis yra mažiausias, – pavyzdžiui, oro kelionių kompanijoms bilietų pardavimo ir kitas panašias telefonu teikiamas paslaugas perkėlus į Indiją. Nors daugumą darbo užmokesčių vis dar lemia vietinės rinkos.

Bet kolektyvinės darbuotojų įtakos ir profesinių sąjungų silpnėjimas turtingosiose šiaurės šalyse nėra vien globalios laisvosios prekybos padarinys. Taip manyti būtų gerokas tarptautinės prekybos ir mobilaus kapitalo poveikio nacionalinėms ekonomikoms pervertinimas. Nedarbas išsivysčiusiose šalyse nėra vien nevaržomos prekybos su mažo darbo užmokesčio šalimis rezultatas.

Ne mažiau svarbios išsivysčiusiose šalyse didėjančio nedarbo priežastys yra naujosios technologijos bei netinkamas išsilavinimas, todėl dalis visuomenės darosi dekvalifikuota. Pajamų nelygybės didėjimui, be abejo, nemažą įtaką turėjo neoliberalų darbo rinkos išreguliavimo ir mokesčių politika. Bet viena svarbiausių didėjančio nedarbo ir mažėjančio darbo užmokesčio priežasčių visgi yra pasaulinė naujųjų technologijų plėtra.

Darbo užmokesčio požiūriu naujai industrializuotos ir senosios industrinės ekonomikos nepriklauso kokiai nors vienai išskirtinei ir privilegijuotai kategorijai. Kai kuriose iš naujai industrializuotų šalių (NIŠ), pavyzdžiui, Pietų Korėjoje, Taivanyje ir Singapūre, darbo užmokestis daugelyje sričių yra aukštesnis nei kai kuriose Vakarų šalyse, ypač Britanijoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose. Dėl šios priežasties Azijos multinacionalinės korporacijos kai kurias savo operacijas ima perkėlinėti į pigesnės darbo jėgos zonas, kurios dabar jau yra Pirmajame pasaulyje.

1997 metų pradžioje Korėjos konglomeratas Lucky Goldstar priėmė sprendimą vieną savo gamyklą perkelti į Newporto miestą, esantį Velse. Taigi iš Korėjos darbo vietos buvo eksportuotos į Pirmojo pasaulio europinį regioną, kur darbo jėga yra pigesnė. (Jų apsisprendimui, ko gero, padėjo ir reikšminga Britanijos vyriausybės subsidija.) Prieš metus kompanija Ronson vieną iš savo cigarečių žiebtuvėlių gamyklų iš Korėjos taip pat perkėlė į Velsą, tuo bemaž 20 procentų sutaupydama darbo užmokesčio kaštų[7].

Šitie pavyzdžiai rodo, kad globalios *laissez-faire* politikos poveikis darbo jėgos rinkai ir darbo užtikrintumui jau nebėra vien Pirmojo pasaulio gyventojų rūpestis. 1997 m. sausio mėnesį įvykusios masinės demonstracijos Seule parodė, jog darbo vietos neužtikrintumas yra pasaulinis reiškinys.

Darbo užmokesčio lygis Pirmojo pasaulio šalyse yra taip pat nevienodas. Savo darbuotojams Vokietijoje Siemens moka gana dideles algas. O tai savo ruožtu susiję su tuo, jog dėl geresnio išsilavinimo bei kvalifikacijos lygio jų darbo našumas yra dvigubai didesnis nei, pavyzdžiui, dirbančių Siemens gamykloje Amerikoje[8].

Globali laisvoji prekyba, be abejo, yra taip pat viena iš rimtų darbo ir ypač mažai kvalifikuoto darbo užmokesčio mažėjimo išsivysčiusiose šalyse priežasčių. Tarptautinėje prekyboje mažinant muitų tarifus, atsiranda tai, ką ekonomistai vadina „kainų faktorių išsilyginimu", kai produkcijos kainos faktoriai, įskaičiuojant ir *darbo jėgos* kainą, ims konverguotis. Tai ekonomistai ir turi omenyje sakydami, jog galbūt netrukus „tavo užmokesčio dydis bus nuspręstas Pekine"[9].

Naujosios informacinės technologijos suteikia galimybę daugelį prekių gaminti ir vis daugiau paslaugų teikti besivystančiose šalyse tik už dalelę darbo užmokesčio, kuris turėtų būti mokamas industrinėse visuomenėse. Tarptautinė darbo organizacija trumpai tai apibūdino šitaip: „Sprendimai apie verslo lokaciją šiais laikais yra labai glaudžiai susiję su darbo jėgos kaina"[10]. Tai svarbi tiesa. Todėl Ricardo teorija, kurioje kapitalas yra mobilus tik vienos valstybės ribose ir joje pagaminta produkcija neprekiaujama tarptautiniu mastu, šiems laikams paprasčiausiai nebetinka.

Dabartinis ir Ricardo pasauliai skiriasi dar vienu ne mažiau svarbiu dalyku. Tai labai spartus gyventojų prieaugis naujai industrializuotose šalyse. Kas savo ruožtu tik sustiprina globalios laisvosios prekybos daromą spaudimą darbo užmokesčiams išsivysčiusiose šalyse. Daugumoje iš jų gyventojų prieaugis yra mažas, ir darbo jėgos, ypač kvalifikuotos, pasiūla yra ribota, dėl to ir išauga darbo užmokestis. Daugelyje naujai industrializuotų šalių, kur gyventojų prieaugis yra didelis, darbo jėgos, taip pat ir gana kvalifikuotos darbo jėgos, pasiūla yra praktiškai neribota.

Kadangi gyventojų prieaugis toks nevienodas, darbo jėga NIŠ šalyse daro rimtą įtaką darbo jėgai subrendusiose industrinėse ekonomikose. Nevaržomi kapitalo ir gamybos judėjimai pasaulyje natūraliai pasirinks šalis, kuriose darbo jėgos pasiūla yra didžiausia, o jos kaina mažiausia. Dabartinėmis sąlygomis tai yra įmanoma nepriklausomai nuo darbo jėgos kvalifikacijos. Michaelis Lindas apie tai rašo:

> Per vieną generaciją buržuazėjančiame Trečiajame pasaulyje bus ne tik milijardai nekvalifikuotų darbininkų, bet ir šimtai milijonų mokslininkų, inžinierių, architektų ir kitų profesijų atstovų, norinčių ir galinčių atlikti aukščiausio lygio darbus tik už dalį atlyginimo, mokamo specialistams Jungtinėse Valstijose. Laisvosios rinkos liberalai tikisi, kad aukštų uždarbių ir aukštos kvalifikacijos Amerikai nėra ko baimintis dėl Trečiojo pasaulio mažų uždarbių ir žemos kvalifikacijos. Tačiau pasaulinėse rinkose jau nebe hipotetiškai, o realiai atsirandančiai pigios ir aukštai kvalifikuotos darbo jėgos konkurencijai iš užsienio – jie iš tikrųjų neturi jokio atsakymo. Tokiomis sąlygomis nei geresnis darbuotojų parengimas, nei investicijos į JAV infrastruktūrą nepadės... Yra sunku susilaikyti nuo neabejotinos išvados, kad civilizuotas socialinės rinkos kapitalizmas ir nevaržoma globali laisvoji prekyba yra iš esmės nesuderinami[11].

1993 metais atliktų 10 tūkstančių vidutinio dydžio Vokietijos kompanijų tyrimų duomenimis, beveik trečdalis jų bent dalį savo ga-

mybos planavo perkelti į kitas šalis, kuriose darbo užmokestis ir ekologiniai reikalavimai yra daug mažesni. Dauguma kompanijų jiems reikalingų programuotojų šiais laikais ieško ir sėkmingai suranda Indijoje, kur programuotojų uždarbis tėra tik apie 3000 JAV dolerių per metus. Tai yra tik menka dalis to, ką programuotojai uždirba Europoje ar Jungtinėse Valstijose. Ir tokių pavyzdžių yra daugybė[12].

Laisvosios rinkos inspiruojamam darbo užmokesčio mažėjimui padeda ir naujosios informacinės technologijos, dėl kurių daug specialybių tiesiog išnyksta. Ir jeigu už langelio sėdinčių banko kasininkų specialybė jau praktiškai pasmerkta, panašus likimas laukia net ir samdomų muzikantų. Abiem atvejais šie darbai gali būt sintezuoti ir pakartoti už gerokai pigesnę kainą. Net jei laisvoji rinka ir neegzistuotų, naujosios technologijos daugelio profesijų uždarbiams darytų rimtą poveikį, ir jie neišvengiamai mažėtų. Technologijos, išstumiančios žmogaus darbą, kelia daug rimtų ir labai nelengvų dilemų, kurių, galbūt išskyrus Japoniją, nė viena kita visuomenė praktiškai nežino kaip spręsti[13].

Ricardo savo laiku puikiai suprato, kad technologinių inovacijų kaina bus prarandamos darbo vietos. Modernaus įtikėjimo, jog technologinės inovacijos visada sukurs ir naujas darbo vietas, pats Ricardo niekad nepalaikė. Jis rašė, kad „mašinų atsiradimas ir jų panaudojimas mažinant darbo sąnaudas darbo klasei atneša žalą, nes dalis jų neišvengiamai praranda darbą... jų įsitikinimas, kad gamybos mechanizavimas dažniausiai yra nukreiptas prieš darbo klasės interesus, iš tiesų paremtas ne tuščiais prietarais ar klaida, o teisingu politinės ekonomikos principų supratimu"[14].

Kaip ir buvo minėta, kapitalas migruos į šalis, kuriose turtingųjų valstybių vartotojams parduodamų prekių gamyba bus pigiausia. Šios prekės jų gamybos šalyse retai tebus vartojamos[15]. Williamas Pfaffas tai komentuodamas rašo: „Akivaizdu, tai nėra tik paprastas sutapimas, jog profesinių sąjungų įtakos silpnėjimas prasidėjo kartu su globalizacija. Iki aštuntojo dešimtmečio investicijos į gamybą vietinėje rinkoje turėjo derintis prie vietinės darbo rinkos sąlygų. Kai turtingųjų šalių vartotojams tapo ne tik technologiškai įmanoma, bet ir ekonomiškai naudinga prekes gaminti

pigiose ir įstatymais beveik nesusaistytose Azijos, Lotynų Amerikos ar Afrikos šalyse, taip ir atsitiko. Dėl to dirbantieji išsivysčiusiose šalyse derybose su darbdaviais nebeteko anksčiau turėtos įtakos"[16]. Šiuos pastebėjimus ir tokią išvadą patvirtina ir daugelis šioje srityje atliktų akademinių tyrimų[17].

Sparti technologinė plėtra, laisva pasaulinė prekyba ir nevaržomas kapitalo judėjimas, nereguliuojama darbo rinka išsivysčiusiose šalyse ir spartus gyventojų prieaugis besivystančiose šalyse – ir yra tie faktoriai, kurie veikdami išvien Pirmojo pasaulio šalyse ir pakirto organizuotos darbo jėgos įtaką ir galią.

Globali laisvoji rinka ir socialinės demokratijos pabaiga

Britanijos ir kitų Europos šalių socialdemokratai, įsivaizdavę, jog jiems pažįstamas socialinės rinkos ekonomikas įmanoma suderinti su globalia laisvąja rinka, nesuprato naujųjų sąlygų, kuriose atsidūrė išsivysčiusių industrializuotų valstybių visuomenės.

Socialinės rinkos ekonomikos gyvavo ir vystėsi labai savitoje ekonominėje nišoje. Ir tokie dalykai kaip Azijos industrializavimas ir į pasaulinę rinką įsiliejančios postkomunistinės šalys šioms ekonomikoms turi didžiulį poveikį, dėl to jos bus priverstos transformuotis arba paprasčiausiai išnyks.

Konkurencijos su nereguliuojamas rinkas, mažus mokesčius ir silpną socialinės rūpybos sistemą turinčiomis šalimis efektas yra socialinėms rinkoms primetama jų politikos harmonizacija. Vis labiau išreguliuojama darbo rinka, kaip ir socialinę rūpybą apkarpanti politika, jose atsiranda kaip savigynos priemonė prieš politiką, vykdomą kitose šalyse. Dėl konkurencijos mokesčių srityje išsivysčiusiose šalyse neišvengiamai mažėja įplaukos į valstybės iždą, dėl to išlaikyti anksčiau buvusį socialinės rūpybos finansavimo lygį darosi nebeįmanoma. Kaip rašoma viename *Financial Times* straipsnių, „įplaukoms į valstybės iždą mažėjant, tolesnis valstybių varžymasis mokesčių srityje gali turėti labai liūdnų padarinių... Tokie mokesčių karai iš tikrųjų gali pakirsti į valstybės

iždą surenkamų pajamų pamatą. Palyginti su kapitalu dėl to didėja mokesčių našta mažiau mobilioms industrijoms ir darbo jėgai"[18].

Konkurencija mokesčių srityje yra vienas iš mechanizmų, kodėl vyriausybėms konkuruojant dėl mobiliais tapusių kapitalo ir gamybos, mažėja valstybės asignavimai socialinei rūpybai ir didėja mokesčiai darbo jėgai. Kitas mechanizmas yra globalios valstybinių vertybinių popierių rinkos. Jų veiklos rezultatas – socialinių rinkų ekonomikos nebetenka galimybės naudoti anksčiau jiems prieinamų kontrciklinių priemonių. Suverenių valstybių vyriausybes tai grąžina į ikikeinsizmo situaciją, kai valstybės rankose beveik nebelieka efektyvių makroekonominio valdymo svertų. Tokiomis sąlygomis, nepaisant socialinių ir ekonominių kaštų, suverenios valstybės nebeturi kito pasirinkimo kaip tik laukti ekonominio ciklo pabaigos.

Kadangi vyriausybėms neleidžiama skatinti šalies ekonominį aktyvumą didinant biudžeto deficitą ar imantis masinių viešųjų darbų programų ir jas už tai baudžiant – pasaulinės valstybinių vertybinių popierių rinkos šalių vyriausybes grąžina į iki keinsistinį pasaulį, kuriame vienintelis atsakas į ekonominę recesiją yra valstybės išlaidų mažinimas, o tai beveik neišvengiamai veda į pražūtingą defliaciją. Ir nors savo veikla šios rinkos tarsi bando kartoti buvusį Aukso standarto mechanizmą, jos neatkartoja pusiau automatinio šio mechanizmo pobūdžio, savo laiku leidusio juo besivadovaujančioms ekonomikoms išsaugoti tam tikrą stabilumą. Dabartinės globalios rinkos gyvuoja netikrumo atmosferoje, kurioje spekuliatyvūs ekonominiai bumai ir griūtys (tokios kaip globalios valstybinių vertybinių popierių rinkos griūtis 1994-ųjų pradžioje) yra neišvengiami. Aukso standarto mechanizmą pakeitė lošimo namų taisyklės.

Globalių kapitalo rinkų poveikis ir spaudimas socialinei demokratijai yra dar didesni, ir šią sistemą daro apskritai nebeįgyvendinamą. Sakydamas socialinė demokratija, turiu omenyje valstybės finansuojamą visiško užimtumo politiką, efektyvią socialinės rūpybos sistemą ir egalitarinę mokesčių politiką. Tai, kas Britanijoje egzistavo iki aštuntojo dešimtmečio pabaigos, o Švedijoje išsilaikė net iki dešimtojo dešimtmečio pradžios.

Viena iš gyvavusio socialinės demokratijos režimo prielaidų buvo uždara ekonominė sistema, kurioje kapitalo judėjimas buvo reguliuojamas fiksuotais ar pusiau fiksuotais valiutų kursais. Atviros rinkos ekonomikoje daugelis pagrindinių socialdemokratinių nuostatų tiesiog negali egzistuoti. Tai liečia tiek valstybės finansuojamą visiško užimtumo politikos programą, tiek ir pokario laikais buvusį socialinės rūpybos lygį. Kartu tai liečia ir socialinės demokratijos skelbiamą lygiateisiškumą. Visose socialinės demokratijos teorijose (pavyzdžiui, Johno Rawlso egalitarinėje teorijoje) uždara ekonominė sistema yra viena iš esminių sąlygų[19].

Tik uždaroje paskirstymo sistemoje yra įmanoma sužinoti, ar tokių teorijų skelbiami teisingumo ir lygiateisiškumo principai iš tikrųjų veikia. Ir tik uždaroje ekonominėje sistemoje yra įmanoma įgyvendinti egalitarizmo principus. Atvirose ekonomikose tai tiesiog negali veikti dėl gana paprastos priežasties – nevaržomos kapitalo, įskaitant ir „žmogiškąjį kapitalą", – migracijos.

Socialdemokratiniai režimai daro prielaidą, kad visuomeninis aprūpinimas turėtų būti užtikrinamas iš valstybės surenkamų mokesčių. Bet šiais laikais vadovautis tokia prielaida vargu ar įmanoma. Jau vien todėl, kad ekonominėse teorijose vargu ar teisingai pateikiama sąvoka, kas iš esmės tokį aprūpinimą sudaro. Nevaržomo kapitalo judėjimo logika yra ta, kad valstybėms darosi vis sunkiau finansuoti tokį visuomeninį aprūpinimą. Remiantis standartiniu visuomeninio aprūpinimo apibrėžimu, tai yra visuomeninės paslaugos, kurios yra laisvai ir vienodai prieinamos visiems visuomenės nariams. Tokios paslaugos negali būti skaldomos ar dalomos, jos turi būti finansuojamos iš valstybės surenkamų mokesčių. Techninėje ekonomikos teorijos ir visuomenės administravimo literatūroje, kur šis apibrėžimas, beje, ir yra surandamas, visuomeniniam aprūpinimui priskiriama ir jį sudaro viešosios tvarkos užtikrinimas, teisėsauga, valstybės gynyba ir gamtosauga.

Klasikinis visuomeninio aprūpinimo finansavimo problemų sprendimas yra savitarpio susitarimu grindžiama prievarta, visuomenėje sutarus, kad tokios visuomeninės paslaugos visiems yra naudingos. Ir tokia prievarta yra įgyvendinama per mokesčius. Taip yra išsprendžiama klasikinė visuomeninių paslaugų

finansavimo problema, – norint jas turėti, už jas reikia susimokėti. Bet kapitalui ir gamybai esant mobiliems ir nevaržomiems, tokia klasikinė formulė nebeveikia, ir būdami laisvi kapitalas, įmonės ir žmonės gali nevaržomai migruoti į šalis, kur mokesčiai yra mažesni. Dėl to šios valstybės taip pat yra priverstos mažinti mokesčius.

Atviroje ekonomikoje, kai kapitalo bei gamybos judėjimas yra globalus, pagrindiniai Europos socialdemokratinės politikos principai darosi nebeįgyvendinami[20]. Ir aukštas nedarbo lygis šiose šalyse tampa sunkiai išsprendžiama problema.

Pasaulio centriniuose bankuose ir finansinėse institucijose dominuojančios monetarizmo teorijos teigia, jog tarp visiško užimtumo ir kainų stabilumo negali būti jokių kompromisų. Tokios doktrinos, deja, nežavi intelektualumu. Jose yra remiamasi ekonominiame gyvenime neva egzistuojančiu balansu, tą savo laiku teisingai sukritikavo ir paneigė J. M. Keynesas. Šiais laikais „racionalių galimybių" teorijos pavidalu toks požiūris anachronistiškai vėl buvo atgaivintas Čikagos universitete. Tačiau šios teorijos tėra tik labai ginčytini teorizavimai, iš tiesų neturintys konsensuso netgi tarp vyraujančios krypties ekonomistų[21].

Nepaisant to, šios, švelniai sakant, abejotinos teorijos tapo Pasaulio banko skelbiamų struktūrinių plėtros programų įkvėpėjos, kurias ėmus diegti tokiose tolimose ir skirtingose šalyse kaip Meksika ir Nigerija bandymai įgyvendinti primetamą fiskalinį teisingumą sukėlė gilias ir ilgalaikes ekonomines depresijas. Pasaulinės valstybinių vertybinių popierių rinkos savo veikloje tokiomis programomis remiasi ir jas imituoja. Pirmojo pasaulio šalims jos primeta defliacines disciplinas, kurios besivystančiose šalyse jau ne kartą įrodė, jog yra visai netinkamos priemonės.

Teorijų, esą pusiausvyra rinkos veikloje yra pasiekiama jos narių racionalių galimybių dėka, nepalaiko tie, kurie puikiai žinodami, kaip jos veikia praktikoje, iš rinkų veiklos susikrovė didžiulius turtus. George'as Sorosas komentuodamas ekonominį Maastrichto sutarčių, kuriose vienas pagrindinių Europos centrinio banko uždavinių yra kainų stabilumas, pagrindą, rašo: „Viso to pagrindas yra klaidinga ekonominės pusiausvyros teorija. Johnas Maynardas Keynesas parodė, kad visiškas užimtumas nėra natūrali

rinkos pusiausvyros išdava. Norint tai pasiekti, ekonomikai reikalinga specifinė ir kryptinga vyriausybės politika... laimingoji pusiausvyra ekonomikoje pati savaime neatsiras"[22].

Soroso išvados taip pat ar net dar labiau tinka tiek vieningos savireguliuojančios globalios rinkos projektui, tiek ir vieningai Europos valiutai, kontroliuojamai Europos centrinio banko, kurio vienintelis rūpestis yra kainų stabilumas.

Destabilizuodamos bet kurių su šiomis doktrinomis nesutinkančių nacionalinių vyriausybių veiklą – tuo devintojo dešimtmečio pradžioje gavo įsitikinti Francois Mitterand'o vyriausybė – pasaulinės vertybinių popierių ir valiutų rinkos negailestingai remia į kampą valstybes, kurios ekonominį aktyvumą bando stimuliuoti kurdamos darbo vietas ir didindamos biudžeto deficitą. Hirstas ir Thompsonas apie tai rašo:

> Pasaulinėse valiutų rinkose per dieną atliekamų trumpalaikių sandorių apimtys siekia apie vieną trilijoną dolerių. Ir tai yra nepalyginti daugiau nei visa tarptautinė prekyba ir visos tiesioginės investicijos kartu. Toks milžiniškas šių rinkų dydis ir tokia jų galia kartu reiškia, jog, joms susitarus dėl valiutos kurso krypties, jokie centriniai bankai, nei pavieniui, nei netgi visi drauge, paprasčiausiai nebeturi tokių rezervų, kad galėtų kaip nors efektyviai tam pasipriešinti. Rinkų makleriai ir apžvalgininkai, be abejo, turi savų nusistatymų ir pirmenybę jie teikia mažai infliacijai ir „protingo išlaidumo" politikai visuomeniniame sektoriuje... Tai neabejotinai varžo augimą, ir trumpalaikius didžiųjų finansinių institucijų interesus pateikia kaip neginčijamą ekonominę išmintį[23].

Devintąjį dešimtmetį vienos iš didžiausių suverenių valstybių, Jungtinių Amerikos Valstijų, administracija pasinaudojo keinsistinės ekonomikos politika, kuri jai leido įgyvendinti milžinišką ginklavimosi programą. Tačiau labai abejotina, ar JAV administracija galėtų sau leisti ką nors panašaus šiais laikais. Prezidentas Clintonas ir jo administracija tuo galėjo įsitikinti dar pirmosios savo

kadencijos pradžioje, kai, reaguodamos į potencialiai laisvesnės JAV fiskalinės politikos bandymus, globalios valstybinių vertybinių popierių rinkos tuoj pat ėmė didinti paskolų palūkanas. Prezidentui tai buvo pamoka, jog net ir didžiausia pasaulio ekonomika privalo paklusti globaliųjų rinkų diktuojamai valiai.

Daug metų vykdytas visiško užimtumo eksperimentas Švedijoje paskutinio dešimtmečio pradžioje jau susidūrė su rimtais sunkumais. Ir netrukus globalios valstybinių vertybinių popierių rinkos tam padėjo tašką. Williamas Greideris tai pateikia kaip pavyzdinį globaliųjų rinkų veiklos atvejį:

> Pasaulinių rinkų poveikį Švedija pajuto 1994 metais, kai didieji tarptautiniai valstybinių vertybinių popierių klientai lyg susitarę pareiškė, jog Švedijos valstybinių obligacijų jie nebepirks. Dėl to ilgalaikių paskolų palūkanos bematant pakilo keturiais procentais ir, išskyrus Italiją, tarp kitų išsivysčiusių valstybių paskolų finansavimo kaina Švedijoje tapo didžiausia. Ir nors naujai išrinkta konservatyvi švedų vyriausybė ėmė skubiai mažinti socialinės rūpybos kaštus, metinis šalies biudžeto deficitas liko didesnis nei 10 procentų BVP. Rezultatas – valstybės vidaus įsiskolinimas nuo 44 procentų 1990 metais 1995 metais jau išaugo iki 95 procentų BVP. Bandydamas paveikti valstybės obligacijų prekiautojų boikotą, Centrinis bankas buvo priverstas toliau griežtinti kredito kontrolę, o šalies ministras pirmininkas skelbti naujus valstybės išlaidų mažinimo planus. Nepaisant šių priemonių, Švedijos ekonomika, dar visai neseniai buvusi stabilios ir klestinčios socialinės demokratijos modeliu, patyrė ekonominį nuosmukį, ir nedarbas šalyje pasiekė 16 procentų. Naujosios priemonės padėtį iš esmės tik pablogino. Per kitus rinkimus į valdžią vėl išrinkti socialistai susidūrė su ta pačia dilema[24].

Tai, kas įvyko Švedijoje, turėjo įtakos ir kitoms socialinių rinkų ekonomikoms. Priešingai nei dažnai yra manoma, visiško užimtumo pagrindas Švedijoje buvo ne vien socialdemokratinių vyriau-

sybių kuriami konkretūs darbo įstatymai. Visi tie įstatymai atspindėjo tų vyriausybių norą darbo rinkoje valstybei suteikti lemiamą vaidmenį[25]. Būtent to pasaulinės rinkos ir neleido. Vyriausybėms, norinčioms visuomenės socialinės santarvės labui išvengti masinio nedarbo, šios istorijos pamokos yra tos, kad globalioms rinkoms vyriausybių politiką įvertinus kaip fiskalinį neišmintingumą, suverenios valstybės vyriausybė yra bejėgė ką nors padaryti.

Pokario metais Europoje diegtai visiško užimtumo politikai globalios rinkos iš po kojų išmušė pagrindą. Nė viena iš Vakarų valstybių nebegali pasinaudoti priemonėmis, kuriomis keinsizmo laikais šių šalių visuomenėms pavykdavo išvengti masinio nedarbo. Per paskutiniuosius dvidešimt metų visose Vakarų šalyse negalinčiųjų įsidarbinti nuolat daugėjo. Ir tai vyko nepaisant tų šalių ekonominio augimo. Visiškas užimtumas, kaip vienas iš socialdemokratinės politikos tikslų, šiais laikais nebegali būti įgyvendintas.

Įsivaizduoti, kad globalių rinkų iš viršaus apačion vykdomo harmonizavimo sąlygomis socialinės rinkos vėl gali būti atnaujintos, yra viena iš pavojingiausių su globalia rinka siejamų iliuzijų. Kad socialinės rinkos sistemos būtų pajėgios konkuruoti su pasaulinėse rinkose esančiais minimaliais ekologiniais, socialiniais ir darbo kaštais, jos buvo priverstos palaipsniui save griauti. Ir klausimas yra ne tas, ar su savo politika ir institucijomis socialinės rinkos dabartinėmis sąlygomis išliks, nes to joms nepavyks. Klausimas tas, ar tolimesni pokyčiai ir toliau vyks dominuojant neoliberalių reformų sukeltai bangai ar visgi atsiras politika, kuri sugebės rinkas pažaboti žmonių labui.

Globali laisvoji rinka prieš Europos socialines rinkas

Tiems, kurie mano, kad pokario metais Europoje sukurtos socialinės rinkos gali atsilaikyti prieš globalios laisvosios rinkos joms daromą spaudimą, vienas geriausių pavyzdžių turėtų būti Vokietija. Ir požymiai, deja, nėra džiuginantys. Sąlygos, Vokietijai leidusios suklestėti pokario metais, šiais laikais turi beveik atvirkštinį

efektą. Pokarinės Vokietijos modelis rėmėsi dviem kertiniais pamatais – visuomenės socialinės rūpybos sistema ir korporacijomis, kurių valdymo procese buvo atstovaujama ne tik verslo, bet ir visuomenės interesams. Abu šiuos pamatus išjudino pasaulyje susiklosčiusios globalios konkurencijos sąlygos, kuriose atsidūrė jungtinė Vokietija.

Reiniškojo Vokietijos kapitalizmo modelio šalininkai nesuprato, kad konkurencinė niša, kurioje Vokietijos socialinė rinka klestėjo pokario metais, išnyko. To priežastimis buvo Europos jungimasis, Azijos industrializacija ir dėl globalių rinkų daromo spaudimo vykstantis konkurencinis ekonomikų išreguliavimas. Michaelis Albertas šių laikų pasaulyje susiklosčiusią padėtį taikliai apibūdino kaip kapitalizmo kovą prieš kapitalizmą[26], tačiau kažin ar jis iš tikrųjų suprato šiame posakyje slypinčią logiką. Jis pripažįsta, kad finansinių rinkų internacionalizavimas ir besiplečianti pasaulinė prekyba reiniškajam modeliui iškelia daug rimtų problemų. Netgi nepaisant to, jog jis neatmeta galimybės blogiesiems kapitalizmams išstumti geruosius, Albertas visgi tiki, kad „Reino vėžlys" ilgainiui sugebės aplenkti „Amerikos zuikį"[27].

Vokietijos socialinės rinkos ekonomika radikaliai ir iš pagrindų skiriasi nuo Amerikos laisvosios rinkos kapitalizmo. Šioje rinkoje visiems jos dalyviams – darbuotojams, vietinėms bendruomenėms, bankininkams, kartais tiekėjams ir vartotojams – yra suteikta teisė dalyvauti korporaciniame valdyme. Didelėse kompanijose (turinčiose daugiau nei 800 dirbančiųjų) darbuotojų teisėms, lygiai kaip ir akcininkų bei visuomenės teisėms, yra atstovaujama kompanijų tarybose. Palyginti su anglosaksų ekonomikomis, tokio pobūdžio ekonomikos valdymas yra viena iš pagrindinių priežasčių, kodėl Vokietijos visuomenėje ne taip ženkliai didėja ekonominė nelygybė.

Vokiškajame kapitalizme kompanijų akcijų kaina nevaidina tokio vaidmens kaip bet kurioje laisvosios rinkos ekonomikoje. Todėl tiek pačios akcijų rinkos, tiek ir kompanijų užvaldymai čia nėra tiek reikšmingi. Daugelis Vokietijos įmonių, taip pat ir stambių bei vidutinio dydžio įmonių, dažnai yra valdomos vienos šeimos ir yra jos nuosavybė. Vokietijos darbo rinka taip pat gerokai skiria-

si nuo Amerikos ir jos pavyzdžiu sumodeliuotų kitų, pavyzdžiui, Britanijos, darbo rinkų. Visose industrinėse šakose Vokietijoje aktyviai veikia profesinės sąjungos, kurios darbo užmokesčio, darbo vietų užtikrinimo ir panašiais klausimais efektyviai gina dirbančiųjų teises.

Formalaus ir be skrupulų atleidimo iš darbo kultūra, kuri paskutinįjį amžiaus dešimtmetį Amerikos kompanijoms leido aktyviai vykdyti kompanijų mažinimo bei masinio darbuotojų atleidinėjimo programas, Vokietijoje būtų tiesiog negirdėtas dalykas. Atleistam iš darbo darbuotojui Vokietijoje yra mokama bedarbio pašalpa, sudaranti apie du trečdalius jo buvusio atlyginimo. Tuo tarpu Britanijoje tai sudaro maždaug apie trečdalį, o Jungtinėse Valstijose dar mažiau. Socialinėje Vokietijos rinkoje veikia apribojimai, neleidžiantys darbo jėgą traktuoti kaip paprastą prekę. Stambiausios Vokietijos elektronikos pramonės kompanijos Siemens Direktorių tarybos pirmininkas Heinrichas von Piereris yra pasakęs: „Greito įdarbinimo ir ne mažiau greito iš jo atleidimo principas pas mus neveikia, ir aš tikrai nenorėčiau, kad jis kada nors pradėtų veikti"[28].

Vokietijos ekonomika atsirado dėl per ilgą laiką šalyje susiklosčiusio kultūrinio ir politinio konsensuso, kokia turėtų būti rinka. Pagrindiniai kriterijai yra socialinė visuomenės sanglauda ir jos puoselėjimas bei efektyvi ir naši ekonomika. Toks ekonominis konsensusas yra bene svarbiausia pokario metais Vokietijoje atsiradusios liberaldemokratinės politinės kultūros dalis. Nors vargu, ar šių idėjų iš principo Vokietijoje bus atsisakyta, be rimtų ir toli siekiančių reformų šio modelio atnaujinimas yra neįmanomas.

Ekonominėje vokiško modelio filosofijoje, kuri remiasi ordoliberalizmo filosofija[29], rinkos laisvės yra traktuojamos ne kaip fundamentalios žmogaus teisės, o kaip dirbtinai sukurtos teisinės ir socialinės sąlygos bei normos. Kitaip sakant, rinkos ekonomika nėra suprantama kaip natūrali laisvė, kuri pasiekiama rinkas išreguliuojant, o kaip subtili ir kompleksiška institucija, kuriai, kad ji gerai veiktų, reikalingi periodinis rūpestis ir priežiūra. Tokioje ekonominėje filosofijoje rinkos ekonomikos yra matomos ne kaip laisva ir nepriklausoma institucija, o kaip pagrindinių socialinių ins-

titucijų, tokių kaip vietinės bendruomenės, ir kitų demokratinės valstybės struktūrų tąsa.

Tokį Vokietijos ekonomikos modelį ordoliberalizmo filosofijos pagrindu sukūrė Ludwigas Erhardas. Ši ekonominė filosofija, kuri kartais vadinama Freiburgo mokykla, nepaisant priverstinės, daugybės jos šalininkų migracijos nacizmo laikais, Vokietijoje neišnyko. Po Antrojo pasaulinio karo Erhardas ją atgaivino ir jos pagrindu pradėjo vykdyti ekonominę šalies liberalizaciją, kartu sugebėdamas atsispirti sąjungininkų okupacinės valdžios Vokietijai bandomai primesti *laissez-faire* ideologijai. Taigi pokario metais Vokietijoje vykdytai ekonomikos liberalizacijai sąjungininkai, ko gero, neturėjo daug įtakos[30].

Ordoliberalizmo pagrindais sukurta rinkos ekonomika yra reikšminga pokarinės Vokietijos kultūros dalis. Kodėl civilizuota ir sėkminga socialinė institucija turėtų būti keičiama į Amerikos laisvąją rinką, kuriai būdingas neužtikrintumas, socialiai suskaldyta visuomenė ir getai? Davidas Goodhartas rašė: „Jungtinių Valstijų modelis sukūrė dinamišką ir energingą šalį, atvėrusią duris daugeliui pasaulio vargšų. Tačiau žinant skirtumus ir turint laisvą pasirinkimą, kažin kur žmonės veikiau norėtų būti gimę – Detroite ar Kelne?"[31]

Tačiau to, ką Vokietijoje pavyko sukurti pokario metais, atstatyti jau nebepavyks. Iš dalies tai susiję su klaidomis, padarytomis dviem Vokietijoms jungiantis, iš kurių viena svarbiausių buvo tuomet išvestas dviejų šalių valiutų paritetas. Vakarų Vokietijos vyriausybė, šalies verslas ir visuomenė apskritai nesuprato ir neįvertino, kiek Rytų Vokietijos (kaip ir kitų Rytų Europos valstybių) ekonomika buvo nenaši, technologiškai atsilikusi, ekologiškai tarši ir panašiai. Kitaip sakant, nebuvo teisingai įvertinta, kiek abi Vokietijos iš tikrųjų buvo skirtingos. Jeigu tai būtų laiku suprasta, daugelio klaidų, ko gero, būtų pavykę išvengti.

Kai kurie Vokietijų unifikacijos kaštai buvo neišvengiami. Vakarų Vokietija negalėjo atsisakyti socialinės rūpybos įsipareigojimų Rytų Vokietijoje, nes tai buvo įtvirtinta Vokietijos konstitucijoje. Bet valstybės nepajėgumas visiškai finansuoti pensijų sistemą šalyje sukėlė palengva rusenančią fiskalinę krizę.

Visa tai įvertinus, vienas dalykas visgi aiškus, jog, galbūt išskyrus Japoniją, nė viena kita pasaulio valstybė apskritai nebūtų pajėgi absorbuoti tokio dydžio ir taip nusmukdytos ekonomikos. Na, o anglosaksiškose valstybėse nė viena iš jų tokios unifikacijos nebūtų pajėgi net pradėti.

Kita problemų dalis yra susijusi su Maastrichto sutartimi ryšium su bendros Europos valiutos įvedimu, kai kancleris Helmutas Kohlis išreikalavo priimti griežtus ir defliacinį poveikį turinčius fiskalinius kriterijus, suvaržiusius ekonominį aktyvumą. Jei bendros valiutos projektas imtų šlubuoti, galima tikėtis, jog šių kriterijų bus atsisakyta.

Gilesnės Vokietijos socialinėje rinkoje esamų keblumų priežastys yra susijusios su pasauliu, kuriame turi gyvuoti suvienyta Europa. Europos susijungimas šimtams milijonų darbuotojų suteikė galimybę įsijungti į pasaulines rinkas. Aukštas išsilavinimo lygis ir nedideli atlyginimai multinacionalinėms korporacijoms ir tarptautiniams investuotojams tapo labai patrauklūs. Tokiomis naujos konkurencijos sąlygomis Vokietijai neišvengiamai teks peržiūrėti visa tai, kuo šis modelis buvo paremtas, – darbo sąlygas, darbo užmokestį ir darbo garantijas.

Nors vokiečių kompanijos ir nepasekė amerikiečių pavyzdžiu ir nepradėjo ištisų gamyklų kelti į postkomunistinius Rytus, tam tikra gamybos dalis iš Vokietijos visgi yra perkeliama į Čekiją, Lenkiją ir kitas Rytų Europos šalis. Šiam procesui prasidėjus ir vokiečių kompanijoms dirbančiųjų skaičiui užsienyje didėjant, šia prasme panašėjant su amerikiečių, britų ir olandų kompanijomis, joms bus vis sunkiau išlaikyti ankstesnius visuomenėje egzistavusius ir šio modelio pagrindu buvusius socialinius ekonominius ryšius.

Ilgainiui tokie ryšiai vokiečių kompanijose tiesiog nebebus svarbūs. Vieningoje Europoje esantys skirtingi darbo atlyginimai ilgainiui atraišios pasitikėjimu ir susitarimu grindžiamus saitus, dėl kurių pokarinės Vokietijos socialinėje rinkoje kompanijos buvo tapusios socialinėmis institucijomis. Socialiniams ekonominiams saitams visuomenėje silpstant, ims didėti ir ekonominė nelygybė, ir pagrindinei pokarinės socialinės rinkos ypatybei – pajamų ir turto nelygybės apribojimui – iškils grėsmė.

Vykstant ekspansijai į užsienį, vokiečių kompanijų vaidmuo Vokietijos visuomenėje neišvengiamai keisis. 1997 metais Siemens planavo dalį gamybos operacijų perkelti į užsienį. Dėl to beveik 6000 jos darbuotojų Vokietijoje netektų darbo. Ir iki amžiaus pabaigos Siemens kompanijai dirbančių užsienyje bus daugiau nei Vokietijoje. Tokia tarptautinė ekspansija didina ir Siemens užsienio kapitalo poreikį. Neseniai cituotas anglosaksiškų darbo rinkų oponentas, Siemens direktorių tarybos pirmininkas Heinrichas von Piereris pripažino: „Mes dalyvaujame globalioje konkurencinėje kovoje dėl paskolų ir akcinio kapitalo"[32]. Kitos vokiečių korporacijos, pavyzdžiui, farmakologinės pramonės kompanija Hoechst ir plieno gamybos gigantas Thyssen, tokiomis sąlygomis taip pat skubiai imasi priemonių didinti pelnus ir kelti akcijų kainą.

Konkurencinė kova globaliose kapitalo rinkose kompanijų politiką veikia kaip svertas, iš vienos pusės skatinantis didinti akcijų kainą, o iš kitos mažinti kompanijos socialinius įsipareigojimus.

Ekonominiams santykiams keičiantis iš pasitikėjimu grįstų ilgalaikių į trumpalaikius sandorinius santykius, socialinė rinka ima griūti. Yra daug požymių, rodančių, kad Vokietijoje tai ir vyksta. Didelės kompanijos yra linkusios savo dėmesį labiau koncentruoti į trumpalaikį kaštų mažinimą nei ilgalaikius ir stabilius santykius su tiekėjais. Daugelis kompanijų ima kurti įvairias kaštų mažinimo strategijas. 1993 metais kaštų mažinime pagarsėjusio vieno iš buvusių General Motors kompanijos direktorių paskyrimas vadovauti Volkswagen kompanijos tiekimui, buvo simbolinis Vokietijos socialinėje rinkoje vykstančios metamorfozės požymis. Simptomatiškas yra ir faktas, kad iš keturių pokarinės Vokietijos istorijoje buvusių stambiųjų kompanijų užvaldymų, du iš jų įvyko per pastaruosius šešerius metus.

Bet visa tai nereiškia, kad Vokietijos socialinė rinka supanašės su Amerikos modeliu. Kompleksiška ekonominio valdymo sistema Vokietijoje to neleis. Korporacinės veiklos apribojimai sugebės atsverti akcininkų interesus, ir kapitalo rinkos Vokietijoje neįgys tokios galios, kokią jos turi Amerikos ar Britanijos kapitalizme. Vokiečių kompanijos netaps korporacijomis, kurių svarbiausias

tikslas yra sąskaitų rinkimas ir dalinimasis pelnu. Bet jos jau yra kelyje, kuriame pokarinės Vokietijos socialinei rinkai neišvengiamai teks transformuotis.

Nepaisant viso to, socialinė rinka Vokietijoje greičiausiai nesugrius. Ji yra gana išradinga, be to, šalyje tam yra pakankamai politinės valios. Yra nemažai būdų, leidžiančių prisiderinti prie šiuolaikinio pasaulio situacijos. Vokietijos kompanijos yra gerai pritaikytos pasinaudoti „lanksčios specializacijos" strategija, kurioje tradiciniai masinės gamybos metodai gali būti pakeisti įvairiapusiškesniu, labai kvalifikuotos darbo jėgos prisitaikymu prie sparčiai besikeičiančių rinkos poreikių[33]. Smulkios ir vidutinio dydžio kompanijos, kurios Vokietijoje tradiciškai yra šeimyninis verslas, pakankamai stiprios ir novatoriškos, o Vokietijos kompanijų mokslinių tyrimų bazė tebėra viena iš geriausių pasaulyje.

Būtų klaidinga manyti, kad vienintelis kelias į didesnį ekonominį lankstumą Vokietijos kapitalizmui yra kartoti Amerikos modelį, kur toks lankstumas paprastai susijęs su didėjančiu darbo vietos neužtikrintumu. Kaip parodė sutartis, kurią 1997 metais viena iš didžiausių šalies profesinių sąjungų IG Metall pasirašė su kompanija Osram, išaugusiai pasaulinei konkurencijai vokiškasis modelis turi galimybę pasipriešinti. Osram planavo vieną iš savo gamyklų perkelti į Italiją, kur darbo užmokestis yra 40 procentų mažesnis nei Vokietijoje. Remiantis Vokietijos industrijos ir prekybos asociacijos DIHT atliktų tyrimų duomenimis, 28 procentai Vakarų Vokietijos kompanijų artimiausių kelerių metų laikotarpiu planavo imtis panašių veiksmų, beveik dviem trečdaliams iš jų pripažįstant, kad darbo užmokesčio dydis tokiuose sprendimuose vaidintų svarbų vaidmenį. Aštrėjanti pasaulinė konkurencija Osram kompanijai nėra staigmena. Trys ketvirtadaliai kompanijos darbo jėgos yra užsienyje. Apie 90 procentų jos pagaminamos produkcijos parduodama užsienio rinkose, ir kompanija nuolat turi galvoti apie gamybos kaštus. Esant tokioms sąlygoms, profesinė sąjunga sutiko pasirašyti sutartį ir sutikti su gerokai lankstesnėmis ir darbo savaitę prailginančiomis pamaininio darbo sąlygomis. Gana tikėtina, kad kitos profsąjungos netolimoje ateityje taip pat bandys pasekti tokiu pavyzdžiu ir sutiks su panašiomis sąlygomis[34].

Iš tokio pobūdžio susitarimų matyti, kad Vokietijos socialinė rinka sugeba prisitaikyti prie paaštrėjusių globalios konkurencijos sąlygų, ir tai daro negriaudama nusistovėjusios socialinės-ekonominės tvarkos, šią rinką ir skiriančios nuo Amerikos laisvosios rinkos. Tačiau kad ir kokios sėkmingos būtų tokios adaptacijos, jos visgi nesustabdys Vokietijos socialinėje rinkoje prasidėjusių permainų. Pigios darbo jėgos logika postkomunistinėje Rytų Europoje ir prasidėjęs vokiečių gamybos mobilumas reiškia, kad dėl visų šių pasikeitimų ilgainiui Vokietijos ekonomika nuo pokario metų modelio skirsis ne mažiau nei nuo laisvosios rinkos.

Bet Europos Sąjungai Vokietijos modelis nebus sektinas pavyzdys. ES išsiplėtus ir joje esant daugeliui skirtingų ekonominių kultūrų – nuo postkomunistinių rytuose iki posttečeristinių Britanijoje – tokiomis sąlygomis bandyti įgyvendinti reiniškojo kapitalizmo projektą visoje Europos Sąjungoje būtų paprasčiausias anachronizmas.

Europos Sąjunga negali atsiriboti nuo konkurencinio ekonominio dereguliavimo daromo spaudimo. Tokiomis sąlygomis, „kontinentinis keinsizmas"[35] būtų mėginimas atgaivinti socialdemokratinius režimus, jau nebegalinčius veikti vienos šalies mastu, ką jau kalbėti apie transeuropinį lygį. Tad net ir dar labiau integruotai, turinčiai vieningą valiutą ir fiskalinę politiką Europos Sąjungai nepavyks išvengti aštrėjančios aukštai kvalifikuotos ir nebrangios darbo jėgos Europoje ir Azijoje konkurencijos padarinių.

Pernelyg laisva monetarinė ir fiskalinė Europos Sąjungos politika globalioms rinkoms niekada nekels pasitikėjimo. Nereguliuojamos pasaulinės valiutų rinkos darbo vietų kūrimą didinant valstybės biudžeto deficitą ne tik vertina nepalankiai, jos tam turi chroniską alergiją. Todėl bandydamos tokia politika vadovautis, jos tuoj pat pradės atsikratinėti Europos valiutos, tuo išprovokuodamos finansinę krizę. Europos Sąjungai imantis kontraciklinių priemonių, kurios globalioms valstybinių vertybinių popierių rinkoms pasirodys pernelyg pretenzingos, jos paprasčiausiai ims atsikratinėti Europos valstybių obligacijų. Todėl išaugs paskolų palūkanos, mažės ekonominis aktyvumas ir toliau didės nedarbas.

Net ir tokio dydžio ekonomika kaip Europos Sąjungos globalių kapitalo rinkų negali nepaisyti ar išlikti jų nepaveikta. O pati šios rinkos paveikti net ir būdama ekonomiškai integruota Europos Sąjunga negali, kaip to negali ir Jungtinės Amerikos Valstijos. Vadinasi, kontinentinio keinsizmo idėja yra neįgyvendinama.

Europinė socialdemokratija buvo priversta pasitraukti. Bet tai nereiškia vokiškojo kapitalizmo pabaigos. Atvirkščiai, nesvarbu, ar bendros Europos valiutos projektas bus sėkmingas ar ne, Vokietija, kaip ir prieš šimtmetį, vėl taps viena iš pasaulio didžiųjų ekonominių jėgų, savo įtaką plečiančių į Rytus.

Ateinančiame amžiuje vokiškasis kapitalizmas turės daug stipriųjų pusių. Bet jis atsiras tik po to, kai šalis išgyvens gilių ir nelengvų reformų laikotarpį.

Europos socialiai orientuotos rinkos ekonomikos išgyvena rimtą krizę. Net jeigu jos ir bandys išsaugoti paveldėtas ir dabar griūvančias struktūras, joms tai nepadės išvengti daugelio blogiausių globalaus kapitalizmo padarinių. Bandymai atkurti pokario metais egzistavusias socialinės rinkos ekonomikas negali apsaugoti nuo pakrikusio kapitalizmo blogybių.

5. JUNGTINĖS AMERIKOS VALSTIJOS IR GLOBALAUS KAPITALIZMO UTOPIJA

> Sau prisiskirtam pasauliniam vaidmeniui Jungtinės Amerikos Valstijos yra ypač netinkama šalis. Amerikiečių įsitikinimams būdingas ir visuose visuomenės sluoksniuose pasireiškiantis doktrininis optimizmas yra optimizmas, kuris šalyje egzistavo nuo pat 1865 metų ir gyvavo bei plito dėl dviejų priežasčių: šalies turtėjimo ir jos nacionalinės izoliacijos. Tokiomis sąlygomis šiandieninė Jungtinių Valstijų visuomenė tapo tokia, kuri pranašišką judaizmo pesimizmą bei krikščioniškąjį asketizmą, nuolankumą ir pasiaukojimą galingos optimistinės alchemijos pagalba transformavo į sentimentalų ir vulgarų buržua savipasitenkinimą... Šis fenomenas... pasireiškia ir Amerikos užsienio politikoje, kuri vadovaujasi prielaida apie neva realią galimybę fundamentaliai reformuoti ne tik institucijų, bet ir visos žmonijos elgesį. Yra nemažai įrodymų, bylojančių tiek apie tebevykstantį ir (kol kas) nepaveikiamą Amerikos civilizacijos tolimą nuo istorinės Vakarų patirties ir moderniosios politikos, tiek ir tebevykstančią Amerikos nacionalinę saviizoliaciją, bei, o tai dar svarbiau, Amerikoje vykstantį tokių sąvokų, kaip žmogiškasis tragizmas ir tuštybė ar iracionalumas ir iškrypimas, suvokimo slopinimą.
>
> EDMUND STILLMAN ir WILLIAM PFAFF[1]

Globalios *laissez-faire* politika yra amerikietiškas projektas, bet Jungtinės Amerikos Valstijos toli gražu ne visada buvo pasaulinės laisvosios rinkos šalininkės. Didžiąją savo istorijos dalį unikali pasaulinės misijos samprata Amerikoje brendo saviizoliacinėje terpėje. Amerikiečiai nuo seno vadovavosi Thomaso Jeffersono išsakyta mintimi, kad Amerika yra šalis, „pasauliui teikianti daugiausia vilčių", ir tik neseniai šios viltys buvo susietos su globalia laisvosios rinkos plėtra.

Globali laisvoji rinka yra švietėjiškas universalios civilizacijos projektas, kuriam vadovauja paskutinysis pasaulio švietėjiškas režimas. Jungtinės Amerikos Valstijos šiais laikais yra vienintelė karingai šiam projektui pasišventusi bei tokią švietėjišką viltį pateikianti kaip modernią ateities viziją šalis pasaulyje.

Beveik visos nūdienos valstybės remiasi vienomis ar kitomis europinio švietėjiškumo idėjomis ir beveik visos yra pasirašiusios Jungtinių Tautų Žmogaus Teisių Deklaraciją. Ši deklaracija buvo priimta po Antrojo pasaulinio karo, kuriame sąjungininkai kovojo su nacistine Vokietija kaip valstybe, atmetusia švietėjiškumą ir visus jo siekius, bet tuo pat metu naudojusią moderniąsias technologijas kaip priemonę jos vykdomam rasiniam pavergimui ir genocidui. Pergalė prieš nacių režimą atgaivino ir švietėjiško laikotarpio tikėjimą universalia pasauline civilizacija. Vienas iš reikšmingiausių pokario metų pasaulyje buvusios tvarkos irimo padarinių yra tai, kad didžiojoje pasaulio dalyje šio Švietimo amžiaus idealo buvo atsisakyta.

Kinijoje, Malaizijoje ir Singapūre, Egipte, Alžyre ir Irane, postkomunistinėje Rusijoje ir Balkanuose, Turkijoje ir Indijoje, Šaltajam karui pasibaigus, atsirado galingi politiniai judėjimai, atmetantys visas vesternizacijos ideologijas. Seniausiam šio amžiaus vesternizacijos režimui, atatiurkinei Turkijai, pasaulietinėms ir provakarietiškoms šios šalies institucijoms iššūkį meta naujai šalyje atsirandantys islamistiniai judėjimai, dėl to ir šių institucijų, ir visos šalies ateitis nėra aiški ar užtikrinta.

Europos šalys, ypač Prancūzija, pripažįsta švietėjiškumo skelbiamas vertybes, bet kartu pripažįsta ir kultūrų skirtumus. Jos pripažįsta ir tai, jog Europos pasaulinis dominavimas, kuris Švietimo amžiuje buvo laikomas savaime suprantama norma, praėjo ir nebegrįš. Daugumai Europos valstybių švietėjiškas mąstymas turėjo nemažai įtakos, bet dabar jos visos jau yra postšvietėjiškos kultūros.

Švietėjiškojo projekto skelbiama universalios civilizacijos idėja tebėra gyva ir politinę išraišką turi tiktai Jungtinėse Valstijose. Šaltojo karo metais tokios idėjos buvo įkūnytos Amerikos kovoje prieš komunizmą. Postkomunistinėje eroje tai tapo Amerikos universalios laisvosios rinkos projektu.

Po Antrojo pasaulinio karo daugiau nei keturiasdešimt metų pasaulyje vyko globalus konfliktas, kuriame kovėsi dvi švietėjiškos ideologijos – liberalizmas ir tarybinis marksizmas. Tačiau abi šios doktrinos turi tas pačias „vakarietiškos civilizacijos" šaknis. Tiek klasikinis marksizmas, tiek ir tarybinis komunizmas yra ideologija, kylanti iš tų pačių vakarietiškų tradicijų. Jų kūrėjai ir sekėjai visai teisėtai save laikė klasikinių ekonominių Adamo Smitho ir Davido Ricardo teorijų ar Hegelio ir Aristotelio filosofijų paveldėtojais. Tarybinio komunizmo ir liberalios demokratijos konfliktas nebuvo konfliktas tarp Vakarų ir ko nors kito. Tai buvo tarp dviejų vakarietiškų ideologijų iškilęs šeimyninis kivirčas.

Tarybų Sąjungos žlugimas nebuvo „Vakarų" pergalė prieš kurį nors savo priešą. Tai buvo žlugimas vieno iš ambicingiausių šio amžiaus vesternizacijos projektų. Ir šio žlugimo pasekmės nebuvo pasaulinis vakarietiškų institucijų ir vertybių įsigalėjimas. Vietoj to Rusijai tai reiškė grįžimą prie istoriškai nevienareikšmių buvusių savo santykių su Europa ir pasauliu.

Po Šaltojo karo besiformuojantis pasaulis negali būti matomas ar suvokiamas per jokią švietėjiškos ideologijos prizmę. Šalims, savo politiką grindžiančioms tokiomis viltimis, neišvengiamai teks ir vėl nusivilti, o grįžimui į postšvietėjišką istoriją jos tiesiog nebus pasirengusios.

Viena iš pagrindinių problemų, su kuria susiduria Jungtinės Valstijos, yra ta, kad jos institucijos ir politika remiasi ankstyvosios modernybės ideologija, kuri su šiuolaikinio pasaulio realijomis turi mažai bendro. Ir gali paaiškėti, jog tai problema, kurios nepavyks išspręsti.

Atgimstančios religinės ir etninės nesantaikos, teritoriniai konfliktai, naujųjų technologijų naudojimas kariniams, o ne visuomenės gerovės tikslams iš tiesų nesiderina su švietėjiškos ideologijos pasaulietiškumo siekiais ar taikos užtikrinimo per prekybą lūkesčiais. Iš tikrųjų tai yra grįžimas prie klasikinių politinių ir karinių konfrontacijų priežasčių, pasireiškiančių tiek vienos valstybės, tiek ir tarpvalstybiniu mastu.

Ir liberalai, ir marksistai savo švietėjiškose ideologijose vadovaujasi prielaida, kad tokio pobūdžio konfliktai žmogaus prigimčiai nėra būdingi, ir tai yra tik tarpinės fazės žmonijos kelyje į progresą.

Neokonservatorių tvirtinimai, kad demokratinis kapitalizmas yra vienintelė teisėta ir galutinė valdymo forma, kad taip valdomos valstybės nebeturės priežasčių tarpusavyje kariauti ir kad istorinės žmonijos konfliktų priežastys gali būti įveiktos, yra ne mažesnė iliuzija nei vulgarusis marksizmas. Tuo tarpu tradicinių diplomatinių metodų, kuriais tokių destruktyvių konfliktų priežastis galima būtų mažinti, nors ir suprantant, jog visiškai jų panaikinti visgi nepavyks, jie tiesiog nepripažįsta.

Kai etniškumas, teritoriniai ginčai ir religija kariniuose ir politiniuose sprendimuose ima vaidinti lemiamą vaidmenį, švietėjiškomis *homo economicus* ir universalios civilizacijos idėjomis grindžiama diplomatija tampa verta pajuokos. Tie, kurie yra įsitikinę, kad globali modernizacija tokio pobūdžio jėgas sugebės suvaldyti ar nugalėti, akivaizdžiai sau niekad nėra uždavę klausimo, kodėl ekonominė liberalizacija ir religinis fundamentalizmas taip dažnai eina drauge.

Kaip ir Tarybų Sąjungoje, švietėjiškomis viltimis ir lūkesčiais Amerikos užsienio politika visada vadovavosi labiau nei bet kurių savo nacionalinių interesų suvokimu. Šaltasis karas buvo konfliktas tarp dviejų tarpusavyje besivaržančių to paties švietėjiško projekto variantų. Ir šiuolaikiniame vėlyvojo modernizmo postšvietėjiškame pasaulyje, kuriame Jungtinės Valstijos privalo gyvuoti, užsienio politika, kuri vadovaujasi universalizmo idėjomis, realiems pasaulio įvykiams neturės daug įtakos.

Henry'is Kissingeris šiuo klausimu yra pasakęs: „Aiškus savo pačių nacionalinių interesų suvokimas Amerikos politikoje privalėtų vaidinti gerokai svarbesnį vaidmenį"[2]. Kalbant apie Jungtinių Valstijų užsienio politiką, tenka pasakyti, jog jai ir toliau vadovaujantis viltimi, kad istorinės konfliktų priežastys savaime pradings, nūdienos postšvietėjišką pasaulį iš tiesų daro vis mažiau suvaldomą.

Kelias, kuriuo eina šiuolaikinės Jungtinės Valstijos, nėra tas kelias, kuriuo kitos visuomenės ja seks. Tuo tarpu pačios JAV ne tik ir toliau tolsta nuo kitų „vakarietiškų kultūrų", bet savo ekstremaliu laisvosios rinkos ir socialinės inžinerijos eksperimentu kaip tik ir skatina radikalių fundmentalistinių judėjimų suaktyvėjimą.

Kaip ir kitose šalyse, fundamentalistiniai judėjimai pačioje Amerikoje yra tos šalies visuomenės atsakas į jai primestą radikaliai modernistinę ekonominę sistemą.

Neokonservatorių dominavimas Amerikoje

Ekonominė laisvosios rinkos filosofija Jungtinėse Valstijose nuo pat jos atgaivinimo devintajame dešimtmetyje neturėjo jokio rimto politinio iššūkio. Tai laisvosios rinkos ortodoksijai leido įsigalėti Amerikos visuomeninėje kultūroje. 1989 metais sugriuvus Berlyno sienai ir visai tarybinei sistemai pradėjus byrėti, ši ortodoksija dar labiau sutvirtėjo.

Tarybų Sąjungos žlugimas Jungtinių Valstijų įsitikinimui, jog ji, kaip nė viena kita pasaulio valstybė, yra vienintelė, įkūnijanti modernios valstybės sampratą, suteikė naują kvėpavimą. „Deklainizmas", arba suvokimas, kad Amerikos galia ir jos klestėjimas eina į pabaigą, buvo tiesiog užslopintas. Atrodė, tarsi pasaulis vienijasi amerikietiškų vertybių ir institucijų pagrindu. Ir nuo tol modernumas, laisvoji rinka ir amerikietiškųjų institucijų universalumas Jungtinių Valstijų visuomenėje tapo sinonimais.

Dėl neokonservatorių dominavimo Jungtinių Valstijų politikoje atsiradęs vieningos globalios rinkos projektas buvo pateiktas kaip universali Amerikos misija. Rinkos utopizmui amerikiečius pavyko įtikinti, kad Jungtinės Valstijos yra unikalus universalios civilizacijos modelis, kuriuo visoms visuomenėms yra lemta sekti.

Ankstesniais XX amžiaus laikotarpiais dėl ruzveltiškojo liberalizmo tradicinis amerikietiškasis mesijiškumas buvo įgavęs garbingą ir didžiadvasišką išraišką, Jungtinėms Valstijoms Europoje padedant sutriuškinti nacizmą. Nūdienos laisvoji rinka tokias amerikietiško liberalumo tradicijas išstūmė ir pati tapo gerokai per toli nuėjusia neoficialia Amerikos pasaulietine religija.

Laisvosios rinkos įsigalėjimas Amerikoje yra nepaprastas fenomenas, sugebėjęs liberalizmą visuomenės kultūroje padaryti beveik neteisėtą. Liberalios pažiūros politikoje tapo kliuviniu, ir liberalią nuomonę turintieji tapo apgultąja mažuma. Dėl konservatorių

politinės strategijos, kurioje liberalizmas pateikiamas kaip jau įsigalėjusi ortodoksija, tikrųjų liberalų įtaka Amerikoje tapo visiškai nebereikšminga.

Tačiau dominuojantis Jungtinėse Valstijose liberalizmas yra liberalizmas tik ta prasme, kad tikrai konservatoriška filosofija daugiau tiesiog nebeegzistuoja. Konservatoriams tapus pompastiškais globalaus kapitalizmo evangelistais, Santayana ir Lippmannas, Menckenas ir Voegelinas liko tik kaip istorinis prisiminimas. Konservatizmas šiandieninėje Amerikoje tapo keista ir atskalūniška švietėjiškos ideologijos – XIX amžiaus libertarizmo atmaina.

Dešiniųjų jėgų strategijai pasisekti ir devintąjį dešimtmetį Amerikoje tapti dominuojančia politine jėga iš tiesų nebuvo sudėtinga. Jiems tereikėjo Jungtinių Valstijų institucijas sutapatinti su laisvąja rinka. Tokį drąsų sutapatinimą net ir pačių Jungtinių Valstijų istorijoje būtų nelengva pateisinti. Kaip ir Anglija, Jungtinės Valstijos XIX amžiuje palaikė ankstyvąją *laissez-faire* politikos vietinėje rinkoje versiją. Bet kitaip negu Anglijos, Amerikos laisvoji rinka buvo apsijuosusi protekcionizmu ir iki Pilietinio karo pabaigos šalyje buvusios vergovės.

Nesikišimo į ekonominį šalies gyvenimą taisykle Amerikos vyriausybė niekada nesivadovavo ir jos niekada nesilaikė. Šalies klestėjimas vyko už aukštų muitų ir tarifų sienų. Tiek federalinė, tiek ir atskirų valstijų vyriausybės labai aktyviai dalyvavo tiesiant kelius ir geležinkelius. Vakarų užkariavimui vyriausybė skyrė visą arsenalą įvairiausių valstybės subsidijų. Už ekonominės sferos ribų Amerikos vyriausybė, kaip nė viena kita Vakarų vyriausybė, prisidengusi dorovės vardu, kišosi į piliečių asmenines laisves. Pavyzdžiui, nė viena iš Vakarų valstybių niekad net nemėgino įvesti prohibicijos įstatymo. Tad Jungtines Amerikos Valstijas pateikti kaip šalį, kurioje vyriausybės vaidmuo valstybės valdyme istoriškai buvo minimalus, reikėtų be galo lakios vaizduotės.

Nepaisant to, nevaržomas Amerikos kapitalizmas *laissez-faire* ekonominės filosofijos ir minimalaus vyriausybės kišimosi į valdymo procesą doktrinų pavidalu sugebėjo save įteisinti dar iki Pirmojo pasaulinio karo. Tokiais įsitikinimais buvo vadovaujamasi

kovojant su progresyviais vėlesnių laikų reformatoriais bei apsaugant XIX amžiuje sukurtas monopolijas ir jų dominavimą, visa tai pateikiant kaip natūralią nevaržomos konkurencijos išdavą. Amerikos *laissez-faire* aukso amžius yra ne daugiau nei istorinis mitas, bet tai, kaip šiais laikais jis yra panaudojamas remiant laisvąją rinką, turi nemažai istorinių precedentų.

Amerikos mite šalies Konstitucija yra amžinų ir universalių principų įkūnijimas. Šioje mitologijoje Jungtinės Valstijos yra matomos ne kaip tam tikras atitinkamomis sąlygomis susiformavęs režimas, kuris kaip ir bet kuris kitas režimas kada nors taip pat turės savo pabaigą, o kaip universalių tiesų įkūnijimas. Tiesų, kurioms ateitis tarsi yra užtikrinta pačios istorijos.

Pastaruosius du dešimtmečius Jungtinėse Valstijose dominuojančioje dešiniųjų jėgų politikoje[3] universalūs konstitucijos principai, Amerikos pretenzija į pavyzdinį modernumą bei laisvosios rinkos institucijos susiliejo į viena. Todėl diegiama laisvoji rinka tapo pateikiama kaip modernumas, išreiškiantis amerikietiškas vertybes bei ryšį su jomis.

Jeigu Amerikos institucijos universalios, o jų pagrindas yra laisvoji rinka, vadinasi, nėra priežasties, kodėl Amerikos laisvoji rinka neturėtų būti globali. Taigi laisvoji rinka suprantama ne kaip turinti savo privalumų ar trūkumų, o tik kaip vienas iš daugelio rinkos ekonomikos organizavimo būdų. Ji suprantama kaip visuotinių žmogaus teisių ir laisvių diktatas.

Dešiniųjų pateikiamame „Amerikietiškame credo" toks siurrealistinis istorijos iškraipymas buvo tyliai įgyvendintas. Dogma, jog laisvoji rinka yra efektyviausia turto kūrimo priemonė, pasaulyje egzistuojančių kapitalizmų nedaug tepaveikė. Sėkmingiausių ir sparčiausiai besivystančių naujųjų ekonomikų modernizavimas visai nereiškė, jog tos šalys priėmė Amerikos pavyzdžio laisvąją rinką ir ėmė ja vadovautis. Priešingai, tai reiškė vyriausybių sistemingai vykdomą aktyvų ir plataus masto dalyvavimą tų šalių ekonominiame gyvenime.

Naujai industrializuotoms valstybėms – Singapūrui, Malaizijai, Taivaniui, Japonijai, o dabar ir Kinijai – laisvosios rinkos diegimas reikštų Jungtinių Valstijų kelio, kuriuo ji atėjo į ankstyvąjį mo-

dernumą, pakartojimą. Šioms Azijos šalims laisvoji rinka iš vėlyvojo modernumo būtų grįžimas į praeitį. Iš tiesų nė viena iš jų Amerikos laisvosios rinkos ir nebandė mėgdžioti ar ją atkartoti, ir nė viena to niekada ir nebandys.

Amerikos propaguojama laisvosios rinkos ideologija, išskyrus iškreiptu ir paradoksaliu būdu pačiose Jungtinėse Valstijose nėra modernizacijos variklis. Tai XVII amžiaus švietėjiško laikotarpio reliktas, labiau priklausantis Johno Locke'o pasauliui nei šiems laikams. Joje skelbiamos universalios žmogaus teisės yra padiktuotos krikščioniško tikėjimo paremtu įsitikinimu, kad amerikietiškos tradicijos ir gyvenimo būdas drauge su šio režimo maža vyriausybe ir privačios nuosavybės teisėmis yra natūralūs gamtos dėsniai. Tačiau toks pamaldus amerikiečių tikėjimas nuo jų pačių slepia tikrąjį ir labai įvairialypį pasaulį, kuriame Jungtinės Valstijos privalo egzistuoti.

Šis archajiškas pasaulio supratimas iš tiesų neatitinka net ir pačios Amerikos gyvenimo tikrovės. Kaip ir daugelis kitų šiuolaikinės Amerikos teiginių, laisvosios rinkos idėjos atspindi kultūrinį palikimą, kuriam būdingas prieštaravimas šiuolaikiniame pasaulyje egzistuojančioms galingiausioms ir išradingiausioms jėgoms.

Būtų klaidinga Amerikos laisvosios rinkos ekonominę filosofiją priimti tik taip, kaip ji yra pateikiama, ir jos poveikį interpretuoti tarsi vis dar egzistuojančią galimybę pasukti Jungtinių Valstijų laikrodį atgal. Iš tikrųjų laisvosios rinkos konstravimas XX amžiaus pabaigos Amerikoje yra gerokai daugiau nei nostalgiški ekskursai praeitin. Tai dabartinio modernumo *tour de force*. Rinkų išlaisvinimas nėra konservatoriškas projektas. Tai ekonominės ir kultūrinės kontrrevoliucijos programa. Jungtinėse Valstijose, kaip ir kitur, atsirandantis fundamentalizmas nėra grįžimas prie tradicijų. Tai modernumo išraiška.

Bendromis korporatyvinės galios ir federalinės valdžios pastangomis Amerikos visuomenės formavimas pagal rinkos reikalavimus šalyje sukūrė ekonominę nelygybę, kokios nebuvo nuo pat trečiojo dešimtmečio ir kuri gerokai didesnė nei bet kurioje kitoje išsivysčiusioje visuomenėje. Tai buvo pasiekta masiniu įkalini-

mo politikos eksperimentu tuo pat metu visuomenės elitui slepiantis aukštomis sienomis atsiribojusiose prabangos salelėse. Dėl to Jungtinių Valstijų visuomenė tapo suskaldyta bene labiau nei visuomenės Lotynų Amerikos šalyse, tokiose kaip Argentina ar Čilė. Socialinės rūpybos politika, orientuota į šeimos vertybes, Amerikoje pavėlavo, nes laisvoji rinka tas vertybes jau spėjo sunaikinti. Tai vyko drauge su natyvizmo žygiais prieš „reliatyvizmą" ir „multikultūralizmą" – du gana neapibrėžtus priešus, kurie daugumos amerikiečių gyvenimuose galėtų nesunkiai būt identifikuojami kaip įprasta kasdienio jų gyvenimo dalis.

Tai nėra Jungtinių Valstijų kultūrinio ar institucinio tęstinumo programa. Ir kaip dalis atviresnių publicistų yra pastebėję, tai kultūrinio pilietinio karo programa, kuri praktikoje reiškė Amerikos ekonominį pranašumą, pokario metais pradėjusio liberalaus kapitalizmo pabaigą.

Kuo šis Amerikos pasvirimas į Dešinę gali baigtis pačioms Jungtinėms Valstijoms, šiuo metu sunku nuspėti. Kaip ir kitose šalyse, laisvoji rinka Amerikoje gali paskatinti atsirasti galingiems socialiniams ir politiniams kontrjudėjimams. Kai visuomenės dauguma gyvena nuolatiniame ekonominiame neužtikrintume, tai visada tampa gera dirva įvairiausio plauko populistams. Bet kartu tokioje netikrumo atmosferoje tolimesnio ekonominio išreguliavimo ir vyriausybės vaidmens mažinimo politikos skelbėjams dažniausiai taip pat ateina galas.

Dešiniųjų demagogų, tokių kaip Newto Gingricho, greitas nustūmimas iš centrinių politinės įtakos pozicijų į nereikšmingus pakraščius, palaiko buvusio reiganisto Davido Stockmano mintį, jog „Reagano revoliucijos nesėkmė parodė, kad JAV rinkėjai norėtų nuosaikios socialinės demokratijos, galinčios juos apsaugoti nuo aštrių kapitalizmo kampų"[4].

Reiganizmo aktyvistai, savo laiku skelbę, jog Jungtinėse Valstijose jie pradeda revoliuciją, kaip dabar aiškėja, ko gero, nė kiek neperdėjo. Dabartinė Naujosios Dešinės politika Amerikoje nėra ir negali būti tapatinama su institucinio tęstinumo ir socialinės sanglaudos politika. Ir ši politika nėra oportunizmas – tai radikalizmas. Jos tikslai reikalauja didžiulio masto socialinės inžinerijos, o

tai jau savaime toli gražu nėra joks reveransas istoriniam paveldui. Šios politikos retorika nesiremia protingumu ar netobulumu, tai iš tikrųjų ne daugiau kaip pompastiška panegirika technologijai, vyriausybės demonizavimas bei karingi pareiškimai, kad visos socialinės blogybės yra problemos, kurias rinkos jėgos yra pajėgios išspręsti.

Devintajame dešimtmetyje Jungtinėse Valstijose, Britanijoje ir keliose kitose šalyse mirusi filosofija vėl buvo atgaivinta tam, kad ja galima būtų racionalizuoti dėl dešiniųjų jėgų diktuojamos politikos visuomenėje vykstantį skilimą. Tai ir buvo posūkis, nuo kurio dešiniųjų tikslai ir strategija ėmė vadovautis ne konservatizmu, o tam tikru paleoliberalizmu.

Pats Ronaldas Reaganas iš tiesų nebuvo joks liberalas ir šalyje įvykusios ekonominės kontrrevoliucijos jis, ko gero, nė neplanavo. Pradžioje reiganizmo politinė ekonomika iš tiesų visai nebuvo orientuota į laisvąją rinką. Veikiau tai buvo kariškių vadovaujamo protekcionistinio keinsizmo atmaina, kurioje mokesčių mažinimas ir karinio potencialo didinimas buvo finansuojami didinant biudžeto deficitą. Daugumai Amerikos pramonės šakų dėl vyriausybės subsidijų ir muitų politikos buvo sudarytos didesnės protekcijos sąlygos. Reagano administracijos vykdyta fiskalinė bei prekybos politika iš tiesų turėjo mažai bendro su griežtai subalansuoto biudžeto ir laisvosios prekybos režimu, kurį Naujosios Dešinės vyriausybės bandė įgyvendinti Britanijoje ir Naujojoje Zelandijoje. Išskyrus mokesčių ir ekonominio išreguliavimo politiką, Reagano prezidentavimo pasekmės dabar daugeliu atveju, ko gero, yra daug reikšmingesnės nei jam būnant valdžioje.

Vienas iš svarbių netiesioginių Reagano prezidentavimo padarinių buvo Jungtinėse Valstijose vis didėjančios ekonominės nelygybės toleravimas visuomenėje. Tai savo ruožtu šalyje leido susiformuoti verslo kultūrai, kurioje socialinių kaštų nepaisymas tapo priimtina norma. Godfrey'is Hodgsonas rašė: „Amerikiečių pajamų stagnacija ir išaugusi turtinė nelygybė iš esmės buvo korporacinio valdymo išdava – tiek tiesiogiai pačiose korporacijose, tiek netiesiogiai finansiniame sektoriuje atsiradus naujoms intelektualioms srovėms. Politinis išreguliavimas vadybininkams atrišo ran-

kas, ir visas politinis klimatas juos skatino vis mažiau dėmesio kreipti į neekonominius klausimus. Korporacinis verslas visuomenei primetė didėjančią ekonominę nelygybę, o konservatorių doktrinos ją racionalizavo ir įtvirtino"[5].

Išreguliuotoje ekonomikoje korporacinių valdininkų teisė priimti ar atleisti iš darbo, didinti ar mažinti kompanijų dydį ar sau pasiskirti akcijų paketus lengvatinėmis kainomis ar solidžias premijas tapo suprantama ne kaip tam tikros kapitalizmo rūšies teikiamos privilegijos, o kaip neatsiejama žmogaus teisė. Amerikos kapitalizmas tapo laisvės išraiška, kurioje Amerikos laisvosios rinkos struktūra susitapatino su žmogaus teisių imperatyvais. Ir kas išdrįs pasmerkti laisvųjų rinkų sukuriamą nelygybę ir socialinį visuomenės skilimą, jei laisvoji rinka yra ne kas kita kaip ekonominė žmogaus teisių ir laisvių išraiška?

Filosofinis tokių teisių pagrindas nėra nei rimtas nei rimtai suręstas. Iš tiesų net nėra jokios teorijos, kurioje nereguliuojamo kapitalizmo teikiamos laisvės būtų prilyginamos universalioms teisėms ar laisvėms. Teisių sąvokos ateina ne iš XVII amžiaus idėjų apie turtą, o iš modernių autonomijos sampratų. Ir jos nėra universalios, nes atspindi tik tas kultūras ir individus, kur asmeninio pasirinkimo teisė yra svarbesnė už socialinę sanglaudą, ekonominės rizikos kontrolę ar bet kurią kitą kolektyvinę naudą.

Tiesą sakant, teisės nėra moralinių ar politinių teorijų ar praktikų pagrindas. Teisės yra ilgalaikio bendrų sąlygų formavimosi išvados ir rezultatas. Jei nėra bendrai priimtų etinio gyvenimo normų, teisės neturi daug įtakos ar reikšmės. Jos yra ne kas kita kaip susitarimai, kurie turi prasmę tik tuomet, kai turi moralinį konsensusą. Esant giliems etiniams nesutarimams, teisės jų išspręsti negali. Priešingai, tokį konfliktą jos gali padaryti pavojingai nebevaldomą.

Bandymai gilius konfliktus spręsti vadovaujantis teisėmis, užuot pabandžius juos sušvelninti politinio kompromiso būdu, yra receptas mažo intensyvumo pilietiniam karui. Amerikoje vykstantis konfliktas dėl abortų legalistinės neginčijamų teisių kultūros dėka aštrėjo tol, kol tai tapo karu, kurio dabar jau nebegalima nei arbitruoti, nei išspręsti. Jungtinėse Valstijose egzistuojanti neribotų teisių kultūra gali tik paspartinti tos šalies svyrimą į nesuvaldomumą.

Šiuolaikinės teisių teorijos yra pakankamai painios, bet tai, kaip jos suregztos, gerai pasitarnauja politiniams tikslams[6]. Jungtinėse Valstijose, kuriose dominuoja neokonservatorių politika, laisvosios rinkos veikla nuo visuomeninio svarstymo ir politinio iššūkio buvo maskuojama autoritetingomis teisių sąvokomis. Teisių ideologija buvo panaudota naujiesiems Amerikos liberalaus kapitalizmo įpėdiniams įteisinti.

Reagano prezidentavimo metais susiformavusioje visuomenės kultūroje laisvosios rinkos imperatyvų, korporacinės Amerikos interesų ir individo laisvių tapo nebeįmanoma atskirti. Ir tokia kultūra nužymėjo gaires ne tik George'ui Bushui, bet ir Billui Clintonui.

Liberalioji era Amerikos vyriausybėje baigėsi 1996 rugpjūtį, kai prezidentas Clintonas pasirašė Socialinės rūpybos aktą. Šiame Akte Federalinė Amerikos valdžia atsisakė daugelio savo įsipareigojimų visuomenės socialinės rūpybos srityje, ir taip vienai iš svarbiausių Roosevelto politikos reformų Clintonas padėjo tašką. Dėl neokonservatorių dominavimo politinėje atmosferoje, ko gero, Clintonas ir negalėjo pasielgti kitaip, ir norėdamas išvengti dar blogesnių dešiniųjų respublikonų politikos padarinių bandė įgyvendinti tik tai, kam jautė turįs rinkėjų paramą.

Freudas tikėjo, jog civilizacija reikalauja kompromiso, kuriuo žmonių savirealizacija galėtų būti mainais iškeičiama į jų saugumą. Politiką jis suprato kaip racionalų su tokiu apsikeitimu susijusios prievartos administravimą. Bet toks Švietimo amžiaus požiūris nelabai tinka XX amžiaus pabaigos Amerikai, kurioje yra nemažai žmonių, tokį saugumą pasiryžusių keisti į jų įsivaizduojamą laimę; labai retai teprisipažįstant, kas į ką iš tiesų čia yra keičiama.

Vienas iš politinio lyderio tikslų yra bandyti nuo visuomenės nuslėpti pasirinkimus, kuriuos ji jau yra padariusi. Clintonui reikėjo sukurti iliuziją, kad visuomenėje, kurioje individo pasirinkimo laisvė yra vienintelė neginčijama vertybė, žmonėms yra įmanoma užtikrinti jiems reikalingą stabilumą. Clintonas tai padarė savo ir Amerikos piliečių saviapgaulės būdu, įsitikinęs, kad teisė ir teisėtvarka gali atstoti socialines institucijas, kurias sugriovė laisvoji rinka. Tarsi politinis šamanas, kuriam jo kultūroje esantys prieštaravimai yra matomi, tačiau kurie nėra nei iki galo suprasti, nei gali

būti kaip nors išspręsti, Billas Clintonas, ko gero, yra postmoderniųjų laikų valstybės valdymo prototipas.

Kaip ir kitos švietėjiškos ideologijos, rinkos utopizmas savo šalininkams įdiegia pasipūtėlišką istorijos ignoravimą. Jie nepavargdami aiškina, kad idėjos turi pasekmes, bet taip ir nepastebi, jog rezultatai iš tikrųjų labai retai yra tokie, kokių yra tikimasi ar laukiama. Vienas iš devintajame dešimtmetyje Jungtinėse Valstijose sukonstruotos laisvosios rinkos padarinių buvo vidutiniojoje klasėje atsiradęs naujasis ekonominis nesaugumas.

Naujasis Amerikos ekonominis nesaugumas

Visgi manyti, jog XX amžiaus pabaigos Amerikos kultūra yra pasitenkinimo kultūra, būtų anachronizmas. Šių dienų Amerikos visuomenė nėra ta, kurioje, tarsi atsiribojus nuo mažumą sudarančios varguomenės, pasiturinti dauguma su tylia ir pašaipia panieka ramiai stebi, kaip varguomenė beviltiškai klampoja skurde. Nesaugumas ir nerimas yra persmelkę didžiąją visuomenės dalį, ir daugeliui saugaus gyvenimo atbraila nūdienos Amerikoje nebuvo tokia susiaurėjusi nuo pat ketvirtojo dešimtmečio.

Reikėtų atkreipti dėmesį, kad Amerikos visuomenę apimantis nerimas nėra ekonominės stagnacijos padarinys. Priešingai. Per pastaruosius penkiolika metų Jungtinių Valstijų ekonomika beveik nesustodama augo. Tolygiai didėjo produktyvumas bei daugėjo sukuriamo turto. Pertvarkytai Amerikos pramonei netgi pavyko vėl atsikovoti dalį rinkų, kurios prieš kiek laiko, atrodė, buvo negrįžtamai prarastos Japonijai. Kaip ir Viktorijos laikų Anglijoje, rinkų išlaisvinimas XX amžiaus pabaigoje Amerikoje sukūrė įspūdingą – ir nepakartojamą – ekonominį bumą.

Nepaisant tokio fenomenalaus šalies ekonominio augimo, daugumos amerikiečių pajamos iš tikrųjų nedidėjo. O tiems nedaugeliui, kuriems jos visgi išaugo, kartu su tuo akivaizdžiai išaugo ir asmeninės ekonominės rizikos faktorius. Daugeliui vidutinio amžiaus amerikiečių nerimą kelia galimi ekonominiai sunkumai, į kuriuos sykį patekę jie baiminasi jau nebesugebėsią iš jų išbristi.

Apie profesiją ar specialybę ne daug kas šiais laikais galvoja kaip apie viso gyvenimo užsiėmimą. Daugelis tiki, ir ne be pagrindo, kad ateityje jų pajamos ir toliau mažės. Tokiomis sąlygomis ramybės ir pasitikėjimo kultūra yra paprasčiausiai neįmanoma.

1993 metais J. K. Galbraithas rašė: „Tai, kas vadinamose kapitalistinėse ekonomikose yra naujo – ir tai yra labai svarbi aplinkybė, – tai daugumos tikėjimas kontroliuojamu patenkinimu. Šitai vykdoma prisidengus gana įtikinamai atrodančiu demokratijos šydu. Tačiau tai nėra visų piliečių demokratija, o tik tų, kurie patenkinti savo ekonomine ir socialine padėtimi eina balsuoti. Šitaip atsiranda vyriausybė, atspindinti ne realią visuomenę ir realias jos reikmes, o tik patenkintą jos dalį, kuri sudaro einančių balsuoti daugumą"[7]. Tai, ko gero, būtų gana taiklus Jungtinių Valstijų visuomenės apibūdinimas Reagano prezidentavimo laikais. Bet dvidešimtojo amžiaus pabaigoje jis jau nebetinka.

Šių dienų Amerika jau nebėra buržuazinė visuomenė. Tai suskaldyta visuomenė, kurioje dauguma yra įsprausta tarp vilties netekusios varguomenės ir jokių pilietinių įsipareigojimų nenorinčios prisiimti aukštuomenės. Nūdienos Jungtinėse Valstijose laisvosios rinkos politinė ekonomika ir buržuazinės civilizacijos moralinė ekonomika išsiskyrė. Ir, ko gero, visiems laikams.

Visuomenės *buržuazėjimo* procesas, apie kurį buvo nemažai prirašyta daugybėje niekuo neišsiskiriančių sociologijos vadovėlių, ne tik sustojo. Jis pasuko atgal. Šiose teorijose buvo teigiama, jog vis labiau integruodamasi darbininkų klasė ilgainiui taps vidutiniąja klase, ir jos rėmėsi daugelio pokario metų Vakarų išsivysčiusių valstybių maždaug vienos generacijos laikotarpio patirtimi. Ir sociologai, ir ekonomistai, ir praktikuojantys visų partijų politikai visuomenės *buržuazėjimą* matė esant ilgalaikę ir nesustabdomą tendenciją, kurios atbulinės eigos niekas net neįsivaizduoja.

Šių dienų vidutiniajai klasei tenka patirti tai, ką XIX amžiuje patyrė proletariatas. Čia nekalbama apie jų pajamas, nes, nepaisant pastaruosius dvidešimt metų šioje srityje buvusios stagnacijos, tiek tada, tiek ir dabar Amerikos vidutiniosios klasės uždarbiai yra gerokai didesni nei darbininkų. Bet vis labiau didėjanti priklausomybė nuo vis mažiau užtikrintų darbų vidutiniajai klasei

šiais laikais sukuria panašias sąlygas, kokias XIX amžiuje patyrė Europos proletariatas. Socialinei rūpybai ir profesinių sąjungų įtakai mažėjant, dabartinės vidutiniosios klasės ekonominė situacija darosi panaši į tų laikų darbininkijos padėtį.

Kitas endeminis pavojus yra šeimos irimas. Kartu su mutuojančiu XX amžiaus pabaigos Amerikos kapitalizmu išaugęs ekonominės rizikos faktorius atsirado visuomenėje, kurioje šeimos institucija yra gerokai silpnesnė nei daugelyje kitų valstybių. Pavyzdžiui, 1987 metų statika rodo, kad amerikiečių vedybinio gyvenimo vidurkis yra tik septyneri metai[8].

Ar daug Jungtinėse Valstijose šeimų, kurios pietums ar vakarienei susirenka prie bendro stalo? Ar daug vaikų gyvena tuose pačiuose rajonuose ar netgi tuose pačiuose miestuose kaip ir jų tėvai? Ar amerikiečiai, netekę darbo, gali tikėtis pagalbos iš savo artimųjų, panašiai kaip, tarkim, ispanai ar italai Europoje? Amerikiečių šeimos yra labiau išklibusios nei bet kurioje Europos šalių, tarp jų ir Rusijoje, kur daugiau nei septyniasdešimt metų trukęs komunistinis režimas taip ir nesugebėjo sutraukyti šeimyninių ir giminystės ryšių.

Viena iš svarbių šeimos irimo priežasčių Jungtinėse Valstijose yra nepaprastai didelis darbo jėgos mobilumas. Išreguliuota Amerikos darbo rinka žmones verčia po šalį judėti nepalyginti daugiau nei Europoje. Jungtinėje Karalystėje, kurioje gyventojų sėslumas yra mažesnis nei kitose Europos šalyse, tikimybė darbuotojui būti perkeltam į kitą šalies dalį yra dvidešimt penkis kartus mažesnė negu Jungtinėse Valstijose[9]. Per pastaruosius dvidešimt metų JAV susiformavusiomis ekonominėmis sąlygomis, kuriomis normaliam šeimos pragyvenimui yra reikalingos dviejų žmonių pajamos, didelis darbo jėgos mobilumas žmones paprasčiausiai išskiria. Bet tai tik vienas iš būdų, kuriais rekonstruota laisvosios rinkos ekonomika veikia tradicines institucijas. Individo prieraišumui prie vienos vietos silpstant, drauge silpsta ir visos bendruomenės stabilumas.

Nepaisant smarkiai išaugusių nereguliuojamos laisvosios rinkos darbuotojams keliamų reikalavimų ir dėl to padidėjusių psichologinių bei socialinių kaštų šeimai ir bendruomenei, atrodančią geresnę nedarbo statistiką Jungtinėse Valstijose yra nesunku

pervertinti. Remiantis šioje srityje daryto tyrimo duomenimis, bedarbių JAV yra apie trylika su puse milijono. Tai yra beveik 10 procentų visų dirbančiųjų. Į šį skaičių įeina keturi su puse milijono norinčių, bet negalinčių rasti viso etato darbų ir todėl dirbančių nepilną darbo dieną, bei tie, kuriems dvylikos mėnesių laikotarpiu nepavyko surasti jokio darbo. JAV Darbo biuro duomenimis, apie 12,2 milijono žmonių šalyje dirba kontrakto pagrindu dirbančių darbuotojų pagalbininkais[10].

Vienas žinomų Britanijos ekonomistų yra pasakęs: „Atviras nedarbas Jungtinėse Valstijose, be abejo, yra mažesnis. Bet susumavus visas nedarbo formas, tarp Europos ir Amerikos iš tiesų beveik nėra skirtumo: 1988–1994 metais 25–55 metų amžiaus grupėje bedarbių vyrų skaičius Prancūzijoje sudarė 11 procentų, Didžiojoje Britanijoje – 13, Amerikoje – 14 ir Vokietijoje – 15 procentų[11].

Be to, naujų darbo vietų skaičius Jungtinėse Valstijose galėjo didėti ir dėl žemo produktyvumo, kuris yra beveik dvigubai mažesnis nei Europoje. Turint tai omenyje, nesunku paaiškinti ir beveik dvigubai daugiau produkto vienetui pagaminti Jungtinėse Valstijose reikalingų darbo vietų atsiradimą.

Galiausiai kalbant apie darbo statistiką Amerikoje negalima nepaminėti ir žmonių, esančių kalėjime. Ir jei Amerikos teisėtvarkos sistema būtų panaši į esamą bet kurioje Vakarų Europos šalyje, darbo ieškančiųjų gretas papildytų dar per milijoną žmonių. Norintiems Amerikos darbo rinkos modelį eksportuoti į Europą, net neatėjo į galvą palyginti ir pamatyti, jog ir darbo jėgos mobilumo, ir įkalinimo prasme JAV gerokai skiriasi nuo, tarkim, Vokietijos ar Britanijos, kur, statistikos duomenimis, įkalinti yra vienas iš tūkstančio piliečių. Tuo tarpu Jungtinėse Valstijose šis skaičius artėja prie vieno iš šimto. Visa tai susumavus, JAV pranašumas sukuriant darbo vietas neatrodo toks įspūdingas, ko gero, netgi iliuzinis.

Naujasis visuomenės daugumos nesaugumas Amerikoje formavosi tam tikromis sąlygomis, kurias komentuodamas Luttwakas rašė:

> Dabartiniu metu nepalyginti spartesni ištisų industrijų pakilimai ir žlugimai, nepaprastai greitai vykstantys kompanijų didinimai, mažinimai, susijungimai, atsiskyrimai ir

> įvairūs restruktūrizavimai, galbūt išskyrus valdančiąją viršūnėlę, visiems kitiems darbuotojams darbo vietos užtikrintumo prasme nesuteikia jokių garantijų. Tokio pobūdžio neužtikrintumas yra paveikęs praktiškai visą dirbančią vidutiniąją klasę. Neturint Europos pavyzdžio darbo apsaugos teisės ir ilgalaikių socialinės rūpybos išmokų, nykstant šeimos institucijai, kuria daugelyje kitų visuomenių yra pasikliaujama sunkiems laikams atėjus, bei neturint santaupų, kurias paprastai turi vidutiniosios klasės atstovai kitose išsivysčiusiose šalyse, daugumos amerikiečių ekonominis saugumas yra tiesiogiai susijęs su darbo vieta. Kai ji negarantuota, visuomenėje neišvengiamai atsiranda skaudus ir nuolankus nesaugumas[12].

Laisvosios rinkos poveikis šeimai rimtai silpnina vieną iš svarbių socialinių institucijų, kuri padeda atsinaujinti liberalaus kapitalizmo civilizacijai. O jos poveikis visuomenės pajamų perskirstymui kelia rimtą grėsmę pačiai socialinės lygybės idėjai, kuri nuo pat Tocqueville'o laikų buvo laikoma vienu iš pagrindinių Jungtinių Amerikos Valstijų laimėjimų.

Auganti nelygybė ir JAV visuomenės dauguma

Mažėjančios pajamos labiausiai atsiliepia dirbančiai amerikiečių daugumai. Tarp visų išsivysčiusių šalių Jungtinių Valstijų visuomenė yra vienintelė, kurioje, nepaisant per pastaruosius dvidešimt metų nuolat didėjusio produktyvumo, aštuonių iš dešimties amerikiečių realios pajamos stagnavo ar netgi sumažėjo. Tokia didėjanti ekonominė nelygybė istoriškai neturi precedento ir nežinoma jokioje kitoje šalyje, net Britanijoje ar Naujojoje Zelandijoje, kur laisvosios rinkos politika sistemingai buvo diegiama nuo devintojo dešimtmečio. To nebuvo ir laisvojoje rinkoje, egzistavusioje XIX amžiuje Anglijoje ir Jungtinėse Valstijose.

Turint omenyje infliacijos lygį laikotarpiu nuo 1973 iki 1995 metų, 80-ties procentų amerikiečių realios pajamos nuo 315 dole-

rių per savaitę sumažėjo iki 258, arba beveik 18 procentų. Tuo pat metu korporacijų ir kompanijų vadovų pajamos išaugo 19 procentų ir, atskaičius mokesčius, jų atlyginimai padidėjo dviem trečdaliais[13]. Luttwakas pažymi, kad, remiantis tokiais statistiniais duomenimis, 1 procentą sudarančių turtingiausių JAV šeimų turtas 1983 metais sudarė 31 procentą visų Amerikos piliečių turto. 1989-aisiais šis skaičius jau padidėjo iki 36 procentų[14].

Savo gana nuodugniai atliktoje reiganizmo poveikių Amerikos visuomenei studijoje Kevinas Phillipsas rašo:

> 1987 metais JAV Kongreso biudžeto departamento ekonomistai, rengdamiesi reorganizuoti mokesčių sistemą, atliko skaičiavimus, kuriuose visi valstybės surenkami mokesčiai, tai yra asmeninių pajamų, socialinio draudimo, kompanijų pajamų bei muitų mokesčiai, buvo sudėti kartu, kad būtų matyti, kokį poveikį nuo 1977 metų mokesčiai turėjo įvairiems visuomenės sluoksniams. Paaiškėjo, jog šeimoms, esančioms žemiau turtingiausiojo visuomenės dešimtadalio, neproporcingai padidėjo socialinės rūpybos bei akcizų kaštai. Asmens pajamų mokesčio mažinimas to nebeatsvėrė, taigi jų mokesčiai iš tikrųjų išaugo. Tuo tarpu turtingiausių šeimų mokesčiai iš esmės sumažėjo, daugiausia dėl gerokai sumažintų mokesčių ne iš atlyginimo uždirbamam turtui (bankuose laikomo kapitalo prieaugis per palūkanas, dividendai, rentos ir panašiai).

Phillipsas daro išvadą: „Šie pokyčiai pakankamai neblogai paaiškina tiek išaugusį vartojimą, tiek ir didėjančią pajamų nelygybę. Ir tokia mokesčių politika buvo labiausiai palanki 5 procentams Amerikos turtingųjų, ypač viršutinį 1 procentą sudarantiems patiems turtingiausiems"[15].

Visus šiuos duomenis bei poveikį glaustai ir įtikinamai reziumavo Godfrey'is Hodgsonas:

> 1973–1993 metais... 60 procentų sudarančių žemutinių amerikiečių pajamų dalis nuo 34,9 procento sumažėjo iki

> 31,7, tai yra 3,2 procento. Trys ar pusketvirto procento tarsi atrodytų ne tiek ir daug. Tačiau 3 procentai visų Jungtinių Valstijų nacionalinių pajamų sudaro apie 200 milijardų dolerių, kuriuos trys penktadaliai amerikiečių prarado ir kurie dabar atiteko penktadalį sudarantiems šalies turtingiausiems... Nuo aštuntojo dešimtmečio pabaigos Amerikos ekonomika gerokai išaugo. Tačiau per šį laikotarpį vidutinių amerikiečių uždarbiai praktiškai nedidėjo ir tik devintojo dešimtmečio pabaigoje jie vėl pasiekė 1973 metų lygį[16].

Daugumos atlyginimų sąstingis Amerikos „nugalėtojas pasiima viską" tipo kapitalizme[17] toli gražu nėra neišvengiamas naujųjų technologijų šalutinis produktas. Palyginti su kitomis ne mažiau technologiškai išsivysčiusiomis šalimis, akivaizdu, jog ši tendencija yra tam tikros politikos rezultatas. Remiantis gana patikimais tokio pobūdžio tyrimų duomenimis, aukštųjų valdininkų uždarbis JAV kompanijose buvo 150 kartų didesnis už vidutinio amerikiečio uždarbį. Tuo tarpu Japonijoje šis skaičius yra 16, o Vokietijoje – 21[18].

Turtinės nelygybės didėjimas Jungtinėse Valstijose yra ne kokių nors bendrųjų, visose išsivysčiusiose šalyse susiklosčiusių sąlygų, o konkrečios politikos rezultatas. Mokesčių mažinimas turėjo tiesioginį poveikį, tačiau pajamų lygiui bei turto perskirstymui ne mažiau įtakos turėjo ir fiskalinė politika. Michaelis Lindas ta tema rašo: „Kaip nė vienoje kitoje Pirmojo pasaulio demokratijoje, ne mokesčiai, o valstybės įsiskolinimas Jungtinėse Valstijose nuo Reagano laikų tapo matomas kaip vienas svarbiausių ir daugiau ar mažiau pastovių taikos meto valstybės išlaidų finansavimo metodu[19]. Tokia skolinimosi politika dar labiau iškreipė balansą tarp gyvenančių iš atlyginimo ir tų, kurių pajamos gaunamos iš jų turimo turto, pastarųjų naudai.

Tokia turto paskirstymo politika Jungtines Valstijas labiau priartino prie Filipinų ar Brazilijos nei prie bet kurios iš didžiųjų pasaulio ekonomikų. Netgi postkomunistinėje Rusijoje tokia nelygybė, ko gero, yra mažesnė[20].

Žymus Amerikos bankininkas ir finansų srities apžvalgininkas Felixas Rohatynas šį Amerikoje vykstantį procesą įvardino šitaip: „Tai, kas vyksta, yra didelio masto turto perėjimas iš mažiau kvalifikuotos vidutiniosios klasės į kapitalo ir kitokių finansinių aktyvų šeimininkų ir naujai atsiradusios technologinės aristokratijos rankas, kai kompensacijos lygį dažniausiai nulemia akcijų kainos"[21]. Šių dienų Amerikoje iš atlyginimo gyvenančiųjų interesus išstūmė interesai gyvenančiųjų iš akcijų. Ar žmonės, kurie rinko, o vėliau dar kartą perrinko Ronaldą Reaganą suprato, kad dėl jo mokesčių ir fiskalinės politikos Jungtinės Valstijos ilgainiui taps Lotynų Amerikos pavyzdžio *rentininkų* režimu?

Nūdienos Jungtinės Valstijos nėra ta postistorinė visuomenė, apie kurią kalba Francisas Fukuyama. Iš tiesų tai yra visuomenė, žengianti į labai nelengvą savo istorijos periodą, kuriame senosios rasinės ir klasinės priešpriešos ir toliau aštrės, pasireikšdamos būdais, kuriuos sunku numatyti.

Didysis įkalinimas Amerikoje

Nusikalstamumo lygis Amerikoje visada buvo aukštesnis nei daugelyje Europos šalių, ir savaime tai lyg nieko naujo. Nauja yra tai, kad įkalinimas Jungtinėse Valstijose tapo naudojamas kaip surogatinė dėl nereguliuojamos rinkos poveikio gerokai susilpnėjusių ar apskritai žlugusių bendruomenių kontrolės priemonė. Tuo tarpu pasiturinčiųjų amerikiečių dalis iš įprastųjų bendruomenių vis labiau traukiasi į atskiras ir uždaras privačias bendruomenes. Maždaug 28 milijonai amerikiečių, arba daugiau nei 10 procentų visų šalies gyventojų, šių dienų Amerikoje gyvena privačių saugumo tarnybų saugomuose namuose ar gyvenamuosiuose kompleksuose[22].

1994 metų pabaigoje Jungtinėse Valstijose vienaip ar kitaip teisinės sistemos suvaržytų buvo kiek daugiau nei 5 milijonai amerikiečių. JAV Teisingumo departamento duomenimis, apie pusantro milijono žmonių buvo įkalinta federaliniuose ar vietiniuose valstijų kalėjimuose. Tai reiškia, kad vienas iš 193 suaugusių JAV pilie-

čių, arba 373 iš 100 000 gyventojų, buvo už grotų. Iki Reaganui tampant prezidentu 1980 metais, kiekvienam 100 000 gyventojų teko 103 kaliniai. Taip pat trys su puse milijono amerikiečių buvo nuteisti lygtinai ar sąlyginai paleisti į laisvę[23].

Įkalintųjų skaičius Jungtinėse Valstijose yra keturis kartus didesnis nei kaimyninėje Kanadoje, penkiskart didesnis nei Britanijoje ir net keturiolika kartų didesnis nei Japonijoje. Ir tik postkomunistinėje Rusijoje proporcingai gyventojų skaičiui nuteistųjų yra dar daugiau[24]. Vien Kalifornijoje už grotų yra apie 150 000 žmonių. Tai yra aštuonis kartus daugiau nei septintajame XX amžiaus dešimtmetyje ir daugiau nei įkalintųjų Britanijoje ir Vokietijoje drauge paėmus[25].

1997 metų pradžioje vienas iš beveik penkiasdešimties suaugusių amerikiečių vyrų buvo kalėjime, ir vienas iš dvidešimties buvo nuteistas lygtinai. Tai dešimt kartų daugiau nei Europoje[26].

Įkalintųjų skaičius tarp įvairių Amerikos gyventojų sluoksnių gerokai skiriasi. 1995 metais kalėjime pabuvojo apie 7 procentai Amerikos juodaodžių gyventojų[27]. Tikimybė jiems atsidurti už grotų yra septynis kartus didesnė nei baltiesiems. Vienas iš septynių juodaodžių Amerikos vyrų yra pabuvojęs kalėjime. 1992 metais daugiau nei 40 procentų 18–35 metų amžiaus Kolumbijos apygardoje gyvenančių juodaodžių sėdėjo kalėjime, buvo lygtinai nuteisti, laukiantys teismo ar slapstėsi nuo teisėtvarkos[28].

Šie skaičiai rodo, jog rasinė ir klasinė nelygybė Jungtinėse Valstijose yra susijusios, panašiai kaip kai kuriose Lotynų Amerikos šalyse[29]. Tai patvirtina Michaelio Lindo pateikiama Amerikos brazilizacijos prielaida: „Vienas didžiųjų XXI amžiuje Jungtinių Valstijų visuomenės tykančių pavojų yra ne balkanizacija, o tai, ką galima būtų pavadinti brazilizacija. Sakydamas brazilizacija, turiu omenyje ne kultūrinį atskirtumą rasiniu pagrindu, o rasinį atskirtumą klasiniu požiūriu“[30].

Nepaprastai didelio įkalintų Amerikos juodaodžių skaičiaus padarinių postringaujantys apie šeimynines vertybes tarsi linkę nepastebėti. Viena iš pagrindinių didėjančio vienišų motinų skaičiaus priežasčių yra ta, kad jų vyrai sėdi kalėjime. Tad kokiu būdu Amerikos miestuose gali būti atgaivinta šeima, jei daugybė vyrų nemažą savo gyvenimo dalį praleidžia už grotų?

Iš dalies dėl to, be abejonės, galima kaltinti ir puritonišką Amerikos „karą narkotikams". Iš visų Amerikoje nuteistųjų beveik 400 000 yra nuteisti už narkotikus. Dauguma iš jų – juodaodžiai. Tuo tarpu narkotikų vartojimas Jungtinėse Valstijose yra dar labiau paplitęs ir mažiau suvaldomas nei bet kurioje kitoje išsivysčiusioje šalyje. Tarp masinio įkalinimo, šeimos nepatvarumo, karo su narkotikais ir rasinės nesantaikos yra daugybė tarpusavyje susipynusių giluminių sąsajų, kurias išpainioti jau gali būti per vėlu[31].

Etninio ir ekonominio Jungtinių Valstijų visuomenės susiskaldymo ir joje vyraujančių antagonizmų nėra jokioje kitoje Pirmojo pasaulio valstybėje. Laisvoji rinka Amerikos kapitalizmą privertė mutuoti, dėl to dabartinės Jungtinės Valstijos labiau supanašėjo su kai kuriais oligarchiniais režimais Lotynų Amerikoje, nei liberalaus kapitalizmo civilizacija Europoje ar tam tikrais laikotarpiais buvusia ir pačiose Jungtinėse Valstijose.

Įkalintųjų skaičius JAV lygiagrečiai atspindi ir smurtinių nusikaltimų skaičių. Pavyzdžiui, kalbant apie žmogžudystes ir ginkluotus nusikaltimus 1993 metais, 100 000 gyventojų teko 12,4 žmogžudystės. Europoje šis skaičius buvo 1,6, o Japonijoje – 0,9[32]. 1994 metais iš 100 000 japonų smurtine mirtimi mirė 0,98 žmogaus. Tuo tarpu Amerikoje šis skaičius buvo 9,3. Atitinkamai išprievartavimų skaičius 100 000 gyventojų Japonijoje buvo 1,5 palyginti su 42,8 JAV, apiplėšimų – 1,75, Jungtinėse Valstijose – 255,8[33].

Išskyrus žmogžudystes, kitų smurtinių nusikaltimų postkomunistinėje Rusijoje yra mažiau nei Amerikoje. 1993 metų statistika byloja, kad palyginus atitinkamų nusikaltimų skaičių 100 000 gyventojų, Rusijoje buvo įvykdyti 124 apiplėšimai, 27 užpuolimai ir 9,7 išprievartavimo. Tuo tarpu Amerikoje šie skaičiai atitinkamai buvo 264, 442 ir 43[34]. Tenka pasakyti, kad butų vagysčių skaičius Britanijoje pastaruoju metų pranoko Ameriką, tačiau kitų nusikaltimų Amerikoje yra padaroma gerokai daugiau nei bet kurioje kitoje išsivysčiusioje šalyje.

Beveik trečdalis visų industriniame pasaulyje atsitinkančių vaikų žmogžudysčių nutinka JAV. Tyčinių nužudymų, su šaunamaisiais ginklais susijusių mirčių bei savižudybių skaičius tarp vaikų

ir paauglių iš dvidešimt šešių turtingiausių pasaulio valstybių Jungtinėse Valstijose yra pats didžiausias[35].

Iš dalies tai paaiškinama Amerikoje egzistuojančia ginklų kultūra. Iš dalies tuo, jog dėl ekonominių sunkumų dažniau nei kitose šalyse Amerikoje vaikai yra paliekami be priežiūros. 1987 metais kūdikių mirtingumas Rytų Harleme ir Vašingtone buvo bemaž toks pat kaip ir Malaizijoje, Jugoslavijoje ir buvusioje Tarybų Sąjungoje[36]. Statistiškai 1995 metais Šanchajuje gimęs kūdikis turėjo daugiau šansų išgyventi pirmuosius savo gyvenimo metus, kaip ir išmokti skaityti bei savo gyvenimą nugyventi dvejais metais ilgiau (iki 76-erių) už kūdikį, gimusį Niujorke[37].

Dideli nusikalstamumo ir įkalinimo skaičiai Jungtinėse Valstijose eina drauge su nepaprastai dideliu toje šalyje bylinėjimusi ir teisininkų skaičiumi. Mažiausiai trečdalis visų pasaulyje praktikuojančių teisininkų yra Jungtinėse Amerikos Valstijose. 1991 metais čia buvo apie 700 000 teisininkų. Ir spėjama, kad iki amžiaus pabaigos jų dar padaugės ir bus apie 850 000. Dabartiniu metu 100 000 Jungtinių Valstijų gyventojų tenka virš 300 teisininkų. Tuo tarpų Britanijoje jų yra šiek tiek daugiau nei 100, Vokietijoje kiek mažiau nei 100, o Japonijoje – 12[38]. Bendra Amerikos teismuose nagrinėjamų civilinių ieškinių suma 1987 metais sudarė beveik 2,5 procento Jungtinių Valstijų BVP. Japonijoje tais pačiais metais ši suma sudarė 0,3 procento nuo BVP. Tai yra beveik aštuonis kartus mažiau[39].

Visi šie įkalinimo, smurtinio nusikalstamumo bei bylinėjimosi skaičiai atspindi visuomenę, kurioje teisinė sistema yra beveik vienintelė funkcionuojanti socialinė institucija, o kalėjimai – viena iš nedaugelio likusių socialinės kontrolės priemonių.

Už aukštų sienų bei elektroninių saugumo priemonių nuo visuomenėje esančių pavojų besislepiančios privačios pasiturinčiųjų bendrijos yra tarsi veidrodinis Amerikos kalėjimų atvaizdas. Ir jos yra sugriuvusių visuomenės institucijų – tokių kaip šeima, bendruomenė ar net korporacinis verslas – simboliai. Tai yra viso to, kas ankstesnei visuomenei ir leido funkcionuoti. Techniškai modernių kalėjimų, atsiskyrusių privačių bendruomenių ir virtualių korporacijų derinys, ko gero, taps XXI amžiaus Amerikos emblema.

Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje laisvoji rinka Amerikoje tapo varikliu, šalį atvedusiu į iškreiptą modernumą. Ir šių dienų Amerikos pranašai nėra Jeffersonas ar Madisonas. Juo labiau ne Burke. Tai Jerremy'is Benthamas, XIX amžiaus britų švietėjas mąstytojas, svajojęs apie hipermodernią, idealaus kalėjimo pavyzdžiu sukonstruotą visuomenę.

Kodėl istorija nesibaigė

Šiais laikais, kaip, beje, ir praeityje, Amerikoje vyrauja įsitikinimas, jog Jungtinės Valstijos yra unikali nauja šalis. Tačiau labai retai tėra suprantama, kas būtent joje yra unikalaus ar naujo.

Su didžiuliu atkaklumu JAV save pateikia kaip modernaus pasaulio viziją. Tuo tarpu modernizacija Rytų Azijoje vyksta ne mažiau aktyviai ar sėkmingai, tačiau Amerikos modernumo modelis ten nėra priimamas ir geriausiu atveju tiesiog ignoruojamas. Jungtinės Valstijos save laiko „vakarietiškos civilizacijos" modeliu, nors panašumų su kitomis „Vakarų" visuomenėmis jose lieka vis mažiau.

Daugelis rimtų pastarojo meto svarstymų apie vėlyvosios modernybės pasaulį ir Jungtinių Valstijų jame užimamą vietą iš tiesų net neapibrėžia aiškių ir realių kontūrų to pasaulio, kuriame JAV dabar turi naviguoti. Tai gerai atsispindi Franciso Fukuyama'os pateikiamoje vizijoje apie istorijos pabaigą ir Samuelio Huntingtono tezėse apie civilizacijų priešpriešą. Abu šie požiūriai yra pakankamai amerikocentriški, pateikiantys pasaulio suvokimą, kuris daugumai azijiečių ir europiečių būtų nedaug teatpažįstamas. Fukuyama'os teiginius, kad „demokratinis kapitalizmas" yra „galutinė visuomenės organizavimo forma", kurio globalus paplitimas reiškia „Vakarų idėjų triumfą"[40], paneigė įvykiai, kuriuos daugelis jo kritikų Europoje ir Azijoje buvo ir nuspėję. Konfrontacijai tarp dviejų švietėjiškų ideologijų pasibaigus, pasaulis tiesiog sugrįžo į klasikinę savo raidos vagą[41].

Fukuyama'os teiginys apie istorijos pabaigą atsirado dėl to, kad didelio masto istorinius konfliktus jis modeliuoja vadovauda-

masis XX amžiuje buvusiomis ideologinėmis priešpriešomis. Bet tai tik lengvabūdiškas ir neapgalvotas apibendrinimas, kuris remiasi tik viena palyginti trumpa istorijos atkarpa. Geriausiu atveju, socialinių ir karinių konfliktų pagrindu politinė ideologija buvo 1789–1989 metų laikotarpiu, tai yra nuo Prancūzijos revoliucijos iki Tarybų Sąjungos griūties. Šiuo laikotarpiu vyko karai, kurie bent jau buvo pateisinami kaip konfliktai, kilę dėl Švietimo amžiaus Europoje pagimdytų politinių religijų. Tačiau kiek platesnės istorinės perspektyvos prasme ideologinio antagonizmo pagrindu kylančių karų pasaulyje nebuvo daug.

Beveik per visą žmonijos istoriją karai kildavo dėl teritorinių ar dinastinių konfliktų, religinių ar etninių nesantaikų ir dėl skirtingų suverenių valstybių ekonominių interesų. Netgi minimu laikotarpiu nuo 1789 iki 1989 metų daugelio konfliktų, pavyzdžiui, tarp turkų ir armėnų XIX amžiuje, katalikų ir protestantų trečiojo dešimtmečio Airijoje, graikų ir turkų konflikto Kipre septintajame dešimtmetyje ir daugelio kitų per paskutinius trisdešimt metų vykusių konfliktų priežastys su ideologija neturi nieko bendro. Jos visos buvo religinio, teritorinio, etninio ar ekonominio pobūdžio.

Ir tik Šaltojo karo metais, tai yra kiek daugiau nei keturis dešimtmečius, karinių konfliktų priežastys dažniausiai buvo ideologinės. Bet šiam laikotarpiui praėjus, ideologija, kaip karo priežastis, neteko reikšmės. Bet tai reiškė tik tai, kad į pasaulį sugrįžo senosios karinių konfliktų priežastys. Kaip iki Šaltojo karo, taip ir po jo, pagrindinės karų priežastys tebėra teritorinės, etninės ar religinės nesantaikos ir konfliktai.

Teigimas, jog konfliktui tarp efemeriškų švietėjiškų ideologijų pasibaigus, baigsis ir istorija, rodo tam tikrą ribotumą, kurį net sunku įvertinti. Ir tai, kad XX amžiaus pabaigoje tokie absurdiškai spekuliatyvūs požiūriai galėjo būti įtikinami, gana gerai atspindi šių dienų pasaulyje esančio intelektualinio ir politinio gyvenimo lygį.

Modernizaciją Fukuyama sutapatina su vesternizacija. Istoriniai įvykiai, kuriais bene labiausiai remiasi jo išpuikęs triumfalizmas, – Tarybų Sąjungos griuvimas, buvo *vakarietiško* projekto –

marksistinio ekonomikos modernizavimo, besiremiančio centralizuota ekonominio planavimo sistema, – žlugimas. Bet tai visai nereiškia, kad Rusija dabar persiims kita vakarietiška modernizacijos ideologija – neoliberalų skelbiama privatizacija ir laisvąja rinka.

Rinkos reformos, vykstančios Kinijoje, taip pat nereiškia Vakarų modelio ar vakarietiškų vertybių toje šalyje kopijavimo. Visuose savo vystymosi etapuose Kinijos kapitalizmas buvo ir bus specifiškai kiniškas, ir Vakarų patarimų ar jų pavyzdžių, jei apskritai į juos bus atsižvelgiama, bus paisoma tikrai labai mažai. Tam, kad šalis būtų išvesta iš maoizmo sukurtų ekonominių ir politinių sąlygų, rinkos reformos Kinijoje buvo neišvengiamos. Bet Kinijoje, kaip ir daugelyje kitų šalių, ekonomikos modernizavimas nereiškė tų šalių visuomenių ar vyriausybių suvakarėjimo. Priešingai. Tai reiškė naujų vietinių kapitalizmo formų tose šalyse atsiradimą ir Vakarų joms turimos įtakos menkėjimą.

Fukuyama'os pateikiama naujosios pasaulio istorijos interpretacija gali būti suprantama tik tuomet ir tik tiems, kurie įsitikinę, kad pasaulis yra toks, kokios yra JAV, ir kad Jungtinės Valstijos ir yra ta „postistorinė" visuomenė, kurioje tradicinės konfliktų priežastys tarsi nebeegzistuoja. Nenuostabu, kad tokio pobūdžio pareiškimai Europoje ir Azijoje yra priimami su didele doze skepticizmo ir priešiškumo.

Bet stebintiems Jungtines Amerikos Valstijas iš šalies, kaip, beje, ir daugeliui pačių amerikiečių, yra akivaizdu, kad istorinės socialinių ir politinių konfliktų priežastys – rasinės, etninės ar religinės priešpriešos – XX amžiaus pabaigoje Amerikoje ne tik neišnyko, jų yra apstu ir jos klesti.

„Civilizacijų susidūrimas" prieš „Vakarų" išnykimą

Samuelio Huntingtono tezėse apie civilizacijų susidūrimą[42] pripažįstama, jog modernizacija ir vesternizacija šiais laikais turi tendenciją ne susilieti, o kaip tik išsiskirti.

Huntingtono nuomone, po Šaltojo karo pasaulyje esamų ir būsimų konfliktų priežastys yra ne tiek skirtingi valstybių intere-

sai, kiek civilizacijų skirtumai. Jis rašo: „Tarp supervalstybių buvusią konfrontaciją pakeitė civilizacijų priešprieša. Ir šiame po Šaltojo karo esančiame pasaulyje labiausiai paplitusios, svarbiausios bei pavojingiausios konfliktų priežastys bus ne susirėmimai tarp socialinių klasių, tarp turčių ir vargšų ar kokių kitų ekonominių grupių, o tarp žmonių, priklausančių skirtingoms kultūroms... Ir tarp tokių kultūrinių konfliktų pavojingiausi yra konfliktai tarp civilizacijų"[43]. Huntingtonas yra teisus teigdamas, kad Šaltojo karo pabaiga reiškė, jog tarptautinių konfliktų priežastimis nebebus pasaulietinės ideologijos. Tad jis daro išvadą, kad ateityje pagrindinė karų priežastis bus „konfliktai, kylantys tarp civilizacijų".

Tačiau toks Huntingtono teiginys kelia daug abejonių ir keblumų. Pradedant tuo, jog tokių, jo nuomone, šių dienų pasaulyje egzistuojančių „civilizacijų" iš tiesų nėra lengva kaip nors aiškiai apibrėžti. Pavyzdžiui, nelengva suprasti, kokį vaidmenį, jo nuomone, šiame kontekste vaidina Lotynų Amerika. Gal kiek padvejodamas, žydus jis priskiria „Vakarams", tuo tarpu šiandieninė Graikija, pasak jo, „Vakarų civilizacijai" nepriklauso. Apie senąją, gana plačiai žinomą ir savo raštiją turinčią Tibeto civilizaciją jis apskritai nutyli, ko gero, dėl to, kad šiandieninėje Kinijoje ji neturi ateities. Visoms tokioms jo išvadoms iš tiesų būtų sunku surasti kokį nors principinį pagrindą.

Tačiau yra ir daugiau panašių, ir ne mažiau keistų ar ginčytinų kategorizacijų. Gana neaiški yra ir pati Huntingtono sistematika, apibrėžianti, kas yra civilizacija. Atrodytų, jis tiki, kad nūdienos pasaulyje egzistuoja tarp šešių ir devynių civilizacijų – Sinic (Kinų), Japonų, Hindu, Islamo, Vakarų, Lotynų Amerikos, Budistų, Ortodoksų ir Afrikos.

Huntingtonas nėra tikras, ar kai kurios iš šių kultūrų turi pakankamai pagrindo vadintis civilizacija. Iš esmės ir patys vertinimo kriterijai, kuriais vadovaujantis yra patenkama į šį garbingą klubą, nėra labai aiškūs. Apskritai kriterijai, kuriais jis vadovaujasi, atspindi tipiškai amerikietišką multikultūralizmo maniją: žmonės ar kultūra yra civilizacija, jei yra politiškai aktyvi kaip kuri nors Amerikos mažuma. Kitaip jos nepaisoma.

Tačiau net ir tokią sistematiką priėmus, Huntingtono teiginiai, kad karai šiais laikais yra „civilizacinių grupių" konfliktai, neatitinka to, kas vyksta iš tikrųjų. Daugybė žmonių, žuvusių Irano ir Irako kare, žuvo konflikte, vykusiame toje pačioje „civilizacijoje". Tutsi ir Hutu genčių ar Pol Poto laikais Kambodžoje genocidas taip pat buvo „intracivilizaciniai" konfliktai. Į tai Huntingtonas, ko gero, atsakytų, kad šie konfliktai buvo lokalaus pobūdžio, tuo tarpu jo turimi omenyje civilizacijų konfliktai yra globalūs.

Bet net ir Pirmasis pasaulinis karas iš esmės nesunkiai gali būti apibūdintas kaip Europos pilietinis karas. Korėjos ir Vietnamo karai taip pat nebuvo konfliktai tarp civilizacijų. Tai buvo strateginiai konfliktai tarp valstybių, bandančių įgyvendinti skirtingas „vakarietiškas" ideologijas. Antrajame pasauliniame kare „Vakarų šalys", tokios kaip Britanija ir JAV, stojo vienoje pusėje su „ortodoksiška" šalimi – Tarybų Sąjunga, ir jos visos išvien kovojo prieš kitą „Vakarų" valstybę – nacistinę Vokietiją. Ir tokių pavyzdžių yra gana daug.

Dabar, kaip ir praeityje, karai daugiausia vyksta tarp skirtingų tautinių ar etninių grupių, o ne tarp skirtingoms „civilizacijoms" priklausančių narių. Armėnijos ir Azerbaidžano konflikte Iranas palaikė ne musulmonišką Azerbaidžaną, o krikščionišką Armėniją. Tarsi bizantiškame kaleidoskope besikeičiančios partnerystės Balkanuose ir Centrinėje Azijoje tokių didžiai supaprastintų Huntingtono teorijų tikrai neparemia.

Taikliai šitai komentuodamas Robertas Kaplanas rašo: „Savo hipotezes dėl karo tarp islamo ir ortodoksinės krikščionybės Huntingtonas bando pagrįsti Kaukaze susiklosčiusiais aljansais. Bet tai tik todėl, kad jis neteisingai įvertina, kurie iš civilizacinių karų ten iš tikrųjų vyksta. Azerių turkai, kurie yra bene labiausiai pasaulietiški iš visų musulmonų šiitų, savo kultūrinį identitetą suvokia ne tiek religine, kiek rasine prasme. Lygiai kaip ir armėnai, kurie kovoja su azeriais ne kaip apskritai su musulmonais, o kaip su turkais, 1915 metais vykdžiusiais masines armėnų žudynes"[44].

Samuelio Huntingtono pateikiama civilizacijų sistematika iš tikrųjų ne tik neatspindi kultūrinių realijų, bet ir neatskleidžia tikrųjų daugumos karų priežasčių. Tačiau pagrindinė jo kritika netgi

ne ta. Pats žmonijos dalinimas į tarpusavyje besikaunančias civilizacijas turi reikšmingų ir radikalių trūkumų, kurių vadovaujantis platesniu ir gilesniu istorijos traktavimu būtų neįmanoma neįžvelgti. Žmonių ir kultūrų suskirstymas į besivaržančias civilizacijas yra Švietimo amžiaus istorijos interpretacijos paveldas, kurį Huntingtonas kaip tik ir kritikuoja.

Pati „civilizacijos" idėja remiasi prielaida, kad visos „civilizuotos" visuomenės yra to paties tipo. Ir jos visos įkūnija vieningą vertybių sistemą, kurios priešingame poliuje yra „barbarizmas". Skirtingomis formomis, tačiau būtent tokiu požiūriu vadovavosi visi svarbiausieji Švietimo amžiaus mąstytojai: prancūzų (Condorcet, Diderot, Voltaire), vokiečių (Kantas, Marxas), škotų (Hume'as, Smithas, Fergusonas), anglų (Benthamas, Johnas Stuartas Millas) ir Amerikos (Thomas Jefersonas, Benjaminas Franklinas).Ir būtent šią idėją visi pagrindiniai švietėjiškumo kritikai, ypač J.G. Herderis, kaip tik ir bandė pakeisti koncepciją apie nepanaikinamą žmonijos kultūrų įvairovę.

Fundamentalią kultūrų įvairovę Herderis ir kiti kontršvietėjiškumo[45] mąstytojai laikė tuo pagrindu, turinčiu sugriauti to meto prancūzų kultūrinio imperializmo propaguojamos universalios civilizacijos idėją. Nūdienos pasaulyje Prancūziją ir Angliją pakeitė Jungtinės Amerikos Valstijos, bet tokia švietėjiško universalizmo kritika tebėra ne mažiau svarbi ir aktuali.

Dvidešimtojo amžiaus pabaigos realybė – JAV prieš visą pasaulį

Huntingtonas kritikuoja pačią švietėjišką universalių vertybių koncepciją, kuria ir remiasi primityvi civilizacijos ir barbarizmo dualizmo idėja, teigianti, kad visi civilizuoti žmonės vadovaujasi tomis pačiomis fundamentaliomis vertybėmis ir siekia tų pačių tikslų.

Tačiau visai nebūtina pritarti „reliatyvizmui" ar juo remtis, kad tokias idėjas galima būtų atmesti kaip visišką iliuziją. Priešingai reliatyvistų teiginiams[46], gėrio ir blogio sampratos yra univer-

salios, bendražmogiškos. Pavyzdžiui, noras apsisaugoti nuo smurtinės mirties ar nuo bado nėra tas „gėris", kuris įvairiose kultūrose būtų traktuojamas skirtingai. Be to, yra ir etinės bei estetinės normos, leidžiančios bendrai pripažinti tam tikrus įvairių kultūrų pasiekimus. Homero *Iliada*, be abejo, yra didesnis kultūrinis pasiekimas nei kino filmas *Avelių tylėjimas*, arba Zen šventykla Ryoanji yra neabejotinai reikšmingesnė už bažnyčią, į kurią galima įvažiuoti automobiliu. Tačiau gėrio ir blogio sampratų universalumas visai nereiškia, kad viena politinė ar ekonominė sistema, tarkim, „demokratinis kapitalizmas", yra geriausia sistema visai žmonijai. Ir universalios, bendražmogiškos vertybės gali būti įkūnijamos daugybėje įvairiausių santvarkų.

Nėra abejonės ir akivaizdu, kad ekonomikos, švietimo ir kultūros prasme vienoms visuomenėms sekasi geriau negu kitoms. Bet tai visai nereiškia, kad „Vakarų" kultūrą tai visada daro pirmaujančią ar pranašesnę. Tuo tarpu aiškindami, kad visos kultūros yra lygiavertės, JAV neokonservatoriai tai daro su nekaltai naiviu įsitikinimu, jog jų kultūra visgi yra geriausia.

Huntingtonas yra kiek mažiau amerikocentriškas. Praktiškai viso amerikietiškojo mąstymo pagrindu esantį universalizmą jis kritikuoja, bet tuo pat metu jis, kaip, beje, ir visa daugelio metų JAV užsienio politika, ir toliau yra tvirtas, manicheizmo tradicijoms ištikimas dualistas. Jo argumentai remiasi dvipole švietėjiška klasifikacija, kultūras skirstančia į civilizuotas ir barbariškas. Šitaip pasaulis yra padalinamas į dvi dalis – „Vakarus ir visus likusius", kur „Vakarai" yra kažkas viena, o „visi likusieji" – kita.

Vakarų civilizacija nėra universali, bet, Huntingtono nuomone, ji yra unikali. Ši civilizacija turi jau gana ilgalaikį vieningą identitetą ir apima daug šalių. Šiam unikaliam „Vakarų" identitetui, jo manymu, dabar yra iškilusi grėsmė. Huntingtonas įsitikinęs, jog „principinė Vakarų vadovų atsakomybė yra apsaugoti, išlaikyti bei garantuoti unikalių Vakarų civilizacijos privalumų tęstinumą. Kadangi Jungtinės Valstijos yra galingiausia Vakarų šalis, didžiausia tos atsakomybės dalis ir tenka jai"[47]. Huntingtono nuomone, Amerika tai turi daryti plėtodama „Atlantinę civilizaciją", kuri tokiomis priemonėmis kaip Transatlantinė laisvos pre-

kybos zona (TAFTA) apjungtų Šiaurės Amerikos ir Vakarų Europos visuomenes.

Jei to nebus padaryta, ateitis, jo manymu, bus gana graudi. Ir jis niūriai perspėja, kad „Vakarų žmonės privalo laikytis drauge. Kitaip jiems gresia laikytis po vieną"[48].

Tačiau net ir pati „Vakarų civilizacijos" idėja yra mažų mažiausiai abejotina. Samprata „Vakarai", ko gero, turėjo prasmės ir egzistavo tada, kai tai reiškė Vakarų krikščioniškąjį pasaulį, nepaisant to, jog tuometiniai Reformacijos karai ir buvo vieni baisiausių žmonijos istorijoje. Kultūrine prasme toks Amerikos ir Europos apjungimas galėtų būti pateisinamas kaip tose šalyse gyvavusių švietėjiškų projektų bendras palikimas. Bet šie istoriniai panašumai sparčiai nyksta. Nūdienos pasaulyje toks „Vakarų" pateikimas yra simptomas, bylojantis apie intelektualinę negalią, ir remiasi tik prisiminimais apie Vakarų Europos ir Jungtinių Valstijų strateginį solidarumą Antrojo pasaulinio karo bei po jo vykusio Šaltojo karo metais.

Tačiau Šaltajam karui pasibaigus, Vakarų Europos ir Jungtinių Valstijų santykiai pakito, ir dabar greičiau primena tuos, kurie egzistavo tarpukario laikotarpiu, kai Amerika buvo matoma – ir pati save matė – kaip *sui generis*. Šių dienų Amerikos propaguojama grandiozinė NATO plėtra labiau siejasi su Wilsono Europos rekonstrukcijos projektais po Pirmojo pasaulinio karo. Bet dabar „Vakarų civilizacijos", kuriai Jungtinės Valstijos galėtų vadovauti, nėra. Ir unikalumas, apie kurį Huntingtonas kalba, iš tiesų nepriklauso „Vakarams". Jis priklauso pačioms Jungtinėms Valstijoms.

Pavyzdžiui, vienas iš Huntingtono minimų svarbių Vakarų civilizacijos komponentų yra religija. Daugelis Europos valstybių šiais laikais yra postkrikščioniškos šalys. Tuo tarpu Jungtinės Valstijos yra plačiai paplitusio, intensyvaus ir dažnai fundamentalias formas įgaunančio religingumo šalis. Ir svarbu ne tik tai, kad amerikiečiai dažniau nei kurioje nors kitoje Vakarų šalyje eina į bažnyčią ar atvirai pareiškia esą tikintys. O tai, jog daugelis amerikiečių išlaiko religinius įsitikinimus ir apeigas, kurių kitose šalyse praktiškai nebeliko. Tik kiek mažiau nei 70 procentų amerikiečių tiki, kad velnias iš tikrųjų egzistuoja. Britanijoje tokių yra apie trečda-

lis, Prancūzijoje – penktadalis, o Švedijoje – tik aštuntadalis. Beveik ketvirtadalis amerikiečių yra naujai gimę krikščionys, šėtono apsėdimą suprantantys ne metaforine, o tikrąja to žodžio prasme.

Robertas Mapplethorpe'as – iš esmės gabus fotografas, kurio sadomazochistinės studijos dešimtojo dešimtmečio pradžioje Jungtinėse Valstijose sukėlė nemažai triukšmo, – ragino savo fotografuojamus modelius daryti tai, ką jie darė „dėl šėtono". Bet kurioje Europos šalyje dėl tokių Mapplethorpe'o kliedesių pirmiausia būtų kilęs klausimas apie psichinę to žmogaus būseną. Bet Jungtinėse Valstijose tai tapo kultūriniu reiškiniu.

Giliu ir plačiai paplitusiu savuoju religingumu Jungtinės Amerikos Valstijos labai išsiskiria iš kitų išsivysčiusių valstybių. Visos penkiasdešimt Amerikos valstijų vyriausybių priėmė federalinės valdžios siūlytą ir jos finansuojamą projektą, propaguojantį paauglių seksualinę abstinenciją. 1997 metų liepos mėnesį Krikščioniškosios koalicijos pastangomis JAV kongresas priėmė Konstitucijos pataisą, kuria Amerikos mokyklose kaip privaloma disciplina buvo įteisintos kreacionizmo pamokos[49]. Kalbėti apie Jungtines Valstijas kaip apie pasaulietinę valstybę yra absurdiška. Ir pasaulietinės tradicijos šioje šalyje yra silpnesnės negu Turkijoje.

Kaip pažymėjo Lipsetas, skirtumai tarp Jungtinių Valstijų ir kitų išsivysčiusių šalių nemažėja. Atvirkščiai. Jie ir toliau didėja. „Nėra jokių požymių, kad religingumas JAV silptų. Gallupo ir kitų panašių organizacijų atliktų apklausų duomenimis, amerikiečiai yra labiausiai bažnyčią lankantys iš visų protestantų, ir labiausiai fundamentalūs iš visų krikščionių... 1991 metais 68 procentai Amerikos suaugusiųjų reguliariai lankė bažnyčią ir 42 procentai joje apsilankydavo mažiausiai kartą per savaitę. Tai yra gerokai dažniau nei kurioje nors kitoje industrializuotoje šalyje"[50].

Dar nuo de Tocqueville'o laikų išskirtinį Amerikos religingumą pastebėjo daugelis apžvalgininkų. Tai, jog jis ne tik išlieka, bet ir įgauna vis didesnę jėgą, byloja, jog Švietimo amžiaus mąstytojų sukurtas socialinis-mokslinis modelis, skelbiantis, kad modernizacija vyksta lygiagrečiai su pasaulietiškumu, iš tiesų turi rimtų problemų, nurodančių, jog Jungtinės Valstijos iš tikro net neatitinka Švietimo amžiaus suformuluoto modernios visuomenės mode-

lio. Tuo pat metu Amerikos kultūra, kaip jokia kita moderni kultūra, yra persismelkusi Švietimo amžiaus prietarais ir iliuzijomis.

„Amerikietiškajame credo" JAV ir modernumo ryšys yra esminis, o ne atsitiktinis. Šiandien šį credo pasisavino šalies politikoje dominuojantys neokonservatoriai. Bet atkaklus pasaulio nenoras tapti vieninga ir universalia laisvąja rinka iškelia grėsmę ne vien neokonservatorių hegemonijai, bet ir visam dėl jų politikos Jungtinėse Valstijose susiformavusiam pasaulio suvokimui. Anksčiau ar vėliau ateisiantis supratimas, jog Amerikos kelias viso labo tėra tik jos pačios kelias ir šiuolaikinio pasaulio jis toli gražu neveda į jokį istorinį universalumą, reikš didžiules kultūrines permainas, kurių veikiamos Jungtinės Valstijos bus priverstos atsisakyti savivokos, jog yra modernumo simbolis.

Iš dalies tai Amerikos kultūroje įsišaknijęs universalizmas atsakingas už fanatišką intensyvumą įgaunančias diskusijas apie „multikultūralizmą". Platesniu istoriniu požiūriu multikultūrinės visuomenės yra natūrali žmonijos būsena. Visos pasaulyje buvusios imperijos, pavyzdžiui, Romos, Kinų, Otomanų, Romanovų, Britų ir Habsburgų, – visais laikais apimdavo daugybę skirtingų kultūrų. Visose jose buvo viena dominuojanti kultūra, kuri kartais turėdavo universalių tikslų. Tačiau nė vienoje iš jų nebuvo bandoma visoje imperijoje primesti vieną ir tą patį gyvenimo būdą ar įsitikinimus.

Kai vienas iš dešiniųjų JAV politinių jėgų fondų paskyrė nemažą pinigų sumą Ivy League universitetui „Vakarų civilizacijos" studijoms, po kelerių metų paaiškėjo, kad pinigai taip ir liko nepanaudoti. Priežastis ta, jog fakulteto nariai taip ir nepajėgė sutarti, ką „Vakarų civilizacija" iš tikrųjų reiškia. Atrodo, niekam neatėjo į galvą, kad problemą galima būtų išspręsti tuos pinigus panaudojus feminizmo ar multikultūralizmo studijoms. Kadangi, kaip ir daug kitų modernių socialinių judėjimų, šiedu – radikaliausia ir fanatiškiausia savo forma – yra Amerikai ypač būdingi fenomenai. Ir jei tokie radikalūs socialiniai judėjimai nebyloja apie „Amerikos civilizaciją", apie ją nebyloja niekas.

Charakteringai amerikietiška silpna vieta Huntigtono svarstymuose yra jo teiginys, kad universalizmas amoralus, nes veda prie

imperializmo. Tačiau imperijos gali būti ir dažnai yra buvę multikultūrinės. Ir imperializmas ne visada ir nebūtinai yra amoralus. Tik Jungtinėse Valstijose tokios Huntingtono prielaidos sulaukia neginčijamo pritarimo.

Visgi labiau nenuginčijama universalizmo kritika būtų ta, jog jis paprasčiausiai nesuderinamas su galvosena, kuri būtina norint išlaikyti pasaulinę imperiją. Ilgus metus gyvavusios imperijos – Otomanų, Habsburgų, Romos ir panašios – kultūrų skirtumus netgi įteisindavo įstatymais. Jos nebandė visą pasaulį padaryti panašų į save ir savo politikos negrindė įsitikinimu, kad pasaulis iš tikrųjų slapta jais žavisi. Tuo tarpu nei Fukuyama'os postistorinio pasaulio tvarka, nei Huntigtono Vakarų blokas nėra įsivaizduojami be pasaulinio Amerikos imperinio vaidmens.

Bet iš tiesų nedaug kas šių dienų amerikiečiams yra labiau svetima nei imperinis mąstymas. Amerikos intervencija Bosnijoje buvo paskatinta įsitikinimo, kad sudėtingi kariniai ir politiniai konfliktai gali būti išspręsti priėmus protingai ir sumaniai sukonstruotą konstituciją. Toks įsitikinimas, kad trumpalaikė Amerikos intervencija į kitus režimus ir kultūras taps amerikietiškų vertybių ir procedūrų įkūnijimu, kaip legalistinės teisių kultūros ir tarp valstijų ir bendruomenių būtent JAV egzistuojančių, ir daugiausia verslo teise grindžiamų santykių pakartojimu – buvo *Daytono iliuzija.*

Amerikos verslas ir politinės klasės vadovaujasi prielaida, kad Amerikos vertybes jie gali platinti visame pasaulyje išvengdami su tokia imperine veikla natūraliai susijusių nuostolių ar kaštų. Tai labai keista prielaida, ir turi prasmės tik tuomet, jei Amerikos elitas iš tikro įsivaizduoja, jog visam tam, ką iki šiol yra patyrusios visos žmonijos istorijoje buvusios imperinės galios, Jungtinės Amerikos Valstijos turi imunitetą.

Jungtinės Valstijos kaip postvakarietiška valstybė

Viena iš svarbių kliūčių Amerikoje atgaivinti jos „Vakarų civilizacijos" lyderio vaidmenį, Huntingtono nuomone, yra nemažos amerikiečių dalies nenoras priimti „Vakarų" identitetą. Jis rašo: „Ame-

rikos multikultūralistai... nori sukurti šalį su daugybe civilizacijų. Tai yra šalį, nepriklausančią kokiai nors vienai civilizacijai ar kultūrai. Istorija byloja, kad tokio pobūdžio valstybės negali ilgesnį laiką išlikti darniomis visuomenėmis. Ir tokios multicivilizacinės Jungtinės Valstijos nebebus Jungtinėmis Valstijomis. Tai bus Jungtinės Tautos"[51].

Kaip ir politinis korektiškumas, multikultūralizmo ekscesai yra nesunkiai paneigiami. Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje Amerikoje progresuojantis etninis atsiribojimas – pavyzdžiui, Louiso Farrakhano separatistinis Juodųjų judėjimas, – yra rimta kliūtis liberalios pilietinės visuomenės atgaivinimui. Tokio pobūdžio judėjimai šalyje neleidžia atsirasti pačiai tautinio identiteto sąvokai. Jei Amerikos multikultūralizmas ir reiškia tokių etninio separatizmo projektų egzistavimą, Jungtinės Valstijos bus pasmerktos nuolatiniam neužtikrintam svyravimui tarp švietėjiškų iliuzijų apie universalizmą ir grėsmingos balkanizacijos realybės.

Huntingtonas nedaug tekreipia dėmesio į šalis, kurios tiek dabartyje, tiek ir praeityje gana ilgus periodus gyvavo kaip multikultūrinės visuomenės. Šiuolaikiniame pasaulyje Jungtinė Karalystė ir Ispanija yra gana normaliai funkcionuojančios daugianacionalinės valstybės. O tokios šalys, kaip Australija, Naujoji Zelandija, Singapūras ir Malaizija, yra gana stabilios multikultūrinės visuomenės. Modernioje politikoje stabilumas visai nebūtinai reiškia monokultūrą. Lygiai kaip nereiškia ir tai, jog šalys būtinai turi tapti multikultūrinėmis. Pavyzdžiui, Japonija yra monokultūrinė valstybė, ir tikėtina, jog ateityje ji tokia ir išliks.

„Civilizacijų susidūrimas" iš tiesų yra tie didžiuliai kultūriniai pokyčiai, kurie vyksta pačiose Jungtinėse Valstijose. Šiais laikais apie JAV kalbėti kaip apie neabejotinai „vakarietišką" visuomenę paprasčiausiai nerealu. Yra pakankamai požymių, leidžiančių manyti, jog dar po kelių generacijų Jungtinės Valstijos taps viena iš pasaulyje atsirandančių postvakarietiškų valstybių. Demografinės tendencijos šalyje yra tokios, jog po vienos ar kelių generacijų azijiečiai, juodaodžiai ir Lotynų amerikiečiai, ko gero, sudarys šalies gyventojų daugumą. Jungtinių Valstijų statistikos biuro prognozėmis, 2050 metais Lotynų amerikiečių šalyje bus dau-

giau nei juodaodžių, azijiečių ir Amerikos indėnų drauge paėmus. O baltųjų JAV gyventojų nuo 1996 metais buvusių 73,1 procento sumažės iki 52,8 procento[52].

Dėl tokių demografinių pokyčių Jungtinės Valstijos gerokai skirsis nuo kitų Amerikos šalių, pavyzdžiui, Čilės ir Argentinos, kur europiečiai tebėra dominuojanti etninė ir kultūrinė grupė. Tad kodėl turėtume tikėtis, kad šalis, kurioje europiečiai tampa mažuma, turėtų priimti ar vadovautis kultūrinėmis ir politinėmis europietiškomis tradicijomis? Ir pagaliau, kodėl reikėtų manyti, kad tai netgi būtų pageidautina?

Visuomenėje, kurioje europiečiai nesudaro daugumos, neišvengiamai atsiras politinis elitas, su Europos šalimis neturintis jokių kultūrinių sąsajų ar bendrumo. Tarp JAV politinių klasių tokia tendencija išryškėjo po Busho (vyresniojo) prezidentavimo. Senojo, Rytų pakrantės elito, kurio požiūriai buvo formuojami Antrojo pasaulinio ir Šaltojo karo metais ir kurio kultūrinės sąsajos buvo nusidriekusios anapus Atlanto, politinė įtaka palaipsniui mažėja.

Tai visgi nereiškia, kad naujųjų politinių elitų lojalumas bus labiau prolotyniškas amerikietiškas ar azijietiškas. Ilgainiui jie visi taps vietiniais amerikiečiais, tačiau jų įkūnijamas Amerikos identitetas jau, be abejo, nebesirems ankstyvosios modernios Europos ideologija. Tai bus naujos postvakarietiškos tautos identitetas.

Australija ir Naujoji Zelandija, ko gero, yra geriausi pavyzdžiai tos transformacijos, dėl kurios buvusios Europos kolonijos tapo postvakarietiškomis visuomenėmis. Ir sėkmingesnės multikultūrinės visuomenės nei JAV jos yra iš dalies ir dėl to, kad tiesiog savęs neapsunkina iliuzijomis apie universalią misiją.

Ar reformuojama Amerikos laisvoji rinka?

Jungtinės Amerikos Valstijos šiais laikais jau nebėra ta demokratinio lygiateisiškumo šalis, apie kurią rašė ir kuria taip žavėjosi de Tocqueville'is. Lygiai kaip ji nebėra ir plačių galimybių visuomenė, kokia dėl Naujojo kurso politikos ji buvo tapusi pokario metais. Šių dienų Jungtinės Valstijos yra valstybė, kurios visuomenę suskaldė

klasiniai konfliktai, fundamentalistiniai judėjimai ir nedideliu intensyvumu vykstantys rasiniai karai. Norint tokius visuomenės negalavimus šalinti politinėmis priemonėmis, visų pirma būtina reformuoti pačią laisvąją rinką. Bet kad nūdienos Amerikoje tokių politinių reformų galimybė apskritai yra reali, kelia daug abejonių.

Neokonservatorių dominuojamoje JAV politinėje atmosferoje visi Naujojo kurso idealai jau seniai užmiršti, ir klausimai apie ekonominį teisingumą, jeigu apskritai ir yra kada iškeliami, tai tik politinio gyvenimo periferijose. Rossas Perotas, Ralphas Naderis ir Patas Buchananas savo politinėse kampanijose bandė išnaudoti visuomenėje populiarų nepasitikėjimą politiniu elitu. Ir šiose kampanijose jie visi stengėsi mobilizuoti Amerikos rinkėjų susirūpinimą ir nerimą dėl šalyje vis didėjančios ekonominės nelygybės.

Tai gali būti tam tikri pranašingi ateities ženklai, kad tik 1996 metais savo rinkiminėje kampanijoje Patas Buchananas Amerikos politinio gyvenimo viešumon iškėlė klausimus, privertusius kiek plačiau kalbėti apie ekonominį teisingumą, nors jis tai ir susiejo su fundamentalistiniais karais tarp kultūrų bei natyvistiniu priešiškumu visam likusiam pasauliui. Nepaisant tokio populistinio derinio, Buchananas gana greitai buvo nustumtas į šalį, o tai, matyt, laukia ir kitų panašių kampanijų ateityje.

Yra gana abejotina, kad rinkėjų nepasitenkinimas iš tiesų kiek nors rimčiau sugebės paveikti pagrindines JAV politines partijas. Dėl šalyje esamos politinių kampanijų finansavimo tvarkos pinigai Amerikos politiniame gyvenime vaidina gerokai svaresnį vaidmenį nei kurioje kitoje Vakarų politinėje santvarkoje. Tikėtis, kad tokioje sistemoje nepatenkintos daugumos balsas gali būti išgirstas, vilties maža. Tačiau politinė santvarka, kurioje daugumos nepasitenkinimas pasireiškia tik judėjimais visuomenės politinio gyvenimo pakraščiuose, nėra funkcionuojanti demokratija.

Amerikos politiniame gyvenime dominuojantys neokonservatoriai laisvąją rinką sutapatino su Jungtinių Valstijų pretenzija būti modernios valstybės pavyzdžiu, sukuriant Amerikos kaip globaliai laisvajai rinkai tarnaujančio universalios civilizacijos modelio įvaizdį. Bet tokiomis iliuzijomis ugdytų visuomenių ateityje laukia labai nelengvi laikai.

Sėkmingiausiose pasaulio ekonomikose laisvoji rinka toli gražu nėra ateities simbolis. Veikiau tai atavizmo emblema. Rytų Azijos valstybės tarpusavyje skiriasi ir savo politinėmis institucijomis, ir ekonomine sistema bei kultūrinėmis tradicijomis. Bet jas vienija tai, jog jos visos vieningai atmeta tiek pusiau religiniu tapusį Amerikos politikos pasišventimą laisvajai rinkai, tiek ir švietėjiškas pasaulinės civilizacijos idėjas, kuriomis ir remiasi globali laisvoji rinka.

Vergiškas prisirišimas prie laisvosios rinkos dogmų XX amžiaus pabaigoje iš tiesų nėra jokia modernizacija. Ir varžybose tarp Amerikos laisvosios rinkos ir Rytų Azijos valdomų kapitalizmų laisvoji rinka kaip tik ir yra ta atgyvena, kuri priklauso praeičiai.

Bet kolektyvinėje Amerikos visuomenės sąmonėje atsirasti supratimui, kad šalys, nesivadovaujančios „amerikietiškojo credo" dogmomis, gali būti pažangesnės už Jungtines Valstijas, nėra toks paprastas reikalas. Tai reikštų pripažinti, kad modernumas gali būti pasiektas visai negriaunant tradicijų, nenukrypstant į individualistinį žmogaus teisių kultą ir švietėjiškus prietarus apie progresą, vedantį pasaulinės civilizacijos link. Bet tuomet tektų pripažinti, kad visa ši Amerikos pasaulietinė religija buvo melaginga.

Daugeliui amerikiečių toks suvokimas būtų visiškai nepriimtinas ir nepakenčiamas. Todėl faktai ar įrodymai apie kitose, JAV pavyzdžiu nesekančiose šalyse vykstantį ekonomikų augimą, valstybių ir jos piliečių turtėjimą, aukštesnį išsilavinimo lygį ar stabilesnę šeimos instituciją bus slepiami, slopinami ir nenuilstamai bandomi nuneigti. Mat su tokiais įrodymais sutikus, neišvengiamai tektų pripažinti Amerikos laisvosios rinkos eksperimento padarinius ir socialinius jo kaštus visuomenei. Laisvoji rinka savo veikloje silpnina socialinę visuomenės sanglaudą. Jos produktyvumas yra didžiulis. Bet ne mažesnė yra ir socialinės destrukcijos kaina. Tokio pobūdžio temos Amerikoje yra tabu, ir kiek garsiau apie tai prasitaria tik vienas kitas skeptiškas liberalas. Tačiau net jei ir būtų pripažinta, kad laisvoji rinka ir socialinis visuomenės stabilumas yra tarpusavyje nesuderinami dalykai, tarp jų esantis konfliktas gal kiek sušvelnės, bet jis tikrai niekur nedings.

Viena iš esminių dilemų šiuolaikinėje visuomeninėje politikoje yra būdai, kuriais nereguliuojamos rinkos imperatyvai galėtų būti derinami su gyvybiniais ir ilgalaikiais žmonių poreikiais. Tokio pobūdžio klausimų net nediskutuojant, neokonservatoriai Jungtinėms Valstijoms kaip šaliai net nesuteikia šanso esamą sistemą bandyti keisti į labiau žmogiškai toleruotiną. „Amerikos ekonominis modelis" iš tiesų nėra visiškai homogeniškas. Kai kurioms kompanijoms Vakarų pakrantėje galbūt ir pavyksta ekonominį lankstumą labiau derinti su savųjų darbuotojų ir bendruomenės platesniąja prasme interesais. Tačiau, kol laisvosios rinkos konfliktas su gyvybiniais žmogiškaisiais poreikiais net nėra įvardintas, „Kalifornijos modelis" negali būti nei tinkamai įvertintas, nei juo labiau tapti sektinu pavyzdžiu visoms valstijoms[53].

Labiausiai tikėtino artimiausių kelių dešimtmečių scenarijuje Jungtinės Amerikos Valstijos, ko gero, ir toliau laikysis dabartinių įsitikinimų, jog jos yra universalus modelis, tuo pat metu vis labiau užsisklęsdamos savyje, kruopščiai filtruodamos visas sampratas, potencialiai galinčias pakirsti JAV visuomenės įtikėjimą, kad pasaulis visgi krypsta jų pusėn.

Tačiau pasitraukti į saviizoliaciją ir protekcionizmą Jungtinėms Valstijoms nepavyks, nes toks žingsnis rimtai paliestų daugelio korporacijų interesus. Vis daugiau taikant vadinamąją „plantacinę gamybą", tai yra daugelį gamybinių operacijų iškeliant į pigios darbo jėgos šalis, šiuolaikinėse Jungtinėse Valstijose beveik penktadalį viso jų importo sudarys prekės, kurias Amerikos kompanijos gamina užsienyje[54]. Todėl labai tikėtina, kad visi bandymai apriboti laisvąją prekybą Amerikos kapitalo bus vetuojami. Tad artimiausiu metu JAV izoliacija apskritai bus ne tiek ekonomine ar karine, kiek pažintine ir kultūrine prasme.

Amerikiečių įsitikinimas, kad jie yra universali tauta, iš esmės reikštų, jog visi žmonės yra amerikiečiai, ir tokiais nėra tik per klaidą ar dėl kokio nors nelaimingo atsitiktinumo. Vadovaujantis tokia logika, amerikietiškos vertybės yra arba netrukus turėtų tapti bendrinėmis vertybėmis visame pasaulyje. Tokie pranašiški pareiškimai iš tiesų nėra nauji. Devynioliktame amžiuje universaliomis tautomis skelbėsi Prancūzija, Rusija ir Anglija. Tačiau šiais

laikais, kaip niekad anksčiau, toks išpuikimas yra pavojingas, galintis turėti be galo rimtų padarinių.

Kurdamos savąją tautinę savimonę, Švietimo amžiaus iliuzijas ir prietarus Jungtinės Amerikos Valstijos prisitaikė sau. Gal kuriais kitais laikais tai ir neturėtų daug reikšmės, tačiau dabartiniame pasaulyje tai kelia rimtą pavojų vienam iš svarbiausių mūsų laikmečio uždavinių – bandyti rasti taikaus ir produktyvaus koegzistavimo tarp žmonių, kultūrų ir režimų būdų, kurie buvo, yra ir visada bus skirtingi.

6. ANARCHINIS KAPITALIZMAS POSTKOMUNISTINĖJE RUSIJOJE

> Bolševikai... propaguoja gyvenimui svetimą filosofiją, kurios žmonėms neįmanoma primesti reikšmingai nepakeičiant jų instinktų, veiklos įpročių ir tradicijų, be kurių jų gyvybingumo šaltinis tarsi išdžiūsta ir jie ilgainiui tampa abejingomis, nusivylusiomis ir beviltiškai pasimetusiomis tokio karingo švietėjiškumo aukomis.
>
> BERTRAND RUSSELL[1]

> Su retomis išimtimis, rusų rašytojai iš tikrųjų niekina vakarietišką smulkmeniškumą. Netgi ir tie, kurie žavisi Europa, tai daro tik todėl, kad taip ir nesugebėjo jos suprasti. Jie net nenori jos suprasti. Būtent todėl europinės idėjos Rusijoje visada ir įgauna tokias keistas ir net fantastines formas.
>
> L. ŠESTOV[2]

Dvidešimtajame amžiuje Rusija tapo net dviejų vakarietiško utopizmo eksperimentų bandomuoju poligonu. Pirmasis buvo bolševizmas. Ankstyvąja ir radikalia savo forma – Kariniu komunizmu – jis deindustrializavo šalį ir ją atvedė prie bado. Vėliau Rusijoje Stalino „revoliucija iš viršaus" įgyvendindama žemės ūkio kolektyvizaciją sužlugdė tradicinius valstiečių ūkius ir visą tuometinę žemdirbystės sistemą. Antrasis eksperimentas buvo šoko terapija, kuria postkomunistinėje Rusijoje buvo mėginama sukurti laisvąją rinką. Vietoj to šis bandymas sukūrė savotišką anarchinio kapitalizmo formą, kuriame dominuoja organizuotas nusikalstamumas.

Abu šie utopiniai eksperimentai pareikalavo didžiulės žmogiškosios kainos, ir abu buvo nevykę Vakarų teorijomis grįsti modernizacijų projektai, neturintys daug bendro nei su šalies istorija, nei su Rusijos sąlygomis.

Nuo 1918 iki 1921 metų bolševikai Rusiją bandė transformuoti į komunistinę ekonomiką. Karinis to meto komunizmas atspindėjo tikrąją marksizmo viziją – panaikinti kapitalistinius santykius, kuriuose pagrindinį vaidmenį vaidina privati nuosavybė, rinkos mainai ir finansinės institucijos, ir jų vietoje sukurti racionaliai planuojamos kolektyvinės ekonomikos sistemą.

Reikia pasakyti, kad Karinis komunizmas iš tikrųjų keistu būdu tarsi atitiko kai kuriuos Rusijai būdingus bruožus, pavyzdžiui, visuomenėje gana paplitusį nepalankų požiūrį į komerciniu būdu sukaupiamą turtą bei su tam tikromis pranašiškumo apraiškomis visuomenėje suvokiamą Rusijos mesianistinį vaidmenį, o tai savo ruožtu visais laikais buvo vienas iš svarbių rusų ortodoksinei krikščionybei būdingų bruožų. Bet tai, be abejo, nereiškia, kad šis režimas buvo rusų tradicijų atspindys. Karinis komunizmas buvo karas su vadinamuoju *mir*, arba valstiečių bendruomene ir visomis valstietiško gyvenimo tradicijomis, pasireiškęs brutaliai iš viršaus primetama modernizacija, kažkuo primenančia šalyje jau sykį buvusią modernizaciją, Petro Pirmojo despotiškais metodais vykdytą Rusijos vesternizaciją.

Karinio komunizmo atsiradimui daug reikšmės turėjo ir Rusijos istorijos paradoksai, bet šio režimo šaknys vis dėlto yra Europos Švietimo amžiuje, su kuriuo ir susijęs klasikinis marksizmas[3]. Kaip ir Didysis šuolis Kinijoje, Karinis komunizmas Rusijoje buvo vakarietiška utopija. Ir tai buvo ne karo sąlygų bolševikams primesta aplinkybė, o marksistinės, švietėjiško universalios civilizacijos projekto vizijos įkūnijimas.

1991 metais suirus Tarybų Sąjungai, Rusijoje buvo imtasi kito vakarietiško eksperimento. Transnacionalinių organizacijų bei užsienio patarėjų skatinama, postkomunistinė Boriso Jelcino vyriausybė, Jegorui Gaidarui vadovaujant, ėmėsi šoko terapijos politikos, kuria Rusijoje buvo bandoma sukurti Amerikos pavyzdžio laisvosios rinkos ekonomiką.

Kaip ir galima buvo tikėtis, bandymas neišvengiamai sužlugo. Rusijoje atsirado naujas kapitalizmas, bet jis skyrėsi tiek nuo bet kurio vakarietiško modelio, tiek ir nuo kapitalizmų, atsirandančių kitose postkomunistinėse šalyse. Ir būtent su šiuo tipiškai rusišku

kapitalizmu, o ne su modeliu, kurį Gaidaras, kaip vienas iš paskutiniųjų Rusijos vesternizuotojų, 1992–1993 metais bandė šaliai nesėkmingai primesti, yra susijusi Rusijos ateitis.

Po šoko terapijos, kurios ilgainiui buvo atsisakyta, Jelcino vyriausybės politika leistų daryti prielaidą, kad jis ir jo patarėjai pagaliau suprato, jog vakarietiški modernizavimo modeliai Rusijai netinka. Ir, ko gero, net nepageidautini.

Nūdienos Rusijoje ir pačios valstybės, ir jos ekonomikos plėtra vyksta drauge ir yra neatskiriamai susiję. Norint atsikratyti postkomunistinėje Rusijoje atsiradusio banditinio kapitalizmo, toks jis ir turėtų išlikti. Moderniai valstybei efektyviai veikiančios prievartos institucijos yra viena iš esminių stabilios ir ilgalaikės jos modernizacijos sąlygų.

Modernumas, kurio Rusijai reikės siekti, negali būti panašus į bet kurios Europos šalies modernumą. Jau vien todėl, kad Rusija yra didžiulė šalis, nusidriekusi per Europą ir Aziją, todėl natūraliai turinti tiek europinių, tiek ir azijinių interesų bei tradicijų. Tad jokios politinės ar ekonominės kitų šalių institucijos net negalėtų atitikti unikalių postkomunistinės Rusijos sąlygų. Ir visos tos kalbos apie Rusiją kaip apie tranzitinę šalį iš tiesų neatsako į vieninteliį svarbų klausimą: tranzito į kur?

Tarybinę planinę ekonomiką pakeitęs anarchinis kapitalizmas Rusijoje, be abejo, nėra galutinis rezultatas, o tik tam tikra vystymosi fazė. Bet šis vystymasis nevyksta kurio nors Vakarų ekonominio modelio link. Rusijoje formuojasi visiškai savitas kapitalizmo hibridas, kuris vis labiau primena kažkada buvusį ikirevoliucinėje Rusijoje. Ir tai tikrai nėra vakarietiškuose vadovėliuose aprašoma laisvoji rinka. Tai kapitalizmas, kuriame aktyvus valstybės intervencionizmas koegzistuoja su daugelyje sričių esama nereguliuojama verslo veikla.

Jeigu Rusija ir toliau vystysis tokia kryptimi, ji gali sugrįžti į tautinės modernizacijos kelią, prasidėjusį paskutiniaisiais carizmo dešimtmečiais, ir iš kurio ji buvo išsukusi dėl Pirmojo pasaulinio karo ir po jo ėjusių septynių tarybinio režimo dešimtmečių.

Tarybinis Karinis komunizmas ir postkomunistinė šoko terapija

Kaip ir visa septynis dešimtmečius trukusi Tarybų Sąjungos istorija, Karinis komunizmas buvo bandymas Rusiją modernizuoti pagal vakarietišką modelį. Savo knygoje *Rusijos revoliucija* Richardas Pipesas rašė: „Karinis komunizmas iš tikrųjų buvo ne „laikina priemonė", o dalis ambicingo ir, kaip paaiškėjo, nesubrendusio bandymo įdiegti subrendusį komunizmą"[4].

Kaip ir kitos utopijos, Karinis komunizmas reikalavo didžiulių pertvarkymų žmogaus prigimtyje. Figes'as apie tai rašo: „Komunistinės sistemos tikslas yra pakeisti žmogaus prigimtį. Tokį pat tikslą turėjo ir daug kitų tarpukaryje atsiradusių totalitarinių režimų. Tai buvo utopinio optimizmo amžius, kai buvo tikima, kad mokslo laimėjimai pakeis žmogaus gyvenimą ir jo prigimtį... Bolševikų programa buvo grindžiama Švietimo amžiaus idealais – Kantu ji rėmėsi ne mažiau nei Marxu, – dėl to net ir šiais postmodernizmo laikais Vakarų liberalai tokioms idėjoms tebėra prijaučiantys"[5].

Leninas suprato, kad Karinis komunizmas yra utopija. Ir bolševikus jis vadino sielų inžinieriais. Utopiniame savo veikale *Valstybė ir revoliucija* jis kalba apie komunistinę visuomenę, kurioje nėra kariuomenės ir policijos, o visas valstybės funkcijas pasikeisdami gali atlikti bet kurie visuomenės nariai. Norint tai pasiekti, iš pradžių tam tikrą laiką būtina išlaikyti kai kurias kapitalizmo formas. Ilgainiui jų bus atsisakyta ir sukurta racionali ekonomika, kurioje nebebus pinigų, privačios nuosavybės ir net pačios valstybės kaip tokios. Bet visa tai kažkokiu būdu visgi turėtų būti centralizuotai organizuojama ir valdoma.

Leninas greičiausiai manė, jog tai yra įgyvendinami tikslai. Taip manė ir Marxas, kuriuo jis sekė, tam pritarė ir Trockis, kuris ir suformulavo „darbo sukarinimo" doktriną, tapdamas vienu iš pagrindinių Karinio komunizmo architektų. Po neilgai trukusio bolševikų eksperimento su rinka Naujojoje ekonominėje politikoje, arba NEPe, Stalinas taip pat grįžo prie vienos iš Karinio komunizmo versijų. Svarbiausias tarybinės sistemos pagrindas visada

buvo įsitikinimas, jog žmones reikia pakeisti tam, kad jie atitiktų naujos, racionalios ekonomikos reikalavimus. Mintis, jog ekonomika egzistuoja tam, kad patenkintų žmonių poreikius, buvo tiesiog atmesta.

Iš pradžių tarybinis komunizmas bandė mėgdžioti kai kuriuos labiausiai išsivysčiusių kapitalistinių visuomenių valdymo metodus. Leninas bandė įgyvendinti „teilorizmą" – Amerikos inžinieriaus F. W. Tayloro sukurtą „mokslinio valdymo" teoriją[6]. Šioje teorijoje buvo vadovaujamasi produkcijos vieneto ir jo gamybos laiko studijomis norint paveikti dirbančiųjų psichologiją – viziją, kurią antiutopinėje savo novelėje *Mes* vykusiai išjuokė rusų rašytojas Zamiatinas[7].

Bolševikų doktrina reikalavo, kad žmonės funkcionuotų kaip ekonominis resursas, ir „valdymo mokslu" naudojosi tam, kad inžineriškai būtų galima konstruoti ambicingus pokyčius žmogaus psichologijoje. Tarp bolševikų vykdytos socialinės inžinerijos ir šių dienų laisvosios rinkos advokatų skelbiamų doktrinų yra nemažai panašumų, o tai turėtų būti gana pamokoma.

Rusijoje – kaip ir Kambodžoje, Rumunijoje, Kinijoje ir ankstyvaisiais metais Castro vadovaujamoje Kuboje – bandymai sukonstruoti ekonominę sistemą, kurioje nebėra rinkos mainų, tiesiog negalėjo nesugriūti. Panaikinus kainas, nebeliko priemonių, kuriomis tiek vienos įmonės, tiek ir visos valstybės mastu būtų įmanoma apskaičiuoti tiek santykinius gamybos kaštus, tiek ir produkcijos apyvartą. Dar blogiau. Darbininkai dėl to paprasčiausiai neteko stimulo savo pastangas kreipti ten, kur jos būtų labiausiai reikalingos. Tokiomis sąlygomis prievarta tampa neišvengiamu įrankiu.

Figes'as apie tai rašė: „Rinkos stimulus ideologiškai atmetus, bolševikams neliko kitų darbuotojų poveikio priemonių, išskyrus jėgą... Tai buvo sunkiosios pramonės militarizavimo pagrindas: strategiškai svarbiose gamyklose buvo įvesta sukarinta drausmė, ir neatėjimas į darbą buvo traktuojamas kaip dezertyravimas „industriniame fronte", o už tai grėsė sušaudymas[8].

Rinkos mainus, kaip pagrindinę modernios ekonomikos organizavimo priemonę atmetus, vienintelis, kuo galima pasikliauti, neišvengiamai tampa valstybės prievartos aparatas. Šios utopijos

kaina buvo milijonai žmonių gyvybių ir daugybė suluošintų gyvenimų, tuo tarpu ekonominė tokių priemonių nauda buvo menka, spekuliatyvi ir iliuzinė. Visos šio tarybinio projekto aukos, visi nukentėjusieji ir žuvusieji – visa tai buvo beprasmiška.

Apibendrindamas tarybinio Karinio komunizmo padarinius, Pipesas rašo: „Savo subrendusia forma, kurią pasiekė 1920–1921-ųjų žiemą, Karinis komunizmas įdiegė eilę priemonių, dėl kurių visa Rusijos ekonomika – darbo jėga ir visas gamybos procesas bei paskirstymo mechanizmas – tapo valstybės centralizuotai valdomi." Tos priemonės buvo plataus masto nacionalizacija, privačios veiklos bei pinigų, kaip mainų ir apskaitos vieneto, panaikinimas, vieningo ir bendro ekonominio planavimo įdiegimas ir prievartinis darbas[9].

Nė vieno iš savo užsibrėžtų tikslų Karinis komunizmas nepasiekė. Remiantis marksistine teorija, komunistiškai organizuota ekonomika turėjo būti daug produktyvesnė nei kada nors buvusi kapitalistinė. Bet tikrasis tokių radikalių priemonių rezultatas buvo milžiniškas industrinės gamybos nuosmukis.

„Vienas iš ekonominių Karinio komunizmo industrinės politikos tikslų, be abejo, buvo gamybos augimas ir plėtra. Tačiau statistika rodo, kad bolševikų įdiegtų priemonių poveikis turėjo visiškai atvirkščią efektą... Karinio komunizmo metais Rusijos „proletariato" sumažėjo per pusę, industrinė gamyba – dviem trečdaliais, o gamybos produktyvumas nukrito net 70-čia procentų." Pipeso išvada: „Utopinės, paties Lenino patvirtintos programos sužlugdė Rusijos pramonę ir gerokai sumažino šalies darbininkų klasę"[10].

Karinio komunizmo rezultatas buvo didžiulis žingsnis atgal. Rusija, kuri iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios buvo viena iš pasaulyje sparčiausiai besivystančių ekonomikų, tapo deindustrializuota valstybe. Tai pasireiškė ir žemės ūkyje. Dėl Karinio komunizmo grūdų rekvizavimo politikos 1921–1922 metais šalyje prasidėjo badas. Netgi kai 1921 metais Leninas buvo priverstas savo rekvizavimo politiką gerokai sušvelninti, jis visgi ir toliau liko ištikimas utopiniam projektui ir toliau neigė žemės ūkio rinkas ir neleido joms egzistuoti. „Grūdų rekvizavimo politikos atsisakius, Leninas ir toliau karštligiškai puoselėjo viltį, kad prekybi-

nes laisves jam visgi pavyks suvaržyti ir tokiu būdu neleisti rinkos jėgoms subjauroti komunistinių santykių grynumo... Utopizmas mirė nelengvai. Bet realybė pasirodė stipresnė"[11]. Galiausiai Leninui visgi ėmus taisyti savąją rekvizavimo politiką, šalis jau buvo ant bado slenksčio. Net ir remiantis tarybiniais duomenimis, šis badas nusinešė daugiau kaip 5 milijonus žmonių gyvybių[12].

Karinio komunizmo politikos ilgainiui buvo atsisakyta. 1921 metais bolševikai buvo priversti prašytis tarptautinės pagalbos, ir „vienu tarpu JAV pagalbos administracija kartu su kitomis užsienio šalpos organizacijomis maitino ir nuo bado vadavo apie 10 milijonų Rusijos piliečių"[13]. Kronštate įvykęs darbininkų sukilimas bolševikams buvo rimtas signalas, ir buvo skubiai imtasi Naujos ekonominės politikos. Ji truko maždaug iki 1926–1927 metų ir per tą laiką buvo atgaivinti rinkos mainai, ypač žemės ūkio produktais. Beckeris apie tai rašo: Leninas ėmėsi NEPo, „kad partija galėtų ramiau atsikvėpti, grūdų rekvizavimą pakeičiant mokesčiais ir vėl leidus veikti žemės ūkio produkcijos rinkai. Nuo bepiniginės ir benuosavybinės utopijos, kurią jis bandė įgyvendinti 1918 metais, tai buvo didžiulis žingsnis į šalį"[14].

Kiti badmečiai, kuriuos Rusijai teko patirti vėliau (pavyzdžiui, 1932–1933 metų badas), buvo ne industrijos socializavimo, o žemės ūkio kolektyvizacijos padarinys. Kaip ir Karinis komunizmas, tarybinė žemės ūkio kolektyvizacija rėmėsi marksistinėmis doktrinomis ir buvo tiesioginio jų taikymo išdava. Ir pats Marxas, ir vienas didžiųjų Rusijos marksistų teoretikų Georgijus Plechanovas tikėjo, kad agrarinės industrijos ateitis yra senųjų tradicinių žemdirbystės metodų panaikinimas ir žemės ūkio industrializavimas.

Žemdirbystės ateitį Marxas įsivaizdavo kaip XIX amžiuje prasidėjusios industrializacijos plėtrą agrariniame sektoriuje, kur smulkius ūkius ilgainiui turėtų pakeisti gigantiški žemės ūkio fabrikai. Iš dalies toks jo įsitikinimas paaiškinamas tuo, jog savo racionalios gamybos organizavimo modelį jis modeliavo remdamasis XIX amžiaus kapitalistinio fabriko principais. Nemažai tokį požiūrį padėjo suformuoti ir jo įsitikinimas, kad socialistinės visuomenės nėra įmanoma sukurti, jei dauguma jos narių nėra industriniai proletarai.

Marksistinė žemės ūkio industrializavimo dogma buvo vienas iš svarbiausių bolševikų vykdomo Rusijos modernizacijos projekto pamatų. Dėl kolektyvizacijos ir „išbuožinimo" arba pasiturinčiųjų kaimo gyventojų išnaikinimo anksčiau Rusijoje egzistavusios žemdirbystės tradicijos buvo praktiškai sunaikintos. Nors dalį tokių žemdirbystės įgūdžių žmonės visgi išlaikė dirbdami nedideliuose žemės lopinėliuose, kurie tiek tarybinės kolektyvizacijos, tiek ir postkomunistinės šoko terapijos laikais nemažai jų daliai leido išgyventi. Dėl bolševikų bandymų Rusijoje įdiegti XIX amžiaus Europos industrinės plėtros modelį šalis tapo nepajėgi savęs išmaitinti.

Remiantis Roberto Conquesto skaičiavimais, laikotarpiu nuo 1930 iki 1937 metų Tarybų Sąjungoje apie 11 milijonų valstiečių mirė iš bado ir dar apie 3,5 milijono žuvo Gulage[15]. Michaelio Ellmano nuomone, vien 1933 metais Tarybų Sąjungoje iš bado mirė tarp 7 ir 8 milijonų žmonių[16]. Labai panašiai, tik dar didesniais mastais tai vyko ir Kinijoje šalies modernizavimo modeliu Mao pasirinkus ir ėmus diegti tarybinę žemės ūkio kolektyvizacijos programą.

Paskutiniame carizmo dešimtmetyje Rusijoje buvo bandomas ir kitas šalies modernizavimo kelias. 1906 metų lapkričio 9 dieną reformistas, Rusijos Ministras pirmininkas P. A. Stolypinas išleido įstatymą, kuriuo valstiečiams buvo suteikta teisė, padavus prašymą, atsiskirti nuo kaimo bendruomenės, o jų atsidalintą turtą laikyti asmenine tų valstiečių nuosavybe. Nuo 1906 iki 1916 metų tokia teise pasinaudojo ir prašymus žemei atsidalinti buvo padavę beveik ketvirtadalis europinėje Rusijos dalyje gyvenusių valstiečių.

Stolypino reformos ir jų reikšmė vis dar kelia nemažai klausimų ir ginčų. Jeigu jis nebūtų nužudytas 1911 metais, ar Rusijoje apskritai būtų įvykusi revoliucija? Ir ar jo reformos būtų vykusios ir po Pirmojo pasaulinio karo? Dabar apie tai galima tik spėlioti. Kad ir kaip būtų, viena visgi nekelia abejonių, jog priešingai nei Karinio komunizmo vykdyta Rusijos modernizacija ir agrarinė kolektyvizacija, Stolypino reformos skatino modernizaciją, daug labiau atitinkančią specifinius Rusijos poreikius ir jos sąlygas.

Karinis komunizmas ir kolektyvizacija buvo to paties marksistinio projekto, bandžiusio sukonstruoti ekonomiką be rinkos santykių įkūnijimo. Nepaisant atskirų epizodų, pavyzdžiui, Naujosios ekonominės politikos trečiajame dešimtmetyje ir Gorbačiovo *perestroikos* ir per visą jos istoriją egzistavusios juodosios rinkos, šis projektas Tarybų Sąjungoje buvo realizuojamas iki pat jos egzistavimo pabaigos[17].

Nuo pradžios iki pat savo pabaigos tarybinis projektas bandė realizuoti neįgyvendinamą, vakarietišku marksizmo modeliu paremtą Rusijos modernizaciją. Negalima sakyti, kad šio projekto Rusijos gyventojai visiškai nerėmė. Tiesą sakant, tokia parama bene stipriausiai pasireiškė kaip tik pačiais žiauriausiais stalinizmo laikais. Ir nors vargu ar būtų protinga teigti, kaip tai daro Aleksandras Zinovjevas, kad stalinizmas egzistavo, nes buvo karštai palaikomas plačiųjų visuomenės sluoksnių. Teisybė yra ir ta, jog baisiausi stalinizmo, lygiai kaip ir Kinijos Kultūrinės revoliucijos žiaurumai, nebūtų galėję įvykti be eilinių žmonių paramos ir bendradarbiavimo[18].

Per visą savo egzistavimą tarybinės sistemos pagrindas ir jos prasmė buvo modernizacija, kurios pradžia ir tikslai buvo neabejotinai „vakarietiški". Pirmojoje po Tarybų Sąjungos žlugimo parašytoje Lenino biografijoje, o tai reiškė, jog pirmą kartą buvo pasinaudota anksčiau buvusia neprieinama archyvine medžiaga, Volkogonovas rašo: „Karinis komunizmas... buvo Lenino politikos pagrindas ir prasmė. Ir tik visiškas jo žlugimas Leniną privertė griebtis NEPo kaip išsigelbėjimo. Karinis komunizmas... visgi nebuvo visiškai išgyvendintas ir tam tikromis formomis jis išliko iki pat devintojo dešimtmečio pabaigos"[19]. Per visą savo istoriją tarybinės sistemos bandomas įgyvendinti bolševikų projektas buvo bandymas Rusijoje įgyvendinti vakarietišką modernizaciją, bet be kapitalizmo.

Dėl šio projekto tikroji Rusijos modernizacija, prasidėjusi vėlyvojo carizmo laikais, buvo visiškai nustumta į šoną. Bene svarbiausias postkomunistinės Rusijos vyriausybės paveldėtas tarybinės sistemos palikimas buvo praktiškai sužlugusi žemės ūkio ekonomika. Šalyje stiprėjant urbanizacijai, Rusijos kaimas ir kai-

mo gyventojai darosi vis labiau izoliuoti ir skurstantys. Nuo 1991 iki 1995 metų kaimo gyventojų skaičius Rusijoje nuo 38,5 milijono sumažėjo iki 35 milijonų, nes daug žmonių pabėgo į miestus. Gerokai sumažėjo ir surenkami derliai. Pavyzdžiui, 1996 metų derlius buvo tik kiek didesnis nei metais anksčiau, o tai savo ruožtu buvo pats mažiausias Rusijoje surinktas derlius per paskutiniuosius 30 metų[20].

Grūdų derliai Tarybų Sąjungoje niekada nepasiekė vėlyvojo carizmo laikais buvusio lygio, o postkomunistinėje Rusijoje net ir buvęs tarybinis lygis tapo nepasiekiamas. Įvairios žemės privatizacijos schemos reikalų nė kiek nepagerino. Atvirkščiai, neturtingus ir valstietišką kapitalizmą iš tiesų net nebeprisimenančius valstiečius tai tik dar labiau nuskurdino. Ir jeigu tarybinės sistemos vykdyta priverstinė kolektyvizacija Rusijoje sukūrė kaimo proletariatą, „priverstinė dekolektyvizacija" sukūrė kaimo varguomenę.

Mąstymas, paskatinęs neoliberalias rinkos reformas Rusijoje, nuo leninizmo skiriasi tuo, kokią ekonominę sistemą yra bandoma sukurti. Tačiau ir vieno, ir kito padariniai žmonėms ir ekonomikai daugeliu atvejų yra labai panašūs.

Kaip ir Lenino įsivaizduojama utopija, globali laisvoji rinka bando sukurti sąlygas, niekada neegzistavusias jokioje žmonių visuomenėje. Ir tai siekia nepalyginti toliau nei Viktorijos laikais Anglijoje egzistavusi laisvoji rinka ir tarptautinė liberali ekonomika, gyvavusi iki 1914 metų. Globalioje laisvojoje rinkoje prekių, paslaugų ir kapitalo judėjimo jokia suvereni valstybė nebegali kontroliuoti, ir nuo savo visuomenių ir kultūrų rinkos tapo atskirtos. Tai su istorija prasilenkianti utopija, prieštaraujanti gyvybiniams žmogaus poreikiams, todėl, kaip ir visos kitos mūsų amžiaus utopijos, yra tokia pat savinaikinanti.

Globali *laissez-faire* politika nereikalauja totalitarinio režimo. Ji neišplečia, o, atvirkščiai, siaurina valstybės ir jos institucijų funkcijas ir veiklą. Netgi daugelis socialinės kontrolės funkcijų perleidžiama rinkoms, formuojančioms vartotojų skonius ir jų nuomones.

Tad globali laisvoji rinka yra posttotalitarinė utopija. Ir jėga jai yra reikalinga tik savo veiklos periferijose ir pradinėse jos įdiegimo stadijose.

Tiek tarybinė sistema, tiek laisvoji rinka yra ekonominio racionalizmo eksperimentai. Laisvosios rinkos advokatai mus tikina, kad sparčiai augantis racionalios ekonominės sistemos produktyvumas pašalins socialinių ir karinių konfliktų priežastis. Tarybiniai marksistai taip pat įrodinėjo, kad socialistinis planavimas padės pašalinti visus nepriteklius. Abiejų sistemų šalininkai tvirtina, jog didėjantis produktyvumas savaime išspręs daugumą socialinių problemų, ir tiek vieniems, tiek kitiems ekonomikos augimas yra svarbiau už visus kitus tikslus ar vertybes.

Kaip ir bolševikai, laisvosios rinkos kariai yra ryžtingai nusiteikę prieš visas tradicijas, pastojančias jiems kelią į tai, ką jie supranta esant ekonominį progresą. Jei siekiant tokio tikslo kelias kultūras iš šio kelio tektų pašalinti, tai jiems neatrodo per didelė kaina ir jie nedvejodami taip padarys.

Globali *laissez-faire* ir Tarybų Sąjungoje vykdytas komunistinis projektas turi nemažai tų pačių priešų. Jie abu yra priešiški nacionaliniams ir kultūriniams skirtumams ekonominiame gyvenime, taip pat tradicijoms ir istoriniam paveldui. Juos abu piktina tariamas kaimiečių ir kaimo gyvenimo atsilikimas, ir nei vienas, nei kitas netoleruoja nei nevaldomo buržuazijos individualizmo, nei darbo žmonių susitelkimo ar apsijungimo.

Pagrindinės globalios laisvosios rinkos, kaip ir Karinio komunizmo ir visos tarybinės sistemos, aukos yra valstiečiai, ir gal kiek mažiau, įvairių pramonės šakų darbininkai ir profesionali vidutinioji klasė.

Šoko terapija – dar viena vakarietiška utopija

Taigi XX amžiuje Rusijai buvo lemta tapti kelių vakarietiškų utopijų bandymų poligonu, iš kurių vienas buvo tarybinis komunizmas. Bet ne mažiau utopinės buvo ir Gorbačiovo reformos bei šoko terapijos politika, kurios buvo imtasi Tarybų Sąjungai žlugus[21].

Tarybinė sistema, kurią Gorbačiovas bandė renovuoti, buvo nebepataisoma. Nei pačioje Rusijoje, nei daugianacionaliniame jos

„artimajame užsienyje" ši sistema jau buvo praradusi savo politinį pagrįstumą. Išskyrus didžiulę šalies karinę pramonę, tarybinė ekonomika funkcionavo tik tiek, jog vos sugebėjo pridengti juodąją ir pilkąją rinkas. Brežnevo „stagnacijos era" daliai žmonių kai kuriuose Tarybų Sąjungos regionuose buvo klestėjimo era, nes tame laikmetyje įsitvirtino ir įsigalėjo korupcija, o tai savo ruožtu skatino rinkos mainus.

Gorbačiovo reformų programa prasidėjo visų pirma kaip antikorupcinė kampanija ir jos pagrindinis tikslas buvo ekonominio augimo spartinimas *(uskorenije)*. Bet dėl šių reformų ekonomika tik dar labiau sulėtėjo ir galų gale visai žlugo. Tarybinė centralizuoto planavimo sistema negalėjo funkcionuoti be rinkos, kuri politiškai buvo įvardyta kaip nusikalstama.

Po tarybinio režimo griūties bandyta šoko terapijos politika iš dalies buvo pripažinimas, kad senoji ekonominė sistema iš tiesų sužlugo, ir iš dalies bandymas ją atstatyti vadovaujantis dar vienos vakarietiškos utopijos modeliu. Šoko terapijos politika kai kuriose šalyse davė tam tikrų rezultatų, bet Rusijoje ji įrodė esanti visiškai netinkama.

1991 metų pabaigoje Rusijoje pradėjus įgyvendinti šoko terapijos priemones, nuoseklus šalies perėjimas nuo centralizuoto planavimo sistemos prie rinkos santykių tapo apskritai neįmanomas. Senoji tarybinė ekonomika apskritai jau buvo suirusi, o Gorbačiovo tuo pačiu metu pradėta vykdyti struktūrinių reformų *(perestroika)* ir politinės liberalizacijos *(glasnost)* politika šalyje sukėlė chaosą. Ėmė byrėti ne tik centrinio planavimo institucijos, bet ir visas valstybės valdymo aparatas. Dėl to nuosekliam bet kokių reformų įgyvendinimui paprasčiausiai nebeliko galinčio tai daryti mechanizmo. Dėl to nuoseklus ir sistemingas senųjų institucijų keitimas naujomis pirmajai postkomunistinei Rusijos vyriausybei nebebuvo vienas iš galimų pasirinkimų.

Vienas svarbiausių dalykų, kurį Borisas Jelcinas paveldėjo iš Gorbačiovo, – tai nuoseklios kaitos Rusijoje neįmanomumas. Pagrindiniai Gorbačiovo reformų rėmėjai visada buvo Vakaruose, tuo tarpu pačioje Tarybų Sąjungoje *perestroika* žmonių buvo priimama su pašaipa ir netgi panieka.

Gorbačiovo reformos iš tiesų buvo labai nerealios ir, kaip dar 1989 metų vasarą vienas Vakarų apžvalgininkas teisingai pažymėjo, Tarybų Sąjungą atvedė į ikirevoliucinės būsenos: „Tai, ką mes matome Tarybų Sąjungoje, yra ne įpusėjusios reformos, o revoliucijos pradžia, kurios padarinių iš tikrųjų beveik neįmanoma numatyti"[22].

Gorbačiovo vykdyta politika išryškino sistemą, kurios pagrįstumas tapo toks abejotinas, kad net ir tie, kuriems ši sistema buvo palankiausia, tai yra partinė nomenklatūra, jau nebeturėjo noro imtis represijų norėdama šią sistemą išsaugoti. Tad gana unikali, didžiulę ir žiaurių represijų istoriją turinti imperija subyrėjo be didelio smurto ir kraujo praliejimo tiek iš valdančiųjų, tiek ir valdomųjų pusės. Kai 1991 metų rugpjūčio 19–21 dienomis prieš Gorbačiovą bandytas sąmokslas nepavyko, tapo visiškai aišku, kad šis režimas galutinai subyrėjo ir kad postsovietinė era jau yra nebesulaikoma[23].

1991 metų lapkričio mėnesį Jegoro Gaidaro paskyrimas būti atsakingam už Rusijos perėjimą į rinkos ekonomiką parodė, kad Jelcinas suprato, jog nuoseklios reformos, jei net ir buvo praeityje, dabar jau tapo neįmanomos. Todėl tam tikra šoko terapija – greitos, radikalios ir plataus užmojo priemonės vietoj nuoseklių, palaipsniui vykstančių reformų – buvo praktiškai neišvengiama.

Bet šoko terapijos modelis, padėjęs suvaldyti infliaciją kai kuriose Lotynų Amerikos šalyse ar postkomunistinėje Lenkijoje, Rusijai visiškai netiko. Laikas, kai komunistinis režimas gyvavo Rusijoje, bei milžiniškas, beveik trečdalį viso šalies BVP sukuriantis pramoninis karinis kompleksas[24], buvo unikalios Rusijos sąlygos. Tai, kad Rusijoje praktiškai nebuvo pilietinių institucijų, pavyzdžiui, tokių kaip Lenkijoje, kurios jai ir leido tapti pirmąja postkomunistine šalimi drauge su neegzistuojančiomis legalaus privataus verslo tradicijomis, ir buvo tos priežastys, dėl kurių šoko terapija ir negalėjo būti sėkminga. Kad tokie metodai veiktų, yra būtinos dvi sąlygos – stipri visuomenė ir gal užslopinta, bet iš principo gyvybinga ekonomika. Jokia šoko terapija pati šių sąlygų nesukurs. Jeigu to nėra, jos taikymo rezultatai neišvengiamai bus visiškai iškreipti.

1993–1994 metais ryžtingas šoko terapijos politikos atsisakymas buvo akivaizdus ženklas, kad Jelcinas pagaliau suprato, jog Vakarų ekonominių modelių transplantacija Rusijoje nebus sėkminga.

Šoko terapijos nesėkmė ir jos padariniai bei kaštai yra nenuneigiami, bet tai nereiškia, kad 1991 metais Rusija turėjo kokią nors realią alternatyvą. Argumentai, kad tuometinėmis beveik katastrofiškomis sąlygomis nuoseklios reformos šalyje buvo neįmanomos, išties turėjo pagrindą. Tačiau tikėtis, kad politika, kuri iš dalies buvo sėkminga Bolivijoje ar Lenkijoje, panašius rezultatus duos ir Rusijoje, buvo paprasčiausiai naivu[25].

Daugelis šios politikos padarinių buvo Jelcino vyriausybei atitekusio tarybinės sistemos paveldo ir nesėkmingų Gorbačiovo reformų rezultatas. Bet ne mažesnė dalis nesėkmės buvo ir ta, kad į Rusiją buvo bandoma importuoti Adamo Smitho teorijų pagrindu sumodeliuotą ekonominę sistemą.

Neišvengiama ironija yra ta, kad Smitho ekonominio modernizavimo teorijos iš tiesų turi nemažai bendro su marksistinėmis teorijomis, kuriomis rėmėsi tarybinės institucijos. Kaip teigia Jonathanas Steelas: „Karlo Marxo istorinio neišvengiamumo teoriją pasisavino naujojo tipo socialiniai inžinieriai. Dabar jie patogiai įsitaisė Tarptautiniame valiutos fonde, JAV valstybės departamentuose, Vakarų Europos vyriausybėse ir daugumos Vakarų didžiųjų laikraščių redakcijose"[26].

Abi šias doktrinas vienijantis bruožas yra ekonominis racionalizmas. Komentuodamas Marxo istorinio materializmo teoriją, kuria vadovavosi bolševikų projektas Rusijoje, Bertrandas Russellas trečiajame dešimtmetyje rašė:

> Siekti asmeninės ekonominės gerovės yra pakankamai suprantamas dalykas, todėl Marxui, iš XVIII amžiaus ortodoksalių britų ekonomistų perėmusiam racionalistinę psichologiją, savęs turtinimas atrodė esą natūralus žmogaus politinės veiklos tikslas. Tačiau šių laikų modernioji psichologija nėrė į gerokai gilesnį beprotybės okeaną, kuriame žmogaus racionalumas yra tik mažas nesaugiai plū-

duriuojantis luotelis. Intelektualus praėjusiojo amžiaus optimizmas žmogaus prigimtimi besidominčiam šiais laikais vargu ar įmanomas. Bet jis išlikęs marksizme, dėl to savo požiūriu į žmogaus instinktyvųjį pasaulį marksistai yra tvirti ir nepalenkiami, tarsi prokrustai. Tokiame jų tvirtume istorinio materializmo koncepcija vaidina bene svarbiausią vaidmenį[27].

Tiesą sakant, Russellas irgi buvo optimistas. Racionalistinis politinio gyvenimo, kuriame svarbiausią vietą užima ekonominis savanaudiškumas, suvokimas neišnyko su tarybiniu marksizmu. Po septyniasdešimt metų į Rusiją jis vėl grįžo neoliberalios ekonominės politikos pavidalu. Bandymuose modernizuoti Rusijos ekonomiką būtent racionalizmas ir paskatino imtis šoko terapijos eksperimento.

Kvazimarksistinis įtikėjimas į ekonominio savanaudiškumo politikos viršenybę, grubiai interpretuojant, reiškiantį didėjančių pajamų ir vartotojiškos pasiūlos augimą, ir buvo intelektualinis šoko terapijos politikos Rusijoje pagrindas. Kaip ir istorinio materializmo teorija, kuria vadovavosi bolševikų politika, taip ir neoliberalizmo teorijos, kuriomis rėmėsi šoko terapija, nepaisė nei ilgalaikių žmonių poreikių, nei specifinių Rusijos sąlygų ar tradicijų.

Savo politiką Gaidaras kūrė veikiamas ekonomistų, tokių kaip Jeffrey'is Sachsas, Amerikos kapitalizmą matančių kaip modelį visam pasauliui. „Globalusis kapitalizmas yra neabejotinai pasauliui daugiausia žadanti tvarka, galinti jam atnešti klestėjimą, kokio pasaulis dar nėra regėjęs"[28]. Sachsas įsitikinęs, kad pasaulis klestės, Amerikos laisvosios rinkos institucijoms tapus universaliomis. Ir jis nemato priežasties, kodėl tokioje jo vizijoje Rusija turėtų būti išimtis[29].

Po teisybei, dešimtojo dešimtmečio pradžioje nei Rusijoje susiklosčiusios sąlygos, nei visa tos šalies istorija iš tikrųjų neleido daryti prielaidos, kad šalies ekonomikos rekonstrukcija galėtų remtis kuriuo nors vakarietišku modeliu. Tik visišku istorijos nesuvokimu galima paaiškinti tokių vakarietiškų patarėjų, kaip Sachsas, naivumą ir įsivaizduoti, jog keli rinkų reformų metai gali išspręsti

europinio ir azijietiško Rusijos identiteto klausimą. Kuris, beje, taip ir nebuvo išspręstas nuo pat Petro Pirmojo laikų.

Esminė Gaidaro programos dalis buvo kainų liberalizavimas. 1992 m. sausio 2 dieną 90-čiai procentų prekių ir paslaugų buvo panaikinta kainų kontrolė. Jau kitą dieną kainos pakilo 250-čia procentų ir eilių parduotuvėse nebeliko. Atlyginimai tuo tarpu padidėjo tik 50-čia procentų, tad kuriam laikui verslas tapo daug pelningesnis. Liberalizuojant kainas, didžiojoje ekonomikos dalyje dominavo monopolijos. Tad tie, kuriems pasisekė joms vadovauti, netikėtai smarkiai praturtėjo. Tuo tarpu eiliniai žmonės gerokai nuskurdo.

Skidelsky'is apie Gaidaro kainų liberalizaciją rašo, kad „pirmaisiais metais rusai patyrė baisų nuosmukį, jų pragyvenimo lygis sumažėjo beveik per pus. Daugelis galėjo išsilaikyti tik dėl to, kad turėjo mažus žemės sklypelius, kuriuose jie sugebėjo užsiauginti sau maisto"[30].

Kitas Gaidaro šoko terapijos komponentas buvo privatizacija, kuri nebuvo nei teisinga, nei bešališka, o tai savo ruožtu postkomunistiniam Rusijos kapitalizmui davė nesėkmingą pradžią. 1992 metų liepos mėnesį drauge su 1991 metais Rusijos Federacijos Valstybinio turto komisijos pirmininku tapusiu Leningrado ekonomistu Anatolijum Čiubaisu Gaidaro vyriausybė ėmėsi sparčios privatizacijos programos. Per trumpą laiką buvo privatizuota du trečdaliai vidutinio dydžio ir stambių valstybinių įmonių, ir 1994 metų gale daugiau kaip pusė viso šalyje sukuriamo BVP jau buvo privačiose rankose[31].

Rusijos privatizaciją neblogai apibūdina 1992 metais Sherro išsakyti būkštavimai, jog „Yra didelė rizika, kad Vakarai parems ir pateisins iškreiptą privatizaciją, kuri praturtins kelis, bet atstums daugumą. Todėl gali būti, kad, kaip jau ne kartą Rusijos istorijoje yra atsitikę, Vakarų vertybės ir įtaka bus atmestos"[32].

Kaip ir kainų liberalizacijos, privatizacijos atnešta nauda pasiskirstė labai nevienodai. Darbuotojams ir jų vadovams buvo leidžiama įsigyti savo įmonės akcijų lengvatinėmis sąlygomis, dėl to netrukus apie 70-tyje procentų tokių įmonių jie savo rankose turėjo didžiąją akcijų dalį. Investiciniai čekiai, kurie buvo išplatinti vi-

suomenėje ir kurie suteikė teisę įsigyti įmonių akcijų, buvo supirkinėjami. Daugeliu atvejų tai darė įmonių vadovai ir tokiu būdu iš valstybės turto gerokai praturtėjo.

Kaip ir daugelyje kitų postkomunistinių valstybių, šalies privatizacija buvo daug naudingesnė ne paprastiems piliečiams, o privilegijuotiems partijos nariams, kurių Rusijoje buvo apie pusantro milijono. Žmonės, bandantys savo kasdieniam pragyvenimui rasti nuolat stingančių lėšų, investicinius čekius pardavinėjo tiesiog savo darbovietėse, ir dažnai juos pusvelčiui supirkdavo įmonių viršininkai. Taip didelė valstybės turto dalis tapo turtingosios mažumos nuosavybe.

Taigi 1994 metų pabaigoje privatizuotų įmonių vadovai ir jų darbuotojai savo rankose turėjo apie 40 procentų tų įmonių akcijų, tačiau daugiau kaip 10 procentų akcijų tebebuvo valstybės rankose. Tokia pliuralistinė nuosavybės forma Rusijoje, ko gero, ir išliks, ir čia kapitalizmas neįgaus anglosaksams būdingų nuosavybės formų, kuriose dominuoja akcininkai, tai greičiau bus pliuralistinė savininkų vadovaujamų kompanijų sistema, kiek panaši į esamą Vokietijoje.

Trečiasis Gaidaro šoko terapijos politikos elementas buvo valstybės finansų stabilizavimas. Prisilaikant TVF propaguojamos ortodoksijos, vienas iš pagrindinių Gaidaro vyriausybės tikslų buvo biudžeto subalansavimas, vadovaujantis požiūriu, jog pinigai yra spausdinami ne tam, kad jais būtų finansuojama vyriausybės veikla. Ryšium su tuo valstybės užsakymai karinei pramonei sumažėjo beveik dviem trečdaliais ir industrijai buvo drastiškai apkarpytos valstybės subsidijos. Dėl griežto monetarinio suvaržymo 1996 metais infliacija sumažėjo iki 40 procentų. Tad siaura antiinfliacine prasme tokia politika davė rezultatų.

Staigaus vienkartinio kainų šuolio ir po to ėjusio reliatyvaus jų stabilumo, arba vadinamosios „stabilizacinės politikos", panašios į tą, kuri sugebėjo pažaboti infliaciją Lenkijoje, Rusijoje nebuvo. Todėl šoko terapijos šalininkai dažnai tvirtina, kad ji Rusijoje iš tiesų net nebuvo taikyta[33]. Bet jų pateikiami argumentai geriausiu atveju yra neįtikinami, nes politinės sąlygos, neleidusios reformų nuoseklumo, neleido ir vienkartinio monetarinio šoko. Pinigų pa-

sikeitimas Rusijoje paprastai būdavo asocijuojama su Stalino režimu. Tad ekonominių reformų programa pradedant pinigų pakeitimu būtų ne tik nepopuliari, bet gerokai neteisėta ir netgi pavojinga priemonė.

Politiniai šoko terapijos padariniai jos įgyvendintojams nebuvo palankūs. 1993 metų rinkimuose Gaidaro vadovaujama partija Vybor Rosii tesurinko tik 13 procentų rinkėjų balsų. Tuo tarpu Vladimiro Žirinovskio antisemitinė ksenofobinė ir visiškai netikusiai pavadinta Liberaldemokratų partija surinko 24 procentus balsų. Šoko terapija, kuri, ko gero, buvo vienintelė galima ekonominė strategija, tapo politiškai neperspektyvi, socialiniai jos kaštai nepateisinami.

Rusijos šoko terapijos socialiniai kaštai

Skurdas ir nusikalstamumas Tarybų Sąjungoje nebuvo naujiena ir egzistavo per visą jos gyvavimo istoriją. Bet šoko terapija Rusijos piliečių daugumą dar labiau nuskurdino ir ekonomiką kriminalizavo iki tol dar neregėto lygio.

Šalies ekonomikos ir valstybės institucijų griūtis daugumai gyventojų reiškė dramatišką jų gyvenimo sąlygų pablogėjimą, ir daugumą įstūmė į tikrą skurdą. Rusija neteko beveik pusės savo profesionalios vidutiniosios klasės. Gimstamumas ir gyvenimo trukmė sumažėjo labiau nei bet kurioje kitoje taikos meto modernioje valstybėje. Rusijai kaip valstybei nusilpus, jos piliečiai tapo nepalyginti labiau pažeidžiami ir neapsaugoti nuo organizuoto nusikalstamumo ir išnaudojimo.

Savo atliktuose rinkos reformų padarinių Rusijoje tyrimuose Peteris Truscottas rašo: „Ekonomikos reformos Rusijos Federacijoje daugumai šalies piliečių turėjo siaubingą efektą“[34]. Nuo 1991 m. gruodžio iki 1996 metų gruodžio vartojimo prekių kainos padidėjo 1700 kartų. Todėl beveik 80 procentų Rusijos piliečių ilgainiui jau nebeturėjo jokių santaupų[35]. Mažus atlyginimus gaunančių šalyje yra apie trečdalį, ir tai sudaro nuo 44 iki 50 milijonų žmonių. Bet ir jiems gresia pavojus nusmukti į varguomenės kategoriją, kurią su-

daro 15–20 procentų šalies gyventojų. Tai yra apie 22–30 milijonų žmonių, nebegalinčių nusipirkti jiems reikalingų vaistų ar naujų drabužių. Apie 5–10 procentų Rusijos gyventojų, o tai yra apie 7-15 milijonų žmonių, kenčia išties rimtus nepriteklius ir badą.

Nuo 1991 metų, prasidėjus Rusijos tranzitui į rinkos ekonomiką, skurde atsidūrė apie 45 milijonai šalies gyventojų[36]. Tuo pat metu iš šių reformų pasipelniusių „Naujųjų rusų" – kurių yra 3–5 procentai arba 4,4–7,2 milijono žmonių – vidutiniai uždarbiai 1995-aisiais siekė nuo 500 ir 100 000 JAV dolerių per mėnesį[37].

Po 1996 metų rinkimų Boriso Jelcino paskirtas pirmasis ministro pirmininko pavaduotojas Viktoras Iljušinas yra atvirai pareiškęs, kad ketvirtadalis Rusijos piliečių gyvena žemiau oficialios skurdo ribos, sudarančios 70 JAV dolerių per mėnesį vienam gyventojui ir kad realios piliečių pajamos sumažėjo 40-čia procentų. Šalyje nepaprastai išaugo ekonominė nelygybė. Layardas ir Parkeris teigia, kad „Naujieji turtuoliai yra nepalyginti apsukresni ir veržlesni nei senoji nomenklatūra kada nors yra buvusi... nepaisant to, ekonominė nelygybė šalyje visgi yra mažesnė nei Jungtinėse Valstijose ir labiau atitinka Britanijos lygį"[38]. Tačiau reikia paminėti, kad postkomunistinėje Rusijoje žmonių, gyvenančių visiškame skurde, yra gerokai daugiau nei Britanijoje ar Amerikoje.

Labai išaugo nedarbas, bet tikrąjį jo mastą nėra paprasta apskaičiuoti. Tarptautinės darbo organizacijos raporte sakoma, kad 1996 metų liepos mėnesį nedarbas Rusijoje sudarė 9,5 procento, nors šis procentas, manoma, iš tiesų yra daug didesnis. Dėl labai menkos pašalpos daugelis bedarbių oficialiai net nesiregistruoja darbo biržoje. Vengdamos mokėti mokesčius ir išeitines kompensacijas, daugelis įmonių savo sąrašuose turi darbuotojų, kuriems nemoka atlyginimų. 1994 metais apie 5 milijonai žmonių dirbo ne visą darbo dieną, ir nuo penktadalio iki trečdalio nuolatinį darbą turinčiųjų jo neteko ir buvo priversti jį palikti[39].

Tame pat raporte teigiama, jog daugiau nei trečdalis šalies gyventojų priklauso vadinamajai „nuslėptųjų bedarbių" kategorijai, ir oficialūs Rusijos nedarbo skaičiai vadinami „administracine kūryba", kuri „negailestingai nuslepia tikrąjį šalies bedarbių skaičių"[40].

Dėl dramatiško nedarbo didėjimo mažėjo ekonominis aktyvumas. Nuo 1989 metų Rusijos ekonomikos apimtis sumažėjo beveik per pus. Tai yra daugiau nei Jungtinėse Amerikos Valstijose Didžiosios depresijos metais. 1997 metų viduryje Rusijos BVP vis dar mažėjo ir nuo 1991-ųjų metų šalies ekonomika sumažėjo apie 40-čia procentų[41].

Daugeliui savo darbuotojų ir išlaikytinių valstybė paprasčiausiai nustojo mokėti. Tarptautinių strateginių studijų centro Vašingtone pareiškime sakoma: „Valstybė nemokėjo atlyginimų savo tarnautojams, kariškiams, medicinos darbuotojams, mokytojams ir mokslininkams... 1996 metų gale, nemokėdama atlyginimų, nepervesdama pinigų ir panašiai, valstybė buvo įsiskolinusi 65–67 milijonams piliečių... 36 milijonams pensininkų laiku nebuvo mokamos pensijos"[42].

Tiksliai apskaičiuoti, kiek Rusijoje yra bedarbių, sunku ir dėl išaugusio ankstyvo mirtingumo. Darbingo amžiaus žmonių, mirusių su alkoholio vartojimu susijusia mirtimi, nuo 1990 iki 1995 metų padidėjo daugiau kaip tris kartus[43]. Savižudybių skaičius 1989–1993 metais išaugo 53 procentais[44]. Kita ankstyvų mirčių priežastis postsovietinėje Rusijoje yra nusikalstamumas. 1994 metais šalyje buvo užregistruota 30 000 žmogžudysčių. Gyventojų skaičiui tai triskart daugiau nei Jungtinėse Valstijose ir dvidešimt kartų daugiau nei Britanijoje ir kontinentinėje Europoje[45].

Tikimybė mirties dėl netyčinio apsinuodijimo rusams yra dvidešimt kartų didesnė nei amerikiečiams[46]. Iš dalies tai paaiškinama tarybinės sistemos paveldu – taršos lygiu, kuris, išskyrus Kiniją, yra neregėtas jokioje kitoje pasaulio šalyje. Murray'jus Feshbackas ir Alfredas Friendly'is savo knygoje *Ekocidas Tarybų Sąjungoje* teigia, kad dėl Tarybų Sąjungoje gerokai išaugusio ir Trečiojo pasaulio šalių bei Amerikos miestų lygį pasiekusio kūdikių mirtingumo iš dalies yra kalta tarša. „Po to, kai vaikų iki vienerių metų amžiaus mirtingumas nuo 80,7 vienam tūkstančiui gyventojų 1950 metais sumažėjo iki 22,9 1971-aisiais, Tarybų Sąjungoje, bene vienintelėje iš visų industrializuotų valstybių, 1987 metais šis skaičius vėl padidėjo iki 25,4 tūkstančiui gyventojų. Tai yra tapo beveik toks pats kaip Malaizijoje, Jugoslavijoje, Rytiniame Har-

leme ir Vašingtone (Kolumbijos apygarda)." Feshbachas ir Friendly'is toliau daro išvadą: „Nors ryšys tarp taršos ir mirtingumo yra daugiau numanomas nei įrodomas, tačiau dėl paties taršos lygio nekyla jokių abejonių. Tik keli Tarybų Sąjungos pramoniniai regionai nėra pavojingai užteršti, o vienokiais ar kitokiais taršalais yra užteršta apie 16 procentų šalies teritorijos, kurioje gyvena apie penktadalis jos gyventojų"[47].

Gamtos užterštumas, apie kurį rašo Feshbachas ir Friendly'is, yra bolševikiško požiūrio į gamtą palikimas[48]. Kaip ir dėl daugelio kitų dalykų, būdami ištikimi Marxo sekėjai, bolševikai gamtą geriausiu atveju matė kaip resursų šaltinį, turintį tarnauti žmogui. O blogiausiu – kaip priešą, kurį reikia nugalėti. Toks vakarietiškas prometėjiškas požiūris į gamtą Tarybų Sąjungos politikoje egzistavo iki pat šio režimo pabaigos. Kartu tai buvo ir viena iš priežasčių, dėl kurių jis žlugo.

Lėta tarybinės vadovybės reakcija į Černobylio avariją, buvo impulsas kilti visuotiniams politiniams judėjimams, prasidėjusiems visoje Tarybų Sąjungoje. Tokie gamtosauginiai judėjimai netrukus sugebėjo suburti plačias koalicijas, garsiai protestuojančias prieš užtvankų statymą Sibire. Nacionaliniai judėjimai tarybiniame „artimajame užsienyje" prasidėjo ne kaip intelektualinė konfrontacija, o kaip masiniai ekologiniai judėjimai, kurie ir buvo tikrieji tarybinės sistemos žlugimo katalizatoriai.

Rusijos ekologinis užterštumas yra išties apokaliptiškas tiek savo mastu, tiek savo poveikiu žmonėms. Čingischano gimtinėje, Balio miestelyje, esančiame Čitos regione Rusijos Tolimuosiuose Rytuose, daugiau kaip 95 procentai vaikų turi psichinių sutrikimų. Negyvų kūdikių čia gimsta penkis kartus daugiau, vaikų mirštamumas yra 2,5 karto didesnis ir su Dauno sindromu gimusių yra keturis kartus daugiau nei Rusijos vidurkis. Vaikai, gimstantys su šešiais rankų ar kojų pirštais, kiškio lūpa, stuburo deformacijomis, didžiulėmis galvomis ar neišsivysčiusiomis galūnėmis, nėra retenybė. Reikalas tas, kad Balio miestelio gyvenamųjų namų, ligoninių, mokyklų ir vaikų darželių statybose buvo naudojamas iš urano kasyklų vežamas radioaktyvus smėlis. Beje, šiose kasyklose buvo išgaunamas uranas pirmajai Tarybų Sąjungos atominei bombai.

Prie viso to 1997 metais dar prisidėjo ir visuomeninio sektoriaus griūtis. Vietinės ligoninės darbuotojams 10 mėnesių nebuvo mokama jokio atlyginimo, ir ligoninės administracija neturėjo lėšų ligoninės šildymui žiemos sezonu[49].

Gyventojų skaičius Rusijoje sparčiai mažėja. 1985 metais tikimybė vyrams sulaukti penkiasdešimties metų buvo mažesnė nei 1939-aisiais[50]. Vien 1993 metais statistinė vyrų gyvenimo trukmė Rusijoje nuo 62 metų sumažėjo iki 59 ir tapo tokia pat kaip Indijoje ir Egipte[51]. 1995 metais gyvenimo trukmės vidurkis Rusijoje jau buvo mažesnis nei Kinijoje[52].

Nuo 1985 metų gimstamumas šalyje sumažėjo beveik per pusę. Rusijos gyventojų dabar kasmet sumažėja maždaug vienu milijonu, ir mirtingumas šalyje yra didesnis už gimstamumą 1,6 karto[53]. Tikėtina, kad per artimiausius 30 metų gyventojų nuo 147 milijonų sumažės iki maždaug 123 milijonų, tai yra beveik penktadaliu. Tai panašu į demografinę katastrofą.

Šešiolikos metų amžiaus jaunuolių statistinė gyvenimo trukmė prieš šimtą metų buvo didesnė nei šiais laikais. Nepaisant dviejų pasaulinių karų, Pilietinio karo, bado, milijonų žuvusių masinio teroro metais ir Gulaguose, tais laikais šešiolikametis turėjo 2 procentais daugiau šansų sulaukti 60-ties metų amžiaus nei jis turi dabar[54].

Per visą rinkos reformų laiką gyvenimo trukmė Rusijoje nuolat mažėjo. *The Economist* apie tai rašė: „Po penkerių ekonominių reformų metų gyvenimo trukmė Rusijoje moterims nuo 74 metų sumažėjo iki 72, o vyrams nuo 62 iki 58-erių metų. Ir šia prasme Rusija beveik susilygino su Kenija"[55].

Viena iš labiausiai nuo Rusijos ekonominių reformų nukentėjusių sričių buvo visuomeninių paslaugų sektorius. Sveikatos apsaugai skiriamų pinigų dalis tarybiniais metais sudarė 3,4 procento valstybės išlaidų. Šiais laikais tam skiriama tik 1,8 procento. Negalintys už tai susimokėti rusai negauna ir medicininės pagalbos. Truscott'as apie tai rašo: „Vidutinis mėnesinis atlyginimas 1996 metais buvo 740 000 rublių ($153), širdies kraujagyslių operacija valstybinėje ligoninėje tais pačiais metais kainavo nuo 28 iki 35 milijonų rublių. Tad labiau nei akivaizdu, kad vidutiniam rusui tokios operacijos yra visiškai neprieinamos"[56].

Iš dalies dėl viso to šalyje gerokai padaugėjo tuberkuliozės, hepatito ir sifilio susirgimų. Dėl plintančio narkotikų vartojimo šalyje sparčiai daugėja ir susirgimų AIDS. Tačiau apie yrantį visuomeninių paslaugų sektorių tikslių duomenų beveik neįmanoma gauti. Nuo 1991 iki 1994 metų susirgimų difteritu šalyje padaugėjo nuo 800 iki 40 000[57].

Apibendrinant žmogiškąją rinkos reformų Rusijoje kainą, Stepheno Coheno daroma išvada atrodo pakankamai teisinga: „Didžiajai daugumai gyventojų ir jų šeimų Rusijoje buvo ne tranzito, o nuolatinio griuvimo būklė, griuvimo viso to, kas yra būtina normaliam egzistavimui; nuo pastovių atlyginimų ir socialinės rūpybos iki sveikatos apsaugos ir gyvenimo trukmės; nuo industrinės ir agrarinės gamybos iki aukštojo išsilavinimo, mokslo ir tradicinės kultūros; nuo saugumo gatvėse iki organizuoto nusikalstamumo ir vagiančių biurokratų; nuo vis dar didžiulės karinės galios iki branduolinių ginklų ir medžiagų sandėlio sargo"[58].

Viltys, kurias tiek Vakarų patarėjai, tiek ir Rusijos rėmėjai siejo su šoko terapijos politika, buvo iliuzijos. Adamo Smitho natūralių laisvių sistemoje viena iš pagrindinių prielaidų jai egzistuoti yra stipri valstybė ir teisėtvarka. Nesant šių sąlygų, normalūs ir visapusiškai naudingi rinkos santykiai negalimi, ir tai neišvengiamai taps tik dar viena eksploatavimo sistema.

Gaidaro vyriausybė, diegdama šoko terapijos politiką Rusijoje, tai darė sugriuvusioje valstybėje, kurioje neegzistavo teisė. Ir ji neegzistavo jau nuo pat 1917 metų. Rinkos santykiais dauguma rusų nepasitikėjo, tarsi nujausdami, kad tai atves prie eksploatacijos. Šias senas tradicijas turinčias nuojautas bei jų požiūrį į komerciją rusams dar sustiprino ir tarybiniais laikais šalyje atsiradusi juodoji rinka. Tarybinei sistemai sugriuvus ir dėl šoko terapijos atsiradus anarchiniam kapitalizmui, toks požiūris dar sustiprėjo.

Anarchinis kapitalizmas postkomunistinėje Rusijoje

Mažiau nei per dešimtmetį iš funkcionuojančio totalitarinio režimo Rusija nusmuko iki beveik anarchinės padėties. Tačiau Tary-

bų Sąjungos griūtis, priešingai nei daugelis apžvalgininkų manė, nebuvo vakarietiškos privatizacinės politikos triumfas. Tai buvo pasaulinis istorinis įvykis, kurio tikriesiems padariniams susigulėti ir pasireikšti gali prireikti kelių generacijų. Gal net kelių šimtmečių.

Šiuolaikinėje Rusijoje atsirandanti kapitalizmo rūšis yra giliai paženklinta buvusios tarybinės sistemos. Kriminalizuotos rinkos, savo laiku egzistavusios tik tam tikruose buvusios sistemos plyšiuose ir nišose, atvirai suvešėjo ant šios sistemos griuvėsių.

Rusijos anarchinis kapitalizmas yra ekonominė sistema, pasireiškianti silpnu, korumpuotu ir kai kuriose srityse tam tikra prasme beveik neveikiančiu valstybės aparatu; silpna ar beveik neegzistuojančia teise, taip pat ir nuosavybės teise, ir praktiškai visose šalies ekonominio gyvenimo sferose išplitusiu organizuotu nusikalstamumu. Nors padėtis kitose postkomunistinėse valstybėse daug kuo yra panaši, išsivystęs anarchinis kapitalizmas nėra dažnas reiškinys. Jis atsiranda ten, kur, kaip ir Rusijoje, kriminalizuota buvo pati valstybė, ir joje nėra nepriklausomų pilietinių institucijų, nes jos buvo sunaikintos komunizmo laikais.

Tokia ekonominė sistema toli gražu nėra tranzitinė, evoliucionuojanti į vakarietiško pobūdžio rinkos ekonomiką. Bet tai nereiškia, kad šis kapitalizmas nesivysto. Yra gana tikėtina, kad ilgainiui, gal per kelias generacijas, postkomunistinis anarchinis kapitalizmas Rusijoje gali išsivystyti į sparčiai ekonomiškai besivystantį valstybinį kapitalizmą, šiek tiek panašų į tokį, koks Rusijoje egzistavo paskutiniaisiais carizmo dešimtmečiais.

Kaip ir Japonijoje, XIX amžiaus pabaigoje kapitalizmas Rusijoje buvo besivystančios valstybės rezultatas. Pusę amžiaus prieš Pirmąjį pasaulinį karą carinė Rusija buvo sparčiai besivystanti šalis, kurios ekonominis augimas ir valstybės modernizacija vyko kaip ir Prūsijoje ar Japonijoje.

Priešingai nei dažnai yra manoma, Rusija visai nebuvo stagnuojantis azijietiškas despotizmas. Baudžiava Rusijoje buvo panaikinta 1861 metais. Tai yra metais anksčiau nei Abrahamas Lincolnas panaikino vergiją Jungtinėse Amerikos Valstijose. XX amžiaus masteliais carinė Rusija nebuvo ir ypač represyvus

režimas. 1895 metais ochranka, arba slaptoji Rusijos policija, teturėjo tik 161 nuolatinį darbuotoją. Jiems dažnai talkininkaudavo žandarmerijos korpusas, kuriame tarnavo kiek mažiau nei 10 000 žmonių. Tuo tarpu 1921 metais bolševikų slaptojoje policijoje ČK jau tarnavo daugiau nei ketvirtis milijono žmonių. Ir tai neskaičiuojant Raudonosios armijos, NKVD ir milicijos[59].

Kaip rašo Layardas ir Parkeris, XIX amžiaus pabaigoje Rusijoje buvo ekonominio augimo laikotarpis, panašus į tą, kurį Britanija patyrė amžiaus pradžioje, Amerika aštuntąjį dešimtmetį ar Kinija šiais laikais. Nuo 1880 iki 1917 metų Rusijoje buvo nutiesta daugiau geležinkelių nei bet kurioje kitoje pasaulio šalyje. Šiuo laikotarpiu industrinė gamyba Rusijoje kasmet vidutiniškai augo po 5,7 procento, o paskutinius ketverius metus iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios toks augimas buvo 8 procentai[60]. Taigi vėlyvasis carizmas nebuvo stagnacijos laikotarpis. Atvirkščiai, tai buvo sparčios modernizacijos era.

Nors tai nebuvo ir Rusijos aukso amžius, ir vėlyvajame carizme netrūko ir savųjų ydų, tokių kaip rusifikacijos politikos, antisemitizmo ar biurokratizmo. Tačiau visa tai buvo palikimas ne tiek baudžiavos, kiek to, ir tai labai svarbu, kad Rusijoje praktiškai nebuvo nepriklausomos bajorijos, kuri buvo feodalinėje Europoje. Rusijoje jos nebuvo kaip klasės dar nuo Ivano IV, arba Ivano Rūsčiojo, ir Petro Pirmojo centralizuoto valdymo laikų. Kitaip nei Japonijoje, Rusijos modernumo paveldas buvo ne feodalinė, o absoliuti valdžia. Ir kitaip nei Kinijoje, Rusijos modernizacija visada susidurdavo su savo baudžiaviniu palikimu.

Vis dėlto, palyginti su kitomis besivystančiomis valstybėmis, ypač su tuo, kas atsitiko vėliau, vėlyvasis carizmas Rusijai buvo gana sėkmingas laikotarpis. Dabar nelengva pasakyti, kaip viskas toliau būtų klostęsi, jei ne Pirmasis pasaulinis karas. Tačiau nėra abejonės, kad vėlyvojo carizmo laikais Rusijoje vyko modernizacija, kuri dažniausiai taip ir nesulaukia istorinio įvertinimo, kurio iš tiesų nusipelno.

Panašu, kad paskutiniais XIX amžiaus dešimtmečiais atsiradęs valstybės vadovaujamas didelių ir dažnai oligopolistinių įmonių kapitalizmas, funkcionuojantis drauge su veržliai laukiniu ka-

pitalizmu Sibire ir kituose Rusijos regionuose, gali būti Rusijos vystymosi modeliu ir XXI amžiuje.

Toks vystymasis nebus stabilus ar vienodas, ir šiame kelyje Rusijai teks patirti daugybę konfrontacijų, iškilsiančių tarp miesto ir kaimo, tarp atskirų regionų ir skirtingų jų ekonominių interesų ir panašiai. Be to, visa tai vyks valstybėje, kuri daugeliu aspektų bus silpnesnė nei buvusi carinė Rusija.

Dabartinis Rusijos kapitalizmas neišvengiamai buvo paveiktas sąlygų, kuriomis jis kūrėsi. Rinkos reformos Rusijoje buvo vykdomos sugriuvus ne tik ekonomikai, bet ir visai tarybinei sistemai. Bet jos palikimas ankstyvuoju postkomunistinės Rusijos vystymosi laikotarpiu suvaidino labai svarbų vaidmenį. Savo gyvenimą pradėjęs tamsiuose tarybinės sistemos užkaboriuose, dabartinis Rusijos kapitalizmas negalėjo išvengti daugybės sąsajų su nusikalstamumu.

Valstybės ir organizuoto nusikalstamumo simbiozė Rusijoje turi ilgą istoriją, ir tarybinėse institucijose tai visais laikais vaidino svarbų vaidmenį. Tarybinė valstybė iš tikrųjų niekada nebuvo teisinė valstybė; joje niekada nebuvo nieko panašaus į nepriklausomą teisingumo sistemą, ir šia prasme valstybė turėjo praktiškai neribotą galią. Eiliniams šalies piliečiams laikytis teisinių normų buvo beveik neįmanoma jau vien todėl, kad tai, kokios tos normos turi būti, nuspręsdavo šalies valdžia. Tokiomis sąlygomis neįmanoma kalbėti ir apie teisę ekonominiame gyvenime.

Neveiksmingoje ir nenašioje Tarybų Sąjungos ekonominėje sistemoje korupcija buvo ne tiek problema, kiek sprendimas[61]. Todėl praktiškai kiekvienas verslas, eilinių žmonių akimis neišvengiamai buvo matomas kaip turintis turėti ryšių su nusikalstamumu. Ir daugeliu atvejų tokie įtarimai turėjo pagrindą. Dar 1976 metais Alainas Besanconas rašė:

> Kartu su tarybine antiekonomika yra ir kita, standartinį buhalterinį apibrėžimą visai atitinkanti racionalaus nepriteklių valdymo ekonomika. Bet tai nėra oficiali ekonomika. Ji egzistuoja už įstatymų ribų, todėl normaliomis priemonėmis ji negali būti aiškiai pamatuota. Tai slapta, nelegali

ir primityvi sistema, kartais primenanti Tūkstantis ir vienos nakties laikų arabų prekybą, kartais Kinijos kompradorų veiklą, o kartais Amerikos Cosa Nostra Niujorke ar Čikagoje. Ši sistema į valstybės iždą surenka nemenką pajamų dalį, tuo leisdama funkcionuoti oficialiajai ekonomikai[62].

Visa tarybinė sistema veikė panašiai kaip mafijos organizacija. Brežnevo laikais, jau dešimtmečius egzistavę mafijos ir nomenklatūros ryšiai gerokai sustiprėjo. Ekonomikos ir vyriausybės kriminalizavimas Rusijoje siekia daug toliau nei tarybinės sistemos pabaiga. Tai egzistavo gerokai anksčiau ir dėl Gorbačiovo ekonominių reformų šalyje išaugus nepritekliams, nusikalstamų organizacijų ir juodosios ekonomikos įtaka šalyje tik dar labiau sustiprėjo. Tie, kurie įsivaizduoja, kad organizuotas nusikalstamumas tarybiniais laikais neegzistavo, iš tiesų, matyt, taip ir nesuprato nei tarybinės valstybės, nei ekonomikos, kurią ji sukūrė[63].

Tarybų Sąjungos griūtis nusikalstamumui buvo puikus metas suklestėti: „Per paskutinius 18 Tarybų Sąjungos gyvavimo mėnesių šalis tapo įžūliųjų ir neskrupulingųjų rojumi. Prasidėjus gigantiškam turtų perdalinimui, viskas, kas šalyje buvo sukaupta ar pagaminta, visi jos resursai ir turtai tapo grobiu, pereinančiu iš rankų į rankas. Tai buvo didysis tautos apiplėšimas"[64].

Tarybinėje sistemoje verslas ir nusikalstamumas tarpusavyje susiję. Šiai sistemai pradėjus griūti, nusikaltėliams ir vyriausybės biurokratams atsirado labai palankios sąlygos, leidusios iš vykdomų rinkos reformų gerokai pasipelnyti. Taigi organizuotas nusikalstamumas neišvengiamai tapo naujai gimstančio postkomunistinio Rusijos kapitalizmo bobutė pribuvėja.

Tai, kas 1989–1991 metais sugriuvo, nebuvo despotizmas ar tironija klasikine tų žodžių prasme, bent jau taip įvertintų šiuolaikinė politinių mokslų tipologija. Tai buvo totalitarinis režimas, kuriame beveik visas turtas priklausė valstybei. Be abejonės, šiuo turtu jau seniai naudojosi ir savo poreikius tenkino nedidelis ir privilegijuotas elitas, vadinamas nomenklatūra. Šaliai atsidūrus beveik prie anarchinės suirutės ir tokiomis sąlygomis vyriausybei pradėjus diegti rinkos reformas, nomenklatūrai, dažnai kartu su

nusikaltėlių pasauliu, tapo visai nesunku pasisavinti valstybės turtą ir jį paversti savo nuosavybe.

Stephenas Handelmanas rašo: „Tarybų Sąjungai sugriuvus, du principiniai vietinio investicinio kapitalo šaltiniai (išskyrus užsienines paskolas) buvo Komunistų partijos iždas ir vadinamieji *obščakai*, arba visas valstybei priklausantis turtas. Vagių pasauliui tai buvo seniai išsvajoti lobiai, ir tas kapitalas buvo investuojamas į įvairias komercines įmones, bankus, prabangias parduotuves ir viešbučius. Taigi drauge su pirmuoju Rusijos vartotojišku bumu gimė ir unikaliai rusiška biurokratų ir nusikaltėlių sąjunga"[65].

Postkomunistinėje Rusijoje organizuotas nusikalstamumas yra išplitęs visur. Beveik du trečdaliai privačių įmonių ir komercinių bankų nusikaltėliškoms struktūroms moka apie 10–20 procentų nuo savo apyvartos. Tokie duomenys yra gana spekuliatyvūs, nes, kaip ir Tarybų Sąjungoje, didžiąją šiuolaikinės Rusijos ekonomikos dalį sudaro juodoji ekonomika, todėl visai įmanoma, kad net apie 40 procentų Rusijos BVP kontroliuoja mafija. Kaip ir apie 40 procentų naujai pradedamų verslų šalyje savo veiklą tikėtinai pradeda mafijos kontroliuojamu kapitalu[66]. Per pirmą 1995 metų pusmetį žmonių pagrobimų ir ginkluotų apiplėšimų skaičius šalyje atitinkamai išaugo 100–600 procentų. Užsakomosios žmogžudystės yra neretas reiškinys. Nuo 1992 metų buvo užpulti aštuoniasdešimt penki bankininkai ir keturiasdešimt septyni nužudyti. Rusijos Vidaus reikalų ministerijos duomenimis, šalyje yra apie 150 mafijos tipo nusikalstamų organizacijų, kontroliuojančių nuo 35 iki 40 tūkstančių Rusijos įmonių ir apie 400 šalies bankų.

Rusijos mafija nėra etniškai vienalytė ir dažniausiai jos veikla nėra koordinuojama. Paskutiniu metu įsisiūbavusi smurto banga dažniausiai atspindi karus, vykstančius tarp įvairių mafijos klanų. Bet tos organizacijos savo veikloje visgi turi gana daug bendro. 1991 metų gruodžio mėnesį, pačioje Tarybų Sąjungos gyvavimo pabaigoje, apie trisdešimt organizuoto nusikalstamumo lyderių susitiko Maskvoje ir svarstė savo veiksmų koordinavimą prieš kaukazietiškas nusikalstamas grupuotes, į šalį besiskverbiančias iš Gruzijos, Čečėnijos ir Armėnijos. Kartu jie svarstė ir galimybes bei

būdus, kaip geriau korumpuoti būsimos naujosios valdžios atstovus[67]. Labiausiai iš organizuotos nusikalstamos veiklos Rusijoje visgi pelnosi ne tiek patys nusikaltėliai, kiek valstybės tarnautojai, kuriems jie moka.

Apie tai Handelmanas rašo: „Dabartiniai šalies milijardieriai neatsirado vien dėl juodosios rinkos sandėrių išpardavinėjant valstybės turtą ar bizantiškos papirkinėjimų sistemos. Dažniausiai tai yra tie patys žmonės, kurie milijonus susikrovė dar tarybinėje sistemoje. Taigi ta prasme senoji valdžia paprasčiausiai kriminalizavo naująją"[68].

Korupcija ir teisės bei įstatymų nepaisymas pirmos postkomunistinės Rusijos vyriausybės paveldėtose griūvančiose valstybės institucijose buvo viena iš priežasčių, kodėl šoko terapija Rusijoje neturėjo to poveikio, kokį ji turėjo kitose šalyse. Kita ne mažiau rimta priežastis buvo karinis tarybinės ekonomikos profilis. Nė vienoje šalyje, kurioje buvo taikoma šoko terapija, karinė pramonė ekonominiame gyvenime nevaidino tokio svarbaus vaidmens, kaip Rusijoje. Tikėtis, kad Adamo Smitho ekonominis liberalizmas tokiomis sąlygomis gali veikti, buvo tiesiog kvailystė.

Suirusi Tarybų Sąjunga paliko didžiausią pasaulyje karinį-pramoninį kompleksą (KPK), kuris netrukus ėmė griūti. Šoko terapijos politika šį procesą tik paspartino. Yrantis tarybinis KPK Rusijos organizuotam nusikalstamumui tapo pelninga dirva. Handelmanas šia tema toliau rašo:

> Po Tarybų Sąjungos griūties praėjus šešiems mėnesiams, užsakymų karinei pramonei sumažėjo 40-čia procentų, ir 340 000 joje dirbusių žmonių neteko darbo. Dar po metų šalyje buvo daugybė neveikiančių gamyklų ir apie vieną milijoną darbuotojų gaudavo atlyginimą nieko negamindami... Jekaterinburge, kuriame apie ketvirtadalis miesto gyventojų, arba apie pusę milijono žmonių, dirbo karinės pramonės gamyklose, vietiniai nusikaltėliai dabar tapo vieni svarbiausių anksčiau valstybės užsakymu čia gaminamų granatų, minosvaidžių ir raketinių sistemų pirkėjų. Organizuoto nusikalstamumo bosai ir juodosios rinkos

veikėjai šiose gamyklose ir toliau palaikė gamybinę veiklą, patys ieškodami kontaktų tarptautinėse strateginių medžiagų, ginklų ir metalų rinkose[69].

Tarybinis KPK buvo viena iš pirmųjų rinkų reformos aukų. Pasaulio banko skaičiavimais, 1992 metais šiame komplekse dirbo apie 7,5 procento visų šalies dirbančiųjų. Tai yra daugiau kaip 5 milijonai žmonių. Nesenais rusų oficialiais duomenimis, šitie darbuotojai drauge su savo šeimomis sudaro daugiau kaip 30 milijonų žmonių. Tai yra beveik aštuntadalis visų Rusijos gyventojų[70].

Gaidaro šoko terapijos politikos metu valstybės užsakymų karinei pramonei sumažėjo beveik 70-čia procentų, todėl jau 1993 metų pradžioje Rusijos šios pramonės pagaminamos produkcijos sumažėjo per pusę. Daugiausia tai buvo ne karinės pramonės perorganizavimo civilinėms reikmėms, o tiesiog ekonominio aktyvumo nuosmukio šioje srityje padarinys. Arbats apie tai rašė: „1992 metais 1100 KPK gamyklų darbuotojų atlyginimai buvo mažesni nei kurioje nors kitoje pramonės šakoje, nes valstybės užsakymų ginklų ir karinės technologijos gamybai sumažėjo 68 procentais... Lėšų, skirtų konversijai, paprasčiausiai nėra, ir daug KPK gamyklų buvo priverstos užsidaryti, nes neturėjo pinigų nei atlyginimams, nei pensijoms"[71].

Bandydama KPK griuvimą kiek sulėtinti, Rusijos vyriausybė ėmėsi skatinti ginklų prekybą. JAV Kongreso tyrimų duomenimis, 1996 metais Rusija buvo didžiausia pasaulyje ginklų ir karinės technikos eksportuotoja į besivystančias šalis, o didžiausia pirkėja buvo Kinija[72]. Rusijos išlaidos karinei pramonei sumažėjo iki panašių lygių, kurie tam tikslui yra skiriami Vakarų demokratinėse šalyse. Nepaisant to, KPK įtaka Rusijos ekonomikai ir valstybei yra ir ateityje išliks gerokai svarbesnė nei tose šalyse.

Ne mažiau svarbu ir tai, jog nemaža išlikusio Rusijos KPK dalis dabar jau nebėra valstybės kontroliuojama. Šiais laikais – tai kompleksas, kuriame yra nemažai autonomiškų ir pusiau privačių struktūrų. Sherras apie tai rašo: „Ginklų eksportu Rusijoje užsiima įvairios pusiau komercinės organizacijos, turinčios labai skirtingų tikslų"[73].

Savo laiku Tarybų Sąjungos ekonomikos pagrindu buvusio dalies KPK griūtis Rusijoje daugelį apžvalgininkų privertė baimintis, kad ir pati Rusija sugrius kaip valstybė. Kiti baiminosi, kad tai baigsis kaip kitais „neramiaisiais laikais" (1598–1613) arba ilgu anarchijos ir pilietinių karų laikotarpiu. Karą Čečėnijoje jie pateikia kaip pavyzdį, kad Rusijos ginkluotosios pajėgos negali susitvarkyti su palyginti nedideliu konfliktu, ir prognozuoja tolimesnį Rusijos Federacijos irimą.

Vienas iš investicinių spekuliantų, Jimis Rogersas samprotauja: „Aš spėju būsiant tolimesnius neramumus. Kai jie baigsis, manau, turėtų būti apie 50, o gal ir 100 valstybių... Buvusi tarybinė valstybė pereis į įvairių vadukų, visada atsirandančių žlungant centrinei valdžiai, rankas... Imperijai tampant neteisine ir nestabilia, ilgainiui ateina laikas ir tų vadukų tarpusavio kautynėms. Šiais laikais tokie postsovietiniai vadukai yra mafija, diktatoriai, išlaisvintojai ir komunistai... Labai tikėtina, kad Rusijos žmonės gali patikėti bet kuriomis demagogijomis, kurios tik žadės daugiau"[74].

Tokie ir panašūs scenarijai iš tikrųjų yra gerokai perdėti, nors juose yra ir dalis tiesos. Kitaip nei Kinijai, Rusijai išties yra iškilusi hobsiškoji tvarkos problema. Rusijos Federacija yra ne modernios valstybės, o savo laiku buvusios imperijos konstrukcija. Tačiau, išskyrus Čečėniją, daugiau panašių bei norinčių nuo Rusijos atsiskirti judėjimų bent kol kas Rusijos Federacijoje nematyti. Norint tokią federaciją sugriauti, visų pirma reikėtų tvirto ir karingo tam pasišventimo, kurio Rusijos regionuose mažai. Ir kelerių pastarųjų metų įvykiai neduoda pagrindo manyti, kad panašiems kariniams bandymams rusai ar Rusijos Federacijoje gyvenantys nerusai tam iš tiesų turėtų pakankamai noro ar ryžto.

Labiau tikėtina, jog baimė dėl kitų „neramių laikų" – XVI amžiaus pabaigoje buvusio anarchijos ir pilietinių karų laikotarpio, kurio atgarsiai tebėra išlikę rusų liaudies dainose ir folklore, – suveiks kaip katalizatorius, dėl to Rusijos valstybė kaip tik sustiprės. Dabartinis kriminalizuotas Rusijos kapitalizmas greičiausiai pats paskatins, kad savo laiku Jelcinui suteiktos prezidentinės galios bus dar labiau išplėstos ir sutvirtės.

Rusijos valstybė šiais laikais išties yra silpna. Tačiau jos institucijos, ypač tos, kurios yra atsakingos už tvarką ir teisėsaugą, ilgainiui bus atstatytos. Stiprios vykdomosios valdžios tradicijos Rusijoje reikalauja griežto valdymo bei tvirtų institucijų. Jelcino pradėta šalies karinių pajėgų reforma, kurios pagrindas yra dabartinės šauktinių kariuomenės transformavimas į modernią profesionalią armiją, yra ženklas, kad toks valstybės atstatomasis procesas jau prasidėjo.

Rusijos valstybės renovacija nebūtinai turi būti žingsnis į autoritarinę diktatorystę. Kitos demokratinės valstybės, pavyzdžiui, Prancūzija, ypač de Gaulle'io laikais, taip pat turėjo stiprios vykdomosios valdžios institucijas. Tokių institucijų augimas ir stiprėjimas Rusijoje gali būti žingsnis kuriant modernią valstybę, kurios strateginis tikslas bus dabartinį Rusijos kapitalizmą nukreipti panašia vaga, koks jis buvo vėlyvojo carizmo laikais.

Bet, aišku, reikia pripažinti, kad Rusijos Federacijos rekonstravimas į modernią valstybę yra tikrai nelengvas uždavinys. Tam reikalingi ir drąsūs žingsniai decentralizuojant federalinės valdžios institucijas, tuo pat metu ugdant ir stiprinant valstybės piliečių ne etninio išskirtinumo, o bendravalstybingumo sampratas. Žmonių asmeninis saugumas nebus garantuotas tol, kol šalyje nebus nepriklausomos teisėtvarkos sistemos. Valstybėje, visais laikais turėjusioje imperines ir autoritarines tradicijas, visi minėti dalykai neateis greitai.

Jei Rusija netaps stipria modernia valstybe, jos gamta ir natūrali aplinka nebus apsaugota nuo tolimesnės beatodairiškos jos eksploatacijos ir degradacijos, kas šiais laikais tebevyksta. Tik dabar to pagrindas yra ne pasipūtėliški ir nerealūs tarybinio laikmečio planai, o paprasčiausia trumpalaikė komercinė nauda, didelei pajamų daliai patenkant į mafijos iždą. Be stiprios valstybės, Rusijai nepavyks atstatyti ir sugriuvusio visuomeninių paslaugų sektoriaus, dėl to rinkos institucijos visuomenėje nebus populiarios ir neturės paramos.

Išskyrus bolševizmą, jokia kita politinė ideologija Rusijos modernizacijai nėra tokia netinkama, kaip minimalų valstybės valdymą propaguojanti laisvoji rinka. Šiandieninėje Rusijoje moderni rinkos ekonomika gims tik esant stipriai šalies vyriausybei.

Jeigu dabartiniu metu Jelcino vyriausybės politikoje vykstantys pasikeitimai gali pasitarnauti kaip tam tikras gidas, nurodantis postjelcininės Rusijos politikos kryptį, galima būtų sakyti, kad jos kapitalizmo vystymesi vėl buvo atgaivintas strateginis valstybės vaidmuo. Tokia išdava patvirtintų paprastą tiesą – nei bolševizmo vykdyta industrializacija, nei šoko terapija Rusijai nepadėjo pasiekti tikro modernumo.

Bet kurioje iš Rusijos vystymo strategijų yra akivaizdžių pavojų. Užuot susilpnėjusi, mafijos įtaka gali sustiprėti. Jeigu tokia strategija asocijuosis su siauru etniniu nacionalizmu, tai gali atgaivinti dažnai skaudžią istorinę atmintį apie rusų santykius su nerusais, ir padėtis šalyje nesunkiai gali tapti gana ksenofobiška. Be nepriklausomos teisėtvarkos sistemos, teisė vėl gali tapti vienu iš represijos įrankių. Pagaliau stipri Rusijos valstybė irgi gali išsigimti ir virsti tradicine tironija.

Tačiau tuo pat metu valstybės ir jos institucijų stiprinimui Rusijoje nėra kitos realios alternatyvos. Plaukiant pasroviui į anarchiją, politinę stiprios vyriausybės teritoriją ilgainiui užimtų atavistinės ekskomunistų ir neofašistų koalicijos, ne daugiau pajėgios šalyje sukurti stabilią modernią valstybę nei šoko terapijos metodais besivadovavę romantiniai Rusijos vesternizuotojai. Pastarojo laiko Jelcino politika signalizuoja, kad jis suprato, jog Rusijos kaip šalies, viena koja stovinčios Europoje, o kita Azijoje, modernizacijai reikalingi gerokai labiau eklektiški ir selektyvūs metodai.

Eurazinė Rusija

Tarybiniam režimui žlugus, daugelis šalių sugrįžo prie savųjų europinių tradicijų ir institucijų. Čekijoje, Vengrijoje, Baltijos šalyse ir Slovėnijoje priklausymas tarybiniam blokui reiškė, jog tų šalių žmonės buvo dirbtinai atskirti nuo Europos gyvenimo, todėl postkomunistinis laikotarpis šioms šalims buvo tarsi grįžimas į „normalius laikus". Ir nors tokie laikai gali būti gana įvairiai suprantami – asocijuojami su demokratine tarpukario respublika ar su Habsburgų imperija – abejonių niekada nekilo dėl europinės tų šalių kilmės.

Šių šalių perėjimas prie „vakarietiškų" institucijų ir vertybių vyksta ne todėl, kad modernizacija reiškia vesternizaciją, o todėl, kad jų tradicijos visada buvo ir europietiškos, ir vakarietiškos. Komunizmui žlugus, šitų šalių istorija nesibaigė, o po beveik pusę amžiaus trukusios pauzės ji paprasčiausiai tęsiasi toliau.

Kitose postkomunistinėse šalyse tokio pobūdžio klausimai yra kiek sudėtingesni. Pavyzdžiui, Lenkijai „Europa" visų pirma reiškia Europos Sąjungos institucijas, kurios gali būti atsakas į jos įsisenėjusias dilemas. Kitaip sakant, tai jai suteikia viltį išspręsti šimtmečių problemas, susijusias su geografine ir geostrategine jos padėtimi, esant įspraustai tarp dviejų galių – Vokietijos ir Rusijos. Ar „Europa" tokias jos viltis pateisins, parodys ateitis. Aišku tik tai, jog vienas iš labai svarbių dabartinės Europos vaidmenų neabejotinai bus bandymas rasti atsakymus į klausimus, susijusius su Europos šalių saugumu ir jų tautiniu identitetu, kurie Lenkijos istorijoje dažnai buvo daugelio nelaimių priežastis[75].

Dar kitose postkomunistinėse šalyse komunizmo pabaiga reiškė dar vieną šansą europinėms tradicijoms, kurios gal niekada ir nedominavo, tačiau visada to norėjo. Rumunijoje, kur komunistinis režimas sugriuvo ne kartu su Ceausescu, o tik po kelerių metų, po 1996 metais šalyje įvykusių rinkimų, atsinaujino kova tarp tų, kurie šalį mato kaip neišvengiamą Europos atsilikėlę, ir tų, kurie ortodoksinės krikščionybės tradicijas laiko tuo pagrindu, dėl kurio Rumunija niekad nebus tiesiog tik dar viena eilinė Europos valstybė. Tačiau tokie politiniai ar kultūriniai skirtumai neturi didelės įtakos Rumunijos valstybinei politikai, kuri ir toliau siekia tapti Europos Sąjungos ar NATO nare. Ir tik Serbija buvo vienintelė šalis, kur beveik visą postkomunistinį laikotarpį dominavo antivakarietiškos politinės jėgos.

Rusijoje tarp tarybinės sistemos suformuotų ir po jos žlugimo užaugusių ir subrendusių naujųjų rusų esanti praraja tam tikra prasme užtikrina, jog nebus pasukta atgal. Ir tai teišliks kaip tolimas sapnas apie geresnę praeitį. Todėl nepaisant kai kurių slavofilų (prie kurių galima priskirti ir Solženiciną) teiginių, vargu ar yra daug tikimybės, kad Rusija tikrai pakryptų į antivakarie-

tiškumą. Jeigu, ir tai labai tikėtina, Rusija ir nustos pamėgdžioti Vakarus, tai visiškai nereiškia, kad jos užsienio politika taps antivakarietiška.

Tai, jog šoko terapijos visgi buvo atsisakyta, bylojo apie Rusijos vesternizuotojų atsitraukimą. 1993–1996 metais vykę parlamentiniai ir prezidentiniai rinkimai aiškiai parodė, kad norinčių vakarietiško pavyzdžio ekonominių reformų šalyje yra mažuma.

Visiškai nesėkmingas Michailo Gorbačiovo pasirodymas šalies prezidentiniuose rinkimuose, kuriuose už jį balsavo mažiau nei vienas procentas balsavusiųjų, turi keletą priežasčių, tarp kurių bene svarbiausia buvo jo pateikiama neabejotinai provakarietiška Rusijos ateities koncepcija. Tiek dabar, tiek ir artimoje ateityje išskirtinai vakarietiškomis sampratomis paremtos ekonominės modernizacijos daugumai Rusijos gyventojų bus paprasčiausiai nepriimtinos. Todėl šalies modernizavimo projektai, jeigu jie remsis kuriuo nors vakarietišku modeliu, nebus sėkmingi.

Rinkiminiame savo prezidentinės kampanijos manifeste Rusiją Jelcinas apibūdino kaip „Eurazijos valstybę, kuri su savo gamtiniais turtais ir unikalia geopolitine padėtimi taps vienu svarbiausių ekonominės ir politinės įtakos centrų pasaulyje"[76]. Šis pareiškimas iš tikrųjų yra labai svarbus, nes jis parodo postkomunistinėje Rusijoje atgimstančias „Eurazijos" teorijas.

Euraziečiams Rusijos unikali istorija ir sąlygos – jos geografija, daugybė šalyje gyvenančių skirtingų tautų, jos kaip ortodoksinės krikščionybės centro istorija bei daugelis nesėkmingų šalies vesternizacijos bandymų – apsispręsti į vieną kurią nors pusę ir pasirinkti tarp Europos ir Azijos, tarp „Rytų" ortodoksinės krikščionybės ir „Vakarų" Reformacijos, Renesanso ir Švietimo amžiaus – beveik neįmanoma.

Eurazinis judėjimas prasidėjo apie trečiąjį dešimtmetį. Maždaug tada emigracijoje esantys rusų mąstytojai paskelbė manifestą *Egzodas į Rytus: Nuojautos ir pasiekimai: Euraziečių tikėjimas*[77]. Šias pažiūras apibendrindami Layardas ir Parkeris rašo, kad Rusija „yra savita geopolitinė civilizacija"[78]. Nekrichas ir Helleris apie euraziečius sako, kad „Rusija jiems yra ne tik Vakarai, bet ir Rytai, ir ne tik Europa, bet ir Azija. Iš tiesų tai ir nėra Europa. Tai

Eurazija"[79]. Kaip ir trečiąjį dešimtmetį, šių dienų eurazinėms idėjoms daugiausia įtakos turi XIX amžiaus mąstytojai, tokie kaip Konstantinas Leontjevas[80].

Truscottas cituoja Ruslaną Chasbulatovą, Rusijos Dūmos spikerį, 1992 metais kalbėjusį, jog „Nepaisant (Petro Pirmojo) Rusijai primestų Vakarų kultūros elementų... dvasinis ir kultūrinis Rusijos žmonių paveldas iš esmės nepakito. Kaip rezultatą mes turime Rusiją, kuri nėra nei Europa, nei Azija, o labai savita ir specifinė abu šiuos žemynus apjungianti vieta". Vertindamas eurazinių idėjų įtaką ir poveikį šių dienų Rusijos politikai, Truscottas daro tokią išvadą:

> Vakarai manė, jog po Tarybų Sąjungos žlugimo besiformuojanti Rusija savo vystymesi kaip pavyzdžiu vadovausis Europos ar Jungtinių Valstijų politine ir ekonomine sistema. Nors tai ir buvo bandyta Jelcino valdymo pradžioje, šiandien to nebėra. 1993 ir 1995 metų rinkimai į Rusijos Dūmą bei 1996 metų prezidento rinkimai iš tikrųjų gana aiškiai parodė, jog tai nebeįvyks. Vakarų demokratijos ir rinkos ekonomikos modelį Rusijos žmonės atmetė... Rezultatas – naujas Rusijos požiūris į Vakarus. Ieškodama savojo kelio Rusija bus daug labiau selektyvi, ir absorbuodama kai kurias Vakarų idėjas ir vertybes (taip pat ir technologijas bei komercinius įgūdžius) tuo pat metu plėtos ir savąjį rusiškos demokratijos ir rinkos ekonomikos modelį[81].

Eurazinė politika gana gerai atitinka daugelį postkomunistinės Rusijos sąlygų – jos geografiją, etninę įvairovę, strateginę aplinką ir gamtinius šalies išteklius. Layardas ir Parkeris apibendrindami strateginį eurazinės politikos Rusijoje pagrįstumą rašo:

> Daugiau nei keturis dešimtmečius vykusio Šaltojo karo metais jie (euraziečiai) teigė pasaulį esant padalintą į kapitalistinius Vakarus ir komunistinius Rytus. Kai toks dalinimas išnyks, jį pakeis kitas dalinimas – į turtingą Šiaurę ir neturtingus Pietus. Ir Rusija visada yra abiejose tokių pa-

dalinimų pusėse. Net jei reformos ir vyktų sklandžiai, jų nuomone, praeis ne mažiau kaip 30 metų, kol Rusija įsijungs į turtingųjų tautų klubą. Tačiau net ir tada Rusijos interesai skirsis nuo kitų Šiaurės šalių interesų. Neturtingi Pietūs Rusijai išties turi visai kitokią prasmę nei bet kuriai kitai Šiaurės valstybei jau vien todėl, kad su Kaukazu, Centrine Azija ir Kinija Rusija turi ilgą, tūkstančius kilometrų nusidriekiančią valstybės sieną. Ypatingą dėmesį Rusija turi kreipti į santykius su islamiškais kraštais, nes septynios iš jos kaimyninių valstybių yra musulmoniškos. Be to, 18 milijonų musulmonų gyvena pačioje Rusijoje. Iki 1995 metų Rusija dalyvavo trijuose karuose su nerusiškomis tautomis – Tadžikistane, Čečėnijoje ir Bosnijoje... Savo pačios saugumo labui Rusija paprasčiausiai negali ignoruoti savo kaimynų Pietuose ir Pietryčiuose[82].

Strategine prasme eurazinį Rusijos politikos pagrindimą sunku paneigti. Kaip nei viena iš Europos valstybių, Rusija kartu yra ir svarbi Ramiojo vandenyno valstybė. Saugumo ir komercinio bendradarbiavimo santykiai su Kinija ilgalaikėje perspektyvoje Rusijai yra daug svarbesni nei santykiai su bet kuria iš „Vakarų" valstybių.

Bet pagrindinė eurazinių idėjų įtakos postkomunistinėje Rusijoje priežastis nėra vien strateginės realijos. Tai dar giliau ir paprasčiausiai atspindi realybę, kurioje Rusijai niekad taip ir nėra pavykę save besąlygiškai priskirti nei Europai, nei Azijai. Eurazinė strategija kaip tik ir parodo šį Rusijoje išliekanti dvilypumą.

Rusijos kapitalizmo resursai

Rusijoje gimstančio kapitalizmo ateityje laukia nemažai sunkių išbandymų. Bet tuo pat metu jis turi ir nemažai privalumų. Rusijos Federacijoje yra apie 10 procentų visos pasaulyje išgaunamos naftos, 30 procentų gamtinių dujų ir 10-15 procentų visų spalvotųjų metalų. Jos gamtiniai ištekliai yra milžiniški[83].

Daugeliu atvejų Rusijos žmogiškieji resursai yra nė kiek ne menkesni. Rusai tebėra vieni iš labiausiai išsilavinusių žmonių pasaulyje, ir procentas žmonių, galinčių skaityti ir rašyti, Rusijoje yra gerokai didesnis nei Jungtinėse Valstijose ir daugelyje Europos valstybių. 1996 metais atliktoje studijoje buvo lyginami St. Peterburgo ir Sunderlando (Britanija) mokyklų moksleiviai. Šio tyrimo išvadose sakoma, kad St. Peterburgo moksleivių motyvacija mokslui gerokai didesnė. Vaikai Rusijoje „išsilavinimą mato kaip savaiminį tikslą... Išprusimas ir kultūringums visuomenėje visada buvo tradiciškai vertinami bruožai... jie stengiasi mokytis, nes tiesiog nori būti išsilavinę žmonės." Nepaisant Rusijos eurazinio valstybės identiteto, apie istorinius ir kultūrinius Europos kanonus rusai dažnai žino ir supranta daugiau nei daugelis tikrųjų „Europos" gyventojų.

Kitaip nei rusų, britų moksleiviai išsilavinimą ir jo vertę dažniausiai mato kaip priemonę ateityje gauti geresnį darbą. Nepaisant tokio, atrodytų, pragmatiško požiūrio, mokomų disciplinų paranka Britanijoje visgi vadovaujasi ne tiek jų tariamu naudingumu, kiek paprasčiausiu nenoru save intelektualiai apsunkinti[84].

Panašiai kaip Japonijoje ir Singapūre, mokykla Rusijoje atspindi XIX amžiaus buržuazinės Europos vertybes. Ir nors išsilavinimo lygis Rusijos kaime dažnai gana žemas, apskritai Rusija tebėra šalis, kurioje išsilavinimas savaime yra laikomas vertybe. Tai jai suteikia pranašumą prieš Vakarų valstybes, kurios keliaklupsčiauja prieš „žinių ekonomiką", bet jų mokyklos funkcionuoja prolitarizuotoje kultūroje, kurioje išsilavinimas pirmiausia ir labiausiai turi taikomąją vertę.

Palyginti su daugeliu Vakarų visuomenių, Rusijos kultūrinis gyvybingumas nėra išsisėmęs. Dabartinės pankiško postmodernizmo ir atgimstančių tradicijų, laukinio kapitalizmo ir pasibjaurėjimo komercija kombinacijos vakariečiams dažnai atrodo labai nestabilios. Nors tokios kontradikcijos ir gali tapti ateities politinių konfliktų šaltiniu, visgi jos visai nebūtinai yra destruktyvios. Kaip ir ikirevoliuciniais laikais jos gali būti taip pat ir kultūrinio bei ekonominio kūrybingumo šaltinis.

Socialinio gyvenimo jungiamieji ryšiai Rusijoje yra gana gyvybingi ir stebėtinai atsinaujina. Giminystės ryšiai, kurie anglosaksiškame kapitalizme yra praktiškai išnykę, Rusijoje išsilaikė per visą komunizmo laikotarpį[85]. Kaip tik tai daugeliui rusų ir padėjo pakelti rinkos reformų šalyje sukeltus sunkumus. Layardas ir Parkeris rašo: „Išlikimui tokiomis sąlygomis bene svarbiausios buvo dvi institucijos – giminystės ryšiai ir privatūs žmonių daržai. Giminystės ryšiuose... yra stiprus socialinio saugumo elementas. Suaugę vaikai beveik visada padeda ir rūpinasi savo senyvo amžiaus tėvais, kaip ir tie kažkada, ir ypač sunkiais laikais, jiems padėjo ir jais rūpinosi"[86]. Stiprūs giminystės ryšiai Rusijoje, palyginti su kitomis Vakarų visuomenėmis, ypač anglosaksų visuomenėmis, kur tokie ryšiai beveik išnykę, yra išdava Rusijos visuomenėje daug silpniau pasireiškiančio individualizmo.

Tarybiniais laikais palaipsniui didėjusi Rusijos vidutinioji klasė šoko terapijos sukelto chaoso ir nepriteklių metais gerokai susilpnėjo. Tačiau kad ir kaip būtų paradoksalu, vienas iš tarybinio laikotarpio palikimų yra buržua sumanumas ir išradingumas, leidžiantis jaunesniems vidutinės klasės žmonėms pakankamai sėkmingai adaptuotis naujomis sąlygomis ir daugeliu atvejų uždirbti gerokai daugiau už savo tėvus. Rusų sugebėjimas ne tik funkcionuoti, bet kartais net ir klestėti labai sudėtingomis sąlygomis rodo, jog išgyventi globalių rinkų anarchijoje jie yra gerai pasirengę.

Taigi gamtinių ir žmogiškųjų resursų prasme Rusija yra viena iš labiausiai pasaulyje apdovanotų valstybių. Bet tuo pat metu ji yra ir viena iš bene blogiausiai valdomų. Rusijos valstybės institucijų renovacija yra viena iš svarbiausių šių dienų postkomunistinio anarchinio kapitalizmo vystymosi į tautinį kapitalizmą, panašų į buvusį vėlyvojo carizmo laikais, sąlygų. Be veikiančių šiuolaikinių modernios valstybės institucijų Tarybų Sąjungą ir mafiją jungiančios bambagyslės Rusijos kapitalizmui nukirpti nepavyks. Kol nebus sukurta stipri ir efektyviai veikianti valstybė, vietoj tikros rinkos ekonomikos bus nusikaltėliškas sindikalizmas. Ir kol Rusija neišspręs savosios hobsiškosios problemos, ji netaps modernia valstybe.

Vakarietiška filosofija, kurią šoko terapijos būdu buvo bandoma importuoti į Rusiją, yra nepajėgi ką nors išspręsti, nes ji visiškai neatitinka nei šiandieninių šalies sąlygų, nei jos poreikių. Neoliberalistiniai įsitikinimai nuo leninizmo skiriasi ne tiek savo politiniais tikslais, kiek metodais, kuriais tokie tikslai yra bandomi pasiekti. Ir netgi tai ne visada. 1989–1993 metais abi šios provakarietiškos modernizavimo strategijos priėjo liepto galą, Rusija priversta toliau ieškoti kelio į modernumą.

Grįžtanti į savąjį raidos kelią, kurį buvo nutraukę Pirmasis pasaulinis karas, komunizmas, o po jo, nors ir neilgam, šoko terapija, postkomunistinė Rusija iš tiesų nestoja į priešpriešą su „Vakarais". Ji paprasčiausiai supranta, jog bandymai Rusiją modernizuoti Vakarų pavyzdžiu nepasisekė. Bet eurazinė Rusija visai nebūtinai turėtų būti antivakarietiška.

Kokie bus ir kaip susiklostys Rusijos santykiai su Vakarų Europa ir su Jungtinėmis Amerikos Valstijomis, apskritai priklauso nuo tų šalių vyriausybių politikos. Šiuo metu jos turi daugiau įtakos ekonominiams ir saugumo klausimams. Tačiau triumfalistinė Vakarų politika modernios Rusijos valstybės atsiradimą gali tik apsunkinti. Jeigu ir yra pavojaus, kad Rusija gali tapti Veimaro respublika, tai tik todėl, kad Vakarai su ja elgiasi kaip su tokia.

Iš tiesų eurazinės Rusijos atsiradimas niekaip nepažeidžia jokių Vakarų gyvybinių interesų. Ir jeigu plėtojant savąją rinkos ekonomiką, atspindinčią jos istoriją ir jos dabartines reikmes, ir iškils konfliktų, jų priežastimis greičiausiai bus tai, kad Rusijos kapitalizmas negalės būti priderintas prie prokrustiškų globalios laisvosios rinkos sąlygų ir jų neatitiks.

7. VAKARŲ SAULĖLYDIS IR AZIJOS KAPITALIZMŲ AUŠRA

Amerikai būti išstumtai ir prarasti savo pozicijas net ne pasauline, o vien Vakarų Ramiojo vandenyno regiono prasme, ir būti išstumtai azijiečių, kuriuos ji ilgą laiką manė esant dekadentiškais, silpnais ir korumpuotais neišmanėliais, - emociškai nėra paprasta. Tai priimti amerikiečiams yra sunku dėl, jų nuomone, turimo kultūrinio pranašumo.

Amerikiečiai tiki, jog jų idėjos apie individo laisves ir jų nevaržomą išraišką yra pranašesnės už visas kitas idėjas, be to, kad jos yra universalios. Bet jos nėra ir niekad tokios nėra buvusios.

LEE KUAN YEW[1]

Visiška marksizmo nesėkmė... ir dramatiškas Tarybų Sąjungos subyrėjimas yra tik pirmieji vakarietiškojo liberalizmo, kuriuo remiasi visas dabartinis modernumas, žlugimo požymiai. Ir toli gražu nebūdamas nei alternatyva marksizmui, nei iki pat istorijos galo viešpatausianti ideologija, liberalizmas bus kitas griūvantis domino.

TAKESHI UMEHARA[2]

Kiekvienas bandymas kitam primesti savo valią ar vertybes ir pasaulį vienyti, remiantis vieningos ir universalios „civilizacijos" modeliu, be abejonės, žlugs... Kokios nors vienos ekonominės sistemos, tinkančios visoms šalims, paprasčiausiai nėra. Kiekviena šalis turi savąjį kelią, kuriuo turi eiti, kaip jį turi ir Kinija.

QIAO SHI (Kinijos Politbiuro narys)[3]

1850 metų sausio mėnesį tuometinis Britanijos užsienio reikalų ministras lordas Palmerstonas britų karo laivynui davė įsakymą blokuoti Pirėjo uostą ir užimti ten buvusius graikų laivus. Jis taip pasielgė, norėdamas Graikijos vyriausybę priversti patenkinti

Don Pacifico, portugalų kilmės Gibraltare gyvenančio Britanijos piliečio reikalavimus, kad Graikijos vyriausybė kompensuotų 1848 metais Atėnuose vykusių riaušių metu jo turtui padarytą žalą ir jam sumokėtų 30 000 svarų sterlingų. Tokie Don Pacifico reikalavimai buvo gana abejotini, bet tai nesutrukdė 1850 metų birželį savo kalboje Britanijos parlamente užsienio reikalų ministrui Palmerstonui ir šiuos reikalavimus, ir savo sprendimą apginti cituojant frazę iš Naujojo Testamento – *civis romanus sum* (aš esu Romos pilietis). Šios frazės interpretacija jo kalboje labai gerai atspindėjo *pax Britannica* savo galios apogėjų. „Taigi, – toliau kalbėjo Palmerstonas, – Britanijos pilietis, kad ir kokiame krašte jis būtų, gali būti ramus ir užtikrintas, kad budri Anglijos akis ir tvirta jos ranka jį visur globos bei apsaugos nuo neteisybės ir skriaudos"[4].

Praėjo beveik pusantro šimto metų, ir pasaulyje daug kas pasikeitė. 1994 metais amerikietis studentas Michaelis Fay'us Singapūre buvo nuteistas šešiems rykštės kirčiams už tai, kad paišė ant sienų viešose vietose. Po įtakingos Amerikos diplomatinės reprezentacijos ir netgi asmeninio Jungtinių Valstijų prezidento Billo Clintono įsikišimo ši nuobauda buvo sumažinta iki keturių kirčių. Bet ji nebuvo panaikinta apskritai.

Singapūro atsakas į šiuo klausimu buvusį Amerikos spaudimą yra gana akivaizdus pavyzdys, bylojantis apie pasaulyje vykstantį fundamentalų jėgų persiskirstymą. Jeigu savo galios zenite buvusios Viktorijos laikų Britanijos užsienio reikalų ministras turėjo galimybę ir galėjo sau leisti ginti britų interesus visame pasaulyje, po Šaltojo karo savo šlovės zenite esančiai Amerikai nedidelis Azijos miestas-valstybė nenusileido ir nepakluso.

Singapūras atmetė vakarietiškų vertybių universalumą, atsispirdamas ir Amerikos spaudimui, ir Rytų Azijoje jos propaguojamoms žmogaus teisių doktrinoms. Kartu taip buvo patvirtintos savosios vertybės, jas priešpriešinant Jungtinių Valstijų visame pasaulyje diegiamiems liberaliam žmogaus teisių modeliui ir ekonominei individualizmo kultūrai. Tokia priešprieša buvo paryškinti ir Singapūro, kaip postliberalistinio miesto-valstybės, laimėjimai – stabilumas ir darna visuomenėje, aukštas jos išsilavinimo lygis ir

spartus ekonominis šalies augimas – kaip geriausi įrodymai, kad toks modernizacijos modelis yra nepalyginti pranašesnis už bet kurį iš tų, „ką galėtų pasiūlyti Vakarai"[5].

Iki Pirmojo pasaulinio karo liberali tarptautinė ekonomika buvo palaikoma ir priklausė nuo Britanijos noro ir kartu nuo jos galimybių savo karinį laivyną siųsti į bet kurį pasaulio tašką. Jungtinės Amerikos Valstijos šiais laikais tokio noro neturi. Amerikos pirmavimas karinių technologijų srityje ją, be abejonės, daro globalia jėga. Bet Amerikos piliečiai nepasirengę dengti su pasauliniu imperiniu režimu susijusių finansinių ir žmogiškųjų kaštų.

Tarp anuometinio *belle époque* ir dabartinio vėlyvojo modernumo *fin de siècle* yra ir dar vienas svarbus skirtumas. Iki 1914 metų modernizacijos ir vesternizacijos sąsaja beveik niekam nekėlė abejonių. Net ir XX amžiaus antikolonijiniai judėjimai Indijoje, Kinijoje ar bet kurioje kitoje imperinės Europos kontroliuojamoje pasaulio dalyje beveik neabejojo, kad jų šalių išsilaisvinimas nuo šios kontrolės galėtų reikšti ką nors kitą, nei tų šalių modernizavimą, besiremiantį vakarietišku modeliu.

Daugumoje pasaulio besivystančių valstybių marksizmas funkcionavo kaip vesternizuojančių revoliucijų ideologija. Vienas iš istorijoje gabiausių politinių modernizuotojų Kemalis Attaturkas Turkijoje sukūrė vieną iš bene ilgiausiai išsilaikiusių vesternizuotų režimų, vadovaudamasis principu, jog, norint tapti moderni valstybe, yra būtina griežtai atsiriboti nuo vietos kultūrinių tradicijų.

Iki pat Šaltojo karo pabaigos beveik visame pasaulyje modernizacija ir vesternizacija buvo suprantama kaip viena. Išimtis buvo tik Japonija.

Tautinė krašto modernizacija: Japonijos pavyzdys

Kai Commodoras Perry'is Japoniją privertė atverti šalies sienas tarptautinei prekybai, tuo jis ne tik atvėrė šalį, kuri nuo 1641 metų arba beveik du šimtmečius buvo praktiškai užsidariusi nuo likusio pasaulio. Kartu jis padėjo tašką, ko gero, vieninteliam pasaulio

istorijoje unikaliam eksperimentui. Edo laikotarpiu Japonijoje buvo sąmoningai atsisakyta ankstyvojo modernumo technologijų, tarp jų ir karinių technologijų, ir nuo šaunamojo ginklo buvo sugrįžta prie kardo[6]. Valdantysis Japonijos elitas padarė tai, ką vakarietiškos mokslinio progreso teorijos tvirtina esant neįmanomą. Technologinė evoliucija Japonijoje buvo pasukta atgal.

Juodiesiems Commodoro Perry'io laivams atplaukus prie Japonijos krantų, šalį valdantis elitas suprato, kad per paskutinius du šimtus metų susiformavusiam ramiam ir taikingam šalies gyvenimui atėjo galas ir jis nebeturi ateities. Puikiai matydami, ką Opijaus karai padarė Kinijai, Japonijos vadovai turėjo gana neblogą supratimą, ko jie gali tikėtis iš Vakarų. Savo laiške siogūnatui Commodoras Perry'is labai atvirai tai parodė sakydamas, jog jei Japonija neatsivers tarptautinei prekybai, galbūt jau ankstyvą pavasarį ją aplankys didieji karo laivai[7]. Taip Japonijoje buvo užbaigtas saviizoliacijos ir žemųjų technologijų eksperimentas, „įrodęs... kad neauganti ekonomika ir klestintis civilizuotas visuomenės gyvenimas gali būti puikiai suderinami"[8]. Kartu tai davė pradžią ambicingam šalies modernizavimui, todėl į XX amžių Japonija įžengė su kariniu laivynu, jau 1903 metais Cusimos mūšyje sutriuškinusio Rusijos imperijos laivyną.

Tai, kad žymieji Mitsui prekybos namai, egzistavę dar buvusiame uždarajame Edo periode, pergyveno visą modernizaciją, Meidži Restauracija (1868–1912), sąjungininkų okupaciją po Antrojo pasaulinio karo ir ne tik išliko iki šių dienų, bet ir tebėra viena iš svarbiųjų šiuolaikinės Japonijos institucijų, gana akivaizdžiai atskleidžia Japonijos industrializacijai būdingą tiesą. Kitaip nei daugelyje kontinentinės Europos valstybių, industrializacija Japonijoje nesugriovė feodalinės socialinės tvarkos.

Japonijos korporacijos vystėsi institucijų, susikūrusių dar viduramžiais, pagrindu. Paskutiniaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais Japonijoje plėtojama moderni industrinė ekonomika visais svarbiausiais savo parametrais įkūnijo senąją socialinę tvarką. Kariūnų klasei, *samurajams*, vadovaujant, sparti Japonijos modernizacija buvo įmanoma, nes ji buvo vykdoma *nelaužant* dar nuo feodalizmo visuomenėje egzistavusios tvarkos.

Marksistinis modelis, kuriame technologinė plėtra neišvengiamai turi laužyti senąsias socialines struktūras, su Japonija neturi nieko bendro. Ne daugiau bendro ji turi ir su liberalų pasakojamomis istorijomis apie visuomenę, besivystančią gausėjančių žinių ir idėjų inovacijų dėka. Nė viena iš Vakarų modernizacijos teorijų ir istoriškai buvusių modelių Japonijai netinka ir neatspindi jos patirties[9].

Kalbant apie dabartinį Japonijos ekonominį gyvenimą, neoklasikinės ekonominės teorijos jį iš tiesų nedaug tegali nušviesti. Dėl rinkų japonų kompanijos tarpusavyje konkuruoja nė kiek ne mažiau nei bet kur kitur. Tačiau Japonijos kapitalizmas labai skiriasi ir nuo anglosaksiško rinkos individualizmo, kurio pagrindu didieji socialiniai teoretikai ir kūrė savąjį kapitalizmo modelį, ir nuo to, kurį bando diegti Vašingtono konsensusas.

Savo santykiuose su dirbančiaisiais, ir apskritai visuomene, Japonijos rinkos institucijų veikla daugiau remiasi tarpusavio pasitikėjimo, o ne formalių kontraktų kultūra. Japonų kompanijos turi gerokai daugiau sąsajų su bendruomeninėmis struktūromis nei Amerikos korporacijos. Jų ryšiai su valstybės institucijomis yra glaudūs ir pastovūs. Etinė Japonijos kapitalizmo pusė neatspindi individualizmo, ir bent kol kas nėra požymių, kad tai pasikeistų.

Gilūs ir akivaizdūs Japonijos ir Britanijos ar Amerikos kapitalizmų skirtumai atskleidžia vieną labai svarbią tiesą. Tiek kapitalizmo rėmėjai, tiek ir jo kritikai individualizmą visada laikė viena iš pagrindinių kapitalizmo varomųjų jėgų. Tačiau ryšys tarp kapitalizmo ir individualizmo nėra nei būtinas, nei juo labiau universalus. Iš tikrųjų tai tik istorinis atsitiktinumas. Ankstyvieji kapitalizmo teoretikai, tokie kaip Adamas Smithas, Adamas Fergusonas, Karlas Marxas, Maxas Weberis ir Johnas Stuartas Millis, tokį ryšį laikė universalia taisykle. Bet tai tik todėl, kad visos jų teorijos buvo grindžiamos tik kelių Vakarų šalių patirtimi.

Norint suprasti, kas vyksta Japonijoje, reikėtų nepamiršti, kad XIX amžiaus pabaigoje ji jau buvo moderni valstybė. Šalis nuo seno buvo gana išprususi, urbanistinis gyvenimas plėtėsi, buvo greitai įsisavinamos naujosios technologijos ir šalis buvo centralizuotai valdoma. Visus šiuos modernizacijos požymius Japonija

pasiekė be socialinių struktūrų ir kultūrinių tradicijų vesternizavimo. Japonijos modernizacijai pradžią, be abejo, padarė Vakarų spaudimas. Nepaisant to, tai buvo tautinė modernizacija.

Švietimo amžiaus istorijos filosofijos mus tikina, kad šalys modernizuojasi tik kartodamos Vakarų visuomenes. Tačiau visas šias filosofijas ir jomis besiremiančias modernumo teorijas XX amžiaus pradžioje Japonija paprasčiausiai paneigė.

Tiesa, savajame šalies modernizavime Japonijoje buvo pasinaudota ir daugeliu eklektiškų skolinių iš Vakarų. Buvo pakeistas kalendorius, išvystyta bankų sistema, išplėtotas švietimas, sukurta verslo teisė bei moderni kariuomenė ir laivynas. Visos šios inovacijos rėmėsi tam tikrais Vakarų pavyzdžiais. Pavyzdžiui, Prūsijos patirtis pasitarnavo Japonijoje reformuojant teisinę sistemą, mokyklas ir kariuomenę, o Britanijos – vystant Japonijos laivyną. Japonų karininkai buvo siunčiami studijuoti į Vakarų karo akademijas, o šalies inžinieriai – mokytis laivų statybos ir kitų technologijų.

Tačiau nė viena iš tokių adaptacijų nepaveikė ir nepakeitė Japonijos socialinių struktūrų ar jos kultūrinių tradicijų. Japonijoje iš tiesų niekada ir nebuvo manoma, kad tokia turėtų būti modernizacijos užduotis, ir šalies industrializacija buvo suprantama kaip priemonė išsaugoti nacionalinę nepriklausomybę. Diskusijoje apie modernizacijos prasmę Japonijos vesternizuotojai aiškiai pralaimėjo.

Pastaruoju metu vis atviriau Japonijos politinis elitas kritikuoja požiūrį, kad modernizacija būtinai turėtų reikšti vakarietiškas vertybes ir institucijas. Kaip pažymi Waswo, jie gana aiškiai davė suprasti, „kad vadinamąją konvergencijos hipotezę, jog industrializacija vadovaujasi universalia logika, ir pirmosiose industrializuotose valstybėse buvę socialiniai santykiai (individualizmas, laisva darbo rinka ir panašiai) neišvengiamai privalo išsivystyti ir kitose šalyse, – jie tiesiog atmeta[10].

Tam tikra konvergencijos hipotezės versija yra vienas iš Vašingtono konsensuso pamatų. Tačiau Japonijoje, kaip, ko gero, nė vienoje kitoje šalyje, Vašingtono konsensuso skelbiamas ekonominės plėtros teorijas paneigė pati istorija.

Nuo pat industrializacijos pradžios ekonomikos ir valstybės vystymasis Japonijoje vyko drauge. Kaip ir eilėje kitų kraštų, pa-

vyzdžiui, carinėje Rusijoje, sparti šalies industrializacija Japonijoje vyko dėl stiprios, centralizuotos ir intervencionistinės valstybės politikos. Apie tai rašydamas Paulas Kenedy'is rašo: „Japonija turėjo būti modernizuojama ne todėl, kad to norėjo atskiri verslininkai, o todėl, kad tai buvo būtina valstybei... Valstybė aktyviai dalyvavo šalyje plečiant geležinkelių tinklą, telegrafą ir laivininkystę. Drauge su šalies įmonininkais ir verslininkais valstybė taip pat aktyviai dalyvavo ir plėtojant šalies sunkiąją, geležies ir plieno bei laivų statybos pramonę, modernizuojant tekstilės gamybą lengvojoje pramonėje. Valstybė skirdavo įvairias eksporto augimą bei naujų pramonės šakų kūrimą skatinančias subsidijas. Už visų šių priemonių visada stovėjo tvirta politinė valia, įgyvendinanti nacionalinį šūkį *fukoku kyohey* (turtinga valstybė su stipria kariuomene)"[11].

Visuose savo etapuose industrinė ir ekonominė šalies plėtra Japonijoje visada vyko aktyviai remiant valstybės institucijoms. Bet ryškus valstybės ir visuomenės sąvokų atskyrimas, kuris ankstyvuoju moderniuoju laikotarpiu atsitiko Europoje, Japonijos istorijoje turi nedaug atgarsio. Svarba, kuri japonų gyvenime yra suteikiama žodžiui ir sąvokai *wa* – harmonija, – Japonijoje neleidžia įsivyrauti vertikaliems hierarchiniams santykiams, kurie paprastai yra labai būdingi europinėms institucijoms. Sayle'as apie tai rašo: „Japonijos vyriausybė nėra nei šalia, nei virš visuomenės, tai yra ta vieta, kur derinamas *wa*"[12]. Šiuo savo bruožu Japonija skiriasi ne tik nuo Europos, bet ir nuo Kinijos ar Korėjos.

Meidži periodu Japonijoje sukurta centralizuota valstybė daug kuo primena klasikinę XIX amžiaus Europos valstybę. Tam tikra prasme Japonija ir yra toliau tebesivystanti XIX amžiaus valstybė, kurioje vyriausybės įtaka šalies valdyme, priešingai nei propaguoja Vašingtono konsensusas, toli gražu nėra minimali. Bet ji taip pat nepanaši ir į valstybes, turinčias socialinės rūpybos sistemas, kurios Europoje ir Amerikoje buvo sukurtos po Antrojo pasaulinio karo. Peteris Druckeris apie tai yra rašęs: „Žiūrint pro tradicinius politinių teorijų akinius, tiksliau sakant, pro XVIII–XIX amžiaus politinių teorijų akinius, Japonija yra aiškiai „statiška" šalis. Bet „statiška" tik tiek, kaip XIX amžiaus devintąjį ir dešimtąjį dešimtmetį, palyginti su Britanija ir Jungtinėmis Valstijomis, statiškos

buvo Vokietija ar Prancūzija"[13]. Tačiau savo pokario metų evoliucijoje Japonija atsiskyrė nuo visų Vakarų visuomenių.

Japonijos kapitalizmas išsivystė iš tradicinių, dar feodaliniais laikais gyvavusių verslų[14]. Šalies industrija visada buvo sutelkta į glaudžiai tarpusavy susijusių didelių įmonių tinklą. Meidži periodu tai buvo *zaibatsu*, arba stiprios ir įtakingos, paprastai vienos šeimos kontroliuojamos verslo grupės. Buvusias *zaibatsu* po karo okupacinė valdžia bandė pertvarkyti diegdama Amerikos pavyzdžio antimonopolinius įstatymus. Todėl jos turėjo tapti *kigyo shugan*, arba pramoninėmis grupėmis, kurių nemažai išlikę ir iki šių dienų. Okupacijai pasibaigus, didžiosios japonų kompanijos (Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo ir kitos) dar kartą persitvarkė. Bet šeimos kontrolė kompanijos veikloje jau nebebuvo tokia stipri, kaip anksčiau. Tokios į verslo grupes susijungusios kompanijos yra šių dienų Japonijos ekonomikos pamatas. Jų tarpusavio ryšius gerai apibūdina pasakymas, kad „*zaibatsu* ir jų nariai industrines, komercines ir finansines firmas sujungia į sudėtingą ir kompleksišką socialinių-ekonominių santykių tinklą, neegzistuojantį jokioje kitoje šalyje"[15]. Į šį tinklą yra įjungtos visos kompanijos, ir didžiulės verslo grupės jame sėkmingai koegzistuoja su begale įvairių smulkių verslų, tačiau būtent jos nulemia tokio tinklo struktūrą ir jo pobūdį.

Tokios ekonominio gyvenimo sąsajos, iš esmės atspindinčios sąsajas japonų visuomenėje, tiek Amerikos derybininkų, tiek ir transnacionalinių organizacijų buvo nuolat puolamos jau dešimtmečiais. Tarp japonų kompanijų egzistuojantys ryšiai Vakarų buvo greitai įvardyti kaip protekcionistiniai, tačiau jų vaidmuo palaikant visuomenės socialinę sanglaudą taip ir buvo nesuprastas. Kad smulkios gatvės kampo parduotuvėlės gali atlikti ir socialinių institucijų funkciją, ir mintis, kad tai gali būti efektyvesnė socialinės sanglaudos palaikymo priemonė nei masinio įkalinimo politika, Vašingtono konsensusui atrodo keista ir nesuprantama.

Vienas iš nuovokesnių britų apžvalgininkų taip rašė:

> JAV Teisingumo departamento duomenimis, milijonas šimtas tūkstančių amerikiečių yra nuteisti ir sėdi už grotų. Tai

> yra beveik vienas iš 200 šalyje gyvenančių vyrų, moterų ir vaikų... tad kodėl nuo nekontroliuojamų rinkų ir institucinių investuotojų iki jos darbo rinkos schemų Amerika mums turėtų būti sektinas socialinis ir ekonominis pavyzdys, jei visa tai sukuria tokią visuomenę?.. Tačiau tai ir yra modelis, kuriuo vadovaujasi praktiškai visos tarptautinės institucijos... Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija (EBPO) savo metiniame raporte apie Japoniją ragina šalyje toliau vykdyti ekonomikos išreguliavimą... nutraukiant valstybės skiriamą paramą smulkioms parduotuvėlėms.... EBPO su tam tikru pasitenkinimu pažymi, jog per paskutinius trejus metus Japonijoje bankrutavo ir buvo priversta užsidaryti kas penkiolikta tokia parduotuvė ir jog dabar Japonijoje jos bankrutuoja sparčiau nei bet kuriais ankstesniais laikais. Tai gana kuklūs ekonominio efektyvumo pasiekimai socialinio stabilumo kaina[16].

Bet Vašingtono konsensuso Japonijai pateikiami reikalavimai toli gražu neapsiriboja vien smulkiomis gatvės kampo parduotuvėlėmis. Yra taip pat reikalaujama Japonijoje sumažinti santaupų palūkanas, atsisakyti visiško užimtumo kultūros ir priimti rinkos individualizmą. Visa tai susumavus, yra reikalaujama, kad japonai nustotų būti japonais.

Vašingtono konsensuso įsitikinimu, viena iš didžiausių Japonijos nuodėmių yra visiško užimtumo kultūra. 1993 metų duomenimis, palyginti su 8 procentų nedarbo vidurkiu EBPO šalyse, Japonijoje nedarbas sudarė apie 3–4 procentus. Mažesnis nedarbo procentas Japonijoje yra visose be išimties darbų kategorijose, įskaitant jaunimo kategoriją bei dirbančius ne visą darbo dieną.

Be abejo, tai nereiškia, kad visi japonai, ypač dirbantys smulkiose firmose, visą gyvenimą turi garantuotą darbą. Tų pačių 1991 metų duomenimis, 43 procentai Japonijos dirbančiųjų buvo daugiau kaip dešimt metų išdirbę vienoje kompanijoje. Tuo tarpu EBPO šalyse tokių žmonių vidutiniškai buvo 33,5 procento. Darbo vietos garantija Japonijoje yra didesnė nei kurioje nors kitoje šalyje.

Nepaisant to, jog per paskutinius trisdešimt metų darbo vietų skaičius gamyboje nuolat mažėjo, visiško užimtumo kultūra Japonijoje išliko net ir giliausios šalies istorijoje ekonominės recesijos metais, kai, „ekonominiam burbului" sprogus 1989-aisias, šalis patyrė katastrofišką ekonominio aktyvumo nuopuolį. Kažin kokį lygį nedarbas pasiektų Amerikoje, jei, kaip ir Japonijoje, Jungtinių Valstijų fondinė rinka griūtų ir netektų bemaž 70 procentų savo vertės?

Martinas Wolfas rašo: „Jeigu ekonomiką vertintume pagal tai, kaip yra paskirstomas iš ekonominės veiklos gaunamas pelnas, kartu apsaugant tuos, kuriems ekonominę recesiją išgyventi yra sunkiausia, ekonominiam nuosmukiui prasidėjus Japonija išliko tokia pat įspūdinga kaip ir savo ekonominio triumfo laikais"[17].

Vienam svarbiausių pokario laikų Japonijos ekonomikos bruožų – nerašytam socialiniam kontraktui, visuomenės daugumai garantuojančiam darbą, – globali laisvoji rinka kelia rimtą pavojų. Iš dalies kaip atsakas į kvalifikuotos darbo jėgos trūkumą ir iš dalies kaip industrinio ir socialinio gyvenimo santarvės strategija po Antrojo pasaulinio karo Japonijoje įdiegta visiško užimtumo politika neleido augti proletariatui. Pastaraisiais metais tokia politika šalyje neleido augti ir varguomenei. Palyginti su daugeliu Vakarų valstybių, Japonijos visuomenė yra gerokai labiau egalitarinė, beveik visi jos nariai sudaro vidutiniąją klasę.

Jeigu Japonijos valdantysis elitas Vašingtono konsensuso daromam spaudimui pasiduotų ir pradėtų vykdyti jo keliamus reikalavimus, Japonija prisijungtų prie tų Vakarų valstybių, kuriose masinis nedarbas, epideminis nusikalstamumas ir yranti visuomenės socialinė sanglauda yra iš esmės neišsprendžiamos problemos.

Darbo vietas Japonijoje užtikrinantis socialinis kontraktas dabartine savo forma gali ir neišlikti. Ilgalaikės darbo vietos garantijos vienoje kompanijoje šiuolaikiniame pasaulyje yra apskritai neįmanomos. Dėl vis aštrėjančios konkurencijos su kitomis Rytų Azijos ekonomikomis tam tikri pasikeitimai Japonijos darbo rinkoje yra neišvengiami. Bet nebegalint suteikti pokario metais buvusių trukmės vienoje kompanijoje darbo garantijų, ar Japonijoje apskritai pavyks išlaikyti visiško užimtumo *kultūrą*, yra sunkus klausimas.

Japonija yra subrendusi industrinė visuomenė, labiau primenanti vėlyvojo moderniojo periodo Vakarų Europos ekonomikas, nei tas, kurios ją supa Rytų Azijoje. Ekonominį lygį, kurį per daugiau kaip du šimtmečius trukusį savo vystymąsi pasiekė Britanija, Japonijai pavyko pasiekti per kiek daugiau nei šimtmetį. Laikotarpiu nuo 1890 iki 1913 metų miestų gyventojų Japonijoje padvigubėjo, tačiau gyvenančių kaime liko beveik tiek pat. 1914 metais trys penktadaliai Japonijos gyventojų tebegyveno kaime ir darbavosi žemės ūkyje, miškininkystėje ir žuvininkystėje[18].

Visą šį laiką, būdama vienintelė nevakarietiška valstybė, Japonija ėmėsi ambicingos šalies industrializacijos programos ir, nepaisant Antrojo pasaulinio karo tragedijos, ji tapo ta technologiškai intensyvios ekonomikos šalimi, kokia yra dabar.

Daug kas iš japoniško modelio negali būti eksportuojama. Tai garantuoja Japonijoje gyvuojanti unikali tradicijų tęstinumo kultūra bei šalies homogeniškumas. Šios sąlygos kartu su tuo, jog Japonija yra brandi industrinė valstybė, vėlyvojo modernumo laikais, ko gero, galėtų suteikti jai galimybę pasiekti ką nors ne mažiau unikalaus, nei yra pavykę Edo laikotarpiu, kai šalyje buvo sąmoningai atsisakyta technologinės evoliucijos.

Ekonominiam burbului subliūškus, Japonijos ekonomika nebeaugo. Prasidėjus defliacijai, šaliai teko spręsti klasikinę dilemą, kurią, kalbėdamas apie vyriausybės mėginimus ekonominį aktyvumą skatinti mažinant kapitalo paskolos palūkanų procentą, Keynesas įvardijo kaip „bergždžią užsiėmimą". Dešimtojo dešimtmečio pabaigoje, kaip ir Jungtinėse Valstijose Didžiosios depresijos laikais, net ir sumažinus paskolų palūkanas iki 0,5 procento, ekonomika nebeatsigavo. Jos augimas sustojo. Ar Japonija pirmoji pasiekė vadinamąją persipildymo būseną, kurios visada buvo baiminamasi ir kurios Vakarų šalys dar nepajuto? Ar pokario laikotarpiu buvęs ekonominis augimas išsisėmė ir jau nebegali būti skatinamas?

Vienas japonų ekonomistas savo skaitytojams priminė J. S. Millio savo laiku išsakytą mintį, kad „kapitalo ir gamybos statiškumas visai nebūtinai turėtų reikšti žmogaus tobulėjimo statiškumą"[19]. Ar Japonija gali pasiekti ką nors panašaus į „statišką ekonomiką",

apie kurią kalbėjo Johnas Stuartas Millis ir kurioje technologinis progresas tarnautų ne gamybos apimčių didinimui, o gyvenimo kokybės gerinimui?[20]

Akivaizdu, kad neauganti ekonomika pasaulyje buvo tik įsivaizduojama. Galbūt unikalioje ir subrendusioje Japonijos visuomenėje dėl ekonominės stagnacijos atsiras galimybė rimtai viską apsvarsčius nuspręsti, jog neverta jos skatinti iš naujo. Tačiau toks bandymas iš esmės kirstųsi su vienu iš pagrindinių Vašingtono konsensuso imperatyvų, teigiančių, jog be nuolatinio ir nepaliaujamo ekonominio augimo socialinis gerėjimas visuomenėje yra neįmanomas.

Nepavykusi Kinijos modernizacija: tarybinis Mao modelis

Žinomas Mao Dzedongo pareiškimas, kad „Tarybų Sąjungos šiandiena yra Kinijos rytojus"[21], gerai atspindi pagrindinę jo režimo vykdytos Kinijos modernizacijos idėją. Nepaisant daugelio tarp dviejų šalių buvusių konfrontacijų, maoistinei Kinijai Tarybų Sąjunga visada buvo modernios visuomenės pavyzdys. Tačiau maoizmo padariniai negali būti iki galo suprasti, nesupratus marksizmo kaip Kinijos vesternizacijos projekto vaidmens.

Tarybinis pavyzdys buvo vienas pagrindinių liūdnai pagarsėjusio ir daugybę nelaimių Kinijai padariusio „Didžiojo šuolio" įkvėpėjų (1958–1960), šaliai atnešusio ekonominę suirutę ir badą, nuo kurio Kinijoje mirė apie 30 milijonų žmonių. Sekdamas savo tarybiniais mokytojais, Mao tikėjo, kad, siekiant Kinijos ekonominės modernizacijos, būtina industrializuoti šalies žemės ūkį. Kaip ir Tarybų Sąjungoje, žemės ūkio ateitį Mao matė ne valstiečių ūkiuose, o didžiuliuose XIX amžiaus kapitalizmo pavyzdžio agrariniuose fabrikuose.

Kinijoje taip pat buvo pasekta ir kitu tarybiniu pavyzdžiu – iki tol šalyje neegzistavusiu ir jai gana neįprastu prometėjišku požiūriu į gamtą. Maoizmo laikotarpiu beatodairiškai naudojamos technologijos drauge su doktrininiu marksizmu, neigiančiu, jog Kini-

jai kada nors gali iškilti Malthuso populiacijos problema, gerokai nusekino šalies gamtinius išteklius ir ekologine prasme Kinijoje sukūrė situaciją, dar blogesnę nei buvusioje Tarybų Sąjungoje.

Nė vienu iš savo bruožų maoizmas neatspindėjo kokių nors kinų tautinių tradicijų. Dar ne taip seniai, XIX amžiaus pabaigoje, daugelis kinų laikėsi nuomonės, kad geležinkelis suardo gamtoje egzistuojančią harmoniją. Atsižvelgdama į tokius visuomenėje paplitusius sentimentus, prie Šanchajaus nutiestą patį pirmąjį Kinijos geležinkelį tuometinė šalies vyriausybė nupirko tik tam, kad jis būtų išardytas[22]. Tiek šalyje statomos milžiniškos užtvankos, tiek ir absurdiškos kovos su kenkėjais kampanijos maoistinėje Kinijoje atspindėjo ir įkūnijo Švietimo amžiaus gamtos užkariavimo idėjas, per Tarybų Sąjungos pavyzdį į Kiniją atėjusias iš klasikinio marksizmo.

Kinijos istorijoje nėra ir maoistinio totalitarizmo precedentų. Simonas Leysas rašo: „Savuoju totalitarizmu kinų politinėms tradicijoms maoizmas visada buvo svetimas (nesvarbu, kokios despotiškos tos tradicijos būtų buvusios) ir labiau priminė užsieninius modelius, tokius kaip stalinizmas ir nacizmas"[23]. Būtų klaidinga manyti, jog totalitarinis Mao režimas išsirutuliojo iš Kinijoje tradiciškai egzistavusio despotizmo. Tiek savo vykdoma prievarta, tiek ir totalitarine kontrole iš tiesų maoizmas nepanašus nė į vieną į iki tol Kinijoje buvusių režimų.

Leysas teisus, teigdamas, kad politinės priemonės Kinijoje dažnai būdavo despotiškos. Teisė Kinijoje gyvavo nuo seno, bet nuo valstybės aparato nepriklausoma teisėtvarka šalyje buvo praktiškai nežinomas dalykas. Be to, net ir kinų teisinės mokyklos tradicijose yra nesunkiai atpažįstama kaip kažkas panašaus į neriboto politinio despotizmo filosofiją. Tačiau Kinijos istorijoje visgi niekada nėra buvę labiau invazinio režimo už tą, kurį sukūrė Mao. Retrospektyviai Leysas rašo: „XVI amžiaus viduryje Kinijoje gyveno apie 150 milijonų gyventojų, o šalies valdininkiją sudarė apie 10–15 tūkstančių valstybės tarnautojų, dauguma iš kurių gyveno miestuose. Tuo tarpu dauguma Kinijos gyventojų gyveno kaimuose... Tad daugelis kinų galėjo nugyventi visą savo gyvenimą, *taip niekad ir nesusidūrę akis į akį su bent vienu iš imperinės valdžios atstovų*"[24].

Nė viena iš ankstesniųjų klasikinėje Kinijoje egzistavusių valdžių nėra buvusi tokia invazinė, kokios yra daugelyje dabartinių modernių valstybių, ir niekada net iš tolo nepanašėjo į turinčias tokią viską apimančią kontrolę, kokią turėjo maoistinis režimas. Mehnertas apie tai rašo: „Net ir pirmojo Kinijos imperatoriaus laikais, tai yra dar trečiajame senosios eros amžiuje, ir juo labiau niekad po to kinai neturėjo vyriausybės, kuri savo brutalumu ir totalitarizmu būtų prilygusi komunistinei valdžiai"[25].

Tradiciškai kinų kultūros pagrindu buvusių šeimos ir klanų irimas prasidėjo XIX amžiuje, ir Čingų dinastijos žlugimas 1912 metais buvo šio ilgo proceso pabaiga. Mandarinai tikėjo, kad yra įmanoma šalyje diegti naująsias Vakarų technologijas, kartu valstybės aparatą ir visuomenę išlaikant šio proceso praktiškai nepaliestas. Čingų dinastijos valdymo pabaigoje Kinijoje buvo pradėta diegti tam tikras vakarietiškas technologijas, ypač geležinkelius, o XIX ir XX amžių sandūroje Vakarų pavyzdžiu buvo reorganizuota šalies kariuomenė. Buvo svarstoma ir daug kitų reformų, ypač liečiančių centrinės ir vietinės valdžios santykius, bet iki 1912 metų, kai politinės Čingų institucijos žlugo, nedaug tebuvo nuveikta.

Kinija buvo paskelbta respublika, bet tikroji šalies modernizacija dar nebuvo prasidėjusi. Vėliau vykęs karas su Japonija ir po jo tarp Gomindano nacionalistų ir komunistų kilęs pilietinis karas tradicines kinų visuomenės institucijas tik dar labiau žlugdė, tačiau naujų modernių institucijų jų vietoje taip ir neatsirado.

Maoizmas Kinijos istorijoje tapo takoskyra, ženklinančia nekompetentingo, vakarietiška modernizavimo samprata besiremiančio tarybinio modelio įsigalėjimą. Šis režimas naudojo daug priemonių, kad būtų sunaikintos paskutinės tradicinio kinų gyvenimo liekanos. Nepaisant to, pagrindinės kinų visuomenės tradicijos visgi išliko per visą maoizmo laikotarpį, ir būtent šių tradicijų pagrindu postmaoistiniais laikais Kinijoje buvo plėtojama ekonominė kultūra, panaši į tą, kurią jau senokai praktikuoja kinų emigrantai.

Ir tik Deng Siaopingui ėmus diegti rinkos reformas, buvo padaryta pradžia ir kinų tradicijomis labiau besiremiančiai šalies modernizacijai. Taivanyje ir tarp pasaulyje plačiai paplitusios kinų diasporos šeimyninio kapitalizmo modelis iš tikrųjų jau kurį laiką

egzistavo. Klasikinė Kinija buvo autokratinė, daugelį amžių intelektualiai ir ekonomiškai nuo likusio pasaulio atsiskyrusi valstybė. Kad ekonomika gali būti atskira, savais įstatymais besivadovaujanti socialinio gyvenimo sfera, Kinijoje niekada nebuvo ir minties. Tradiciškai ekonomiką nulemia samprata *ching chi*, kuri reiškia pertekliaus administravimą. Būtent taip ekonomika ir būdavo suprantama[26]. Vakarietiškos idėjos apie rinkos santykius, kurie yra atskirti nuo asmeninio ar šeimyninio žmonių gyvenimo, tradicinėje kinų kultūroje yra svetimos sampratos.

Devynioliktojo amžiaus antroje pusėje autokratija Kinijoje žlugo dėl Vakarų valstybių jai primestos atvirų durų politikos tarptautinėje prekyboje. Nelygiateisių sutarčių su Vakarų valstybėmis pagrindu šalyje atsirado vadinamieji „sutarties uostai", kurie, ypač nuo 1895 metų, įsigalėjo ir ne tik funkcionavo kaip tarptautinės prekybos uostai, bet ir tapo į Kiniją besiskverbiančios Vakarų industrijos centrais. Kaip ir Japonijoje bei daugelyje kitų šalių, išskyrus Britaniją, industrializacija Kinijoje vyko valstybei vadovaujant. Bet tai nebuvo stipri valstybė, ir ji nebuvo pajėgi atsilaikyti prieš Vakarų diktatą ir jų dominavimą.

Kinijoje, kaip ir Japonijoje, toks Vakarų elgesys šalyje išprovokavo intelektualinius judėjimus, reikalavusius kuo skubesnio šalies modernizavimo. Tačiau kitaip nei Japonijoje, modernizacija Kinijoje beveik visada reiškė vesternizaciją. Ir vieninteliai dalykai, dėl kurių Kinijos modernizuotojai ginčijosi, buvo tik tai, kaip toli modernizacija turėtų siekti ir kokia filosofija ji turėtų vadovautis. Vieni iš jų norėjo remtis progresyviomis ir liberaliomis Johno Stuarto Millo ir Johno Dewey'so idėjomis, kiti, jau šiek tiek vėliau, revoliucingomis marksizmo ir jo tarybinių sekėjų idėjomis. Tačiau Kinijoje išties nebuvo daug abejojančių, jog tapti moderniu valstybe, vadinasi, priimti vakarietiškas vertybes.

Kinijos modernizuotojai nebuvo kokios nors konkrečios ekonominių interesų grupės atstovai. Ir jei Japonijos modernizacijos varomoji jėga buvo karių luomas – *samurajai*, sunerimę, kad pakitimai ekonomikoje gali atsiliepti ir jų socialiniam statusui, kurio jie gali netekti, tokio šalies modernizacijai vadovaujančio luomo Kinijoje nebuvo.

Nuo Japonijos Kinija skyrėsi ir dar vienu svarbiu aspektu. Jau daugiau kaip tūkstantmetį Kinija nebuvo feodalinė valstybė. Apibendrindamas šį labai svarbų bruožą, Mehnertas rašo: „Baudžiavos Kinijoje nebuvo jau beveik du tūkstančius metų... Net ir šio amžiaus trečiajame dešimtmetyje, kai padėtis šalyje gerokai pablogėjo, remiantis pakankamai patikimais J. L. Bucko tyrimais, Kinijos valstietiją sudarė 54 procentai žemės savininkų, dirbančių savo žemę, 17 procentų buvo žemę nuomojančių valstiečių, o likusius 29 procentus sudarė valstiečiai, dirbantys tiek savo, tiek ir nuomojamą žemę"[27].

Tai, kad Kinijoje nebuvo feodalizmo ir kad Mao režimas taip ir nesugebėjo visiškai sunaikinti kinų valstietiškų tradicijų, yra viena iš svarbiausių priežasčių, kodėl Deng Siaopingo ekonominės reformos Kinijoje daugeliu atvejų pasiteisino ir veikė, tuo tarpu Gorbačiovo reformos Tarybų Sąjungoje – ne. Iš esmės tai ne tiek Gorbačiovo klaida, kiek istorinis šalies paveldas, prieš kurį jis buvo tiesiog bejėgis.

Kadangi revoliucingi Kinijos intelektualai trečiajame dešimtmetyje marksistines teorijas studijavo Maskvoje, tokio labai svarbaus skirtumo tarp Europos, Rusijos ir Japonijos feodalizmų ir nefeodalinės Kinijos jie nė nepastebėjo. Savo reikšmingoje ir išsamioje studijoje apie didįjį Kinijos badą Beckeris rašė: „Pagrindinės Mao režimo sukelto badmečio priežastys slypi ne vien Kinijos, bet ir Rusijos istorijoje"[28]. Šį svarbų faktą jis toliau aiškina šitaip:

> Teorijos, kurias Kinijos komunistams Maskvoje aiškino tokie dėstytojai kaip Borodinas ir Otto Braunas, rėmėsi praėjusio šimtmečio Europoje ir Rusijoje egzistavusio feodalizmo analize. Kai Kinijos būsimieji lyderiai, tokie kaip Deng Siaopingas ar Liu Shaoqui, studijavo „Rytų darbo žmonių universitete", jų vadovėliuose buvo kalbama apie baudžiauninkų išlaisvinimą iš žemvaldžių aristokratijos priespaudos ir feodalinių ūkių skaldymą Vokietijoje, Prancūzijoje ir Rusijoje. Bet Kinija buvo visai kitokia. Kaip jėzuitų misionieriai XVIII amžiuje ir vėlesni mokslininkai, tokie kaip R. H. Tawney'is, yra teigę, žemvaldžių aris-

tokratijos ar kokios nors dominuojančios klasės, panašios į junkerius Vokietijoje ar skvairus Anglijoje, Kinijoje paprasčiausiai nebuvo. Kaip nebuvo ir feodalinės žemės teisės ar prievartinį baudžiauninkų darbą naudojusių didelių feodalinių ūkių. Kitaip nei Europoje, Kinijoje nebuvo ir bendruomenėms priklausančių žemių, ganyklų ir miškų. 1918 metų Kinijos žemės ūkio ministerijos duomenimis, valstiečių, dirbančių savo pačių žemę, Kinijoje buvo gerokai daugiau nei Vokietijoje, Japonijoje ar Jungtinėse Amerikos Valstijose[29].

Taigi marksizmo teorijos, kuriomis vadovavosi Kinijos intelektualų elitas, nedaug teturėjo bendro su šalies sąlygomis ir jos istorija. Tačiau to visai nepaisydami, intelektualai suformulavo principinį Kinijos modernizavimo modelį, kurį vėliau ir ėmėsi įgyvendinti Mao Dzedongas. Taigi didžiausią Kinijos istorijoje badą sukėlęs „Didysis šuolis" buvo tarybinio stiliaus vakarietiškos modernizacijos modelio įgyvendinimo rezultatas.

Nors kai kurie Kinijos komunistų partijos nariai tai ir buvo įvertinę kaip „klaidingą, pavojingą ir utopišką agrarinį socializmą", Mao visgi ėmėsi šalyje steigti stalinistinio pavyzdžio agrarinius kolektyvinius ūkius: „Tuo metu Tarybų Sąjungos žemės ūkiui vadovaujantis Chruščiovas ir toliau vykdė Stalino pradėtą agrarinės kolektyvizacijos programą, ragindamas kurti vis didesnius, kartais net ištisas apskritis apjungiančius gigantiškus kolektyvinius ūkius aplink vadinamuosius agromiestus"[30].

Padariniai buvo tragiški. 1957 metais, dar iki „Didžiojo šuolio", mirštančiųjų amžiaus vidurkis Kinijoje buvo 17,6 metų. 1963 metais toks vidurkis buvo tik 9,7 meto. Pusė visų tais metais Kinijoje mirusių buvo iki 10-ties metų amžiaus vaikai[31].

Mao vykdyta Kinijos modernizacija sužlugo dėl daugelio priežasčių. Bet viena svarbiausių visgi buvo tai, kad ji vadovavosi su modernios ekonomikos poreikiais nesuderinamu tarybiniu projektu ir jį mėgdžiojo. Iš nacionalistinio Gomindano režimo komunistų paveldėtoje Kinijos ekonomikoje buvo daug didelių valstybinių įmonių. Ir tik šeštojo dešimtmečio viduryje buvo imta tas įmones

kolektyvizuoti, nusižiūrėjus į Tarybų Sąjungos ekonomiką, kuri Mao buvo modernios ekonomikos pavyzdys.

Didysis šuolis buvo ne vien bandymas Tarybų Sąjungos pavyzdžiu industrializuoti žemės ūkį ir kolektyvizuoti pramonę. Kartu tai buvo sistemingas karas su tradiciniais kinų įpročiais ir gyvensena, kurie buvo puolami nuo pat 1949-ųjų, kai į valdžią šalyje atėjo komunistai. Tačiau tik Didysis šuolis ir po to vykusi Kultūrinė revoliucija tradicinį kinų gyvenimo būdą ir tradicinę mąstyseną sunaikino bemaž visiškai: „Didysis šuolis po savimi traiškė viską, kas tik buvo susiję su tradicijomis ar tradicine mąstysena"[32].

Tradicijos ir toliau buvo puolamos Didžiosios proletarinės kultūrinės revoliucijos metu 1966–1976 metais. „Keturi senieji" – senoji tvarka, senieji papročiai, senoji kultūra ir senasis mąstymas, kurie buvo įkūnyti knygose, piniguose, dokumentuose ir kultūrinėse vertybėse, vieno iš didžiausių pasaulio istorijoje sukrėtimų metu buvo užsipulti ir beatodairiškai naikinami. Leysas apie tai rašė: „Kultūrinė revoliucija buvo pilietinis karas, kuriam visgi nebuvo leista vykti iki galo. Dabartiniais pačių kinų apskaičiavimais, apie šimtas milijonų žmonių buvo tiesioginiai Kultūrinės revoliucijos sukeltos smurto bangos dalyviai, arba kaip aktyvūs jos vykdytojai, arba kaip jos aukos"[33].

Kultūrinė revoliucija šalies ekonomikai ir švietimui padarė milžiniškų nuostolių ir šalį nusmukdė bei atmetė dešimtmečius atgal. Ir jei po Didžiojo šuolio dar buvo išlikę kinų kultūros tradicijų, Kultūrinė revoliucija jas rovė su šaknimis. Ši revoliucija kinams paliko labai gilius psichologinius ir socialinius randus. Ko gero, net labiau nei stalinizmas Rusijoje, Kultūrinė revoliucija Kinijoje nepaprastai susilpnino socialinį visuomenės solidarumą. Ir nors taip pat gerokai suniokota, bet bene vienintelė išlikusi socialinė institucija Kinijoje buvo šeima.

Kinijos kultūrinių tradicijų destrukcija vyko lygiagrečiai su gamtos ir aplinkos destrukcija. Su maoizmui būdingu išpuikėlišku pompastiškumu vyko kova su kenkėjais. Tokie, pavyzdžiui, buvo Kinijos žvirbliai, kuriems tikrąja to žodžio prasme buvo paskelbtas karas. Juos išnaikinus, pasėlius užpuolė pulkai vabzdžių,

kuriuos žvirbliai sulesdavo ir taip kontroliuodavo jų kiekį. Dėl tokių „karų" derliai šalyje dar labiau sumažėjo.

Tarybinis „gamtos užkariavimas" būdingas ir kitiems, dar daugiau žalos padariusiems projektams. Kinijoje buvo masiškai pradėta statyti užtvankas, kurių dauguma netrukus sugriūdavo, ir tik nedaugelis jų išliko iki aštuntojo dešimtmečio. Užtvankoms Henano provincijoje sugriuvus, prasidėjo bene didžiausi Kinijos istorijoje potvyniai, kuriuose žuvo apie ketvirtis milijono žmonių[34].

Mao režimo politikos palikimas yra ekologinis šalies nuniokojimas, kuris Kinijoje yra dar ženklesnis nei Rusijoje, nes tai susiję ir su gyventojų tankumu. Gamtos suniokojimo mastas Kinijoje yra gerai atskleistas Vaclavo Smilo šioje srityje atliktoje išsamioje studijoje *Nugyventa žemė: Aplinkos degradacija Kinijoje*[35].

Šaliai iškilusi maltusizmo problema dabartinės Kinijos valdžios buvo pastebėta ir atsispindi jos „vieno vaiko politikoje", kuri yra reikšmingas posūkis nuo Mao laikų politikos. Tačiau netgi panaudojus tokias priemones, per artimiausius dvidešimt metų gyventojų šalyje padidės maždaug ketvirtadaliu, tai yra apie trimis šimtais milijonų žmonių. Viena pagrindinių tokio populiacijos augimo priežasčių yra Mao savo laiku šalyje skatinta daugiavaikių šeimų politika.

Išskyrus Bangladešą ir Egiptą, dirbamos žemės Kinijoje yra mažiau nei bet kurioje kitoje besivystančioje šalyje. Ji sudaro apie dešimtadalį šalies teritorijos, kurioje gyvena beveik du trečdaliai Kinijos gyventojų. Šios žemės yra žemiau didžiųjų Kinijos upių lygio, ir jose yra pagaminama beveik trys ketvirtadaliai visos šalies produkcijos. Sparčiai gausėjant gyventojų, žemdirbystei tinkamos žemės Kinijoje randasi vis mažiau. Smilas apie tai rašo: „Dėl dirvos erozijos dirbamų žemių sudykėjimo, energetinių projektų (užtvankų ir anglies kasyklų) ir industrinių bei civilinių statybų per paskutiniuosius 40 metų Kinija neteko beveik trečdalio žemdirbystei tinkamos savo žemės... Jei toks praradimas net ir būtų kompensuojamas įsisavinant naujus žemdirbystei tinkamus plotus (nors tam šalyje iš tiesų yra gana ribotos galimybės), yra skaičiuojama, jog vien dėl populiacijos didėjimo XX amžiaus pasku-

tiniame dešimtmetyje žemdirbystei tinkamos žemės vienam gyventojui Kinijoje sumažės 10-čia procentų. 2025-aisiais tai jau sudarys 15 procentų"[36].

XXI amžiaus pirmaisiais dešimtmečiais Kinija greičiausiai bus viena iš labiausiai prie globalaus klimato atšilimo prisidedančių šalių, ir jau apie 2010 metus gali tapti didžiausiu šiltnamio efektą skatinančių dujų gamintojų pasaulyje. Jau nekalbant apie poveikį pasauliui, klimato atšilimas skaudžiai atsilieps ir pačiai Kinijai, nes sausros ir potvyniai šalyje darysis vis labiau ekstremalūs[37].

Viso šito ekonominės pasekmės turėtų būti labai išblaivančios. „Nei Kinijos gyventojų skaičiaus didėjimas, nei padariniai šalies ekologijai nėra paprasti ar lengvai išsprendžiami klausimai. Kinijai niekada nepavyks pakartoti to, kas yra pavykę mažesnėms šalims, pavyzdžiui, Japonijai, ar juo labiau dar mažesniems vadinamiesiems šio regiono Drakonams... Kinija niekada negalės importuoti 98 procentų energetinių resursų, kaip tai daro Japonija, ar 75 procentų maisto ir grūdų, kaip tai daro Pietų Korėja. Ir priežastis yra gana paprasta – pasaulinėse rinkose paprasčiausiai nėra nei tiek kuro, nei tiek maisto produktų"[38]. Kad ir kokia būtų šalies vyriausybė ar jos politika, į visus šiuos klausimus Kinijos vadovams neišvengiamai teks ieškoti atsakymų. Tai jau dabar labai nepaprasta, o ilgainiui šie klausimai bus dar aktualesni. Tokia rimta situacija daugiausia susiklostė dėl to, jog maoistai niekada net negalvojo ir neįsivaizdavo, kad šaliai labai realiai gali iškilti maltusizmo problema.

Mao politikos palikimas yra nuniokota Kinijos gamta, šalis, kuri vis menkiau gali save išmaitinti, bei suskaldyta ir sužalota visuomenė. Rašydamas apie Mao šitaip glaustai jį apibūdina Roderickas MacFarquharas: „Jis bandė sukurti utopiją, kuri Kinijos vos negrąžino į pirmykštę padėtį"[39]. Ir tik Deng Siaopingo šalyje pradėtos reformos buvo Kinijos tautinės modernizacijos pradžia.

Kiniškas kapitalizmas

Kaip yra visose ekonominėse kultūrose, Kinijos kapitalizmas atspindi ir įkūnija visuomenėje vyraujančius santykius ir vertybes. Ir nors tam tikri jo bruožai, be abejo, atspindi ir paskutiniųjų laikų šalies politinę istoriją, pagrindiniai išliekantys jo bruožai yra tai, kuo savo verslo veikloje vadovaujasi plačiai po pasaulį pasklidę kinų emigrantai. Viena svarbiausių kiniško kapitalizmo charakteristikų yra šeima ir jos vaidmuo, o tai savo ruožtu nulemia tarpusavio pasitikėjimu grindžiamų ekonominių santykių pobūdį. Būtent tokie santykiai yra vienas iš principinių kiniško kapitalizmo variklių, nulemiančių rinkos reformų sėkmę. Tad aiškinantis Kinijoje atsirandančio kapitalizmo specifiką, bene geriausias vadovas yra ekonominiai santykiai, kuriais vadovaujamasi kinų diasporoje.

Pagrindinius kinų ekonominės kultūros bruožus savo knygoje *Kiniško kapitalizmo dvasia*[40] pateikia Reddingas ir Whitley'is ir juos apibendrina šitaip:

1. nedidelė ir organizaciniu požiūriu gana paprasta struktūra;
2. dažniausiai veikla koncentruojama kurioje nors vienoje srityje ar rinkoje, verslas plėtojamas oportunistinės diversifikacijos pagalba;
3. centralizuotas sprendimų priėmimas, pasikliaujant vienu dominuojančiu valdytoju;
4. tarpusavy glaudžiai susijusios nuosavybės, jos kontrolės ir šeimos sąvokos;
5. paternalistinis verslo organizavimo pobūdis;
6. ryšiai su išorine aplinka vyksta asmeninių santykių lygiu;
7. kaip taisyklė skrupulingas dėmesys kaštams ir finansiniam efektyvumui;
8. dažnai verslai sujungti stipriais, bet ne formaliais ryšiais su gimininingomis, tačiau teisiškai savarankiškomis organizacijomis, vykdančiomis tokias svarbias funkcijas kaip tiekimas ir marketingas;
9. palyginti nedaug dėmesio skiriama prekinio ženklo populiaraus įvaizdžio formavimui;
10. labai išvystytas strateginis verslo lankstumas ir pritaikomumas[41].

Apie 40 milijonų kinų gyvena Honkonge, Singapūre, Taivanyje, Indonezijoje, Malaizijoje ir Filipinuose. Jų visų sukuriamas produktas pinigine išraiška sudaro apie 150–200 milijardų JAV dolerių per metus.

Šiose šalyse, kaip, beje, ir kinų diasporoje, gyvenančioje kitose pasaulio vietose, tipiškas kinų verslas paprastai yra nedidelės apimties, kurio tiek vidiniai, tiek išoriniai santykiai yra grindžiami asmeniniais santykiais ir šeimyniniais ryšiais. Tokių santykių pagrindas yra ne formalūs tiekimo ar kitų paslaugų kontraktai, o *guanxi*, – terminas, išreiškiantis „ryšius", kurie susiformuoja abipusiai naudingų įsipareigojimų ir ilgalaikių žodinių sutarčių pagrindu. Net ir tuomet, kai kinų verslas ganėtinai išauga, jis visgi nepraranda šeimyninio verslo pobūdžio, kur visus svarbiausius sprendimus priima šeimos galva. Tiek Taivanyje, tiek ir pačioje Kinijoje didelės įmonės beveik išimtinai yra valstybinės. Ten, kur šeimyninis kinų verslas labai išsiplečia, – dažniausiai dėl to, jog jis arba turi labai tvirtą politinę protekciją, arba ilgą laiką specializavosi tam tikroje industrijos šakoje ar rinkoje, pavyzdžiui, laivų statyboje ar nekilnojamojo turto srityje.

Nors kiniškas kapitalizmas pasaulyje yra plačiai paplitęs, labiausiai išsivystęs jis yra Taivanyje ir Honkonge. Taivanio patirtis yra ypač įdomi, nes ši šalis iš tiesų gali teisėtai teigti, jog kaip tik ten vyko kinų tautinės ekonomikos modernizacija, kuri neseniai prasidėjo ir pačioje Kinijoje.

Šeštajame ir septintajame dvidešimtojo amžiaus dešimtmetyje Taivanyje buvo vykdoma žemės reforma, ir žemė buvo perdalinta siekiant sukurti agrarinę nedidelių ūkių ekonomiką. Tuo pat metu buvo vykdoma privatizacijos programa, dėl to valstybinių įmonių šalyje nuo 57 procentų sumažėjo iki 20 procentų. Beveik visa Taivanio ekonomika sudaryta iš nedidelių šeimyninių verslų, ir tokių didelių konglomeratų kaip Japonijoje ar Korėjoje ten nėra. Paskutinius keturis dešimtmečius Taivanio ekonomika vidutiniškai augo po 9 procentus per metus.

Vienas iš svarbių Taivanio ekonominio modernizavimo rezultatų yra tas, jog „pajamų paskirstymo prasme" tai yra pati egalitariškiausia iš visų kapitalistinių valstybių[42]. Visi šie pasiekimai su-

teikia papildomo svorio ir patikimumo Wilsono teiginiui, kai jis kalbėjo, kad „Taivanis Kinijai parodė kelią, siūlantį savojo, kiniško modernumo modelį"[43].

Kinijos kapitalizmo pagrindu esantis šeimyninis verslas daug kuo neatitinka Vakaruose priimtų teorinių firmos ar kompanijos sampratų. Tai komentuodami Reddingas ir Whitley'is rašo: „Anglosaksų samprata apie firmą ar kompaniją, kaip apie teisiniais saitais susaistytą ekonominės veiklos vienetą, netinka paaiškinti *chaebol* ar kinų šeimyninio verslo struktūrų ir veiklos, kuri remiasi kompleksiškomis ir gerokai verslo ribas pranokstančiomis sąsajomis, kas labiausiai ir turi įtakos priimant verslui gyvybiškai svarbius sprendimus"[44]. Nei savo struktūra, nei savo veikla kinų verslas neatitinka ekonominio racionalumo modelio, kurį vakarietiškos teorijos teigia esant universalų.

Nors daug kuo skirtingai, tačiau kaip ir ekonominė kultūra Japonijoje, kinų verslas taip pat meta iššūkį Maxo Weberio ir kitų Vakarų sociologų klasikiniams teiginiams apie kapitalizmą ir jo vystymąsi. Jie tvirtina, kad vystydamasis kapitalizmas iš ekonominio gyvenimo išstumia tiek asmeninių santykių, tiek ir šeimos reikšmę bei jos įtaką. Taigi ekonomika tampa atskira ir autonomine sritimi, kurioje vadovaujamasi nuasmenintais ir šaltais pelno bei nuostolių kalkuliavimais, grindžiamais ne tarpusavio pasitikėjimu, o teisiškai įpareigojančiais kontraktais. Tokiame paplitusiame dėstyme besivystydamas kapitalizmas ilgainiui neišvengiamai atsiriboja nuo jį pagimdžiusios visuomenės.

Tai gana neblogai atitinka kapitalizmo raidą Anglijoje bei kitose anglosaksų visuomenėse, kuriose stipriai pasireiškia individualizmas. Nors ir ten išlieka ir valstybės galia, ir jos vaidmuo formuojant aplinką, apsprendžiančią tiek teises apskritai, tiek ir turto teisines sąlygas, ir normas, kurioje tokia atskira rinka funkcionuoja. Bet kiniškam kapitalizmui, kurio sėkmės pagrindas yra pasitikėjimu grindžiami šeimyniniai santykiai, tai netinka.

Toks reikšmingas šeimos vaidmuo kinų verslo kultūroje yra atspindys to, kas vyksta visuomenėje, kurioje pasitikėjimas retai teišeina už šeimos ribų. Šiuo bruožu kinų ekonominė kultūra giliai ir radikaliai skiriasi ir nuo kapitalizmo Japonijoje, ir nuo Amerikos

laisvosios rinkos. Pasitikėjimo santykiai ir įsipareigojimai, išeinantys už šeimos ribų, o tai yra būdinga tiek feodalinei, tiek ir šiuolaikinei Japonijai ar individualistinėms anglosaksų visuomenėms, Kinijoje visais laikais buvo silpni ar beveik neegzistavo. Dėl tos priežasties didžiulės transnacionalinės korporacijos su stipriai išreikšta korporacine kultūra ir lojalumu, nors ir dalyvauja vyriausybių vykdomoje ekonominėje politikoje, savo strategijose visgi išlieka pakankamai autonomiškos, kitaip sakant, viso to, kas labai būdinga Japonijos kapitalizmui, – kinų versle nėra[45].

Ne mažiau nei nuo Japonijos, Kinijos kapitalizmas skiriasi ir nuo Pietų Korėjos kapitalizmo. Šioje ekonomikoje dominuoja konglomeratai, žinomi kaip *chaebol*. Dešimt didžiausių Korėjos *chaebol* pagamina daugiau nei pusę viso šalies eksporto ir trisdešimt didžiausiųjų sukuria tris ketvirtadalius viso šalies nacionalinio produkto[46]. Korėjietiški *chaebol* yra paternalistinės institucijos, kurių valdyme aktyviai dalyvauja juos sukūrusios šeimos. Bet tai įmonės, kuriose kooperacija, dažnai bandant monopolizuoti ar oligopolizuoti dominavimą rinkoje, išeina gerokai už šeimos ribų.

Nors tai ir pradeda keistis, *chaebol* palaiko glaudžius ryšius su vyriausybe, o tai dažnai ir turi lemiamą reikšmę formuojant bendrąją strategiją. Korėjos konglomeratų valdymo stilius yra suasmenintas. Šalia pagrindinio atlyginimo įvairios premijos ir kitokie paskatinimai daugiausia priklauso ne tiek nuo darbuotojo užimamos pozicijos, kiek nuo to, kaip jo viršininkas įvertina jo kompanijai atliekamą darbą ir pastangas. Tarp šių organizacijų vyksta klaninė ir regioninė konkurencija, ir daugelyje Pietų Korėjos kompanijų ilgalaikės darbo vietos saugumo garantijos nėra praktikuojamos[47].

Šeimyniniu savo pobūdžiu Kinijos kapitalizmas yra labiau panašus į Italijos, nei į Korėjos, Japonijos ar Amerikos laisvosios rinkos kapitalizmą.

Dėl XX amžiuje susiklosčiusių istorinių sąlygų kapitalizmas Kinijos Liaudies Respublikoje visgi skiriasi nuo to, kuris yra praktikuojamas kinų išeivijoje. Kinijos ekonomika dar nėra tikra kapitalistinė ekonomika. Dabartiniai jos augimo tempai iš dalies paaiškinami tuo, jog šalyje nėra stiprių profesinių sąjungų, kovojančių už savo darbuotojų teises, dėl ko kinų atlyginimai yra ženkliai

mažesni nei kitose šalyse. Nors nėra paprasta tiksliai pamatuoti, ekonominė nelygybė dengsiaopininėje Kinijoje visgi beveik neabejotinai yra daug didesnė nei kapitalistiniame Taivanyje.

Kinų išeiviams turint vis daugiau įtakos savo ekonomine kultūra žemyninės Kinijos ekonomikai, kapitalizmas toje šalyje keisis, vis labiau įgaudamas tradicinį kinų verslo pobūdį. Wilsonas apie tai rašo: „Lankantis bet kurioje Kinijos dalyje, nesunku pastebėti kylančių gamyklų ir įvairių kitokių įmonių, kurios yra statomos ir pilnai ar iš dalies finansuojamos kinų, gyvenančių užsienyje. Tokiu būdu, nors ir per savo atstovus, kinų emigrantai net nevalingai į šalį palaipsniui vėl grąžina kažkada egzistavusias tradicines kultūrines vertybes, kurias savo laiku stengėsi sunaikinti maoizmas ir kuriam beveik pavyko tai padaryti[48]. Besiplečiančio privataus sektoriaus finansavime Kinijos išeivija vaidina labai svarbų vaidmenį, todėl Deng Siaopingo inicijuotos rinkos reformos kartu šalyje atlieka ir socialinį atstatomąjį darbą, palaipsniui gydant gilias žaizdas, kurias paliko Mao pradėta, vykdyta ir sužlugusi Kinijos modernizacija.

Jei šis žemyninės Kinijos ir jos išeivijos susiliejimas ir toliau vyks sėkmingai, ilgainiui Kinija išsivystys į tikrai kapitalistinę tautinę ekonomiką. Tačiau tokiam vystymuisi, net jei tam ir nesutrukdys politiniai neramumai, ekologinės katastrofos ar karas, vis tik prireiks nemažai laiko, ir tai truks kelias ar net keliolika generacijų[49].

Vakarų verslo optimizmas dėl Kinijos į tokius faktus dažnai nelabai kreipia dėmesį, ypač į tai, jog šalies istorijoje buvo ne vienas valstybės dezintegracijos periodas. Tie, kurie tikisi didžiulės Kinijos rinkos, ekologinę degradaciją šalyje daugiau mato kaip laikiną nepatogumą, o ne kaip rimtą problemą, galinčią apskritai sustabdyti tolimesnę šalies modernizaciją.

Vienas iš investicinio banko Morgan Stanley Niujorko skyriaus vadovų Bartonas Biggsas yra pareiškęs savo nuomonę, jog aplinkos tarša Kinijoje yra ta kaina, kurią dėl ekonominio progreso kinai yra pasirengę mokėti[50]. Gal jis ir teisus sakydamas, kad daugelis kinų, ko gero, būtų pasirengę toleruoti aplinkos taršą, bet vargu ar su tuo sutiktų Kinijos vadovybė, nes ji greičiausiai supranta, kad tokia kaina gali būti gerokai per didelė. Ir kažin ar jie turi tiek

pat optimizmo kaip Biggsas, tikėdami, kad ši problema gali būti nesunkiai techniškai išsprendžiama. Kitaip nei Biggsas, Kinijos vadovai, matyt, visgi supranta, kad taip nėra ir kad jų šalis iš tikrųjų gali taip niekad ir netapti ta ekonomine superjėga.

Net jeigu Kinijai ir pavyktų išspręsti savo ekologines problemas, ir Deng Siaopingo pradėta ekonominė šalies modernizacija sėkmingai būtų vykdoma toliau, išsivysčiusia visuomene Kinija netaps anksčiau nei antrojoje XXI amžiaus pusėje.

1997 metais pradėta Kinijos ekonomikos modernizacija

Mao režimo vykdyta politika visoms vėlesnėms vyriausybėms šalies modernizavimo užduotį gerokai apsunkino. Iš dalies Deng Siaopingo valdymo metais (1976–1997)[51] pradėtos rinkos reformos buvo reakcija norint kaip nors sušvelninti Didžiojo šuolio ir Kultūrinės revoliucijos šalyje sukeltą socialinę ir ekologinę destrukciją. Bet daugelio utopinio Mao eksperimento padarinių socialinei visuomenės sanglaudai ir šalies gamtai atitaisyti jau nebeįmanoma.

Šiuolaikinių ekonominių reformų ištakos Kinijoje nėra labai aiškios. Tai prasidėjo 1979 metų liepą, šalyje nutarus įkurti keturias specialias ekonomines zonas – Džuhai, Šenzen, Šantou ir Siamen provincijose. Šitie regionai buvo pasirinkti dėl jų geografinės padėties ir prieinamumo užsienio kapitalui. Du iš jų, Šantou ir Siamen, Britų imperializmo laikais buvo vadinamieji sutarties uostai. Kalbama, jog pačią specialių ekonominių zonų idėją Deng Siaopingui tarsi yra pasiūlę du partijos nariai iš Guangdongo provincijos. Bet galimas daiktas, kad tokia idėja kilo ir jam pačiam.

Postmaoistiniu laikotarpiu Kinijos valdžios politika orientavosi į šalies ekonomikos modernizavimą, tuo pat metu neprarasdama politinės kontrolės. Dengas ėmėsi ardyti tarybinį Mao modelį, tuo pat metu *kaifang*, arba atvirumo, politika bandydamas pritraukti šalies modernizacijai reikalingą užsienio kapitalą ir technologijas. Centro įtaka regionams buvo kiek sumažinta, bet visai panaikinta nebuvo, vengiant galimų separatizmo tendencijų[52]. Jis

bandė ne tiek reguliuoti kokį nors ekonominį aktyvumą, kiek paprasčiausiai pašalinti jam kliūtis, ir nors šiame procese tam tikrus svertus atpalaiduoti, vis dėlto paliekant Mao sukonstruotą leninistinę valstybės aparato struktūrą.

Ekonominiu požiūriu tokia politika, gal ir nevienodai, visgi buvo sėkminga, ir pakrantės regionų ekonomikos kasmet pradėjo augti vidutiniškai po 10 procentų. Daug reikšmės visam tam turėjo tai, jog tuo laiku Kinijoje nebuvo prisirišta nei prie buvusių tarybinių, nei prie Vakarų pavyzdžių ar jų patarimų. Dėl to Kinijoje nebuvo jokių šoko terapijos eksperimentų. Rinkos reformos buvo vykdomos palaipsniui, vadovaujantis ne doktrinomis, o pragmatiškumu. Jei Kinijos reformatoriai iš ko nors ir mokėsi, tai iš Singapūro, Taivanio, ir gal kiek mažiau, bet irgi reikšmingai, iš Pietų Korėjos ir Japonijos. Tačiau Kinijoje tikrai nebuvo vadovaujamasi jokiu vakarietiškos visuomenės modeliu.

Ekonominėmis reformomis Kinijoje buvo norima sukurti veikiančią rinkos ekonomiką, o ne sukonstruoti laisvąją rinką. Šiame procese atsižvelgta į Kinijos pranašumus. Kitaip nei Rusijos, Kinijos neslėgė feodalizmo paveldas, o kolektyvizacija visgi galutinai nesugriovė valstietiškų tradicijų. Dengo reformos tokiais pranašumais ir pasinaudojo.

Deng Siaopingo įpėdinis Džiang Zeminas, atrodo, yra pasiryžęs ir toliau laikytis pradėto kurso. 1997 metų rugpjūčio mėnesį *People's Daily* atspausdino jo pasisakymą: „Mes negalime rinkos ekonomikos tiesiog uždėti ant senosios sistemos. Taigi mes turime visiškai modifikuoti ir senosios sistemos pagrindą"[53]. Kaip ir Dengas, Džiang Zeminas siūlo performuoti planinės ekonomikos institucijas, tuo pat metu išlaikant leninistinę valstybę, kuri tas institucijas ir sukūrė.

Ar politinis režimas, kurio oficiali ideologija tebėra jau save diskreditavęs marksizmas-leninizmas, gali turėti politinį pagrįstumą? Pagrindinė Kinijos valdančiojo elito dilema kyla dėl tarp marksistinės ideologijos, kuria tebesivadovauja Kinijos komunistų partija, ir „kiniškumo" kaip konfucianizmo skelbiamų vertybių, kurias, norėdamas įsitvirtinti valdžioje, dabartinis Kinijos režimas vis labiau deklaruoja, esamų prieštaravimų. Kaip tradicinės kinų

vertybės gali būti mobilizuotos siekiant šalies modernizacijos, kai tai skelbia vyriausybė, kuri yra tiesioginė maoistinio režimo, bandžiusio šalį modernizuoti skelbdama visoms senosioms kinų tradicijoms karą, įpėdinė?

Dabartinis Kinijos režimas tokios ideologijos kaip ir neturi. Kol gyvenimo lygis pamažu kyla, tai galbūt nėra tokia rimta problema. Tačiau, prasidėjus ekonominiams sunkumams, dėl labai nevienodo Kinijos regionų išsivystymo lygio ir galimų rimtų ekologinių krizių aiškios ideologijos nebuvimas gali tapti nestabilumo šalyje šaltiniu.

Šių dienų Kinijos modernizuotojai susiduria su šalimi, patyrusia daugeliu atvejų jau nebeatitaisomą ekologinę degradaciją. Tuo pat metu šaliai yra rimtai iškilusi ir maltusizmo populiacijos problema. Norint Kiniją modernizuoti tautinio kapitalizmo pagrindu, šalies vadovams neišvengiamai teks spręsti ir dar vieną nelengvą problemą, susijusią su tuo, jog vienas iš svarbiausių ir ilgalaikiškiausių Mao vykdytos Kinijos modernizacijos padarinių yra apskritai sunaikinta tradicinė kinų kultūra.

Kita spartaus ekonominio augimo Kinijoje priežastis yra ta, kad šalies pradinis ekonomikos lygis buvo žemas[54]. Sunku tiksliai įvertinti dabartinį šalies BVP. Pateikiamų faktų neįmanoma patikrinti, o ir pats tokios apskaitos pagrindas yra gana abejotinas. Tačiau, jeigu vadovausimės įprastine Jungtinių Tautų Organizacijos naudojama valstybės ekonominio įvertinimo sistema, o ne perkamosios galios paritetu, Kinijos ekonomika (be Honkongo) yra kiek didesnė nei Ispanijos ir kiek mažesnė už Italijos ekonomiką. Palyginimui, Honkongo BVP sudaro beveik ketvirtadalį visos Kinijos BVP. Vienas iš tokios disproporcijos paaiškinimų gali būti milžiniška Kinijos populiacija, o kita – labai žemas darbo užmokesčio lygis. Kinija neabejotinai yra sparčiai besivystanti šalis, bet jos ekonomika dar toli gražu nėra kapitalistinė.

Kad ir koks būtų dabartinis šalies BVP, Kinijos santvarkos stabilumas priklauso nuo to, ar ekonomika ir toliau sparčiai augs. Tačiau, net jeigu ir taip, ekonominio augimo nauda šalyje pasiskirstys ir bus jaučiama labai nevienodai, didelė Kinijos dalis ir toliau liks paskendusi skurde. Pasaulio banko duomenimis, 1992

metais vidutinės pajamos vienam žmogui Šanchajuje ir Guangdžonge buvo kiek daugiau nei 800 JAV dolerių. Šalies centrinėje provincijoje Guiudžou tokios pajamos sudarė tik 226 JAV dolerius. Pietrytinės ir Rytinės pakrantės regionuose vidutinės žmonių pajamos buvo daugiau kaip dvigubai didesnės nei gerokai daugiau gyventojų turinčiose Pietų ir Centrinės Kinijos regionuose[55].

Tikėtina, jog tokia nelygybė Kinijoje didės ir toliau. Migruojantys darbininkai Kinijoje gali sudaryti apie 10 procentų šalies gyventojų, tai yra apie 120 milijonų žmonių[56]. Kinijos Darbo ministerija prognozavo, kad 2000 metais šalyje bus apie 267 milijonai bedarbių. Tai yra beveik penktadalis visų Kinijos gyventojų[57]. Beje, tokios prognozės buvo išsakytos dar prieš tai, kai 1997 metų gale šalies vyriausybė nutarė privatizuoti daugumą Kinijos valstybinių įmonių[58]. Dėl rinkų reformų atsirandanti socialinė ir ekonominė dislokacija gali tapti grėsme ir visam valstybės integralumui.

Kaip šalutinis efektas, valstybines Kinijos institucijas susilpnino ekonominė liberalizacija. Korupcija šalyje yra išplitusi visose gyvenimo sferose. Visos šalies institucijos – net ir Kinijos liaudies armija – oficialiai ar ne oficialiai yra sukomercintos. Valdininkiška vadovavimo struktūra Kinijoje nesubyrėjo, kaip atsitiko Rusijoje, tačiau ją gerokai paveikė įsigalėję ir dažnai patvirtinantys įrodymai, kad beveik viskas turi savo kainą ir todėl gali būti perkama ir parduodama.

Ekonominis augimas šalyje yra pernelyg nevienodas, kad esamas režimas būtų garantuotas dėl besąlygiško jo palaikymo. Vienai Kinijos daliai augant, kita jos dalis žlunga. Šanchajaus ekonomika 1996 metais išaugo 14 procentų, bet ten esančios valstybinės tekstilės įmonės tik dar labiau įklimpo į skolas[59]. Maža to, apie tris ketvirtadalius Kinijos piliečių santaupų valstybiniai investiciniai bankai investavo finansuodami nuostolingas valstybines įmones, ir dabar tie pinigai yra praktiškai nebeatgaunami. Šitai komentuodamas MacFarquharas rašo: „Tai politinė ir finansinė katastrofa, kuri neišvengiamai artėja"[60].

Nepaisant viso to, palyginti su Rusija, rimtų iššūkių ar konkrečios grėsmės visam valstybės integralumui bent kol kas Kinijoje nėra. Nepriklausomybės ar didesnio autonomiškumo judėjimai Ti-

bete ir Sinkiango provincijoje buvo žiauriai nuslopinti, valdžios represijos Tibete buvo ne mažiau brutalios nei bet kurios kitos šiame amžiuje pasaulyje vykdytos represijos. Daugiau kaip 90 procentų Kinijos piliečių yra etniniai Han dinastijos kinai, ir tik vienas iš dvidešimties priklauso kokiai nors nacionalinei mažumai. Šia prasme Kinija yra beveik homogeniška šalis. Ir nors jos istorijoje yra buvę vis pasikartojančių valstybės dezintegracijos laikotarpių, šiuo metu hobsiškoji problema Kinijai negresia.

Dabartinis Kinijos režimas, be abejonės, yra pereinamasis, tačiau šis perėjimas nėra į „demokratinį kapitalizmą". Nuo šalyje buvusių vakarietiškų tarybinių institucijų linkstama į modernią valstybę, labiau atspindinčią kinų tradicijas, sąlygas ir poreikius.

Liberali demokratija vargu ar yra Kinijos istorinėje darbotvarkėje. Tarkim, vieno vaiko šeimoje įstatymas, nors jo kartais ir nėra griežtai laikomasi, jokioje liberalioje demokratijoje tikrai negalėtų išlikti. Bet kaip dabartiniai šalies vadovai teisingai supranta, norint šalyje išvengti išteklių stygiaus ir dėl to galimos ekologinės ir politinės katastrofos, tokia politika Kinijoje yra būtina.

Visuomenės atmintyje vis dar gyvi ir pakankamai stiprūs prisiminimai apie valstybės suirimą ir jos bejėgiškumą tarpukario laikotarpiu, kad bet kokia liberalizacija, gresianti peraugti į pusiau anarchiją, kuri atsirado postkomunistinėje Rusijoje, daugelio kinų būtų priimama su nepasitikėjimu ir baime. Dauguma paprastų kinų valstybės irimą suvoktų ir priimtų kaip didžiulę nelaimę. Ir dažniausiai dėl to, jog tokios nelaimės bent kol kas pavyko išvengti, dabartinis Kinijos režimas ir yra palaikomas visuomenės.

Evoliucija iš ne itin brutalaus pusiau totalitarinio režimo į autoritarizmą Kinijai nebūtų labai netikėtas ar keistas scenarijus. Tačiau tai visai nebūtinai turi reikšti diktatorystę. Pagrindiniai politiniai siekiai, pavyzdžiui, asmeninis piliečių saugumas ir ekonominė gerovė, yra įmanomi tik egzistuojant teisei ir institucijoms, galinčioms iš vyriausybės pareikalauti atsakomybės. Dėl tokios atsakomybės tam tikri poslinkiai šia kryptimi jau prasidėjo, ir visų pirma tai pasireiškė vietinės valdžios struktūrose. 1987 metais Kinijoje buvo priimtas įstatymas, leidžiantis kaimo bendruomenių vadovais būti ne partijos skiriamiems atstovams, o išrinktiems pa-

čios vietinės bendruomenės nuožiūra. Šitaip pačių vietinių bendruomenių išsirinktų vadovų Kinijoje jau yra daugiau kaip keturi milijonai[61]. Kad vyriausybė būtų atsakinga, visai nėra būtina į Kiniją importuoti vakarietiškos daugiapartinės demokratijos, nors vienpartinėje sistemoje, be abejonės, ir yra sunkiau garantuoti nepriklausomą teisę. Būtent tai yra svarbiausia, nes be jos taip pat negali būti garantuojamas ir šalies politinis stabilumas ar ekonominė plėtra.

Kadangi Kinijos sąlygos labai skiriasi nuo bet kurios kitos šalies, politinei ir ekonominei šalies plėtrai iš tiesų nėra jokio gatavo modelio. Tautinio kapitalizmo patirtis Taivanyje daugeliu atvejų yra labai naudinga. Tačiau Kinijai, ko gero, visgi arčiau būtų Singapūro modelis. Šis postliberalistinis miestas-valstybė turi eilę privalumų, kurių Kinija neturi. Savo dydžiu, istorija ir etnine sudėtimi šios dvi šalys, be abejo, labai skiriasi. Tačiau reguliuojamas Singapūro kapitalizmas ir nepriklausoma jo teisinė sistema Kinijai, ko gero, galėtų pasitarnauti kaip vienas geriausių pavyzdžių.

Pakartoti Singapūro pasiekimų Kinijos mastu vargu ar būtų įmanoma. Tačiau, jei Kinijos valdžia būtų linkusi palaipsniui atitolti nuo totalitarinio leninizmo paveldo ir tapti modernia neoautoritarine valstybe, tai galėtų turėti ilgalaikį politinį pagrįstumą ir palaikymą. Singapūro pavyzdžiu modeliuojama Kinija nebūtų tarsi antrarūšis Vakarų demokratijos atkartojimu. Ji galėtų tapti pirmarūšiu tautinės modernizacijos pavyzdžiu, stojančiu į vieną gretą su Japonija.

Moderni Azija ir atsilikę Vakarai?

Nėra tokio dalyko kaip bendrinis „Azijos" kapitalizmas, lygiai kaip nėra ir bendrinio „Vakarų" kapitalizmo. Visos kapitalizmo versijos išreiškia ir atspindi tam tikrą kultūrą, kurioje jis egzistuoja. Taip yra ir su laisvąja rinka, išreiškiančia individualizmu paremtas vietines amerikietiškąsias vertybes. Tiek Azijoje, tiek ir kitur pasaulyje, kiekvienas kapitalizmas turi savų privalumų. Kaip, be abejo, ir savų trūkumų.

Įvairūs Azijos kapitalizmai nesuvienodins skirtingų šio regiono kultūrų, jos ir toliau bus skirtingos. Dar mažiau jos asimiliuosis su kokiomis nors vakarietiškomis rinkų ekonomikomis. Tą patį galima pasakyti ir apie politiką.

Tikėjimas, jog ekonominis klestėjimas kartu atneš ir liberalią demokratiją, viso labo tik ir yra tikėjimas, ir toli gražu ne kokių nors rimtų studijų išvada. Dažnai tai yra ne tik neoliberalistinės marksistinės dogmos, teigiančios, kad besivystydamas kapitalizmas ugdo ir vidutiniąją klasę, variacija. Pastarųjų laikų patirtis daugelyje valstybių veikiau atspindi ir palaiko kitą marksistinį požiūrį, o tai yra, kad nekontroliuojamas ir beatodairiškas kapitalizmas vidutiniąją klasę iš tiesų nuskurdina ir ją sumenkina.

Tačiau, jei tai ir būtų tiesa, ir kapitalizmui vystantis kartu vystytųsi ir vidutinioji klasė, ne tai į Aziją atneš liberalią demokratiją. Kaip ir visur kitur, vidutiniosios klasės atstovams Azijoje šalia veikiančių demokratinių institucijų reikalingos ir kitos, ne mažiau svarbios sąlygos. Tai ekonominės rizikos kontrolė, leidžianti patikimiau planuoti asmeninę ir savo šeimų ateitį. Vidutinioji klasė taip pat turi būti apsaugota nuo nusikalstamumo ir korupcijos. Tam reikia gerų visuomeninių institucijų, kurios savo ruožtu leistų jaustis lygiateisiais visuomenės nariais ir suteiktų galimybę visapusiškai dalyvauti visuomenės gyvenime.

Režimus, kurie tokias sąlygas bus pajėgūs sukurti, visuomenės visada palaikys, nesvarbu, ar jie bus demokratiniai, ar ne. Tuo tarpu režimai, kurie to nesugebės, nors būtų ir demokratiniai, bus silpni ir nestabilūs.

Tarp Azijos ir Vakarų kapitalizmų esantys reikšmingi skirtumai su laiku neišnyks, nes jie atspindi ne tik skirtingas šeimynines struktūras, bet ir skirtingą tų šalių kultūrą bei skirtingus religinius įsitikinimus. Vienas iš bene geriausių kapitalizmo sociologų Maxas Weberis buvo teisus kapitalizmo vystymąsi šiaurės vakarų Europoje susiedamas su protestantizmu.

Vakarų socialiniai mąstytojai ir ekonomistai daro klaidą manydami, kad visi kapitalizmai persiims ir atkartos individualistinę Anglijos, Škotijos ar tam tikruose Vokietijos bei Olandijos regionuose egzistuojančią kapitalizmo kultūrą. Tų kultūrų neperėmė

netgi europinės kaimynės, tokios kaip Prancūzija ar Italija. Mūsų laikais kapitalizmai ortodoksiškų tradicijų turinčiose postkomunistinėse šalyse nebus panašūs į protestantiškose ar katalikiškose šalyse esančius „vakarietiškus" kapitalizmus. Lygiai kaip ir pasaulietinės pilietinės Vakarų visuomenės ir tų šalių valstybinės institucijos taip pat skirsis nuo tų, kurios atsiras bet kurioje ortodoksinėje kultūroje. Rusijos kapitalizmas, kaip ir kiti ortodoksiško pasaulio kapitalizmai, bus *sui generis*.

Taip yra ir su Azijos kapitalizmais. Kapitalizmas Indijoje niekad nebus panašus į esančius šalyse, kurių principinis paveldas yra konfucianizmas, budizmas ar islamas. Tose šalyse egzistuojanti luomų arba kastų sistema, ko gero, gali būti viena iš pasaulio stabiliausių socialinių sistemų, atsilaikiusių ir prieš budizmą, ir islamą, ir fabianietišką sekuliarizmą. Būtent tai kapitalizmo raidai Indijoje ir turės didžiausią įtaką.

Naujieji Rytų Azijos kapitalizmai neturi doktrininio ir Vakarų kapitalizmams būdingo skirtingų ekonominių sistemų lyginamojo vertinimo. Iš dalies todėl, kad dauguma šio regiono religinių tradicijų nesivadovauja savo išskirtinumo sampratomis. Neprisirišimas prie tokio pobūdžio sektantiškų pretenzijų į vienintelę ir unikalią tiesą atsispindi ir tų šalių ekonominės politikos pragmatiškume[62].

Azijos kultūrose rinkos institucijos yra suprantamos kaip pagalbinė priemonė, leidžianti visuomenėje siekti ekonominės gerovės bei socialinio sambūvio, o ne teologiškai, rinkos institucijas pateikiant kaip savaiminį tikslą. Viena iš „Azijos vertybių" yra požiūrio į ekonominį gyvenimą pragmatiškumas, padedantis ekonominei politikai netapti doktrininių konfliktų arena, kaip yra Vakaruose. Tokia nuo ekonominės teologijos nepriklausanti „azijietiška" laisvė rinkos institucijų veiklą leidžia vertinti visų pirma pagal tai, kiek ir kokį poveikį jos turi tradiciškai visuomenės priimtoms normoms ir vertybėms bei tų visuomenių stabilumui[63].

Norinčių išsaugoti visuomenės sanglaudą Azijos vyriausybių su globaliuoju *laissez-faire* režimu laukia neišvengiamas konfliktas. Ir šiame konflikte vakarietiška *laissez-faire* kaip tik ir įkūnija atsilikimą.

Bet tai nereiškia, kad Azijos šalys gali apsisaugoti nuo ekonominio nestabilumo, ekologinės rizikos ar kultūrinių globalios laisvosios rinkos keliamų pavojų. Valiutinės krizės ir milžiniški miškų gaisrai 1997 metais aiškiai parodė, kokios pažeidžiamos tos šalys gali būti. Dar svarbiau yra tai, jog daugumos Azijos šalių modernizacija vyko priėmus vieną iš svarbių, ir galbūt reikšmingiausių, Vakarų įtakų – požiūrį į gamtą. Azijoje, kaip ir visame pasaulyje, įsitvirtino modernus vakarietiškas supratimas apie žemę, kaip vartojimo resursą. Ir gali būti, jog būtent Azijoje tarp ekonominio augimo ir ekologinių limitų egzistuojanti pusiausvyra kaip tik ir bus pažeista.

Mes įžengėme į Vakarų saulėlydžio erą. Tai nėra era, kurioje visos Azijos šalys klestės, o visos Vakarų valstybės patirs nuosmukį. Tai amžius, kuriame tarp „Vakarų" ir modernizacijos buvusio tapatumo nebebus. Pati „Vakarų" idėja, ko gero, tapo archajiška, nes senoji poliarizacija į Rytus ir Vakarus neatspindi šiuolaikiniame pasaulyje esamų skirtingų kultūrų ir režimų.

„Monolitinė Azija" yra tokia pat fantazija kaip ir „Vakarų civilizacija". Nenumaldomas globaliosios rinkos augimas iš tiesų neformuoja kokios nors universalios civilizacijos. Paprasčiausiai sudaromos sąlygos skirtingoms kultūroms skverbtis vienai į kitą, ir iš šios globalios būklės nėra kelio atgal.

8. *LAISSEZ-FAIRE* PABAIGA

Dabartinė situacija pasaulyje tam tikrais aspektais gali būti lyginama su buvusia XIX ir XX amžiaus sandūroje. Tada tai buvo kapitalizmo aukso amžius, kurį charakterizavo *laissez-faire* principais grindžiama politika. Tokia politika vyrauja ir dabar. Dėl daugelio priežasčių anuometinis laikotarpis visgi buvo gerokai stabilesnis. Anglija buvo savų interesų visame pasaulyje turinti imperinė galia, visada pasirengusi juos apginti, o esant reikalui, karo laivyną siųsti net į toliausias pasaulio šalis. Galingiausia šių laikų valstybė Jungtinės Amerikos Valstijos tokia pasaulio policininke būti nebenori. Tuometiniame pasaulyje buvo laikomasi Aukso standarto. Šiais laikais pagrindinės pasaulio valiutos yra laisvai konvertuojamos, ir tarpusavyje konkuruodamos tarsi tektoninės plokštės susiremia globaliose valiutų rinkose. Bet prieš šimtmetį buvęs laisvosios rinkos režimas sužlugo ir baigėsi Pirmuoju pasauliniu karu. Po jo pasaulyje atsirado daugiau totalitarinių režimų ir ideologijų, netrukus atvedusių ir į Antrąjį pasaulinį karą, kuriam pasibaigus tarp valstybių anksčiau buvusio laisvo kapitalo judėjimo praktiškai nebeliko. Ir jei iš tiesų norėtume ko nors pasimokyti iš praeities, ar galima tikėtis, kad dabartinio režimo likimas bus kitoks?

GEORGE SOROS[1]

Istorijos nepasuksi atgal. Bet aš vis dėlto labai nenorėčiau prarasti tikėjimo, kad iš daugybės tarpusavyje susipynusių spalvų, atspindinčių įvairias ir nepakartojamas jo kultūras, susidedantis taikus ir tolerantiškas pasaulis nėra vien utopinė svajonė.

ISAIAH BERLIN[2]

Tikrąją globalią ekonomiką sukūrė ne laisvoji rinka, o pasaulyje plintančios naujosios technologijos, kurias imituojant, įsisavinant ir pritaikant buvo transformuotos praktiškai visos pasaulio ekonomikos. Nuo šio kūrybingos destrukcijos proceso šiuolaikiniame pasaulyje nė viena valstybė jau nebegali atsiriboti ar apsisaugoti. Ir viso šio proceso rezultatas yra ne universali laisvoji rinka, o besirungiančių suverenių valstybių, kapitalizmų ir nekontroliuojamų zonų anarchija.

Net ir buvusios komandinės socialistinio bloko ekonomikos nuo technologinio kapitalizmo išradingumo taip pat negalėjo apsisaugoti. Marxas savo laiku teisingai sakė, jog palyginti su kapitalizmu, „Visi ankstesnieji gamybos būdai yra be galo konservatyvūs"[3]. Tokią tiesą lemtingai patvirtino ir XX amžiaus planinės ekonomikos. Išskyrus tik kelias sritis, tokias kaip ginkluotė ir kosminės programos (kurios iš esmės išsivystė iš karinių raketinių programų), šitos ekonomikos negalėjo atsilaikyti prieš kapitalizmo novatoriškumą ir neturėjo galimybės kaip jis savęs revoliucionizuoti, pakeičiant patį produktyvumo pagrindą. Jos negalėjo paprasčiausiai likviduoti ištisų senųjų, pavyzdžiui, anglies ar plieno industrijų, ir nebuvo pakankamai sparčios vystydamos naująsias informacines technologijas. Dėl viso to be nuolat kintančių savo paties rūšių kapitalizmui nebeliko jokios alternatyvos.

Vadinamosios laisvosios rinkos ekonomikos – ir mes jau matėme, kokios lokaliai savitos ir skirtingos jos gali būti, – visiems šiems poveikiams nėra labiau atsparios nei bet kuris kitas kapitalizmo tipas. Šį kapitalizmo aspektą aiškiai suprasdamas Josephas Schumpeteris rašė: „Augančios vietinės ar užsienio rinkos ir visa organizacinė plėtra nuo smulkaus verslo dirbtuvės iki didžiųjų pramonės koncernų, tokių kaip US Steel – jei galėčiau pasinaudoti biologiniu terminu, – yra kartu industrinės mutacijos procesas, nenuilstamai keičiantis ir revoliucionizuojantis visas ekonomines struktūras iš vidaus, nuolat griaunantis senąsias ir kuriantis naujas struktūras. Toks kūrybingos destrukcijos procesas yra vienas iš esminių kapitalizmo bruožų"[4].

Globalios ekonomikos atsiradimas ir jos augimas nereiškia universalios civilizacijos, kaip turėjo atsitikti pasak Smitho ir Marxo.

Atvirkščiai, tai sudaro sąlygas augti ir vystytis vietinėms kapitalizmo rūšims, kurios skiriasi tiek nuo laisvosios rinkos idealų, tiek ir viena nuo kitos. Kartu tai skatina atsirasti režimus, siekiančius modernumo vadovaujantis tų šalių kultūrinėmis tradicijomis, o ne imituojančius Vakarų valstybių patirtį. Į modernumą yra daugybė kelių, ne mažiau ir būdų, kaip jo nepasiekti.

Įvairialypė ir pliurali globali ekonomika iš tikrųjų kertasi su viena iš svarbiausių modernaus vakarietiško mąstymo nuostatų. Karlas Marxas ir Johnas Stuartas Millis tikėjo, kad modernios visuomenės visame pasaulyje ilgainiui taps vakarietiškų visuomenių kopijomis ar atkartojimais. Kad Vakarai būtinai bus tas modelis, o jo sekėjai taps pasaulietinėmis švietėjiškomis kultūromis. Ekonominis gyvenimas atsiribos nuo gimininių ar asmeninių ryšių, ir kapitalizmas visur bus grindžiamas individualizmu ir racionaliu apskaičiavimu. Ir jei būtų sukurtas socializmas, tai tiesiog racionalizuotų kapitalizmo sukurtą ekonomiką. Modernumas ir vieningos globalios civilizacijos evoliucija buvo suprantama kaip viena.

Tokius švietėjiškus įsitikinimus paneigė istorija. Modernios visuomenės yra labai skirtingos. Kaip Japonija, Kinija ir Rusija XIX amžiuje, šių dienų Singapūras, Taivanis ir Malaizija vystosi kaip modernios valstybės, kurios selektyviai kai ką iš vakarietiškų visuomenių pasiskolina, tačiau tai toli gražu nereiškia, jog jos vadovaujasi kokiu nors vakarietišku modeliu. Kinijoje ir kitose Azijos šalyse atsirandančios kapitalizmų rūšys negali būti įspraustos į rėmus, sukurtus tam, kad juose jos pakartotų Amerikos laisvąją rinką. Politikos, grasinančios tų šalių ekonomikas atskirti nuo savųjų kultūrų ir jas padaryti nekontroliuojamas, tų šalių vyriausybės tiesiog nepriims.

Globali ekonominė plėtra žmonijai iš tiesų galėtų būti labai naudinga, ir tai galėtų būti žingsnis į pasaulį, kuriame įvairios kultūros ir režimai galėtų koegzistuoti ir bendradarbiauti be vieno kurio nors iš jų dominavimo ar karų. Tačiau pasaulis, kuriame yra bandoma konstruoti universalią laisvąją rinką, yra toli gražu ne toks.

Pasaulyje, kuriame rinkos jėgos yra nekontroliuojamos ir nevaržomos, taikai nuolat gresia pavojus. Kapitalizmas beatodairiš-

kai niokoja gamtą ir aplinką bei didina konkurenciją ir konfliktą dėl natūralių gamtinių išteklių. Valstybės nesikišimo į ekonominį valdymą politikos praktinės pasekmės pasireiškia tuo, jog vis daugiau pasaulio regionų valstybės yra priverstos konkuruoti ne tik dėl rinkų, bet ir dėl savo išlikimo. Kaip globalioji rinka yra organizuota dabar, pasauliui ir jo gyventojams iš tiesų net nesuteikia galimybės harmoningai koegzistuoti. Priešingai, ji skatina juos tapti varžovais žūtbūtinėse kovose dėl gamtinių išteklių, tačiau toli gražu nesiūlo kokių nors būdų, kaip tuos išteklius galima būtų išsaugoti.

Ar globali laissez-faire *gali būti reformuota?*

Dabartinė globalių rinkų veikla skaldo visuomenes ir griauna valstybes. Šalims, net ir turinčioms kompetentingas vyriausybes ar stiprias ir gyvybingas kultūras, išlaikyti visuomenės sanglaudą tokiomis sąlygomis darosi vis sunkiau. Bet kai tokios sanglaudos nebėra, valstybė praranda savo efektyvumą arba apskritai žlunga, o suskaldytos tokių valstybių visuomenės paliekamos gyventi dominuojant rinkos jėgoms, kurių jos jau nebegali kontroliuoti.

Kad laisvosios rinkos nėra savireguliuojančios, vėlgi patvirtina istorija. Jau pačia savo prigimtimi tokios rinkos yra labai nestabilios institucijos, linkusios į spekuliatyvaus pobūdžio ekonominius bumus ir po jų neišvengiamus ekonominius nuosmukius. Laikotarpiu, kai vyravo Keyneso įdėjos, buvo suprantama, kad laisvoji rinka yra ypač netobula institucija. Kad ji normaliai veiktų, reikalingi ne tik įstatymai, bet ir aktyvus tos rinkos valdymas. Pokario metais pasaulinės rinkos buvo stabilios dėl atitinkamos nacionalinių valstybių politikos bei tarptautinio jų bendradarbiavimo.

Ir tik ne taip seniai, dar ikikeinsistinės idėjos vėl buvo atgaivintos ir tapo ortodoksija, kaip įtikėjimas, kad, esant aiškioms ir efektyviai įgyvendinamoms žaidimo taisyklėms, laisvoji rinka gali įkūnyti racionalias rinkos dalyvių viltis ir lūkesčius dėl jų ateities.

Kadangi rinkos yra suformuotos žmogaus vilčių pagrindu, jų elgesys negali būti racionaliai nuspėjamas, nes rinkų varomosios

jėgos nėra mechaninis priežasties ir pasekmės procesas. Jos yra tai, ką George'as Sorosas taikliai pavadino „sangrąžinėmis sąveikomis"[5]. Kadangi rinkų veikla paremta lengvai įsiplieskiančių vilčių ar įsitikinimų sąveikų pagrindu, jos iš esmės negali būti savireguliuojančios.

Standartinėje ekonominėje teorijoje ekonomika gali būti suvokta panašiai, kaip mes suvokiame, tarkim, kokio nors mechanizmo darbą. Bet visuomenė nėra pastovus dydis, jis amžinai svyruoja ir kinta. Socialinės institucijos atspindi žmonių įsitikinimus: gabalėlis popieriaus yra pinigai tik tuomet, kai esame įsitikinę, jog tai yra pinigai, antraip tai yra tik spalvinga keistenybė. Teorijos, kuriose rinkos yra bandomos sumodeliuoti tarsi koks mechanizmas, nepastebi paties svarbiausio, o būtent, jog tos teorijos viso labo tėra tik žmonių vaizduotės ir jų vilčių fragmentai.

Ypač finansinėse rinkose mūsų viltys ir lūkesčiai dėl ateities labai skiriasi ir vieni nuo kitų tarsi rikošetuoja. Finansinėse rinkose iš tiesų nėra jokios pusiausvyros, ir grynai spekuliatyvaus pobūdžio veikla čia yra normalus reiškinys. Dėl tokio nestabilaus paties nereguliuojamų finansinių institucijų pagrindo pasaulinė ekonomika, kaip tarpusavyje susietų laisvų rinkų sistema, nėra ir negali būti stabili.

Tie, kurie tiki, kad laisvoji rinka leidžia mums turėti racionalių lūkesčių dėl mūsų ateities, kaip pavyzdį pateikia ilgalaikį ekonominį bumą Jungtinėse Valstijose, prasidėjusį devintojo dešimtmečio pradžioje ir tebevykstantį iki dabar. Tai pateikiama kaip įrodymas, kad ekonominiai ciklai šiais laikais yra ne tik barbariškos istorijos reliktas. Kartu jie įsitikinę, kad ekonomikoms, priėmusioms Vašingtono konsensuso reikalavimus, praeityje buvusių ekonominių griūčių ir po to visuomenes smarkiai sukrėtusių gilių depresijų jau kaip ir nebėra ko baimintis.

Tokiems įsitikinimams, kad ekonominiai ciklai šiais laikais jau yra atgyvenę, įsivyrauti padėjo ir Federalinio rezervo banko pirmininko Alano Greenspano pareiškimai. Iki 1989 metų jis buvo įsitikinęs, kad žmogaus prigimčiai laisvoji rinka yra natūralus reiškinys, ir tik tironija neleidžia likusiai žmonijos daliai jos siekti. Bet tokia jo pozicija gana radikaliai pasikeitė, ir tai buvo

tas pats Greenspanas, kuris 1997 metų birželį, skaitydamas paskaitą Woodrowo Wilsono Centre, visgi pagirtinai pripažino, jog po 1989-ųjų jis suprato, jog „daug kas, ką kalbėdami apie laisvosios rinkos sistemą mes laikėme savaime suprantamais dalykais, toli gražu nėra natūrali žmogaus prigimtis, tai yra kultūra. Ir suardžius centralizuoto planavimo sistemą, priešingai nei daugelis manė, automatiškai nesusikūrė rinkos kapitalizmas"[6].

Greenspanas pagaliau tarsi suprato kultūrinių normų svarbą. Tačiau nežinia koks kataklizmas turi ištikti rinkas, kad jis pagaliau suprastų ir tai, jog nuolatinį ekonominį augimą simbolizuojanti „Naujoji era" yra tik dar vienas mitas.

Pasaulinių fondinių rinkų ir finansinių institucijų krizė gali išprovokuoti globalios *laissez-faire* griūtį. O milžiniška ir praktiškai nebesuvokiama virtuali finansinių išvestinių ekonomika sisteminio kracho riziką tik gerokai padidina.

Kaip suskaldyta Amerikos visuomenė sureaguotų į rinkų griūtį, panašią į tą, kuri dešimtojo dešimtmečio pradžioje įvyko Japonijoje? Tokio masto griūtis šiais laikais Jungtinėse Valstijose gali nesunkiai sukelti milžinišką ekonominę ir socialinę suirutę. Nekalbant apie kitus tokios griūties padarinius, dėl vieno dalyko galime būti visiškai tikri – apie globalią laisvąją rinką po to daugiau tikrai nieko nebegirdėsime. Jos epicentre prasidėjus suirutei, globaliam laisvosios rinkos režimui išgyventi paprasčiausiai nėra jokių vilčių.

Iš tikrųjų pati idėja, kad laisvosios rinkos ekonomika yra save stabilizuojanti sistema, yra tik archajinis ir keistas Švietimo amžiaus racionalizmo reliktas. Ir kai tik šių dienų investuotojams rinkos primins seną ir paprastą tiesą, jog tie, kurie mano, kad istorija jų neliečia, yra pasmerkti tą istoriją ištisai kartoti, šis reliktas bus numestas šalin.

Tačiau tokio pobūdžio kataklizmai rinkose vis dėlto nėra labai tikėtinas globalios *laissez-faire* eros pabaigos scenarijus. Ko gero, labiau tikėtina, kad tai vyks palaipsniui, pasaulinėje ekonomikoje atsirandant naujoms galioms, kurios Amerikos hegemonijai mes iššūkį.

Kaip ir iki 1914 metų gyvavusi liberali tarptautinė ekonomika, globali laisvoji rinka gyvuos tik tol, kol jos institucijas aktyviai

rems globali jėga. Šių dienų Jungtinės Valstijos neturi noro ir, ko gero, galimybių prisiimti imperinės jėgos vaidmenį, panašų į tą, kurį Britanija buvo prisiėmus *belle époque* laikotarpiu.

Labiau nei daugelis kitų demokratijų, Amerika XX amžiaus pabaigoje yra postmilitaristinė visuomenė. Kartu ji yra vienintelė tikrai pasaulinė karinė galia. Didžiulės lėšos, kurios Amerikoje yra skiriamos kariniams tikslams, jai garantuoja neabejotiną karinį pranašumą prieš bet kurią kitą pasaulio valstybę.

Nepaisant to, Jungtinės Valstijos nėra pajėgios įsivelti į ilgalaikius, su dideliu aukų skaičiumi susijusius konfliktus. Jei tai yra karinės technikos strateginio pranašumo klausimas, kaip buvo Persijos įlankos kare, tokį karą Amerika gali sėkmingai kariauti. Tačiau, tarkim, Somalyje, kur Amerikai reikėjo prisiimti ilgalaikius įsipareigojimus ir net tam tikras valstybės valdymo funkcijas, šiame procese neišvengiamai patiriant ekonominius ir karinius nuostolius, jos hegemonija pasirodė esanti iliuzija.

Kartu su sistemingu naujųjų technologijų banalinimu, Vakarų šalių įtaka ir jų galia pasaulyje pamažu silpsta. Daugelis buvusių ikiindustrinių valstybių, kurios šiais laikais aktyviai vystosi ir kuria savas kapitalizmų rūšis, vis mažiau nori paklusti Vašingtono konsensusui.

Jei Kinijai sėkmingai pavyks modernizuoti savo ekonomiką, vargu ar ji sutiks su transnacionalinių organizacijų jai primetama amerikietiška laisvos prekybos koncepcija. Šitaip bus ir Rusijoje. Stiprėjančios pasaulinės ekonomikos jėgos ilgainiui palauš ir pačias globalios laisvosios prekybos institucijas.

Globali *laissez-faire* besivystančios pasaulinės ekonomikos istorijoje yra tik tam tikras etapas, bet toli gražu ne galutinis. Arba dabartinis režimas išsivystys į kažką, ko jo kūrėjai neplanavo ir net neįsivaizdavo, arba jo institucijos tiesiog praras savo įtaką ir bus menkavertės.

Jei *laissez-faire* idėjas skelbiančios ir jas įkūnijančios transnacionalinės institucijos nesikeis ir nepradės atspindėti realiame pasaulyje esančios įvairovės, jos galutinai praras savo autoritetą ir ilgainiui taps bejėgės ir bereikšmės, panašiai kaip tarpukario laikotarpiu atsitiko su Tautų Lyga.

Jei tos institucijos neatsižvelgs į naująsias pasaulyje kylančias ekonomikas ir laisvos prekybos taisyklės nebus reformuotos, transnacionalinių institucijų tiesiog nebus paisoma. Iš tiesų tai vyksta jau dabar, pavyzdžiui, Kinijai pažeidžiant autorines teises bei ignoruojant tarptautinius intelektualios nuosavybės teisės įstatymus. Pasaulinė ekonomika, kurioje tokios teisės yra, tačiau jų nepaisoma ir nėra įmanoma jų įgyvendinti, nėra laisvoji rinka. Tai – anarchija.

Nors Amerika ir labai galinga, bet jos galių toli gražu nepakanka tam, kad ji galėtų įgyvendinti savo tikslą ir pasaulyje įdiegti globalią laisvąją rinką. Tačiau jai pakanka galių, kad ji galėtų vetuoti bet kokias globalios *laissez-faire* politikos reformas.

Pasauliui yra reikalingas valdymas, galintis užtikrinti rinkų veiklos priežiūrą bei skatinantis visuomeninę sanglaudą ir valstybės integralumą. Tik turint pasaulinius įstatymus, reglamentuojančius šalių valiutų, kapitalo judėjimo, prekybos ir aplinkosaugos klausimus, yra įmanoma kurti pasaulinę ekonomiką, iš tikrųjų atitinkančią žmonių poreikius.

Dabartiniu metu svarbiausia būtų ne kokie nors konkretūs tokių institucijų įstatymai, o pats suvokimas, kad pasaulyje yra neišvengiamai reikalinga nauja tvarka. Ekonomisto Jameso Tobino siūlomas globalus valiutų prekybos mokestis[7] galbūt galėtų būti tam tikras pavyzdys, kaip ir kokiu būdu pasaulines rinkas būtų galima padaryti stabilesnes ir produktyvesnes.

Sunku pasakyti, ar tokios priemonės būtų veiksmingos. Tačiau tikrai nekelia abejonių, kad pasaulio ekonomika, kuri yra skatinama jungtis į vieningą globalią laisvąją rinką, yra rimto nestabilumo šaltinis. Laisvoji rinka darbuotojus verčia patirti ir prisiimti naujųjų technologijų ir nereguliuojamos laisvos prekybos kaštus ir pasekmes. Tačiau joje nėra jokio mechanizmo, galinčio užkirsti kelią galimam rimtam pasaulio ekologiniam disbalansui. Jeigu – ir tai gana tikėtina – globalus mūsų planetos atšilimas yra reali grėsmė, globalioje laisvojoje rinkoje paprasčiausiai nėra tokios institucijos, kuri galėtų spręsti su tuo susijusias problemas. Pasaulinę ekonomiką organizuojant universalios laisvosios rinkos principu, planetos ateitis tampa priklausoma nuo prielaidos, kad visi šie

rimti ir labai realūs pavojai kokiu nors būdu patys savaime išsispręs, tuo tarpu beatodairiškai vaikantis pelno pasaulio ekologija bus ir toliau niokojama. Sunku sugalvoti ką nors dar labiau neatsakingo nei vadovavimasis tokiomis prielaidomis.

Tačiau globalų *laissez-faire* režimą pakeisti kontroliuojama pasaulinės ekonomikos sistemą, bent jau kol kas, yra ne mažesnė utopija nei universali laisvoji rinka. Tokio pobūdžio režimą būtų įmanoma sukurti tik didžiosioms pasaulio ekonomikoms veikiant išvien. Kad tarp šių ekonomikų esantys interesų konfliktai tokio bendro tikslo neužgožtų ir tai būtų ne vien tik bandymas minimalizuoti pasekmių poveikį, yra beveik neįmanoma patikėti. Pasaulyje nėra jokio konsensuso nei dėl žmonių populiacijos kontrolės, nei dėl aplinkos išsaugojimo.

Viena iš svarbiausių tarptautinei ekonomikai reikalingų reformų sąlygų yra ta, kad tokias reformas palaikytų galingiausia pasaulio valstybė. Be aktyvios ir ilgalaikės Amerikos paramos negali būti ir efektyvių globalaus valdymo institucijų. Tačiau tol, kol Jungtinės Valstijos bus pasišventusios globalios laisvosios rinkos idėjai, visas tokio pobūdžio reformas jos paprasčiausiai vetuos. Ir kol Amerikos politika remsis Vašingtono konsensuso propaguojama *laissez-faire* ideologija, reformos pasaulinėje ekonomikoje neturi jokių perspektyvų.

Vašingtono konsensuso pabaiga?

Vašingtono konsensuso propaguojamas minimalios vyriausybės idealas geriausiu atveju yra anachronizmas, priklausantis erai, kai žmogaus laisvėms ir gerovei didžiausią grėsmę kėlė totalitarinė valstybė. Bet šiais laikais yra visai atvirkščiai, ir asmeninei, ir socialinei žmonių gerovei didžiausią grėsmę kelia kaip tik valstybės, kurios yra silpnos ar apskritai žlugusios.

Tad visos reformos pirmiausia turėtų prasidėti nuo modernios valstybės atstatymo. Ateinančiame amžiuje tokios šalys kaip Somalis žmonėms kels didesnę grėsmę nei diktatūros. Ir tokių šalių pasaulyje yra labai daug. Liberijoje, Albanijoje, Tadžikistane, Pa-

kistane, Kolumbijoje, Čečėnijoje grėsmę taikai ir ekonominiam progresui kelia ne tironiški ar ekspancionistiniai tų šalių vyriausybių veiksmai. Priešingai. Ji kyla dėl to, kad tose šalyse praktiškai nėra efektyviai veikiančių vyriausybių.

Daugelyje pasaulio vietų moderni valstybė arba neprigijo, arba žlugo. Ir tokiose valstybėse netgi pirminių būtiniausių sąlygų, galinčių laiduoti taiką ir ekonominį progresą, žmoniškas darbo ir gyvenimo sąlygas bei gamtos ir aplinkos apsaugą, tiesiog nėra.

Didžiojoje šiuolaikinio pasaulio dalyje moderni valstybė nėra savaime suprantama ar garantuota institucija. Hobsiškoji nesaugumo problema – pavojus ir baimė patirti smurtinę mirtį – didelei žmonijos daliai yra kasdienė realybė. Ir kol ši problema nebus išspręsta, negali būti užtikrintos net ir rudimentinės žmogaus gerovės sąlygos.

Be stiprios modernios valstybės, galinčios kontroliuoti karo priemones, negali būti ir taikos. Civilizuotai žmonių egzistencijai postklauzeviciniai karai yra gerokai didesnė problema nei karai, vykstantys tarp suverenių valstybių, nes institucijos, galinčios tuos karus sustabdyti, paprasčiausiai nebėra, todėl, jiems prasidėjus, taika darosi nebeįmanoma.

Efektyviai veikiančios valstybės institucijos reikalingos dar ir tam, kad kontroliuotų ir ribotų žmogaus daromą poveikį aplinkai ir gamtai, kartu atsakingai rūpintųsi natūralių gamtinių išteklių išsaugojimu. Rusijoje totalitarinės valstybės vykdytą gamtos niokojimą šalyje ir toliau tęsia banditinis kapitalizmas. Kol hobsiškoji problema Rusijoje nebus išspręsta, šalyje gamta ir toliau bus niokojama.

Vašingtono konsensusas yra įsitikinęs ir teigia, kad hobsiškoji tvarkos užtikrintumo problema jau yra išspręsta. Tačiau taip nėra. Ir toks įsitikinimas iš tikrųjų ne tik neleidžia suprasti sąlygų, atsirandančių nusilpusiose ar žlugusiose valstybėse, kuriose, beje, gyvena žmonijos dauguma. Tai irgi neleidžia suprasti to poveikio, kurį nereguliuojamos pasaulinės rinkos daro visuomenės sanglaudai, tiek vyriausybės, tiek ir visos valstybės stabilumui.

Iš tikrųjų nėra tiek daug valstybių – Singapūras, Malaizija, Japonija, Olandija, Britanija, Švedija, Norvegija, – kurios galbūt turi

galimybių atlaikyti globalių rinkų skatinamos konkurencijos padarinius ir neprarasti visuomenės sanglaudos. Tačiau dauguma kitų valstybių tam yra pernelyg silpnos, korumpuotos ar nepakankamai kompetentingos. Dauguma valstybių jau nebegali tikėtis sėkmingai išvengti globalių rinkų joms primetamų reikalavimų ir kartu užtikrinti atitinkamą socialinės visuomenės sanglaudos bei gamtosaugos lygį.

Ar galima tikėtis, kad reformos, kurios yra reikalingos globaliai rinkai, galėtų pasitarnauti ir efektyvios modernios valstybės plėtrai? Yra tam tikrų požymių, kad tiek valstybės vaidmuo, tiek ir jo svarba pamažu tampa kiek daugiau suprantama net ir tokių transnacionalinių organizacijų kaip Pasaulio bankas, kuris yra vienas iš pagrindinių globalios laisvosios rinkos architektų. Būdamas bene svarbiausias Vašingtono konsensuso ramstis, Pasaulio bankas pagaliau tarsi pradeda atsisakyti anksčiau jo aktyviai propaguotos minimalios vyriausybės idėjos, kartu pripažindamas, jog sėkminga šalies ekonominė plėtra negali būti pasiekta be efektyviai veikiančių modernios valstybės institucijų.

1997 metais paskelbtas Pasaulio banko raportas, pavadintas *Valstybė besikeičiančiame pasaulyje*, prasideda tokiu pareiškimu: „Valstybės dominavimo vystymasis akivaizdžiai nepavyko. Bet nepavyko ir plėtra be valstybės... Istorija dar kartą įrodė, kad gera vyriausybė yra ne prabanga, o būtinybė. Be veiksmingos valstybės normali socialinė ir ekonominė visuomenės plėtra yra neįmanoma"[8]. Tame raporte buvo cituojama ir mintis iš 1651 metų Thomaso Hobbeso traktato *Leviatanas*, jog be efektyvios ir tvarką galinčios užtikrinti valstybės žmonių gyvenimas yra „vienišas, skurdus, bjaurus, brutalus ir trumpas"[9].

Kad Pasaulio bankas ima išsižadėti savo minimalios vyriausybės dogmų, yra sveikintinas dalykas. Bet tai dar gana toli nuo mąstymo ir supratimo, kuris iš tiesų yra reikalingas. Valstybės, nepajėgios išspręsti hobsiškosios problemos, iš tiesų niekur neturi nei pagrindo, nei pagrįstumo. Tačiau visuomenės narių apsaugojimas nuo nusikalstamumo ir smurto toli gražu nėra vienintelis dalykas, ko žmonės tikisi iš savo vyriausybių. Nemažiau saugūs jie nori jaustis ir nuo skurdo, nedarbo ir socialinio atskirtumo. Ir

vyriausybės, kurios tokių rizikų kontrole nepakankamai rūpinasi arba apskritai nesirūpina, savo piliečių nebus laikomos teisėtomis.

Iš tiesų šiame raporte Pasaulio bankas nepasakė nieko naujo ir kalbėdamas apie „visuomenei teikiamų paslaugų svarbą" tiesiog pakartojo praeitame dešimtmetyje vyravusią nuostatą, jog tai turėtų išspręsti „teisėsauga, stabilios makroekonominės sąlygos, rudimentinė sveikatos apsauga, universalus pradinis išsilavinimas, adekvati transporto infrastruktūra bei minimali socialinė rūpyba"[10].

Šitaip pateikiamas valstybės funkcijų suvokimas išplaukia iš to bei remiasi tuo, kaip visuomenines paslaugas apibūdina ekonominės teorijos. Be abejo, tam tikros valstybės funkcijos gali būti suprantamos ir šitaip. Ir nemažai pirminių moderniai rinkos ekonomikai reikalingų sąlygų yra universalios. Visos modernios ekonomikos, kad patenkintų pagrindines žmogaus reikmes, privalo laikytis teisėsaugos, kovoti su korupcija, turėti aiškiai išreikštą nuosavybės teisę bei rūpintis gamtosauga ir aplinkosauga.

Apie ką Pasaulio banko raporte visgi nėra kalbama – tai ekonominio valstybės vaidmens pripažinimas išsaugant bei plėtojant visuomenės socialinę sanglaudą. Tokio pobūdžio supratimą ir tokio pobūdžio atsakomybę lemia ne tariamai universalios ekonominės teorijos tiesos, o skirtingos kultūrinės tradicijos, kurios ir nulemia tai, kad tose kultūrose praktikuojami kapitalizmai yra skirtingi.

Vašingtono konsensusui Pasaulio bankas tebelieka ištikimas ir toliau visai mažai dėmesio skiria tarp įvairių kultūrų, režimų ir kapitalizmo rūšių esamiems skirtumams bei valstybės vaidmeniui ekonominėje šalies plėtroje. Tačiau būtent tai ir turi lemiamą reikšmę. To nepripažįstant – o gal ir nesuvokiant, – sunku pripažinti ir suvokti šiuolaikiniame pasaulyje egzistuojančių kapitalizmų įvairovę.

Imkime du pavyzdžius. Kapitalizmo politinis pagrįstumas Japonijoje priklauso nuo valstybės prisiimamų įsipareigojimų išlaikyti ir atnaujinti socialinį kontraktą, kuriuo šalyje ir yra paremta visiško užimtumo kultūra. Tačiau tokią Japonijos politiką be atvangos puola transnacionalinės organizacijos, teigdamos, jog tai yra ne kas kita, kaip paslėpta protekcionizmo forma. Panašūs klausimai iškelia nelengvą dilemą ir Vokietijos ekonomikai, kur aukš-

tas socialinės apsaugos ir rūpybos lygis yra neatsiejama pokarinio vokiškojo kapitalizmo dalis. Vokietijos valstybė ir jos vyriausybė negali atsisakyti savo visiško užimtumo garanto vaidmens. Kaip negali tikėtis, jog tai gali būti išspręsta ir diegiant amerikietiško tipo lankstumą šalies darbo rinkoje. O tarptautinė ekonominė ortodoksija ją ir toliau spaudžia šalyje priimti greito įdarbinimo ir ne mažiau greito iš jo atleidimo praktiką, kuria vadovaujamasi anglosaksų laisvosiose rinkose.

Nei Pasaulio bankas, nei jokios kitos transnacionalinės organizacijos, pasaulyje bandančios konstruoti globalią laisvąją rinką, šių dalykų vis dar nėra supratę. Kaip nesuprato ir to, jog bet kurios globalios taisyklės gali būti veiksmingos tik tuomet, kai bus pripažinta ir suvokta, kad įvairių režimų, kultūrų ir ekonomikų skirtumai yra pastovi ir nekintama sąlyga.

Tikrai globaliai ekonomikai reikalingi nuostatai, kad pasaulyje esamos skirtingos ir tokios būsiančios kapitalizmo rūšys visų pirma turėtų vadovautis *modus vivendi* principais. Tarkim, prekyba. Amerikos laisvosios rinkos kapitalizmą pateikiant kaip universalų standartą, tokių skirtumų yra tiesiog nepaisoma. Įstatymai, kuriais vyriausybėms neleidžiama apsaugoti savo visuomenių socialinės sanglaudos ar tose šalyse susiformavusių kapitalizmų, negali būti laisvos prekybos pagrindas, nes vienas kapitalizmo tipas iškeliamas į privilegijuotą poziciją, palyginti su likusiais. Tuo tarpu kiekvienos šalies vyriausybės tikslas turėtų būti ginti ir išsaugoti būtent savo šalies ekonominės kultūros savitumą ir vertybes.

Tokia politika neturi nieko bendro su protekcionizmu. Kaip ir socialinė demokratija, protekcionizmas priklauso pasauliui, kurio jau nebėra, ir jis nebegali būti atgaivintas. Suverenios valstybės ir toliau gins savo šalių interesus bei industrijas, kurios yra gyvybiškai svarbios; dėl to visoms ekonomikoms taikomos tos pačios bendrosios prekybos taisyklės yra ir kontraproduktyvios, ir apskritai beveik neįgyvendinamos. Kompanijoms, galinčioms savo veiklą ar jos dalį perkelti į praktiškai bet kurią pasaulio šalį ir informacinių technologijų dėka įvairias paslaugas ir finansines operacijas vykdyti virtualioje kibernetinėje erdvėje, protekcionizmo politika jau nebegali būti veiksminga, ji tiesiog nebeturi prasmės.

Be to, tie įstatymai, kuriais politika siekia savo šalies savitos kultūros ar gyvenimo būdo išsaugojimo, yra pasmerkiama ir įvardijama kaip protekcionizmas, tarp pasaulyje egzistuojančių ekonomikų tikrai neskatina jokios harmonijos. Maža to, ilgalaikę tarptautinę kooperaciją tai daro beveik neįmanomą. Jei tokios taisyklės nebus reformuotos, naujosios pasaulio ekonominės galios jas paprasčiausiai ignoruos.

Bandydamos visoms šalims primesti vieną, t.y. Amerikos, kapitalizmo praktiką, transnacionalinės organizacijos tų šalių žmones verčia priimti dalykus, kurie yra svetimi tiek jų kultūrai, tiek jų poreikiams. Bet šitos organizacijos neturi savo valios. Jos veikia valstybių, kurių tikslams ir filosofijai jos iš tikrųjų atstovauja, šešėlyje. Šiandien visos transnacionalinės agentūros su tam tikromis variacijomis vadovaujasi neovilsoniška filosofija, kuri dominuoja šiuolaikinėje JAV užsienio politikoje ir yra jos pagrindas. Ši politika remiasi prielaida, kad anksčiau ar vėliau visos pasaulio šalys priims „demokratinį kapitalizmą".

Jungtinės Valstijos revoliucingai bando pertvarkyti pasaulį. Jų skelbiama prekybos ir konkurencijos politika visas kitas ekonomines civilizacijas tiesiog pasmerkia išnykimui. Ir jeigu japonų smulkias gatvės parduotuvėles ar garantuotas kainas vartotojams užtikrinančią Europos bananų rinką vertintume kaip priemones, varžančias laisvą konkurenciją, – o kalbant Amerikos laisvosios rinkos terminais, – nepriklausomai nuo to, kokį poveikį tai daro socialinei visuomenės sanglaudai, tokio pobūdžio priemonės šios politikos supratimu privalo būti uždraustos.

JAV politikai ir opinijų formuotojai, deja, nesivargina pasidomėti, kaip Ameriką ir tai, kas joje vyksta, iš tiesų vertina visas pasaulis. Jie savęs taip ir nepaklausia, kodėl ir Europoje, ir Azijoje, pačioje Amerikoje susiklosčiusios sąlygos žmonėms kelia įtarimą ir baimę, ir universalistines jos pretenzijas jie su nepasitikėjimu atmeta.

Ryžtingi bandymai aneksuoti ir pavergti visas ekonomikas ir jas paversti Amerikos laisvąja rinka negali pasisekti ir yra pasmerkti. Tarp pasaulio ekonominių galių tai tik sunkina interesų konfliktus, o tai savo ruožtu valstybes skatina ieškoti kelių, kaip

atsiriboti nuo Amerikos vadovaujamų transnacionalinių organizacijų. 1997 metais daugelyje Azijos šalių buvo diskutuojama dėl atsiskyrimo nuo TVF ir dėl alternatyvos sukurti savąjį – Azijos – valiutos fondą. Ir ateityje labai gali būti, jog dėl tokios Amerikos politikos atskiros šalys ar net ištisi regionai nuo globalią laisvąją rinką įkūnijančių transnacionalinių organizacijų paprasčiausiai atsiribos.

Savo bandymais visam pasauliui primesti vienintelę ekonominę civilizaciją Vašingtono konsensusas smarkiai rizikuoja kol kas dar valdomus tarp valstybių esamus skirtumus paversti beveik nesuvaldomais konfliktais.

Vašingtono konsensusas negyvuos amžinai ir jį, be abejo, paveiks ekonominiai sukrėtimai ir poslinkiai geopolitikoje. Dabartinis periodas tėra vienas iš Jungtinių Valstijų savojo identiteto paieškų po Šaltojo karo epizodų, kuris nėra labiau ilgalaikis ar stabilesnis už bet kurį kitą Amerikos nuomonės ir jos politikos epizodą. Ir kaip besikeičiančios Pasaulio banko pozicijos pavyzdys leidžia numanyti, tokiai politikai jau pradedami kelti klausimai.

Tačiau pačios laisvosios rinkos ir globalaus jos įgyvendinimo idėjos, ko gero, bus atkakliai ir užsispyrusiai laikomasi ir toliau. Sunku iš tikrųjų pasakyti, kas turėtų atsitikti ir kokio masto ekonominių, ekologinių ar karinių krizių pasaulis turi sulaukti, kad Jungtinės Valstijos galų gale sugebėtų atsikratyti *laissez-faire* filosofijos ir savo galią panaudotų tam, kad pasaulyje užtikrintų iš tiesų veikiančią globalią tvarką.

Kai laissez-faire *pasibaigs*

Laikotarpis tuoj po Šaltojo karo buvo haliucinacinių vizijų apie Naująją pasaulio tvarką metas. Bet jis baigėsi... Yra nelengva tiksliai nuspėti, koks bus ateinantis amžius. Tačiau pagrindinės jame būsiančių konfliktų priežastys neabejotinai matomos jau dabar. Tai klasikinės etninės ir teritorinės priešpriešos, kurias ateityje dar gerokai sustiprins tiek pasaulyje senkantys gamtiniai ištekliai, tiek ir jame pasklidę masinio naikinimo ginklai.

Centrinėje ir Rytų Azijoje vėl atsinaujinantis „Didysis žaidimas", kuriame didžiosios pasaulio galios varžosi dėl naftos kontrolės, yra pranašiškas ženklas to, kas mūsų laukia ateityje. Jei energijos suvartojimo lygis Kinijoje pasiektų bent Lotynų Amerikos šalių lygį dar iki šio amžiaus pabaigos, naftos suvartojimas Kinijoje viršytų visų EBPO priklausančių Europos šalių bendrą suvartojimo lygį. Jei Kinijoje jis dar išaugtų, tarkim, iki Pietų Korėjos lygio, bendras naftos suvartojimo lygis būtų dvigubai didesnis nei šiuo metu jis yra Jungtinėse Valstijose. 1995 metais Kinija pareiškė savo suverenias teises į naftingas teritorijas, esančias netoli Filipinų. Kinija, Taivanis, Japonija, Malaizija, Brunėjus, Indonezija, Vietnamas ir Birma – visos šios šalys turi vienokių ar kitokių teritorinių pretenzijų rytinėje ir pietrytinėje Kinų jūros dalyje. Ir visoms toms šalims nafta ir kiti gamtiniai ištekliai yra be galo svarbūs. Todėl iš tiesų nėra ko stebėtis, kad Rytų Azijos regionas jau tapo ginklavimosi varžybų poligonu[11].

Šaltajam karui pasibaigus, karo grėsmė neišnyko. Tiesiog pasikeitė jos pobūdis. Viena iš anarchinės globalios ekonomikos pasekmių yra ta, kad pasaulyje išplito įvairaus pobūdžio masinio naikinimo ginklai. Buvusios Tarybų Sąjungos karinis-pramoninis kompleksas tapo milžinišku ginklų turgumi. Net ir grėsmė dėl branduolinio ginklo panaudojimo ne tik nepraėjo, bet, ko gero, dar padidėjo, nes nekontroliuojamose juodosiose ginklų rinkose tokią technologiją gali įsigyti ir nedidelės valstybės, ir politinės organizacijos[12].

Branduolinio terorizmo pavojus yra padidėjęs ir dėl globaliai išsiplėtojusių organizuoto nusikalstamumo ryšių. Tokie nelaukti atviros globalios ekonomikos padariniai apskritai yra susiję su valstybės įtakos silpimu, tai yra su tuo, ką aktyviai propagavo Vašingtono konsensusas.

Tai, ką mes vadiname globalizacija, yra pasaulinis istorinis procesas, kuris nenumaldomas. Ir mes nesame sukurtų technologijų šeimininkai. Atvirkščiai, tai jos mus veikia būdais, kurių mes dar net nepradėjome suprasti. O institucijų, galinčių stebėti ir esant reikalui kontroliuoti šalutinį technologijų poveikį, paprasčiausiai nėra. Šiais laikais yra labai abejotina, ar bet kuri moderni valstybė

būtų pajėgi kontroliuoti technologijų vystymąsi, netgi tuo atveju, jei tai ir keltų pavojų gyvybiniams žmonių interesams. Visų pirma dėl to, kad nūdienos visuomenės tapo labai netikros dėl savųjų vertybių.

Antra, jos pernelyg įtikėjusios, kad ir žemė, ir visi jos gamtiniai ištekliai yra skirti beribiams žmonių norams tenkinti. Vyraujant tokiems įsitikinimams, bandyti ką nors realiai pakeisti yra beveik neįmanoma užduotis.

Luditai ir fundamentalistai, norintys visą išradimų ir mokslo žinių progresą pasukti atgal, turi vieną bendrą bruožą su moderniuoju pasauliu, kurį jie atmeta. Jie tiki, kad žmonijos problemos ir vargai gali būti pašalinti gera valia.

Pasaulinės ekonomikos varomąja jėga esančių technologinių išradimų negalima sukontroliuoti ta prasme, kad būtų galima pasinaudoti vien tik teigiamais jų aspektais. Naujųjų technologijų teikiama nauda yra neatskiriamai susijusi ir su jų atnešamomis blogybėmis. Vienintelis dalykas, kurio galime tikėtis, yra pastangos tokį balansą nusverti į daugiau teigiamą pusę, kad visų sukuriamų technologijų padariniai žmonėms būtų kiek galima mažiau žalingi.

Mokslas ir technologija yra bendras žmonijos palikimas. Ir manymas, kad ir viena, ir kita gali būti panaudota siekiant (kaip yra pasakęs Isaiahas Berlinas) „tarpusavyje susipynusių daugybės spalvų" pliuralistinio pasaulio, kuriame įvairios kultūros galėtų taikiai sugyventi drauge, iš tikro nėra vien įsivaizduojamas ir neįgyvendinamas idealas. Tai idealas tokios tolerancijos, apie kurią kalbėjo tiek Švietimo amžiaus mąstytojai, tiek ir visos naujosios ir senosios religijos ir filosofijos. Bet tikėti, jog savireguliuojanti laisvoji rinka ir yra tas mechanizmas, galintis atnešti pasauliui taikų *modus vivendi*, yra absoliuti utopija.

Mes nesame pakeliui į laisvosios rinkos žadėtą klestėjimo erą. Toli gražu. Mes žengiame į tragišką epochą, kurioje anarchinės rinkos jėgos bei senkantys gamtiniai ištekliai suverenias valstybes stums į vis pavojingesnes varžybas ir konfrontacijas.

Neturėtų būti sunku suprasti iš to išplaukiančią išvadą, kad gamtiniams ištekliams senkant ir dėl to neišvengiamai kylant geo-

politiniams konfliktams, globalus kapitalizmas, toks, koks jis yra dabar, bus bene labiausiai netinkama sistema. Nepaisant to, įvairių pasaulio ekonomikų galimų taikaus koegzistavimo ir bendradarbiavimo principų nei istorinėje, nei politinėje pasaulio darbotvarkėje iš tiesų net nėra numatyta.

Globalios rinkos konkurencija ir technologinės inovacijos draugе sukūrė anarchišką pasaulinę ekonomiką. Ir tokia sistema yra neišvengiamai pasmerkta tapti rimtų geopolitinių konfliktų priežastimi. Thomas Hobbes ir Thomas Malthusas tokiame pasaulyje yra nepalyginti geresni globalios *laissez faire* vadovai nei Adamas Smithas ar Friedrichas von Hayekas. Tai karo ir nepriteklių pasaulis, kuris gali būti harmoningas tik tiek, kiek harmoninga gali būti konkurencija.

Tikimybės, kad *laissez-faire* režimas galėtų būti reformuotas, nėra. Jis paprasčiausiai suskils ir subyrės, ir didžiosioms pasaulio jėgoms kovojant dėl išteklių, tarptautinė kooperacija neišvengiamai darysis dar sudėtingesnė. Žmonijos perspektyva yra vis gilėjanti tarptautinė anarchija.

Ar galėtume tikėtis, kad iš Švietimo amžiaus mūsų paveldėtas kritinis racionalumas visgi leis mums susitvarkyti su netvarka, kurią vienas paskutiniųjų švietėjiškų projektų ir sukūrė bei įtvirtino? Ar mūsų likimas yra globali anarchija, su kuria mes pasmerkti grumtis, bet taip niekad ir nepajėgsime jos nugalėti? Tai, ko gero, bus viena iš juodžiausių istorijos ironijų, jei švietėjiškumo pagimdytas pasaulinės civilizacijos projektas baigsis suverenių valstybių bei pavienių žmonių žūtbūtinių grumtynių už išlikimą chaosu.

Pasaulinė naujųjų technologijų plėtra toli gražu neišlaisvino žmogaus, tačiau iš socialinės ir politinės kontrolės ji išlaisvino rinkos jėgas. Globalioms rinkoms suteikdami tokią laisvę, mes kartu užtikrinome, kad globalizacijos amžius taptų tik dar vienu vergijos istorijos vingių.

POST SCRIPTUM

Tokia forma, koks jis yra dabar, globalus kapitalizmas pačia savo prigimtimi yra labai nestabilus. Lygiai kaip ir laisvoji rinka, kada nors egzistavusi bet kurioje vienoje šalyje, nėra savireguliuojantis mechanizmas. Trukęs vos dešimtmetį šis režimas pasaulyje jau sukėlė pavojingų disbalansų. Jei jis nebus radikaliai reformuotas, pasaulinei ekonomikai gresia neišvengiama griūtis, tarsi tragiškai ir absurdiškai vėl atkartojant dvidešimtojo amžiaus ketvirtojo dešimtmečio prekybinius karus, konkurencines devalvacijas, žlungančias ekonomikas ir politines suirutes.

Praktiškai visose šalyse visos pagrindinės politinės partijos šiais laikais vadovaujasi įsitikinimu, kad globaliai laisvajai rinkai nėra jokios alternatyvos. Šioje knygoje tokiai ekonominei filosofijai yra metamas iššūkis. Tad nenuostabu, kad 1998-ųjų pavasarį, kai *Apgaulingoji viltis* pirmą kartą pasirodė Britanijoje, ji tuoj pat sulaukė puolimų praktiškai iš visų politinio spektro pusių. Knygoje išsakomas teiginys, kad dabartine savo forma globalus kapitalizmas yra be galo nestabilus, buvo įvertintas kaip pernelyg pesimistinis ar net apokaliptinis požiūris. Bet nepraėjus nė metams toks teiginys apskritai pasitvirtino.

Reakcija, kurią sukėlė *Apgaulingos vilties* pasirodymas, kartu patvirtino ir vieną iš pagrindinių šioje knygoje išsakomų tezių: šiuolaikiniame pasaulyje vyraujančios nuomonės – politikoje, žiniasklaidoje ir versle – yra tiek nutolusios nuo tikrovės, kad jau nebepajėgia atskirti utopijos nuo realybės. Todėl istorijos pasikartojimui su jau pažįstamais nesuvaldomais konfliktais, tragiškais jų padariniais ir žlugusiomis iliuzijomis pasaulis net nėra pasirengęs.

Po pirmosios šios knygos publikacijos netrukus ėję įvykiai patvirtino joje pateikiamą analizę. Net ir oficialiosios nuomonės pagaliau tarsi ima įtarti, kad ekonominės problemos Azijoje galbūt nėra tik vietinės reikšmės problemos, atsitikusios kažkokiuose tolimuose kraštuose. Ir galbūt ilgainiui pradės vis labiau ryškėti, jog tai, kas vyksta Azijoje, yra ne tiek to regiono kapitalizmų, kiek sparčiai artėjančios globalaus kapitalizmo krizės požymiai. Mes neabejotinai judame didžiulio tarptautinės ekonominės sistemos sukrėtimo link, po kurio, manau, staiga taps nelengva surasti bent vieną žmogų, norintį prisipažinti, jog kažkada palaikė globalų režimą, kuris kol kas vis dar skelbiamas kaip tvirtas ir nepakeičiamas.

Apgaulingoje viltyje argumentuojama, kad globali laisvoji rinka yra ne ekonominės evoliucijos, o dirbtinai sukurto politinio projekto rezultatas. Ir šiame projekte esantys gilūs prieštaravimai jau dabar sukėlė daugybę nereikalingo skausmo. Nepaisant to, anglo-amerikietiška laisvoji rinka ir toliau yra Tarptautinio valiutos fondo ir panašių transnacionalinių organizacijų deklaruojamas tikslas. Globalios rinkos varomąja jėga yra kūrybinga destrukcija, ir šis procesas, kaip ir ankstesnėse rinkose, nevyksta ramiai ir sklandžiai. Jis pasireiškia ekonominių bumų ir nuosmukių ciklais, spekuliatyviomis manijomis ir finansinėmis krizėmis. Kaip ir kapitalizmas praeityje, globalus kapitalizmas nepaprastą savo produktyvumą pasiekia naikindamas senąsias industrijas, profesijas ir gyvenimo būdą. Tik dabar visa tai vyksta išties globaliu mastu.

Josephas Schumpeteris kapitalizmą suprato, ko gero, geriau nei daugelis kitų XX amžiaus ekonomistų. Jis aiškiai matė, kad ši sistema ne tik neišsaugo visuomenės sanglaudos, bet pati ją ir griauna. Jis taip pat suprato, jog tokia sistema, palikta likimo valiai, gali nesunkiai sugriauti ir visą liberalią civilizaciją. Todėl jis ir pasisakė už tai, kad kapitalizmas turi būti tramdomas ir kad vyriausybė turi aktyviai dalyvauti derinant kapitalizmo dinamizmą ir socialinį visuomenės stabilumą. Visa tai tinka ir šiandieninėms globalioms rinkoms.

Šių laikų globalios *laissez-faire* politikos šalininkai bando kartoti Schumpeterį, jo taip ir nesupratę. Jie vis dar įsitikinę, kad drau-

ge su ekonominiu augimu laisvosios rinkos skleidžia ir liberaliąsias vertybes. Bet taip ir nepastebi, jog, be naujų ekonominių elitų, globali laisvoji rinka gimdo ir naujus nacionalizmus bei fundamentalizmus. Ardydamas patį buržuazinių visuomenių pagrindą, ypač besivystančiose šalyse skleisdamas nestabilumą, globalus kapitalizmas iš tiesų kelia pavojų visai liberaliai civilizacijai. Ir sąlygos, kurias jis sukuria, nelengvina, o tik apsunkina galimybes skirtingoms civilizacijoms taikiai tarpusavy koegzistuoti.

Globali *laissez-faire* politika kelia pavojų taikiam valstybių sambūviui. Dabartinėje tarptautinėje ekonominėje sistemoje iš tiesų nėra jokių institucijų, kurios galėtų garantuoti gamtos ir jos išteklių apsaugojimą bei išsaugojimą. Ir dėl to yra labai realus pavojus, kad ateinančiame amžiuje suverenioms valstybėms vis labiau įsitraukiant į varžybas dėl senkančių gamtinių išteklių kontrolės, buvusias ideologines konfrontacijas pakeis maltusistiniai nepriteklių karai.

Azijos krizė yra ženklas, kad globalios laisvosios rinkos tapo nebevaldomos. Bliūkštantis išties istorinių proporcijų ekonominis burbulas Jungtinėse Valstijose, įsitvirtinusi Japonijoje ir pirmuosius požymius jau rodanti ir Kinijoje defliacija, depresija Indonezijoje ir kitose mažesnėse Azijos šalyse, finansinė ir ekonominė krizė ir galimas valdančio režimo pasikeitimas Rusijoje – visa tai tikrai nėra stabilumo požymiai. Priešingai, tai požymiai, akivaizdžiai rodantys nestabilumą visoje pasaulinėje ekonomikoje.

Šiame naujame post scriptum aš bandysiu pailiustruoti, kaip pastarųjų laikų įvykiai patvirtina *Apgaulingoje viltyje* išsakytus argumentus. Taip pat bandysiu pateikti, mano nuomone, galimus netolimos ateities scenarijus bei pasvarstyti galimybes, ar vis dar įmanoma būtų ką nors pakeisti.

Ar dabartinė Azijos krizė šio regiono kapitalizmams iš tikro reiškia galą, kaip tai buvo greitai nutarta Vakaruose? Ar Japonija pajėgs išsaugoti savo savitą ekonominę kultūrą? Ar įsivedusi bendrą valiutą Europos Sąjunga bus pajėgi atlaikyti globalių rinkų jai daromą spaudimą? Ar Vokietijos kapitalizmas sugebės atsinaujinti? Ir kas atsitiks su dabartiniu JAV pasišventimu laisvajai rinkai, kai jos ekonominis burbulas subliūkš?

Tai yra keli pastarojo laiko įvykių, atsitikusių jau po to, kai ši knyga pirmą kartą išvydo dienos šviesą, iškelti klausimai, į kuriuos aš mėginsiu atsakyti. Bet prieš tai, manau, būtų pravartu dar kartą priminti pagrindines šioje knygoje svarstomas temas, kurių yra aštuonios.

Pagrindinės Apgaulingos vilties *temos*

Priešingai nei yra teigiama šiuolaikinėje ekonominėje filosofijoje, laisvosios rinkos atsiradimas nebuvo natūrali įvykių raida, susiformavusi dėl spontaniškai nykstančios politinės rinkų veiklos kontrolės. Platesnės ir gilesnės istorinės perspektyvos prasme, laisvoji rinka iš tiesų yra retas ir trumpalaikis nukrypimas nuo rinkos reguliavimo normos. Būtent reguliuojama rinka ir yra tai, kas natūraliai ir spontaniškai susiklosto visų be išimties visuomenių gyvenime. Laisvoji rinka yra valstybės galia ir jos pastangomis dirbtinai sukurtas produktas. Todėl jau pati idėja, jog laisvoji rinka ir minimalus vyriausybės kišimasis į ekonominį valstybės valdymą gali egzistuoti drauge, ką nenuilsdama deklaruoja Naujoji Dešinė, yra paprasčiausias tiesos iškraipymas. Kadangi visose visuomenėse natūrali tendencija yra kontroliuoti ir pažaboti rinkos jėgas, laisvoji rinka gali būti sukurta ir egzistuoti tik valstybės galios ir centralizuotų jos pastangų dėka, ir be tokios pagalbos ji pati negali išsilaikyti. Tai yra *pirmoji tema.*

Šitai labai gerai pademonstravo trumpa *laissez-faire* politikos gyvavimo istorija XIX amžiuje. Laisvoji rinka Viktorijos laikų Anglijoje buvo sukonstruota labai palankiomis sąlygomis. Kitaip nei kitose Europos šalyse, individualizmo tradicijos Anglijoje turėjo gilias šaknis. Jomenai, arba smulkieji žemvaldžiai, čia jau kelis šimtmečius buvo šalies ekonomikos pagrindas. Ir tik Parlamento priimtais ir valstybės galios įgyvendintais bendruomeninių žemių perdalijimo įstatymais Anglijoje buvo panaikintos senos nuosavybės teisės ir sukurtos naujos. Taigi didžioji bendruomeninių žemių dalis buvo privatizuota. Šitai savo ruožtu paskatino ūkių stambėjimą, o tai ir davė pradžią agrariniam kapitalizmui, kuriame dominavo tokie ūkiai.

Laissez-faire politika Anglijoje atsirado ypač palankiai susiklosčius istorinėms sąlygoms. Šalis buvo valdoma stipraus ir neginčijamą galią turinčio parlamento, kuriame Anglijos gyventojų daugumos interesams nebuvo atstovaujama. XIX amžiaus viduryje priėmus Bendruomeninių žemių perdalijimo aktą ir Vargšų įstatymą bei panaikinus prekybą reglamentavusį Grūdų įstatymą, žemė, darbo jėga ir duona Britanijoje tapo tokiomis pat prekėmis kaip ir kitos: laisvoji rinka tapo pagrindine ekonomine institucija.

Tačiau tokia rinka Anglijoje gyvavo ne ilgiau kaip maždaug vieną generaciją. (Kai kuriuos istorikus tai netgi paskatino hiperboliniams tvirtinimams, esą *laissez-faire* eros apskritai nebuvo.) Kadangi jau nuo devynioliktojo amžiaus devinto dešimtmečio laisvąją rinką buvo imta palaipsniui išgyvendinti įstatymais ir iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios daugeliu atvejų rinkos vėl buvo perreguliuotos, buvo bandoma ekonominį efektyvumą labiau derinti su socialiniais visuomenės poreikiais, valstybė ėmė teikti daugiau socialinių paslaugų, pavyzdžiui, kurti mokyklas. Nors Britanijos kapitalizmas ir toliau buvo savita individualistinio kapitalizmo rūšis, ir tam tikromis formomis laisvoji prekyba šalyje išsilaikė iki pat Didžiosios depresijos, politinė ekonominio gyvenimo kontrolė vėl buvo atgauta. Vėlesniais metais laisvoji rinka buvo laikoma ne daugiau kaip doktrininiu ekscesu arba tiesiog anachronizmu, kol XX amžiaus devintojo dešimtmečio pradžioje šių idėjų vėl neatgaivino Naujoji Dešinė.

Ši atgaivinta ideologija negrįžtamai pakeitė politinį ir ekonominį gyvenimą visose šalyse, kur tik ją buvo bandoma taikyti, tačiau ji taip ir nepasiekė hegemonijos, kurios troško. Britanijoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose, Australijoje ir Naujojoje Zelandijoje, taip pat tokiose šalyse kaip Meksika, Čilė ir Čekijos Respublika, laisvosios rinkos idėjų paveiktos vyriausybės sugebėjo sugriauti daugumą korporacinio ar kolektyvistinio tų šalių palikimo. Bet visais atvejais pirminė koalicija, dėl kurios laisvoji rinka ir tapo politiškai įmanoma, dėl tos pačios politikos padarinių ir buvo pakirsta.

Valstybei priklausiusių gyvenamųjų būstų išpardavimas – viena iš kertinių tečerizmo politinių strategijų – buvo sėkmingas tol, kol nekilnojamojo turto kainos kilo. Joms pradėjus kristi, milijonams žmonių šis turtas staiga įgavo neigiamą vertę ir tai jau tapo

politine problema. Valstybinio turto privatizacija ir rinkų išlaisvinimas politiškai atrodė patrauklus tik tol, kol auganti ekonomika galėjo nuslėpti gilesnį nevaržomų rinkų daromą poveikį – visuomenėje didėjantį ekonominį nesaugumą. Prasidėjus ekonominiam nuosmukiui ir visa tai išryškėjus, Naujosios Dešinės vyriausybėms reiškė, kad jų dienos yra suskaičiuotos.

Daugelyje šalių neoliberalų vykdytos ekonominės reformos pasitarnavo tam, kad į valdžią vėl grįžtų išskydę Kairieji. Kaip ir XIX amžiaus pabaigoje, XX amžiaus gale socialiai destruktyvūs laisvosios rinkos padariniai šios politikos tęstinumą padarė nebeįmanomą.

Tai veda prie *antrosios šios knygos temos*: demokratija ir laisvoji rinka yra ne partnerės, o varžovės. Neokonservatorių visur garsiai skelbiamas „demokratinis kapitalizmas" iš tikrųjų tik išryškina (arba kaip tik nuslepia) tarp šių dviejų esamus gilius nesutarimus. Laisvosios rinkos palydovas nėra stabili demokratinė valstybė. Jos palydovas yra visuotinis ekonominis netikrumas.

Tiek dabar, tiek ir praeityje, praktiškai visose visuomenėse rinka ir jos jėgos yra pažabojamos tam, kad būtų apribotas jų daromas poveikis visuomenės stabilumui ir jos narių saugumui, nes tai žmogaus gyvenime yra gyvybiškai svarbūs dalykai. Vėlyvojo modernumo kontekste laisvąsias rinkas ilgainiui pažabojo demokratinės vyriausybės. Gryniausia savo forma egzistavusi Viktorijos laikų Anglijoje laisvoji rinka nyko lygiagrečiai su atsirandančiomis balsavimo teisėmis. Panašiai kaip demokratijos plėtra sumenkino *laissez-faire* įtaką XIX amžiaus Anglijoje, XX amžiaus pabaigos laisvosios rinkos ideologai taip pat neatlaikė didėjančio demokratinio spaudimo, prarado savo įtaką ir vietą užleido išrinktoms naujoms vyriausybėms. Visa tai vyko atskirų šalių lygiu, tačiau globaliame kontekste laisvoji rinka ir toliau tebėra praktiškai nepaliesta.

Vienas iš istorinių rinkos ekonomikos ir demokratinio valdymo suderinamumo projektų yra priverstas trauktis ir, ko gero, galutinai. Socialinė demokratija daugelyje Europos šalių iš tiesų vis

dar egzistuoja, tačiau socialdemokratinės tų šalių vyriausybės šiais laikais savo rankose jau nebeturi ekonominių svertų, kuriais jos galėjo naudotis anksčiau, o tai savo ruožtu šioms šalims ir sudarė sąlygas pokario meto klestėjimui. Viena vertus, šių laikų globalios rinkos socialdemokratinėms vyriausybėms paprasčiausiai neleis vykdyti jų politikos ir joms tiesiog nesuteiks didesnių paskolų. Bet dar svarbiau, kad dabartinėje atviroje ekonomikoje, kai kapitalas ir gamybos mobilumas nevaržomi, o įmonės gali lengvai migruoti į šalis, turinčias minimaliausius įstatymus ir mokesčius, socialdemokratijos pagrindu esanti keinsistinė ekonominė politika negali būti efektyvi ir ji paprasčiausiai neveiks.

Socialdemokratinės vyriausybės savo politikai vykdyti nebeturi lėšų. Tad daugelyje kontinentinės Europos valstybių masinis nedarbas tampa problema, neturinčia jokio aiškaus sprendimo. Atskirais atvejais – pavyzdžiui, Norvegijoje, kur nemaža valstybės pajamų dalis gaunama iš naftos, – socialdemokratiniams režimams lyg ir suteikia tam tikrų vilčių. Bet plačiąja prasme tai nekeičia fakto, jog socialdemokratinė politika ir globali laisvoji rinka yra iš esmės nesuderinami dalykai.

Šiuolaikiniame pasaulyje egzistuoja tik kelios daugiau ar mažiau efektyvios globalaus ekonominio valdymo institucijos ir nė viena iš jų net iš tolo nėra demokratinė. Tokiomis sąlygomis tarp vyriausybės ir rinkos ekonomikos surasti žmogiškai tinkamą balansą, deja, taip ir liks tik tolima svajonė.

Trečioji tema yra negrįžtamas socializmo, kaip ekonominės sistemos, suirimas. Tiek žmogiškąja, tiek ir ekonomine prasme socialistinė centralizuoto planavimo sistema buvo pragaištinga. Tarybų Sąjungoje režimas nebuvo tas, kuris nors ir apgailestautinai didžiule žmonių aukų kaina visgi būtų pasiekęs kokį nors reikšmingą progresą. Tai buvo totalitarinė valstybė, kuri sužlugdė ar sunaikino milijonus savų piliečių bei nuniokojo savo šalies gamtą. Išskyrus karinę pramonę ir tam tikras sveikatos apsaugos sritis, Tarybų Sąjunga iš tikrųjų galėjo pasigirti viso labo tik keliais ekonominiais ar socialiniais pasiekimais. Maoistinėje Kinijoje valsty-

bės rankomis sukurto bado ir teroro bei gamtos nuniokojimo laipsnis, ko gero, netgi pranoksta tą, kuris buvo Tarybų Sąjungoje.

Kad ir kas mūsų lauktų XXI amžiuje, socializmas žlugo ir, atrodo, negrįžtamai. Ir kiek yra įmanoma pažvelgti į ateitį, dviejų ekonominių sistemų pasaulyje, matyt, nebebus. Bus tik skirtingi kapitalizmai.

Ketvirtoji tema. Nepaisant to, jog Vakarų valstybės, ypač Jungtinės Amerikos Valstijos, marksistinio socializmo žlugimą sutiko kaip laisvosios rinkos kapitalizmo triumfą, nė viena iš postkomunistinių valstybių iš tiesų taip ir neperėmė *jokio* vakarietiško ekonominio modelio.

Komunizmui žlugus, ir Rusijoje, ir Kinijoje ėmė atgimti vietinės tautinio kapitalizmo formos, abiem atvejais turinčios ir komunistinio tų šalių palikimo nulemtų deformacijų. Rusijos ekonomikoje dominuoja tam tikro pobūdžio nusikaltėliškas sindikalizmas. Šios savotiškos ekonominės sistemos ištakos glūdi Tarybų Sąjungoje egzistavusioje juodojoje ekonomikoje. Bet kartu ši sistema turi ir tam tikrų panašumų su valstybės kontroliuojamų didelių įmonių ir veržlaus verslininkiškumo deriniu, kuris Rusijoje gyvavo paskutiniaisiais carizmo dešimtmečiais. Kapitalizmas Kinijoje turi daug bendro su kapitalizmu, kurį praktikuoja po pasaulį plačiai pasklidusi kinų išeivija. Vienas iš svarbiausių vaidmenų jame tenka šeimyniniams santykiams. Tačiau Kinijos kapitalizmas yra apimtas korupcijos, ir tarsi komandinio visų industrijų – ir netgi karinės industrijos – komercializavimo, kas vėlgi yra neabejotinas komunistinės eros paveldas.

Plačiai paplitusi nuomonė, kad komunizmo žlugimas reiškė „Vakarų" pergalę. Tačiau marksistinis socializmas iš tiesų buvo tipiškai vakarietiška ideologija, ir platesniame istoriniame kontekste marksistinio socializmo žlugimas Rusijoje ir Kinijoje reiškė visų vakarietiškų modernizacijos modelių pralaimėjimą. Centralizuoto planavimo sistemos griūtis Tarybų Sąjungoje ir jos irimas Kinijoje paprasčiausiai žymi savo laiku toms šalims prievarta primesto modernizacijos eksperimento, besiremiančio XIX amžiaus kapitalistinio fabriko principais, pabaigą.

Penktoji „Apgaulingos vilties" tema yra ta, jog, nepaisant to, kad bandymas sukurti visiškai skirtingas ekonomines sistemas žlugo,

marksizmas-leninizmas ir laisvosios rinkos ekonominis racionalizmas iš tiesų turi gana daug bendro.

Ir marksizmas–leninizmas, ir laisvosios rinkos ekonominis racionalizmas pasižymi panašiu prometėjišku požiūriu į gamtą ir aplinką, ir jie abu visiškai nieko nepaisydami ir yra negailestingos ekonominio progreso aukos. Jie vadovaujasi, nors ir kiek skirtingais, bet to paties švietėjiškojo projekto variantais, neigiančiais istoriškai susiklosčiusią žmonių kultūrų įvairovę ir besistengiančiais ją išgyvendinti pakeičiant vieninga ir universalia civilizacija. Globali laisvoji rinka ir yra toks švietėjiškas projektas, esantis vėlyvojoje, ir galbūt jau paskutiniojoje, savo stadijoje.

Šių laikų globalizacija, kaip istorinis, jau keletą šimtmečių vykstantis procesas, yra supainiota ir sutapatinta su efemerišku globalios laisvosios rinkos politiniu projektu, ir paprasčiausiai suprantama kaip tarp įvairių pasaulio ekonominių ir kultūrinių gyvenimų plintančios tarpusavio sąveikos. Bet toks supratimas iš tikrųjų yra tik europinės galios pasauliui primetamos imperialistinės politikos išraiška, atspindinti dar iš šešioliktojo amžiaus ateinančias tendencijas.

Vienas iš pagrindinių šio proceso variklių dabartiniame pasaulyje yra informacinės technologijos. Šių dienų mąstytojai įsivaizduoja, kad globalizacija krypsta į tai, jog pasaulyje ilgainiui susikurs universali civilizacija, kuri vadovausis vakarietiškomis, ir konkrečiai anglosaksiškomis, nuostatomis ir vertybėmis.

Iš tikrųjų globalios ekonomikos plėtra daugiausia vyko visiškai priešinga kryptimi. Dabartinės globaliosios rinkos gerokai skiriasi nuo Europos imperinių jėgų vadovaujamos ir kelerius dešimtmečius iki Pirmojo pasaulinio karo egzistavusios atviros tarptautinės ekonomikos. Jau vien dėl to, kad nūdienos globaliojoje rinkoje nė viena Vakarų valstybių nebeturi nei tiek įtakos, nei tokių galių, kiek anais laikais turėjo Britanija ir kitos Europos valstybės. Naujųjų technologijų subanalinimas Vakarų įtakai turi griaunamąjį poveikį. Ir branduolinės ginkluotės technologijų plitimas tarp antivakarietiškų režimų iš tikrųjų yra vienas iš daug gilesnių tendencijų simptomų.

Globalizuotos pasaulio rinkos neatspindi ir nekartoja angloamerikietiškos laisvosios rinkos. Visas kapitalizmo rūšis – taip pat ir

laisvąją rinką – šis režimas pasmerkia nuolatinei kaitai. Anarchinės globaliosios rinkos naikina senus kapitalizmus ir gimdo naujus, šiame procese skatindamos vis didesnį visuotinį nestabilumą.

Švietėjiškos universalios civilizacijos idėjos niekur nėra tokios stiprios kaip Jungtinėse Amerikos Valstijose, kur jos yra sutapatintos su universaliomis vakarietiškomis – bet iš esmės amerikietiškomis – institucijomis ir vertybėmis[1]. Mintis, kad Jungtinės Amerikos Valstijos yra universalus modelis, visais laikais buvo Amerikos civilizacijai labai būdingas bruožas. Aštuntajame dešimtmetyje Naujosioms Dešinės jėgoms pasisekė tokį įsitikinimą sutapatinti su laisvosios rinkos ideologija ir visa tai pateikti kaip tautinę misiją. Ir dabar pasaulinė Amerikos korporacijų įtaka, ir universalios civilizacijos idėjos daugumai amerikiečių tapo nebeatsiejami dalykai.

Tačiau Jungtinių Valstijų įsitikinimas, kad jos yra pasaulinis modelis, nėra priimtinas jokioje kitoje pasaulio šalyje. Amerikos ekonominės sėkmės milžiniška socialinė kaina – nusikalstamumas, masinis įkalinimas, rasinės ir etninės konfrontacijos, šeimos ir bendruomenės institucijų irimas ir taip toliau – jokioje Europos ar Azijos kultūroje nebus toleruojama.

Nuomonė, jog Jungtinės Valstijos yra besiplečiančio Vakarų bloko lyderis, yra visiškai priešinga tam, kas vyksta iš tikrųjų. Dabartiniame pasaulyje net ir pati „Vakarų" samprata jau nėra aiškiai suvokiama kategorija. Išskyrus vėlgi tas pačias Jungtines Valstijas, kur visa tai pasireiškia atavistiniu priešinimusi ir nenoru priimti nekintamas multikultūralizmo realijas.

Daugeliu tiek vietinės, tiek ir užsienio politikos klausimų Jungtinių Valstijų pozicija nuo kitų „Vakarų" visuomenių vis labiau skiriasi. Ekstremaliu savo susiskaldymu ir karingu laisvosios rinkos palaikymu Jungtinės Amerikos Valstijos yra išimtinė šalis. Nors Europa ir Amerika tebeturi bendrų gyvybinių interesų, savo kultūromis ir vertybėmis viena nuo kitos jos vis labiau tolsta. Retrospektyviai žvelgiant gali būti, kad nuo Antrojo pasaulinio karo iki Šaltojo karo pabaigos Jungtinių Valstijų ir Europos santykiuose buvusi glaudi kooperacija tiesiog buvo nukrypimas nuo normos.

Platesniame kontekste vėl grįžta ir pasitvirtina ilgalaikė istorinė tendencija, kurioje Amerikos civilizacija yra matoma kaip *sui*

generis, su Senuoju pasauliu nedaug turi bendro. Tai paradoksali ironija, bet neokonservatorių dominavimas ir jų skatinamas tikėjimas, kad JAV pasaulyje yra universalus modelis, iš tiesų tik spartina procesą, kuriame Jungtinės Valstijos vis mažiau asocijuojasi su europinės „vakarietiškos" valstybės sąvoka.

Amerikos išskirtinumo ir laisvosios rinkos ideologijos sintezė yra *šeštoji „Apgaulingos viltie s" tema*. Globali laisvoji rinka yra Jungtinių Valstijų projektas. Tam tikra prasme, laisvajai rinkai atėjus į anksčiau apsaugotas ir buvusias nepasiekiamas ekonomikas, Amerikos kompanijoms ir verslui ši politika buvo naudinga ir pravarti. Bet tai nereiškia, kad globali *laissez-faire* yra tik korporacinės Amerikos interesų racionalizavimas.

Ilgalaikės perspektyvos požiūriu jokių laimėtojų globalioje laisvojoje rinkoje apskritai nėra, ir Amerikos interesams ši politika nėra kiek nors naudingesnė nei bet kurios kitos ekonomikos interesams. Netgi atvirkščiai, dėl globalių rinkų poveikio pasaulinėje ekonomikoje atsirandančios dislokacijos Amerikos ekonomikai, ko gero, atsilieps netgi skaudžiau nei daugeliui kitų ekonomikų.

Globali *laissez-faire* politika iš tiesų nėra koks nors korporacinės Amerikos sąmokslas. Tai veikiau nelaiminga tragedija – viena iš kitų XX amžiaus tragedijų, – kurioje išpuikėliška ideologija dar kartą subyra, atsimušusi į ilgalaikius žmogiškuosius poreikius, kurių ji taip ir nesugebėjo nei suvokti, nei patenkinti.

Tarp poreikių, kurių laisvoji rinka visiškai nepaiso, yra žmogui labai svarbūs jo saugumo ir socialinio identiteto poreikiai, kuriuos anksčiau užtikrindavo profesinės buržuazinių visuomenių struktūros. Taigi tarp tokių pirminių buržuazinei civilizacijai būtinų sąlygų ir globalios laisvosios rinkos imperatyvų atsirado prieštaravimas. Ir tai yra *septintoji tema* – vėlyvajame moderniajame kapitalizme, ypač jo agresyviausioje formoje – laisvojoje rinkoje, nuolatiniu tampantis netikrumas pakerta pagrindines buržuazinio gyvenimo institucijas ir vertybes.

Tarp tokių socialinių institucijų labai svarbų vaidmenį vaidina karjera. Tradicinėse buržuazinėse visuomenėse didžioji vidutiniosios klasės dauguma turėjo galimybę ir galėdavo tikėtis visą savo darbinį gyvenimą nudirbti tam tikroje pasirinktoje srityje. Ki-

taip sakant, įsigyti ir turėti visą gyvenimą trunkančią profesiją. Šiais laikais to nebėra. Giluminis ekonominio nesaugumo padarinys yra ne tai, keliuose darbuose gyvenime mums tenka darbuotis, o tai, kad praktiškai nebelieka pačios karjeros sąvokos.

Daugumos dirbančiųjų gyvenime senamadiškai suprantama karjera, kaip galimybė visą savo profesinį gyvenimą nugyventi dirbant tam tikroje savo pasirinktoje specialybėje, liko tik prisiminimuose. Todėl tarp vidutiniosios klasės ir darbininkijos anksčiau akivaizdžių skirtumų dabar beveik nebeliko. Pokario laikotarpiu vykusio visuomenės buržuazėjimo tendencija buvo apgręžta, ir dirbantieji tam tikra prasme buvo reproletarizuoti.

Nors visuomenės „išburžuazinimas" bene akivaizdžiausiai ir toliausiai paženges Jungtinėse Valstijose, ekonominis nesaugumas sparčiai plinta ir kitose pasaulio ekonomikose. Iš dalies tai yra šalutinis globalių laisvųjų rinkų padarinys, kurio poveikį gerai apibrėžia Greshamo dėsnis (teigiantis, jog blogi pinigai išstumia gerus pinigus), dėl to labiau socialiai orientuotoms kapitalizmo rūšims darosi vis sunkiau išsilaikyti. Pasaulinis kapitalo ir gamybos mobilumas tarp valstybių skatina lenktyniavimą, kuriame humaniškesnės kapitalistinės ekonomikos turi keisti įstatymus ir mažinti mokesčius, dėl to neišvengiamai mažėja ir lėšos, skiriamos socialinei visuomenės rūpybai. Tokios globalios konkurencijos sąlygomis visos pokario laikais sukurtos socialios ekonomikos yra priverčiamos keistis.

*Aštuntoji „Apgaulingos viltie*s" *tema* susijusi su klausimu, ar tokiomis sąlygomis yra įmanoma ką nors pakeisti. Jungtinės Amerikos Valstijos nėra ta hegemoninė galia, kuri, nors ir trumpam, visgi būtų pajėgi įgyvendinti universalią laisvąją rinką. Tačiau joms visiškai pakanka galios vetuoti bet kokias globalios ekonomikos reformas. Todėl, kol Jungtinių Valstijų politika vadovausis „Vašingtono konsensuso" skelbiama globalios *laissez-faire* ideologija, pasaulinės rinkos negali būti reformuotos. Ir tokios idėjos, kaip JAV ekonomisto Tobino siūloma vadinamoji „Tobino mokesčių sistema", arba spekuliatyvios tarptautinių valiutos rinkų veiklos apmokestinimas, niekada nebus įgyvendinta, ir tai liks tik popierinėmis idėjomis.

Be atitinkamų reformų pasaulinė ekonomika darysis vis labiau išbalansuota, nestabili ir galiausiai neišvengiamai griūs. Todėl kylantys prekybiniai karai tarptautinę kooperaciją darys tik dar sudėtingesnę. Pasaulinė ekonomika suskils į blokus, kurių kiekvienas sieks dominavimo tam tikrame regione.

Prieš šimtmetį dėl naftos ir jos kontrolės tarp didžiųjų pasaulio galių Centrinėje Azijoje vykęs „Didysis žaidimas" ateinančiame amžiuje greičiausiai vėl atsinaujins. Konkurencijai dėl senkančių gamtinių išteklių aštrėjant, išvengti karinių konfliktų darysis vis sunkiau. Silpni autoritariniai režimai bandys apsisaugoti karinėmis priemonėmis. Ir tokie veikėjai kaip buvęs neokomunistinis Jugoslavijos lyderis Slobodanas Milosevičius gali būti autoritarinio demagogo prototipu, kuriam atsirasti daugelyje šalių tokiomis sąlygomis tikimybė gerokai padidės.

Globaliai *laissez-faire* griūvant, vis didėjanti tarptautinė anarchija tampa labiausiai tikėtina žmonijos ateities perspektyva.

Depresija Azijoje ir Amerikos ekonomikos burbulas – ar tai globalios laissez-faire *politikos galo pradžia?*

Ekonominė krizė Azijoje Vakaruose buvo suprasta bei pateikta kaip įrodymas, jog globalios ekonomikos sąlygomis laisvoji rinka yra vienintelė gyvybinga kapitalizmo rūšis. Manau, nedaug kas iš ekonomikos komentatorių iš tikro imtų ginčytis, kad ankstesnėse savo vystymosi stadijose kapitalizmai Azijoje buvo pasiekę tikrai įspūdingų laimėjimų. Bet dabar praktiškai visi jie ėmė prisilaikyti nuomonės, jog šie kapitalizmai jau atgyveno. Dėl to Vakaruose susiklostė konsensusas, teigiantis, jog problemos Azijoje pasitarnauja angloamerikietiško kapitalizmo pranašumo įrodymui ir kad jam nėra alternatyvos.

Tiesą sakant, dar tik prieš kelerius metus tie patys komentatoriai Azijos kapitalizmus garsiai liaupsino juos įvardydami kaip sektiną pavyzdį. Dabar jau niekas tarsi to nebeprisimena. Bet šis laisvosios rinkos triumfas bus ne mažiau trumpalaikis ir lygiai taip pat greitai bus pamirštas.

Mes įžengiame į vieną iš istorinio tęstinumo pertrūkio etapų kaip į laikotarpį, kuriame dabartiniam gyvenimui vadovaujančių politinių ir teorinių paradigmų staiga bus atsisakoma. Keinsizmo ekonominio reguliavimo teorijos idėjų įsigalėjimas po Antrojo pasaulinio karo taip pat buvo vienas iš tokio pobūdžio etapų. Gana tikėtina, kad depresija Azijoje laisvosios rinkos ideologijai turės panašų poveikį, kaip Didžioji depresija ir Antrasis pasaulinis karas turėjo ekonominėms ortodoksijoms, vyravusioms iki ketvirtojo dešimtmečio.

Visą šį laiką Vakarų apžvalgininkai ir politikai išties taip ir nesuprato Azijos krizės reikšmės. Vieningos globalios rinkos projekto pakerėtos, transnacionalinės organizacijos dar kartą vėl visiškai neteisingai įvertino susiklosčiusią situaciją. Pradžioje jos atkakliai tvirtino, kad ekonominių problemų Rytų Azijoje priežastis yra netinkamai funkcionuojančios finansinės institucijos, o tai platesne prasme Azijos ekonomikoms neturėtų turėti rimtesnių padarinių. Kai tokia interpretacija pasirodė esanti klaidinga, buvo imta kalbėti, jog ekonominės recesijos priežastys galbūt yra struktūrinio pobūdžio.

Tačiau net ir toks požiūris negalėjo paaiškinti šios krizės masto. Antrojoje 1998 metų pusėje daugelis Vakarų bankų prognozavo apie 20 procentų BVP nuosmukį Indonezijoje, apie 11 procentų Tailande ir apie 7,5 procento Pietų Korėjoje[2]. Taip pat buvo prognozuojama, jog Indonezijoje bus daugiau nei 20 milijonų bedarbių, maždaug pusė šalies gyventojų iki metų pabaigos atsidurs skurde.

Paprastai tokio masto nuosmukiai ekonomikoje techniškai nebeturėtų būti vadinami ekonomine recesija, o veikiau turi būti asocijuojami su prasidedančia depresija.

Nors Azijos depresijos mastas pagaliau pradedamas suvokti, tačiau ir toliau menkai suprantamos tiek šios depresijos priežastys, tiek ir jos poveikis pasaulinei ekonomikai.

Azijos krizė yra pirmasis istorinis įspėjimas pademonstravęs, kokį pražūtingą poveikį ekonominiam stabilumui turi globaliai nevaržomas kapitalo mobilumas. Iš Azijos rinkų šis kapitalas pasitraukė per vieną naktį. Tačiau toks spekuliatyvus pasitraukimas

šio regiono ekonominiame, socialiniame ir politiniame gyvenime paliko gilius randus, kurie greitai neužgis ir bus juntami dar dešimtmečius.

Dešimtojo dešimtmečio pabaigoje prasidėję valiutų svyravimai Azijoje istorijoje išliks ne kaip eilinės nesunkiai absorbuotos ir trumpalaikės finansinės fluktuacijos, o kaip ankstyvieji globalios krizės požymiai. Kartu tai yra ir akivaizdus Vakarų istorinio neraštingumo įrodymas, naiviai tikintis, jog tokio masto ekonominės ir socialinės konvulsijos, kokių Vakarų valstybės nebuvo patyrusios nuo Didžiosios depresijos laikų, skirtingai nuo tarpukario Europos, Rytų Azijoje praeis be vyriausybių griūčių ir režimų kaitų. Vienas iš bene lengviausiai nuspėjamų Azijos krizės padarinių bus ilgalaikis politinis nestabilumas šiame regione. Depresijai Azijoje toliau gilėjant, atsirandantys antivakarietiški nacionalistiniai judėjimai, staigūs valdančiųjų režimų pasikeitimai, didelio masto žmonių migracijos, atgimstantys senieji etniniai konfliktai bei atsinaujinantys autoritarinių diktatūrų eksperimentai rimtai transformuos Azijos politinį landšaftą, ir vakarietiškos laisvosios rinkos idėjos jei apskritai ir turės kiek įtakos, ji tikrai bus labai nereikšminga.

Krizė Azijoje visiškai nereiškia, jog angloamerikietiškas kapitalizmas – išskyrus tai, jog jis, ko gero, sėkmingiausiai žlugdo kitas kapitalizmo rūšis, – šiais laikais yra vienintelė gyvybinga ekonominė sistema. Tokia interpretacija gali būti įtikėtina tik dėl istorinio neišprusimo bei dar egzistuojančio tam tikro vakarietiško rasizmo. Ši krizė iš tikrųjų parodo, jog visi be išimties pasaulyje egzistuojantys kapitalizmai nuolat kinta.

Kaip ir kitos šiuolaikinės ekonomikos, Azijos šalių ekonomikos nuolat mutuoja, ir socialinei visuomenės sanglaudai, ir politiniam stabilumui tokios mutacijos dažnai turi nelengvai nuspėjamų padarinių. Nuo tokių mutacijų ir jų poveikių laisvosios rinkos ekonomikos taip pat nėra saugesnės už kitas ekonomikas. Ir toli gražu nuo universalios laisvosios rinkos triumfo, krizė Azijoje globaliam kapitalizmui yra tik artėjančio didžiųjų dislokacijų laikmečio preliudija.

Tokiai įvykių raidai populiarioji opinija, ypač Jungtinėse Amerikos Valstijose, yra aiškiai nepasirengusi. Amerikietiškasis Azi-

jos krizės vertinimas atspindi visą eilę labai keistų prieštaravimų. Viena vertus, ekonominiai Rytų Azijos sunkumai Jungtinėse Amerikos Valstijose buvo priimti kaip sveikintinas ženklas, rodantis, jog Azijos kapitalizmus ištiko rimta ir gili krizė. Bet jeigu taip ir yra, pasaulinėje istorijoje tai neišvengiamai reikštų ilgalaikius didelio masto pokyčius. Azijos ekonomikos iš tiesų susidūrė su daugybe rimtų ir sunkiai išsprendžiamų problemų. Bet tai anaiptol nereiškia, kad tos ekonomikos sužlugs, o jų vietą užims laisvoji rinka. Azijos kapitalizmai atspindi ir išreiškia šeimos ir kitų socialinių struktūrų pobūdį, politinę, istorinę, religinę tų visuomenių patirtį bei socialinį ir kultūrinį jų paveldą. Tai labai kompleksinė ir toli gražu ne paprasta sistema, kurią transnacionalinės organizacijos net ir labai norėdamos būtų pajėgios pakeisti.

Tik istoriškai akli Tarptautinio valiutos fondo politiką formuojantys pranašai gali sau leisti įsivaizduoti, kad toks paveldas gali būti nesunkiai transformuojamas. Jei tikėtume, kad istorija mus apskritai ko nors moko, tuomet galime būti tikri, kad Azijos kapitalizmai, nors ir su tam tikrais pakitimais, po šios krizės tikrai atsigaus. Bet jie taip ir netaps kurio nors vakarietiško modelio atkartojimu. Net jei tai ir būtų įmanoma ir Azijos kapitalizmai kokiu nors būdu visgi susilietų su „Vakarais", tai neabejotinai būtų be galo traumuojantis ir daugelį generacijų trunkantis gilių kultūrinių ir politinių permainų metas.

Iki šiol Azijos krizės metamorfozė Amerikoje buvo vertinama pakankamai atsainiai, tarsi nieko ypatingo ir nevyktų. Maža to, čia buvo tikimasi, kad Azijos krizė, jei ir turėtų kokį nors rimtesnį poveikį, Jungtinėms Valstijoms greičiausiai jis netgi būtų pozityvus. Ir tai nepaisant to, jog tie patys JAV politikos formuotojai ne kartą buvo atvirai pripažinę – iš tiesų netgi labai atkakliai tvirtinę, – kad globalizuotoje rinkoje visi didesni pokyčiai kurioje nors vienoje iš ekonomikų neišvengiamai atsilieps ir visoms kitoms ekonomikoms.

Tokios viltys iš tiesų pakankamai iškalbingai byloja apie ganėtinai iškreiptą pasaulio suvokimą. Jungtinės Valstijos save laikė bene svarbiausiu globalizacijos varikliu, bet tuo pat metu įsivaizdavo, kad globalizacijos padariniams jos neva turi tam tikrą imu-

nitetą. Tarsi taip ir nebuvo suprasta gana paprasta tiesa, kad kapitalizmui tapus globaliu, tiek visi jame esantys prieštaravimai, tiek ir jį neišvengiamai lydintis nestabilumas paprasčiausiai tampa globalūs.

Žvilgtelėję atgal, amerikietiškos „Naujosios paradigmos" skelbėjai būtų galėję nesunkiai pamatyti, kad kapitalizmas yra kūrybingas ir kartu destruktyvus, ir aukštas jo produktyvumas yra pasiekiamas griaunant egzistuojančias industrijas ir ardant nusistovėjusias socialinio gyvenimo formas. Žvelgdami į šiandieną bei į rytdieną, šiuos nemalonius faktus jie buvo linkę tiesiog ignoruoti. Jie tikėjosi – arba bent jau žadėjo – stebuklingo kūrybingo kapitalizmo produktyvumo, išvengiant šį procesą neišvengiamai lydinčio destruktyvumo ir jo nešamų skausmo ir chaoso.

Tarp to, ką oficialioji Amerikos opinija skelbė ir tikėjosi, ir to, ką byloja istorija, yra gana rimtas neatitikimas, iš dalies atsiradęs dėl iškreipto savipasitikėjimo, kuris, bet kokiam rimtesniam Amerikos ekonominiam pažeidžiamumui išryškėjus, gali labai nesunkiai išgaruoti.

Bumas Amerikos fondų rinkoje nebuvo vien ekonomikos restruktūrizavimo rezultatas. Nėra abejonės, kad JAV pirmavimas informacinių technologijų srityje jos ekonomikai papildomai suteikė tam tikro pranašumo. Be to, dešimtojo dešimtmečio pradžioje Jungtinėse Valstijose vykęs negailestingas kompanijų mažinimas ir korporacinis restruktūrizavimas Amerikos verslą padarė dar labiau konkurencingą ir šia prasme JAV ekonominis bumas iš tiesų atspindėjo išaugusį šalies ekonomikos efektyvumą.

Tačiau Wall Streeto bumas turėjo ir kitą, ne mažiau svarbų pagrindą – Amerikos, kaip šalies, įtikėjusios, jog ji laimėjo istoriškai svarbią geostrateginę pergalę, savipasitikėjimą. Komunizmo žlugimas, ekonominis Europos silpnumas ir krizė Azijoje – visi šie per mažiau nei dešimtmetį susiklostę įvykiai daugeliui amerikiečių buvo tarsi galutinis „amerikietiškojo credo" pranašumo įrodymas.

Dešimtojo dešimtmečio pabaigoje Jungtinių Valstijų visuomenė buvo įtikinta, kad amerikietiškosios vertybės sparčiai – ir negrįžtamai – plinta po pasaulį. Panaši ortodoksija buvo ir iškreip-

tas įsitikinimas, kad ciklai ekonomikoje jau yra praeities dalykas. „Istorijos pasikartojimo" perspektyva, kuri Europos ir Azijos apžvalgininkams niekada nekėlė abejonių, Amerikoje net nebuvo svarstoma ir gana lengvai ir atsainiai atmesta. Ilgalaikis Amerikos ekonominis bumas buvo paviršutiniškas ir efemeriškas, spekuliatyviai išpūsto nacionalinio išpuikimo burbulas.

Šis burbulas galėjo sprogti bet kuriuo metu. Iš dalies jis taip pat rėmėsi ir tikėjimu karine JAV hegemonija, ir įvykiai Azijoje įnešė tam tikros sumaišties. Branduolinės ginkluotės varžybos Indijos subkontinente Amerikos saugumui savaime nekėlė tiesioginės grėsmės. Tačiau tarp Indijos ir Pakistano vykstančios branduolinės varžybos pakirto tarptautinius Jungtinių Valstijų bandymus apriboti branduolinių ginklų plitimą, todėl pasaulis tapo kur kas mažiau saugus.

Galima neabejoti, jog JAV panaudojo visą savo turimą įtaką, kad branduolinės varžybos neįsiliepsnotų Pietų Azijoje. Lygiai kaip nėra abejonės, jog joms tai nepavyko. Bandydamos apriboti branduolinių ginklų plitimą, Jungtinės Valstijos susidūrė su nemalonia tiesa, akivaizdžiai parodžiusia, jog globalizacija Amerikos galios ir jos įtakos anaiptol nesutvirtino. Atvirkščiai, ji ją susilpnino. Jungtinės Amerikos Valstijos, be abejo, tebėra didžiausia pasaulio karinė galia. Tačiau kontroliuoti šį pranašumą suteikiančių technologijų plitimo ji jau nebegali.

Panašiai ribota yra ir Amerikos ekonominė galia. Konkurencinė Kinijos valiutos devalvacija turėtų labai rimtų pasekmių tiek tam regionui, tiek ir Jungtinėms Amerikos Valstijoms. Regione tai pagilintų defliaciją, o Amerikoje išprovokuotų JAV Kongresą imtis protekcionistinės politikos. Toks žingsnis Wall Streete neabejotinai taip pat turėtų rimtų padarinių. Ir nors akivaizdu, kad Amerikos interesai reikalautų daryti viską, kad taip neatsitiktų, iš tiesų JAV galimybės to kaip nors išvengti yra gana ribotos.

Azijos krizės akivaizdoje Kinija, Vakarų vyriausybių akimis, dažnai būdavo matoma kaip šio regiono stabilumo oazė. Iš dalies tai tiesa, nes Kinija dar nebuvo visiškai įsijungusi į globalios laisvosios rinkos veiklą, ir ekonominės kontrolės svertai tebebuvo šalies vyriausybės rankose. Tačiau girdami Kiniją, Vakarų vadovai

neatsižvelgė į tai, jog santykinis stabilumas Kinijoje yra rezultatas to, kad šalies vyriausybė kaip tik nepriėmė Vakarų nuomonių ir praktiškai nesivadovavo jokiais jų patarimais.

Kinijos ekonominę politiką daugiausia lemia vietiniai faktoriai. Ir jokie Amerikos patarimai Kinijos vyriausybei tikrai nepadės sumažinti grėsmės, kurią šaliai kelia didėjantis nedarbas. Šiais laikais Kinijoje vyksta masinis, jos istorijoje neregėtas žmonių migravimas iš kaimų į miestus ieškant darbo. Šalyje jau dabar yra daugiau nei šimtas milijonų bedarbių. Turint omenyje, kad vyriausybė visgi leido bankrutuoti daugeliui valstybinių įmonių, tikrasis bedarbių skaičius, matyt, yra dar didesnis. Kinijos vyriausybės strategija šiuo klausimu yra naujų darbo vietų kūrimas, visų pirma industrijose, kurios yra orientuotos į eksportą. Bet daugelyje ekonomikos sričių šalyje jau galima pastebėti ir nerimą keliančių defliacijos požymių. Tokiomis sąlygomis kova su nedarbu dabartinei Kinijos vyriausybei yra vienas svarbiausių jos politinio išgyvenimo imperatyvų.

Vakarų nuomone, dabartiniam Kinijos režimui depresija Azijoje neturėtų sukelti kokių nors ypatingų sunkumų. Bet Kinijos vadovų nuomonė, ko gero, tikrai nėra tokia optimistiška. Jie jau matė, kaip nepajudinamas atrodęs autoritarinis režimas gana nesunkiai sužlugo Rusijoje. Taip pat jie buvo liudininkai ir to, kaip kitas, iš pažiūros irgi stiprus atrodęs režimas Indonezijoje, kilus ekonominei krizei, subyrėjo vos per kelis mėnesius. Tad labai abejotina, kad Kinijos vadovai iš tiesų gyventų iliuzijomis, jog kažkas panašaus negali atsitikti ir jų šalyje.

Istoriniame kontekste Kinijos vyriausybė, ko gero, susivokia geriau nei daugelis Vakarų vyriausybių. Ir jeigu jai visgi pavyktų išvengti kaimynines šalis apimančios depresijos, greičiausiai žino, jog tai būtų vienas iš įspūdingiausių valstybės valdymo meno pavyzdžių per visą šalies istoriją. Dabartiniai Kinijos vadovai stengsis daryti viską, kad išliktų valdžioje. Ekonominei situacijai blogėjant ir šalyje kylant politiniams neramumams, viena iš daugelio Kinijos vyriausybei įmanomų priemonių būtų konkurencinė šalies valiutos devalvacija. Bet taip pat yra tikėtina, kad ateityje gali pasikartoti ir kas nors panašaus į įvykius Tiananmeno aikštėje.

Grandininė valiutų devalvacija Azijoje yra tik viena iš keletos priežasčių, galinčių sukelti sisteminę pasaulinės ekonomikos krizę. 1998 metų rugpjūtį rublio devalvacija Rusijoje taip pat galėjo būti tokia priežastimi. Dar vienos ekonominės griūties Rusijoje rezultatas greičiausiai būtų ne tiek vyriausybės, kiek jos vykdomos politikos krypties pasikeitimas. Vakarams, kurie Rusijoje vykstančias permainas visų pirma supranta kaip jos negrįžtamai pasirinktą kelią į demokratiją, reikšmingesnis politikos pasikeitimas šioje šalyje būtų gana rimtas smūgis. Kokią nors galimybę Rusijoje atgimti despotizmui, – kas iš tiesų visai įmanoma, – Vakarų vyriausybės, būdamos tam visiškai nepasirengusios, greičiausiai matytų ir įvertintų kaip grėsmę visai tarptautinei sistemai. Tuo pat metu yra nemažai tikimybės, kad kiekvienas naujas Rusijos režimas greičiausiai taip pat pasinaudos proga ir nemokšiškus Vakarų vyriausybių ir transnacionalinių organizacijų bandymus jai primesti tam tikrą kapitalizmo rūšį nesunkiai sugebės nukreipti antivakarietiškų nuotaikų šalyje kurstymui. Iš visų išties nelengvai numatomų politinės krypties Rusijoje pasikeitimo padarinių vienu visgi galima būtų neabejoti, kad tarptautinė ekonominė kooperacija pasaulyje dėl to taptų tik dar sudėtingesnė nei buvo praeityje.

Ekonominė griūtis ir dar vienas valdančiojo režimo ar jo politinės krypties pasikeitimas Rusijoje; tebevykstanti defliacija ir finansinės sistemos silpimas Japonijoje (tai savo ruožtu gali nesunkiai paskatinti į Amerikos valstybines obligacijas investuoto japoniško kapitalo repatriaciją); finansinė krizė Argentinoje ar Brazilijoje; griūtis Wall Streete – bet kuri viena ar visos šios priežastys drauge kartu su dar nenumatytomis priežastimis dabartiniais laikais gali nesunkiai tapti rimtu pasaulinės ekonomikos dislokacijos pagrindu. Ir jei bent vieną iš šių faktorių ir pavyktų pakankamai neskausmingai išgyventi, tai visgi nepraeis be pasekmių, iš kurių viena neabejotinai bus ženklus protekcionistinių nuotaikų didėjimas pačiose Jungtinėse Valstijose, pradedant Kongresu.

Eiliniams Amerikos piliečiams atlaikyti ilgalaikį ekonominį nuosmukį tikrai nebūtų lengva. Federalinei socialinės rūpybos sistemai esant praktiškai išardytai, šalyje ėmus didėti nedarbui, tai gali tapti labai rimta problema. Daugiau kaip šimtas milijonų ame-

rikiečių, kurie savo santaupas laiko įvairiuose investiciniuose fonduose, kilus rinkos krizei, didelę tokių santaupų dalį praras. Tokiomis sąlygomis protekcionizmo politika nesunkiai sulauks visuomenės paramos ir bus populiari priemonė.

Ekonominė istorija rodo, kad šalys, neturinčios efektyvios socialinės rūpybos sistemos, kilus tarptautinei ekonominei krizei, labiau nei kitos linksta į protekcionizmą. Tai istorijos patvirtinta tendencija, kuri, Azijos krizei gilėjant, be abejo, išryškės.

Žmonių individualūs įsiskolinimai ir verslo bankrotai dabartinėse Jungtinėse Valstijose yra istoriškai aukšto lygio. Daugelio amerikiečių vartotojiškiems įpročiams daug įtakos turi ne tik tai, kad akcijų kainos rinkoje išliktų aukštos, bet ir tai, kad jos ir toliau augtų. Pradėjus joms smukti, žmonės ne tik pasijus nuskurdę, bet iš tiesų tokie ir bus. Prie tokios masiškai išplitusios spekuliatyvinės psichologijos pridėjus dar vieną lemtingą faktorių – geopolitinį triumfalizmą, – galimybių išvengti rimtos krizės praktiškai nebelieka. Dvidešimties procentų korekcija – puikybės neišgydys.

Jungtinių Valstijų fondinėje biržoje atsitikus kažkam panašaus į tai, kas įvyko Japonijoje, – kur akcijos neteko dviejų trečdalių savo vertės, – didelė Amerikos vidutiniosios klasės dalis atsiduris skurde. Akcijų generuojamų įplaukų staiga netekus, vidutinioji klasė patirs nepaprastai išaugusį netikrumą. Tokios krizės pasekmės mažai pasiturintiems bus dar liūdnesnės. Ir iš tiesų nėra taip sunku įsivaizduoti Ameriką tarsi grįžtančią į trečiąjį–ketvirtąjį dešimtmetį ir vėl pamatyti per valstijas klajojančius būrius savo turtą praradusių vargšų, kurių gyvenimą ketvirtąjį dešimtmetį taip gerai aprašė Johnas Steinbeckas.

Amerikos ekonomikai ėmus smukti, nėra paprasta nuspėti, kokius politinius žingsnius tai gali išprovokuoti. Tačiau galima neabejoti, kad dabartinio jos pasišventimo laisvajai rinkai tikrai nebeliks. Platesnės istorinės perspektyvos prasme toks pasišventimas iš tiesų buvo tik nukrypimas nuo normos, kuri Jungtinėse Valstijose visada buvo protekcionizmas.

Per pastaruosius du dešimtmečius JAV dominavusį neokonservatorių konsensusą interpretuoti kaip tvirtą Amerikos žmonių įsitikinimą būtų klaidinga. Dešimtojo dešimtmečio pradžioje Ame-

rikoje įvykęs spartus radikalaus dešiniojo respublikonizmo pakilimas ir ne ką mažiau spartus jo nuopuolis rodo ne tik Amerikos rinkėjų nepastovumą. Tai byloja ir apie tam tikrą jų brandumą.

Kiekvienas aštrus, gilus ir ilgalaikis ekonominis nuosmukis Amerikos politiniame gyvenime ne tik mestų iššūkį, bet ir neabejotinai sugriautų jos pamaldų įtikėjimą į laisvąją rinką. Turint omenyje paskutinius du dešimtmečius su pranašišku pasišventimu Amerikos politikų deklaruojamą laisvosios rinkos universalumą, staigus priverstinis posūkis į ekonominį nacionalizmą būtų išties graudžiai ironiškas žingsnis[3].

Mano tikslas toli gražu nėra bandymas nurodyti ar patarti, kaip Jungtinių Valstijų ekonomika turėtų būti reformuojama. Netgi jei aš tam ir būčiau pakankamai kompetentingas, to nevertėtų daryti vien dėl to, kad tai pačių amerikiečių reikalas ir jų uždavinys. Vienas iš *Apgaulingos viltie*s argumentų yra tai, jog nė vienas kapitalizmo tipas iš tikro nėra universaliai pageidautinas. Kiekviena kultūra turi turėti teisę ir būti laisva pati išsirinkti savo kelią, ir tam tikrame *modus vivendi* stengtis sugyventi su kitomis kultūromis ir jų pasirinktais keliais.

Lygiai kaip Jungtinėms Valstijoms nebūtų teisinga savo šalyje diegti kurį nors vieną Europoje ar Azijoje praktikuojamų kapitalizmo rūšių, taip ir Amerikai yra neteisinga savąją rūšį stengtis primesti kitiems. Ekonomikos reformos turi remtis savąja kultūra, tradicijomis ir vertybėmis. Šia prasme dabartinė Jungtinių Amerikos Valstijų visuomenė yra daug labiau individualistinė, nei Europos ar Azijos visuomenės. Bet mano argumentai nereiškia, kad Amerikai reikėtų importuoti kokias nors ekonomines praktikas, sėkmingai veikiančias kitose, nuo JAV radikaliai skirtingose kultūrose.

Jungtinių Valstijų uždavinys, ko gero, būtų ne tiek ieškoti alternatyvos laisvajai rinkai, kiek stengtis rasti būdus, kaip šią rinką kiek galima labiau derinti prie gyvybinių jos pačios piliečių interesų ir poreikių. (Paradoksalu, bet vienas iš reformų klausimų, ko gero, galėtų būti laisvąją rinką išplėsti srityje, kurioje iki šiol yra draudžiama – milžiniškoje pogrindinėje narkotikų ekonomikoje.) Visi didesni sukrėtimai rinkose, be abejo, išprovokuos Amerikos ekonominio nacionalizmo priepuolį, dėl to subtilumo ir deli-

katumo reikalaujančios ekonominės reformos gali tapti apskritai neįmanomos.

1997 metų pabaigoje, dar prieš pirmajam *Apgaulingos vilties* tiražui išvystant dienos šviesą, aš rašiau: „Vakarietiški laisvosios rinkos skelbėjai, džiūgaujantys dėl ekonominių problemų Azijoje, jau, beje, ne pirmą kartą pasirodo esą tik trumparegiai pasipūtėliai. Nėra abejonės, kad kai kurios Azijos ekonomikos išties reikalauja rimtų ir gilių reformų. Bet finansinė krizė Azijoje tikrai nereiškia, kad čia įsitvirtins universali laisvoji rinka. Vietoj to, tai gali tapti globalios defliacinės krizės preliudija, todėl Jungtinės Valstijos ilgainiui pačios nusigręš nuo laisvosios prekybos ir nevaržomų rinkų režimo, kurį kol kas vis dar bando primesti tiek Azijai, tiek ir likusiam pasauliui"[4].

Tai buvo mano prognozė, kurios aš nematau reikalo keisti.

Ar Japonijai pavyks išlaikyti savo ekonominę kultūrą?

Japonija yra vienintelė Azijos ekonominė supergalia, ir tokia ji išliks. Tai, jog ji buvo pirmoji Azijos industrializuota valstybė, o šiais laikais yra didžiausia pasaulio kreditorė, Japonijai suteikia pranašumų, kurių neturi jokia kita Azijos ekonomika. Aukštas išsilavinimo lygis bei didžiuliai kapitalo rezervai ateinančiojo amžiaus žinių ekonomikai Japoniją daro pasirengusią geriau nei, ko gero, bet kurią iš Vakarų valstybių. Nepaisant to, šių dienų Japonija išgyvena rimtą finansinę ir ekonominę krizę, keliančią grėsmę visai jos unikaliai ekonominei kultūrai.

Japonijos ekonomikos problemų neišsprendus, krizė Azijoje gali tik gilėti. Tokiu atveju visai pasaulinei ekonomikai, kaip ir Japonijai, gresia defliacija ir depresija. Pastaruoju metu turto vertė ir ekonominis aktyvumas Japonijoje mažėjo panašiai, kaip tai buvo Jungtinėse Valstijose ir kitose šalyse ketvirtąjį dešimtmetį. Neradus būdų Japonijoje defliacijai pažaboti, tikimybė, kad ilgainiui jos pavyktų išvengti tiek Azijos regiono, tiek ir visai pasaulinei ekonomikai, yra gana nedidelė.

Visi dabartiniai Vakarų siūlymai, kaip Japonijos problemos turėtų būti sprendžiamos, iš tiesų yra netinkami. Dabar, kaip ir anksčiau, transnacionalinės organizacijos primygtinai reikalauja, kad Japonijos finansinės ir ekonominės institucijos būtų pertvarkomos pagal vakarietišką, ir konkrečiai Amerikos, modelį ir tvirtina, kad Japonijos problemas išspręs jos ekonomikos amerikanizacija. Kitaip sakant, yra teigiama, jog jos išsispręs, jeigu Japonija taps mažiau japoniška. Kartais tai gana atvirai pareiškiama. Pavyzdžiui, viename Amerikos neokonservatorių žurnale taip ir buvo rašoma: „Commodore Perry'io darbui atlikti Amerika šiais laikais turi TVF"[5].

Tokios priverstinės vesternizacijos pasekmės būtų ne tik unikalios ir nepakartojamos ekonominės kultūros užslopinimas. Kartu tai keltų grėsmę ir ne mažiau unikaliai susiklosčiusiai socialinei japonų visuomenės sanglaudai, o tai savo ruožtu ir buvo per pastaruosius penkiasdešimt metų šalyje pasiektų tikrai ne eilinių ekonominių pasiekimų pagrindu. Bet dabartinės defliacinės krizės šitai toli gražu neišspręs.

Vakarų vyriausybės reikalauja, kad Japonija – vienintelė iš visų išsivysčiusių industrinių ekonomikų – imtųsi tam tikrų keinsistinės politikos metodų. Vakarų konsensuso nuomone, Japonijoje yra privalu mažinti mokesčius, plėsti visuomeninių darbų apimtis ir valstybei aktyviau dalyvauti šalies ekonominiame gyvenime, jį finansuoti didinant biudžeto deficitą. Kartu Vakarų transnacionalinės organizacijos reikalauja, kad šalyje būtų reformuota pastaruosius 50 metų visiško užimtumo politika grindžiama Japonijos darbo rinka. Tokiems reikalavimams paklusus, į šalį būtų importuotos vakarietiškos dilemos, bet dabartinių jos problemų tai neišspręs.

Vakarų siūlomi keinsistinės politikos metodai defliacijos nesustabdys. Visų pirma tokia politika neatsižvelgia į ryškų japonų kultūros bruožą, sunkiems laikams atėjus, „susiveržti diržus", neišlaidauti ir taupyti. Tad dėl mažinamų mokesčių piliečių kišenėse atsiradę papildomi pinigai nebus leidžiami apyvarton, o jais tiesiog bus papildomos santaupos. Todėl net jei mokesčiai ir išliktų maži, ekonominiam nesaugumui didėjant, jau ir taip pakankamai didelės japonų santaupos tik dar labiau padidėtų.

Dėl to vienas efektyviausių tokių lėšų panaudojimo būdų, matyt, būtų jas investuoti užsienyje. Biudžeto deficito finansavimas Japonijos ekonomikai taip pat neturės reikiamo efekto dėl globalaus ir nevaržomo kapitalo mobilumo. Keynesas savo laiku gerai suprato, kad biudžeto deficito finansavimas gali būti efektyvi ir veiksminga priemonė tik uždaroje ekonominėje erdvėje. Atviroje ekonomikoje, kai kapitalas yra mobilus, panašios priemonės negali užtikrinti norimo ekonominio aktyvumo stimuliavimo. Taigi Japonija yra atsidūrusi likvidumo pinklėse, iš kurių keinsistinė politika jos neišvaduos. Vakarų vyriausybės nesuprato, kad nevaržomo kapitalo judėjimo ir finansinės sistemos išreguliavimo politika, kurią jau kelis dešimtmečius jie bando Japonijai primesti, paprasčiausiai nulifikuoja jų dabar siūlomo keinsizmo efektyvumą.

Jeigu Japonija paklustų ir imtųsi Vakarų jai peršamo rinkos išreguliavimo, tai tik dar labiau pablogintų padėtį. Šią rinką bandant perdaryti pagal kurį nors vakarietišką, juo labiau JAV, modelį, šalyje dvigubai ar trigubai išaugtų nedarbas. Tai būtų natūralus tokios politikos rezultatas. Bet dėl to visuomenėje dar labiau padidėtų netikrumas, o tai savo ruožtu japonus skatintų tik dar labiau taupyti. Todėl mokesčių mažinimas bandant stimuliuoti vartojimą būtų beprasmis.

Ko gero, vienintelis tokio stimuliavimo būdas būtų dirbtina infliacija, dėl to pinigus taupyti būtų naudinga. Bet, kaip rodo kitų šalių pavyzdžiai, nepaisant to, jog tokiu būdu pinigai praranda vertę. Paprastai žmonių atsakas į infliaciją būna tik dar didesnis taupymas, ir japonai šia prasme tikrai nebūtų išimtis ir darytų tą patį. Be to, dirbtina infliacija neišvengiamai reikštų jenos devalvaciją. O tai nesunkiai išprovokuotų kitas Azijos valstybes, ypač Kiniją, pasielgti taip pat ir devalvuoti savąsias valiutas, o tai Vakarams būtų vienas blogiausių scenarijų.

Taigi Vakarų politikai, matyt, nesuprato, kad Japonijai bandomas primesti darbo rinkos lankstumas ir jų siūlomi keinsistinės politikos metodai yra nesuderinami. Kaip nesuprato ir to, kad efektyviausia paklausos stimuliavimo politika Japonijoje, Azijoje beveik neabejotinai sukeltų konkurencinių devalvacijų bangą, dėl to

Jungtinėms Valstijoms ir Europai neišvengiamai tektų trauktis į protekcionizmą.

Be to, dėl darbo rinkos išreguliavimo didėjantis nedarbas Japonijoje turėtų rimtesnių padarinių nei Europoje, nes šalyje nėra europinio pavyzdžio socialinės rūpybos sistemos. Ir kaip rodo Vakarų šalių pavyzdžiai, greitai tokios sistemos sukurti neįmanoma.

Japonijoje didėjant nedarbui, ir jo lygiui panašėjant į esantį Vakarų šalyse, tokia sistema būtų neišvengiamai reikalinga. Tuo tarpu pačiuose Vakaruose dabartiniais laikais ši sistema yra nuolat apkarpoma ir mažinama, aiškinant tuo, jog ji sukuria antisocialią varguomenę. Taigi Vakarai bando įsiūlyti Japonijai problemas, kurių nė viena iš Vakarų visuomenių iš tiesų nežino kaip spręsti.

Nesvarbu, ar Japonijai pavyktų sukurti vakarietiško pavyzdžio socialinės rūpybos sistemą, augantis nedarbas visuomenėje neišvengiamai pasireikštų ir didėjančia ekonomine nelygybe. Transnacionalinių organizacijų reikalavimai, kad Japonija atsisakytų visiško užimtumo politikos, iš esmės yra reikalavimai atsisakyti šiam kapitalizmui būdingų egalitarizmo principų, dėl kurių Japonijos visuomenėje ilgus metus ir pavyko išsaugoti socialinę santarvę.

Kitaip nei vakarietiškuose kapitalizmuose, kuriuose daugiausia dėmesio skiriama akcininkų interesams, socialinis ir politinis Japonijos kapitalizmo pagrindas yra jo sukuriamos darbo vietos. Atkaklus ir nenuilstamas provakarietiškų transnacionalinių organizacijų spaudimas Japonijos vyriausybę jau privertė imtis tam tikrų žingsnių, keliančių grėsmę šios šalies savitam kapitalizmo tipui.

1998 metų „Didysis sukrėtimas", kuriuo buvo pradėtos išreguliuoti šalies finansinės institucijos, Japonijos kapitalizmui, ko gero, jau buvo tas lemtingas žingsnis. Finansinės sistemos išreguliavimas ir japoniško kapitalizmo pagrindu buvusi visiško užimtumo politika yra tarpusavyje nesuderinami. Vertindami Japonijos kompanijų veiklą, užsienio bankai pirmiausia vadovausis akcininkų ir jų pelno interesais, o ne japonų rūpesčiu išsaugoti darbo vietas. Santykiuose tarp japonų ir Vakarų kompanijų japonams neišvengiamai bus daromas spaudimas priimti angloameri-

kietiškas sėkmės ir produktyvumo sampratas. Jei finansinės sistemos išreguliavimo politika Japonijoje bus vykdoma ir toliau, ilgainiui unikalūs tarp japonų kompanijų ir bankų susiklostę santykiai, kuriais buvo paremta visiško užimtumo politika, pradės irti.

Ilgalaikė Japonijai daromo spaudimo pasekmė bus į šalį importuotas Vakarų visuomenes persekiojantis nedarbas, ir nerašytam Japonijos socialiniam kontraktui, kurio dėka nuo šeštojo dešimtmečio šalyje pavyko išvengti rimtų socialinių industrinių konfliktų, – tai reikš pabaigą. Jei jis nebus atnaujintas ir neįgaus naujų ir palaikomų formų, unikali Japonijos visuomenės sanglauda bus suskaldyta. Kaip ir kitose Azijos šalyse, Japonijai taip pat gali iškilti politinio nestabilumo pavojus. Ir tada, kaip neįtikėtinai dabar tai atrodytų, staigūs ir radikalūs pokyčiai šalies nacionalinėje politikoje gali būti visai įmanomi.

Visi Japonijos ekonominių problemų sprendimai privalėtų būti vykdomi per reformas, kuriomis būtų siekiama ne griauti, o kaip tik išsaugoti savąją unikalią ekonominę kultūrą. Pagrindinė visų Japonijai peršamų vakarietiškų receptų klaida yra ta, jog jie visi remiasi prielaida, kad Japonija jau yra arba anksčiau ar vėliau neišvengiamai taps vakarietiška valstybe. Bet pažvelgus į šios šalies istoriją, tokiai prielaidai iš tikrųjų nėra jokio pagrindo. Japonijos istorijoje ir jos nacionalinėje politikoje buvo nemažai staigių krypties pasikeitimų, bet nė viename iš jų nebuvo atsisakoma savosios kultūros. Meidži periodu vykusi modernizacija dažniausiai buvo tokia sėkminga dėl to, kad tai buvo tautinė modernizacija. Panašiai ir šiais laikais ekonominė modernizacija Japonijoje bus sėkminga tik tol, kol tai *nebus* primestos vesternizacijos politika.

Kiekvienai tradicinei visuomenės sanglaudai grėsmę keliančios ekonominės reformos Japonijos rinkėjų neįtikins ir dėl to jų nepalaikys. Ar dabartinę darbo rinką Japonijoje įmanoma padaryti lankstesnę ir kartu išvengti darbo vietų neužtikrintumo? Ir ar Japonija iš viso turėtų sekti kitų išsivysčiusių valstybių pavyzdžiu ir šalyje vėl bandyti atgaivinti ekonomikos augimą? O gal iš tiesų pati ekonominės plėtros samprata turėtų būti transformuota į tokią, kurioje daug daugiau dėmesio būtų skiriama ne kiekybei, o produktų, paslaugų bei gyvenimo kokybei? Tai keli klausimai, į

kuriuos artimiausiu metu Japonijai reikės rasti atsakymus. Tačiau tai visgi neatsakys į klausimą, kaip išspręsti dabartinę krizę.

Japonijoje gilėjančios defliacijos sukelta globali depresija iš tiesų nėra nei tolima, nei hipotetinė perspektyva. Tai labai realu ir, ko gero, ne taip toli. Dabartinės situacijos pavojus iš dalies kilo dėl to, kad Vakarai Japonijos vyriausybę primygtinai ragina imtis politikos, kuri ne tik nėra pajėgi šalies išvesti iš defliacijos pinklių, bet kartu grasina sužlugdyti šalyje gyvavusias socialines nuostatas, kuriomis nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos Japonijoje buvo palaikoma socialinė sanglauda ir politinis stabilumas.

Vakarų spaudimas Japonijai išreguliuoti savąsias rinkas jos vyriausybei palieka labai ribotą skaičių pasirinkimų, iš kurių nė vienas nei panaikina, nei sumažina pavojus, kurie yra iškilę pasaulinei ekonomikai.

Ar socialios rinkos ekonomikos Europoje turi ateitį?

Sisteminė globalių finansinių institucijų krizė galėtų sutrukdyti euro įvedimui. Bet jei bendra Europos valiuta ir bus įvesta, pasaulinėse rinkose Europos Sąjunga turės įtaką, kurios anksčiau ji nebuvo turėjusi. Iki šiol diskusijose apie bendrą Europos valiutą daugiausia dėmesio buvo skiriama įvairioms galimoms vidinėms problemoms, o ne tam, kokią įtaką tai turės globaliai ekonomikai[6]. Bet būtent tai turi didžiulę svarbą.

Bendra valiuta Europos Sąjungai nesuteiks galimybės atsiriboti nuo pasaulinių rinkų. Bet suteiks ekonominę galią ir įtaką, panašią į tą, kokią dabar turi Jungtinės Valstijos. Jei visos dabartinės Europos Sąjungos narės priims bendrą valiutą, euro zona taps didžiausia pasaulio ekonomika, ir JAV doleriui, kaip dominuojančiai pasaulio valiutai, bus mestas iššūkis. Jei euras įsitvirtins kaip patikima valiuta, JAV doleris dėl to greičiausiai nuvertės. Be to, tai irgi reikš, kad Jungtinės Amerikos Valstijos toliau nebegalės klestėti ir tuo pat metu būti didžiausia pasaulio skolininkė. Todėl po kurio laiko ir, ko gero, gana greitai, ekonominių jėgų balansas pasaulyje taip pat pasikeis.

Kad nauja valiuta sėkmingai gyvuotų, be abejo, teks spręsti ir nemažai vidinių problemų. Visoje euro zonoje taikant vieningą palūkanų normą, įvairioms šalims ir regionams tai turės skirtingus padarinius, vienos iš jų klestės, o kitos skurs. Šia prasme sąlygos Europos Sąjungoje gerokai skiriasi nuo egzistuojančių Jungtinėse Valstijose. Europoje nėra nei tokio darbo jėgos mobilumo, nei fiskalinio mechanizmo, leidžiančio spręsti problemas, susijusias su nedarbo augimu labiau atsilikusiuose Europos regionuose.

Eurą įvedus, Europos institucijoms tokio pobūdžio problemas neišvengiamai teks spręsti, ir jos turės rasti būdus, kaip vieningo monetarinio režimo keliamų reikalavimų sąlygomis euro zonos ekonomikos galėtų būti lankstesnės ir konkurencingesnės. Joms taip pat teks pripažinti, jog Europos Sąjunga nebuvo ir niekad nebus panaši į Jungtines Valstijas. Amerikos darbo rinkos mobilumas Europoje yra neįmanomas, ir nuo seno istoriškai skirtingai susiklosčiusiose kultūrose jis net nepageidautinas. Rizikuoju teigti, kad Europos Sąjunga niekada neturės tokio įtakingumo federalinės vyriausybės, kokią turi Jungtinės Amerikos Valstijos. Europinės institucijos, be abejonės, vystysis, bet tam tikra prasme jos visgi ir bus hibridinės, o jėgų balansas Europoje visada svyruos tarp nacionalinių vyriausybių ir tų institucijų, nes jos nuolat varžysis dėl didesnės įtakos.

Kapitalizmai Europoje ir toliau gerokai skirsis nuo Amerikos laisvosios rinkos. Nė viena iš Europos valstybių – net ir Jungtinė Karalystė – iš tiesų nėra pasirengusi toleruoti socialinių santykių, kuriuos laisvoji rinka yra sukūrusi Amerikoje. Europoje valstybės ir pilietinės visuomenės santykius kaip ir anksčiau lems dvišalės derybos. Istorinė atmintis ir prieraišumas prie savo krašto kultūros ir tradicijų Amerikos pavyzdžio masiniam ir nekontroliuojamam darbo jėgos mobilumui Europoje paprasčiausiai neleis atsirasti. Dėl visų šių priežasčių kontinentinės Europos šalyse egzistuojančių socialinių rinkų laisvoji rinka nebus pajėgi galutinai išstumti.

Bet tai nereiškia, kad socialiai orientuotos Europos rinkos sugebės išlikti tokios, kokios jos buvo praeityje. Priežasčių tam daug, pradedant nedarbu, kurio dabartinis lygis (nedarbo vidurkis ES

šalyse sudaro kiek daugiau nei 11 procentų) negali būti palaikomas neribotai. Europos populiacijai senstant, toks nedarbo lygis fiskaline prasme iš tiesų turės rimtų ir išblaivinančių pasekmių. Bet masinio nedarbo sukeliamos fiskalinės problemos visgi nėra didžiausia grėsmė.

Nedarbas Europoje pasireiškia visuomenėse didėjančiu socialiniu uždarumu ir politiniu susvetimėjimu. Todėl kai kurių kontinentinės Europos valstybių politikoje vis įtakingesnės darosi radikalios dešiniosios jėgos. Pavyzdžiui, Prancūzijoje ir Austrijoje, daugiausia dėl socialiai atskirtų žmonių palaikymo, kraštutinės dešiniosios partijos nuosaikesnėms politinėms jėgoms daro vis didesnę įtaką ir liberalias vertybes šiose šalyse iš politinio centro palaipsniui išstumia antiliberali politika.

Ankstyvaisiais bendros valiutos gyvavimo metais europinėms institucijoms grėsmę kelia tai, jog piliečių akyse jos gali būti susietos su masiniu nedarbu. Šitaip manančius rinkėjus dešiniosioms jėgoms nebus sunku paveikti ir patraukti į savo pusę. Nors artimiausiu laiku nedidelė tikimybė, kad kurioje nors Europos Sąjungos šalyje į valdžią ateitų radikalios dešiniosios jėgos, centristinių administracijų formuojamai politikai tokios jėgos visgi gali daryti nemažą įtaką.

Platesniąja prasme Europoje, kurioje Europos Sąjunga sudaro tik jos dalį, radikalių dešiniųjų partijų įtaka gali sustiprėti. Kuo valstybė yra silpnesnė, tuo daugiau jai gresia balkanizacija, ir šalims, turinčioms gausias etnines mažumas, iškyla pavojus tapti etninio nacionalizmo aukomis. Įvykiai postkomunistinėje Europoje pasitarnauja kaip geras priminimas, kad potencialių neramumų galimybė Europoje toli gražu neišnykusi[7].

Globalioje laisvojoje rinkoje iš dalyvavimo ekonominiame gyvenime išstumtos socialinės grupės į politinį gyvenimą sugrįžta kaip ekstremistinių judėjimų rėmėjos. Tokią įvykių raidą gerai apibūdino Zygmuntas Baumanas: „Globalizacijos proceso sudedamoji dalis yra visuotinai progresuojanti izoliacija, uždarumas ir išskirtinumas. Naujosios gentinės ir fundamentalistinės tendencijos, savo ruožtu gerai atspindinčios dabartinės globalizacijos padarinius išgyvenančių žmonių patirtį, yra tiek pačios globalizaci-

jos, tiek visuotinai pripažintos aukštosios kultūros „hibridizacijos", kaip šios kultūros globalizavimo, padarinys"[8].

Socialdemokratai kažkodėl yra įsitikinę, kad globalios *laissez-faire* sąlygomis socialinės Europos rinkos gali būti atgaivintos[9]. Tačiau dėl šio režimo skatinamo pasaulinio kapitalo mobilumo keinsizmo politika, kuria ir rėmėsi socialdemokratai bandydami įgyvendinti visiško užimtumo politiką, tampa nebeefektyvi[10]. Globalios laisvosios prekybos sąlygomis socialiai orientuotiems kapitalizmams yra vis sunkiau išlaikyti tiek savo įstatymus, tiek ir savo mokesčių sistemą. Ir kol tokios sąlygos dominuos, globalios laisvosios rinkos jėgos socialinėms Europos rinkoms darys nepaliaujamą spaudimą, pasireiškiantį tų šalių visuomenėse didėjančiu socialiniu uždarumu ir politiniu susvetimėjimu, o tai yra natūralios tokių sąlygų pasekmės.

Visgi tai nereiškia, kad reiniškojo kapitalizmo modelis yra pasmerktas išnykti. Priešingai, nepaisant visų su Vokietijos unifikacija susijusių sunkumų, vokiškasis kapitalizmas Europoje ir toliau bus dominuojanti ekonominė jėga. Vienas svarbiausių šiam modeliui iškilusių klausimų – ar šalyje dabar egzistuojantys socialinių-ekonominių santykių visuomeniškumo interesai ir toliau nusvers akcininkų interesus. Ir kol globalios *laissez-faire* principai ir toliau dominuos ir jiems nebus mestas iššūkis, atsakymas privalėtų būti – ne.

Tokia politika besivadovaujančių ekonomikų kompanijų akcijos nuolat jaus didžiulį globaliosios rinkos konkurencinį spaudimą. Net ir vieningos valiutos suvienytoje Europoje dabartine savo forma Vokietijos socialinė rinka negalės išsilaikyti. Bet nei Vokietijoje, nei kurioje kitoje kontinentinės Europos šalyje socialinės rinkos nepavirs anglosaksiška laisvąja rinka. Nors, ko gero, pakaks vienos generacijos, kad socialinės Europos rinkos neatpažįstamai pasikeistų.

Bendra Europos valiuta negali apsaugoti nuo stiprėjančios konkurencijos, kylančios dėl šimtmečiais vykstančių globalinių procesų. Net ir gerokai po to, kai globali *laissez-faire* sugrius, Europai vis dar teks ieškoti savo vietos industrializacijos negrįžtamai paveiktame pasaulyje.

Vieninga valiuta Europos Sąjungos taip pat neapsaugos ir nuo ekonominių griūčių, ištinkančių kaimynines šalis. Pavyzdžiui, jei reikalai Rusijoje kryptų į chaosą, Europos Sąjunga pajustų rimtų socialinių ir politinių padarinių. Kaip tokioms šalims kaip Lenkija atsilieptų didelio masto migracija per jos rytinę sieną? Ir kokį poveikį masiška pabėgėlių krizė turėtų tolimesnei Europos Sąjungos plėtrai į rytus?

Sprendžiant tokio pobūdžio problemas, bendra Europos valiuta ne ką tegali padėti. Bet tai Europos Sąjungai visgi suteiks tam tikrų pranašumų sprendžiant problemas, susijusias su didesnėmis globalios *laissez-faire* politikos pagimdytomis krizėmis. Jei nuo spaudimo, kurio ji nebepajėgs atlaikyti, pasaulinė ekonomika pradės byrėti, Europos Sąjunga bus didžiausias pasaulyje ekonominis blokas, kurio dydis ir turtas jam suteiks galios siekti reformų, apribojančių globalų kapitalo mobilumą. Jei euro zonai sėkmingai pavyks atlaikyti ateinančių metų neramumus, viena iš pagrindinių euro pozicijos reikšmių būtų stiprinti Europos įtaką, apribojant spekuliacinę valiutų prekybą. Net jei pasikartotų kas nors panašaus į ketvirtąjį dešimtmetį buvusią globalią depresiją, pasekmės Europoje, ko gero, nebūtų tokios skaudžios kaip Amerikoje ar Azijoje.

Laisvoji rinka kontinentinėje Europoje niekada neturėjo tokių tvirtų pozicijų kaip anglakalbėse šalyse. Ir visai įmanoma, kad, globalios *laissez-faire* politikai žlugus, Europos Sąjunga gali tapti ta jėga, kuri pasaulinės ekonomikos pertvarkyme būtų pajėgi imtis vadovaujančio vaidmens.

Kas galėtų būti padaryta?

Kol kas vis dar nėra konsensuso, jog pasaulinę ekonomiką ištiko krizė. Transnacionalinės organizacijos ir visos pagrindinės politinės partijos yra įsitikinusios ir teigia, kad Azijos krizė neperaugs į nevaldomą depresiją. Tad pasaulinei ekonomikai būtinų radikalių reformų svarba kol kas nebuvo suprasta. Ir tokio supratimo stoka ateities perspektyvas daro gana pesimistines.

Azijos krizės reikšmė nebuvo suprasta, nes, vadovaujantis Vakaruose paplitusiu pasaulio suvokimu, to tiesiog neturėjo atsitikti. Tokiame pasaulio suvokime yra teigiama, kad nevaržomas kapitalo judėjimas skatina ekonominį efektyvumą. Ir tokio įsitikinimo yra laikomasi net ir tada, kai dėl to – kaip, tarkim, Indonezijoje – iškyla grėsmė visai ekonominei struktūrai. Toks mūsų laikais dominuojantis pasaulio suvokimas ekonominį efektyvumą atsieja nuo žmogaus gerovės.

Norint šitai pakeisti, reikalingi fundamentalūs pokyčiai ekonominėje filosofijoje. Rinkų laisvė savaime nėra tikslas. Tai tik tikslinė priemonė, sukurta žmonių tų pačių žmonių naudai[11]. Rinka turi tarnauti žmogui, o ne atvirkščiai. Globalioje laisvojoje rinkoje ekonominio gyvenimo svertai buvo atsieti nuo socialinės ir politinės kontrolės ir tapo pavojingai nepriklausomi.

Yra tam tikrų požymių, kad ir pačiose transnacionalinėse institucijose laisvosios rinkos fundamentalizmui bent jau pradedami kelti klausimai. „Vašingtono konsensuso" skelbiamos nevaržomo kapitalo ir panašios dogmos kartais kritikuojamos, bet anglosaksiška laisvoji rinka ir toliau tebėra pasaulyje propaguojamų ekonominių reformų modelis. Pačiai idėjai, kad pasaulio ekonomika privalo būti organizuota į vieningą universalią rinką, iki šiol taip ir nebuvo mestas joks rimtas iššūkis.

Tikrasis tokių laisvosios rinkos galių paaiškinimas iš tiesų nebūtų surastas jokioje ekonominėje teorijoje. Toks paaiškinimas slypi Vakarų civilizacijoje vis pasikartojančiose utopijose. Pasaulinė laisvoji rinka yra ne kas kitas kaip Švietimo amžiaus universalios civilizacijos idealo įkūnijimas. Ir tuo – ypač Jungtinėse Amerikos Valstijose – yra paaiškinamas tokių idėjų populiarumas. Bet kaip tik todėl, ir ypač šiais laikais, tokios idėjos yra labai pavojingos.

Globalizacija – tai tėra tik atstumų nepaisančių naujųjų technologijų plitimas pasaulyje – vakarietiškų vertybių toli gražu nedaro universaliomis. Netgi visiškai atvirkščiai, pliuralistinį pasaulį tai daro neišvengiamą. Tarp pasaulio ekonomikų stiprėjantys ryšiai visai nereiškia, kad atsiras vieninga ekonominė civilizacija. Tai reiškia, kad tarp pasaulio ekonominių kultūrų, kurios yra ir visada bus skirtingos, privalo būti surastas *modus vivendi*.

Tikrasis transnacionalinių organizacijų tikslas ir turėtų būti bandymas sukurti tam tikrą įstatyminę bazę, kurios pagrindas būtų politika, leidžianti skirtingoms rinkos ekonomikoms tarpusavy sėkmingai bendradarbiauti. Šiuo metu jos daro visiškai priešingai, ir įvairias pasaulio ekonomines kultūras revoliucingai bando pertvarkyti į vieną.

Tikėjimui, kad globali *laissez-faire* gali būti nesunkiai transformuota, istorija nesuteikia daug vilčių. Prireikė Didžiosios depresijos ir Antrojo pasaulinio karo patirties, kad Vakarų vyriausybės pagaliau atsitokėtų ir atsisakytų savo ankstesnių laisvosios rinkos ortodoksijų. Todėl, nors ir graudu, kol ekonominė krizė, gilesnė nei bet kuri iš jau patirtų, neprasidės, sunku tikėtis, kad globaliai *laissez-faire* politikai bus pradėta ieškoti kokių nors realių alternatyvų. Ir, matyt, kol Azijoje prasidėjusi depresija neišplis po pasaulį, tol nebus atsisakyta ir laisvąją rinką propaguojančios ekonominės filosofijos.

Tačiau be esminių pokyčių Jungtinių Valstijų politikoje jokios globalių rinkų reformos niekad nebus įgyvendintos. Dabartiniu metu Jungtinės Amerikos Valstijos absoliutų savo pačios nacionalinį suverenumą yra susiejusios su pretenzija į universalią pasaulinę jurisdikciją. Joks JAV požiūris globalizacijos sukurtam pliuralistiniam pasauliui visiškai netinka.

Praktinis tokios politikos aspektas gali būti tik toks, kad, pradėjus netoleruoti globalių rinkų sukurto nestabilumo, daugumą valstybių privers imtis vienašališkų veiksmų. Ir tada didingas, bet be galo prastai ir nepatikimai surėstas globalios *laissez-faire* rūmas pradės griūti.

Globali laisvoji rinka yra projektas, kuriam ir buvo lemta žlugti. Tuo ir daugeliu kitų dalykų jis primena kitą XX amžiaus utopinį socialinės inžinerijos eksperimentą – marksistinį socializmą. Abu šie projektai rėmėsi įsitikinimu, kad žmonijos progreso tikslas yra vieninga ir universali civilizacija. Juose abiejuose buvo panašiai neigiama, kad moderni ekonomika gali turėti daugybę įvairių formų, ir tiek vienas, tiek kitas režimas tokiai savo vizijai įgyvendinti buvo pasiryžęs sumokėti didžiulių žmogiškų kančių kainą. Tačiau abu šie projektai žlugo, nes nė vienas jų iš tiesų nesuprato, neatspindėjo ir neatitiko esminių žmogaus poreikių.

Jei istoriją pasitelktume savo vadovu, netektų abejoti, kad netrukus globali laisvoji rinka nueis į praeitį, ir globalios *laissez-faire* idėjos drauge su kitomis XX amžiaus utopijomis – ir visomis jų aukomis – nugrims į istorinės užmaršties liūną.

NUORODOS

PRATARMĖ NAUJAJAM LEIDIMUI

1. *Apgaulinga viltis*, p. 7.
2. Apie valstybės ir šiuolaikinės politinės minties nuosmukį ir to padarinius aš diskutavau savo knygoje *Two Faces of Liberalism*. Cambridge: Polity Press, 2000, 4 skyrius.
3. Gana išsami organizuoto nusikalstamumo globalizacijos analizė pateikiama Manuelio Castells'o knygoje *End of Millennium*, Blackwell: Oxford, 1998, 3 skyrius.
4. *Straw Dogs: Thoughts on Humans and Other Animals*, London: Granta Books, 2002.
5. Tarp senkančių gamtinių išteklių ir karo esančios sąsajos įdomiai pateikiamos Thomas Homer-Dixon knygoje *The Ingenuity Gap*, New York: Alfred A. Knopf, 2000.
6. *Apgaulinga viltis*, p. 224.

1. NUO DIDŽIOSIOS TRANSFORMACIJOS IKI GLOBALIOS LAISVOSIOS RINKOS

1. George Soros, *Soros on Soros*, New York: John Wiley, 1995, p. 194.
2. Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston: Beacon Press, 1944, p. 140.
3. Ten pat.
4. Švietimo amžiaus projektą nagrinėjau savo knygoje *Enlightment's Wake: Politics and Culture at the Close of the Modern Age*, London and New York: Routledge, 1995.
5. Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Harmondsworth: Penguin Books, 1991, p. 21-22, 25.
6. E. J. Hobsbawm, *Industry and Empire*, Harmondsworth, Penguin, 1990, p. 88-89.
7. D. Ricardo, *Principles of Political Economy and Taxation*, London: Everyman, p. 1.

8. A. J. Taylor, *Laissez-faire and State Intervention in Nineteenth Century Britain*, London: Macmillan, Economic History Society Monograph, 1972, p. 43.
9. Ten pat, p. 57.
10. Ten pat.
11. Alan Macfarlane, *The Origins of English Individualism*, Oxford: Basil Blackwell, 1978, p. 199.
12. Ten pat, p. 202.
13. Gerai pasvertą ekonominių ir socialinių kaštų įvertinimą Viktorijos laikų ekonomikoje pateikia R. A. Church savo knygoje *The Great Victorian Boom 1850–1873*, London: Macmillan, Studies in Economic and Social History, 1975.
14. 1870 m. Švietimo Akto vertinimas paimtas iš Arthuro J. Tayloro, *Laissez-faire and State Intervention in Nineteenth Century Britain*, London: Macmillan, Economic History Society Monograph, 1972, p. 57.
15. Corelli Barnett, *The Collapse of British Power*, Stroud, Glos: Alan Sutton Publishing, 1984, p. 493.
16. Karl Polanyi, min. veik., p. 69.

2. LAISVOSIOS RINKOS INŽINERIJA

1. Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time*, Boston: Beacon Press, 1944, p. 140.
2. Žr. Roderic Ai Camp, *Politics in Mexico*, Oxford and New York: Oxford University Press, 1996, p. 219-220.
3. A. V. Dicey, *Lectures on the Relationship between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century*, London, 1905, p. 306.
4. Žr. Simon Jenkins, *Accountable to None: The Tory Nationalization of Britain*, London: Hamish Hamilton, 1995.
5. Dėl *Stepping Stones* žr. puikią Hugo Youngo studiją apie Margaret Thatcher, *One of Us*, London: Pan Books, 1993, p. 115-118.
6. *„Dickensian diseases return to haunt today's Britain"*, Ligonių slaugos asociacijos atliktas nacionalinis tyrimas, paskelbtas 1996 m. lapkričio 25 dienos *the Independent*.
7. *Transition and Transformation: Employee Satisfaction in the 1990's*, London: ISR International Survey Research, 1996.
8. Dalis šių tyrimų rezultatų yra Ruth Lister, *The Family and Women*, D. Kavanagh ir A. Seldon knygoje *The Major Effect*, London: Macmillan, 1994.
9. Informacija, patvirtinanti ryšį tarp darbo jėgos mobilumo ir šeimos irimo, yra surinkta Matthew D'Ancone darbe *The Ties That Bind*, London: Social Market Foundation, 1996.

10. LSE darbuotojų Paulo Greggo ir Jonathano Wadswortho atlikto tyrimo rezultatai paskelbti laikraštyje *the Observer*, 1997 m. sausio 10 d., p. 10.
11. Šaltinis: Bendruomenių rūmų biblioteka, medžiaga pateikta parlamento nario Peterio Haino, ir ji buvo publikuota *the Independent*, 1996 m. gruodžio 23 d.
12. *Financial Times*, 27 August 1996.
13. Žr. A. Sked and C. Cook, *Post-War Britain: A Political History*, Harmondsworth: Penguin, 1990, p. 354.
14. T. Morris, *Crime and Penal Policy*, Kavanagh ir Seldon knygoje *The Major Effect*, p. 313.
15. Sked and Cook, min. veik., p. 354.
16. T. Morris, Kavanagh ir Seldon išleistoje *The Major Effect*, p. 314-315, 316.
17. *Joseph Rowntree Foundation Inquiry into Income and Wealth*, vol. 1, York: February 1995, Joseph Rowntree Foundation, p. 15.
18. Ten pat, vol. 2, p. 23.
19. Žr. Hugo Young, *One of Us*, p. 435-458.
20. Apie socialdemokratijos pabaigą rašiau savo monografijoje *After Social Democracy*, London: Demos, 1995, taip pat perspausdinta mano knygoje *Endgames: Questions in the Late Modern Political Thought*, Cambridge: Polity Press, 1996, 2 skyrius.
21. F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Chicago: Henry Regnery, 1960.
22. Francis Fukuyama, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York and London: The Free Press, p. 351.
23. Apie konservatizmo savisusinaikinimą tečeristinėje Britanijoje esu rašęs monografijoje *The Undoing of Conservatism*, Social Market Foundation, June 1994, kaip septintoji dalis vėliau perspausdinta knygoje *Enlightenment's Wake: Politics and Culture at the Close of the Modern Age*, London: Routledge 1995, bei naujajame baigiamajame žodyje drauge su Davido Willetso parašytoje *Is Conservatism Dead?*, London: Profile Books, 1997.
24. Puiki poleminė trumpalaikiškumo kritika yra Willio Huttono knygoje *The State We're In*, London: Jonathan Cape, 1995.
25. Jane Kelsey, *Economic Fundamentalism*, London and East Haven: CT: Pluto Press, 1995, p. 5. Esu labai dėkingas už Kelsey'io puikiai atliktą Naujosios Zelandijos eksperimento analizę.
26. Ten pat, p. 271.
27. Ten pat, p. 297.
28. Ten pat, p. 275.
29. Tokios retorikos pavyzdį žr. Charles Murray, *Losing Ground: American Social Policy, 1950–1980*, New York: Basic Books, 1984.

30. Žr. *The Economist*, 5 November 1994, p. 19.
31. Kelsey, min. veik., p. 348.
32. „Mexico replays loan early", *Financial Times*, 16 January 1997, p. 6.
33. Ai Camp, min. veik., p. 215, N. Lustig, *Mexico: The Remaking of an Economy*, Washington: Brookings Institution, 1992, 2 skyrius
34. Jorge G. Castaneda, *The Mexican Shock: Its Meaning for the U.S.*, New York: The New Press, 1995, p. 34.
35. Ten pat, p. 33.
36. Andres Oppenheimer, *Bordering On Chaos: Guerillas, Stockbrokers, Politicians and Mexico's Road to Prosperity*, New York and London: Little Brown, 1996, p. 293-294.
37. Carlos Salinas, „A New Hope for the Hemisphere", *New Perspective Quarterly*, Winter 1991, p. 128.
38. Castaneda, min. veik., p. 184.
39. Fernando Perez Correa, „Modernizacion y mercado del trabajo", *Este Pais*, February 1995, p. 7. Šių tyrimų duomenys cituojami minėtoje Ai Camp knygoje, p. 220.
40. Vienas iš tokių tyrimų buvo spausdinamas žurnale *Forbes*, Winter 1994.
41. Castaneda, min. veik., p. 35-36, 38.
42. Ai Camp, min. veik., p. 212-213.
43. Castaneda, min. veik., p. 215.
44. Andres Oppenheimer, min. veik., p. 293.
45. Žr. *Financial Times*, 28 October 1996.
46. Žr. Andres Oppenheimer, min. veik., p. 307.
47. Žr. straipsnį „Mexican drug lords aided by brother of former President", *The Times*, 16 February 1997, p. 15.
48. Apie valstybinės kovos su narkotikais tarnybos vadovo areštą žr. straipsnį „Top Mexican official held over drugs link", *Financial Times*, 20 February 1997, p. 4. Apie kaltinimus Sonoros provincijos gubernatoriui žr. straipsnį „Governor aids Mexican drug trade", *The Guardian*, 24 February 1997, p. 10. Apie narko kartelių įtaką Meksikos gyvenime žr. Leslie Crawford straipsnį „Drugs scandal hits US – Mexico trust", *Financial Times*, February 28, 1997.
49. Octavio Paz, „The Border of Time", *New Perspective Quarterly*, Winter 1991, p. 36.

3. TAI, KAS NĖRA GLOBALIZACIJA

1. Joseph Schumpeter, „The Instability of Capitalism", *Economic Journal*, vol. 38, September 1928, p. 368.
2. David Held, David Goldblatt, Anthony McGrew, Jonathan Perraton, „The Globalisation of Economic Activity", *New Political Economy*, vol. 2 no. 2, July 1997, p. 257-277 p. Taip pat žr. tų pačių autorių *Global Flows, Global Transformations: Concepts, Theories and Evidence*, Cambridge: Polity Press, 1997. Nuoširdžiai esu dėkingas Davidui Heldui už suteiktą galimybę pasinaudoti jo išsamia studija dar prieš jos spaudą.
3. Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1990, p. 64.
4. John Micklethwaite and Adrian Wooldridge, *The Witch Doctors*, London: Heinemann, 1996, p. 294.
5. Tom Nierop, *Systems and Regions in Global Politics*, London: John Wiley, 1994, 3 skyrius.
6. Micklethwaite and Wooldridge, min. veik., p. 245.
7. Žr. Paul Krugman, „Growing World Trade: Causes and Consequences", *Brookings Paper on Economic Activity*, No. 1 (1995).
8. Žr. J. Frankel, *The Internationalization of Equity Markets*, Chicago: University of Chicago Press, 1994; H. Akdogan, *The Integration of International Capital Markets*, London: Edward Elgar, 1995.
9. Apie globalią akcijų kainodarą žr. Lowell Bryan and Diana Farrell, *Market Unbound: Unleashing Global Capitalism*, New York: John Wiley, 1996, 2 skyrius.
10. GATT, *International Trade 1993-1994*, vol. 1, Geneva: GATT, 1994; UN Development Programme, *Human Development Report 1994*, Oxford: Oxford University Press, 1994; UNCTAD, *World Investment Report, 1994*, Geneva: UNCTAD, 1994.
11. *Wall Street Journal*, 24 October 1995; Bank of International Settlements, Annual Report, 1995.
12. Michel Albert, *Capitalism against Capitalism*, London: Whurr Publishers, 1993, p. 188.
13. UNCTAD, *World Investment Report*, 1994.
14. Micklethwaite and Wooldridge, min. veik., p. 246.
15. W. Ruigrok and R. van Tulder, *The Logic of International Restructuring*, London: Routledge, 1995.
16. Paul Hirst and Grahame Thompson, „Globalization", *Soundings*, Issue 4, Autumn 1996, p. 56.

17. Žr. Micklethwaite and Wooldridge, min. veik., p. 243-244.
18. Kenichi Ohmae, *The End of the Nation-State: The Rise of Regional Economies*, London: Harpert Collins, 1995, p. 7.
19. Paul Hirst an Graham Thompson, *Globalization in Question*, Cambridge: Polity Press, 1996, p. 6. Panašūs argumentai apie globalizaciją yra išsakomi P. Bairocho knygoje, „Globalization, Myths and Realities", bei R. Boyerio ir D. Drache'o, *States Against Markets - The Limits of Globalization*, London: Routledge, 1996. Žr. taip pat P. Bairoch and R. Kozul-Wright, „Globalization Myths: Some Historical Reflections on Integration, Industrialisation and Growth in the World Economy", UNCTAS Discussion Paper No. 113.
20. Hirst and Thompson, *Globalization in Question*, p. 31.
21. Held ir kt., *New Political Economy*, p. 6.
22. Hirst and Thompson, min. veik., p. 10.
23. Ten pat, nuo p.163.
24. Held ir kt., *New political Economy*.
25. Keinichi Ohmae, *The End of the Nation-state, The Rise of Regional Economies*, London: HarperCollins, 1995, p. 15, 19-20.
26. Nicholas Negroponte, *Being Digital*, London: Hodder & Stoughton, 1995.
27. Bryan and Farrell, min. veik., p. 1.
28. Robert B. Reich, *The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism*, New York: Alfred A. Knopf, 1991.
29. John Naisbitt, *Global Paradox*, London: Nicholas Brealey Publishing, 1995, p. 40.
30. Ruigrok and van Tulder minimoje knygoje.
31. Hirst and Thompson, min. veik., p. 12.
32. Esu dėkingas už puikią tam tikrų aspektų analizę, pateiktą Scotto Lasho ir Johno Urry'o knygoje *The End of Organised Capitalism*, Cambridge: Polity Press, 1987.
33. Žr. Susan Strange, *Casino Capitalism*, Oxford: Basil Blackwell, 1986.
34. Apie Clausewitzinių karų pabaigą žr. Martin van Craveld puikiai parašytoje knygoje *On Future War*, London: Brassey (UK), 1991.
35. Įdomi verslo organizavimo, kaip epistemines žinių kūrimo priemonės, studija pateikiama Ikujiro Nonaka ir Hirotaka Takeuchi knygoje *The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation*, New York and Oxford: University Press, 1995.
36. Apie šių laikų gamtinių išteklių ir karinių konfliktų sąveikas žr. T. Homer-Dixon darbą „On the Threshold: Environmental Changes as Causes of Acute Conflict", *International Security*, Harvard and MIT: Boston, Fall 1991.

4. AR GLOBALI LAISVOJI RINKA PASIRENKA BLOGIAUSIAS KAPITALIZMO RŪŠIS: NAUJASIS GRESHAMO DĖSNIS?

1. W. Stanley Jevons, *Money and the Mechanism of Exchange*, London: Kegan Paul, Trench Trubner, 1910, p. 81.
2. Rimta ir aštri globalios laisvosios prekybos kritika pateikiama Hermano E. Daly'io „From Adjustment to Sustainable Development: The Obstacle of Free Trade", knygoje *The Case Against Free Trade: GATT, NAFTA and the Globalization of Corporate Power*, San Francisco: Earth Island Press, 1993, p. 121-132. Taip pat žr. Jerry Mander and Edward Goldsmith, *The Case Against the Global Economy and For a Turn Toward the Local*, San Francisco: Sierra Books, 1996.
3. David Ricardo, *On the Principles of Political Economy and Taxation*, Harmonndsworth: Penguin, 1971, p. 155.
4. Kaip pažymi Michaelis Porteris savo knygoje *The Competitive Advantage of Nations*, London: Macmillan, 1990, p. 12. – „Standartinėje (santykinio pranašumo) teorijoje yra teigiama, kad nėra skirtingų ekonomikų, kad technologijos visur yra vienodos, produkcija nediferencijuojama ir visi veikiantieji faktoriai visose tautose yra tokie pat. Šioje teorijoje yra remiamasi prielaida, jog tokie faktoriai, kaip kvalifikuota darbo jėga ir kapitalas, nėra mobilūs tarptautine prasme. Visos šios prielaidos ir teiginiai labai nedaug turi bendro su konkurencine kova, iš tiesų vykstančia daugelyje industrijų". Šiuolaikinis santykinio pranašumo teorijų pateikimas yra R. Dornbuscho, S. Fisherio ir Paulo Samuelsono darbe „Comparative Advantage, Trade and Payments in a Ricardian Model with Continuum of Goods", *American Economic Review*, vol. 67, December 1977, p. 823-839.
5. Čia pateikiami argumentai atspindi šiuolaikinių globalios laisvosios prekybos šalininkų strategiją, išreiškiamą tokių rašytojų, kaip Douglas A. Irwinas, *Against the Tide: An Intellectual History of Free Trade*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996, bei Paulo Krugmano, *Pop Internationalism*, Cambridge, Mass: MIT Press, 1996, darbuose. Klasikinė modernios santykinio pranašumo teorijos versija pateikiama Betilo Ohlino knygoje *Interregional and International Trade*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1933.
6. Tokį palyginimą žr. Peter Marsh „A shift to flexibility", *Financial Times*, 21 February 1997.
7. „Come to low-wage Wales", *Independent*, 13 January 1997.
8. Žr. Peter Marsh „A shift to flexibility", *Financial Times*, 21 February 1997.
9. R. Freeman, „Are your wages set in Peking?", *Journal of Economic Perspectives*, 9, Summer 1995.

10. *World Labour Report*, Geneva: International Labour Organisation, 1992.
11. Michael Lind, *The Next American Nation: The New Nationalism and the Fourth American Revolution*, New York: The Free Press, 1995, p. 203.
12. Šie pavyzdžiai paimti iš „Who competes? Changing landscapes of corporate control", *The Ecologist*, vol. 26, No. 4, July/August 1996, p. 135.
13. Žr. Jeremy Rifkin, *The End of Work: The Decline of the Global Labour Force and the Dawn of the Post-Market Era*, New York: G.P. Putnam, 1995.
14. David Ricardo, *Principles of Political Economy and Taxation*, London: J. M. Dent, 1991, p. 266-267. Šiuolaikiškesni Ricardo svarstymus palaikantys argumentai yra Paulo Samuelsono darbuose „Mathematical vindication of Ricardo on machinery", *Journal of Political Economy*, vol. 96, 1988, p. 724-782., ir „Ricardo was right!", *Scandinavian Journal of Economics*, vol. 91, 1989, p. 47-62.
15. Žr. Patrick Minford, „Free trade and long wages - still in the general interest", *Journal des Economistes et des Etudes Humaines*, vol. 7, Number 1, March 1996, p. 123-129.
16. William Pfaff, „Job security is disappearing around the world". *International Herald Tribune*, 8 July 1996, p. 8.
17. Žr. Adrian Wood, *North-South Trade, Employment an Inequality–Changing Fortunes in a Skill-Driven World*, Oxford: Clarendon Press, 1994, ir „How trade hurts unskilled workers", *Journal of Economic Perspectives*, vol. 9, No. 3, p. 57-80. Žr. taip pat P. Minford „The Elixir of Growth", Snower and de la Dehesa, eds, *Unemployment Policy*, London: Centre for Economic Policy Research, 1996. Kontrargumentus apie migracijos kontrolės poveikį globalios konkurencijos sąlygomis bandant apsaugoti savo šalies dirbančiuosius žr. Vincent Cable, *Daedalus*, vol. 124, No. 2, June 1995.
18. „Living with tax rivalry", *Financial Times*, 14 January 1997.
19. Rawlso teorijų kritika yra mano knygoje *Liberalisms*, London: Routledge, 1989, 6 skyrius.
20. Labiau susisteminti argumentai yra mano monografijoje *After Social Democracy*, London: Demos, 1996, perspausdinti kaip antroji dalis knygoje *Endgames: Questions in Late Modern Political Thought*, Cambridge: Polity Press, 1997.
21. „Racionalių tikimybių" kaip ekonominio gyvenimo subalansavimo teorijų kritika pateikiama G. Shackle'o darbe *Epistemics and Economics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
22. George Soros, „Can Europe work? A plan to rescue the union", *Foreign Affaires*, September/October 1996, vol. 75, No. 5, p. 9.
23. Paul Hirst and Grahame Thompson, „Globalisation", *Soundings*, Issue 4, Autumn 1996, p. 58.

24. William Greider, *One World, Ready or Not: The Manic Logic of Global Capitalism*, New York: Simon & Schuster, 1996, p. 281.
25. Vyriausybės politika, leidusi socialdemokratinei Švedijai išvengti masinio nedarbo, gerai nušviečiama R. B. Freemano, B. Swedenborgo ir R. Topelo darbe *Reforming the Welfare State: Economic Troubles in Sweden's Welfare State*, Stockholm: Centre for Business and Policy Studies, Occasional Paper Number 69, 1995.
26. Michel Albert, *Capitalism Against Capitalism*, London: Whurr Publishers, 1993.
27. Ten pat, p. 191.
28. David Goodhart, *The Reshaping of the German Social Market*, London: Institute of Public Policy Research, p. 22. Žr. taip pat Olivier Cadot and Pierre Blime, *Can Industrial Europe be Saved?*, London: Centre for European Reform, 1996.
29. Sistemingiau Ordo-liberalizmo filosofiją nagrinėjau monografijoje *The Postcommunist Societies in Transition: A Social Market Perspective*, London: Social market Foundation, 1994, perspausdinta kaip 5 dalis knygoje *Enlightenment's Wake*, London: Routledge, 1995.
30. Dėl tvirtinimų, kad Erhardo ekonominės liberalizacijos programą parengė sąjugininkų patarėjai Karlas Bode ir E. F. Schumacheris (vėliau parašęs knygą *Small is Beautiful*), žr. Nealo Ashcerson straipsnį „When Soros debunks capitalism", *Independent on Sunday*, 2 February 1997, p. 22.
31. David Goodhart, min. veik., p. 80.
32. Interviu laikraštyje *The European*, 16 January 1997, p. 28.
33. Dėl Vokietijos „lanksčios specializacijos" žr. minėtoje Davido Goodharto knygoje p. 59-62.
34. Dėl Osram ir IG Metall profsajungos sutarties žr. Peter Marsh, „A shift to flexibility", *Financial Times*, 21 February 1997, p. 14.
35. Hirst and Thompson, *Soundings*, min. veik.

5. JUNGTINĖS AMERIKOS VALSTIJOS IR GLOBALAUS KAPITALIZMO UTOPIJA

1. Edmund Stillman and William Pfaff, *The Politics of Hysteria: The Sources of Twentieth Century Conflict*, London: Victor Gollancz, 1964, p. 222-223.
2. Henry Kissinger, *Diplomacy*, New York: Simon & Shuster, 1994, p. 811.
3. Apie dešiniųjų jėgų dominavimą Jungtinių Valstijų politikoje žr. Godfrey Hodgson, *The World Turned Right Side Up: A History of the Conservative Ascendancy in America*, Boston and New York: Houghton Mifflin, 1996.

4. David Stockman, *The Triumph of Politics: The Crisis in American Government and How it Affects the World*, New York, 1986, p. 422.
5. Godfrey Hodgson, min. veik., p. 303.
6. Tiek kairės, tiek ir dešinės pakraipos JAV liberalųjį legalizmą išsamiau nagrinėjau savo knygos *Enlightenment's Wake* pirmoje dalyje, *Politics and Culture at the Close of the Modern Age*, London, Routledge, 1995, bei antrojoje dalyje knygos *Endgames: Questions in Late Modern Political Thought*, Cambridge: Polity Press, 1997, Ch. 2.
7. J. K. Galbraith, *The Culture of Contentment*, Harmondsworth: Penguin, 1993, p. 10.
8. *Statistical Abstract of the United States: 1991*, Washington DC, Tables 129, 133, p. 87-88.
9. D. Puga, *The Rise and Fall of Regional Inequalities*, London: Centre for Economic Performance, November 1996.
10. *The State of Working America*, Washington: Economic Policy Institute, December 1996.
11. Richard Layard, „Clues to Prosperity", *Financial Times*, 17 February 1997.
12. Edward Luttwak, „Turbo-charged capitalism and its consequences", *London Review of Books*, 2 November 1995, p. 7.
13. Bureau of Labour Statistics, 29 January 1996, ir L. Mishel and J. Bernstein, *The State of Working America*, Washington Economic Policy Institute, 1994.
14. Edward Luttwak, *The Endangered American Dream*, New York and London: Simon & Schuster, 1993, p. 163.
15. Kevin Phillips, *The Politics of Rich and Poor: Wealth and the Electorate in the Reagan Aftermath*, New York: Harper Perennial, 1991, p. 82.
16. G. Hodgson, min. veik., p. 302.
17. Žr. Robert H. Frank and Philip J. Cook, *The Winner-Take-All Society*, London and New York: The Free Press, 1995.
18. Graef Crystal, *In Search of Excess: The Overcompensation of American Executives*, New York: W. W. Norton, 1991, p. 207-209.
19. Michael Lind, *The Next American Nation: The New Nationalism ant the Fourth American Revolution*, New York and London: The Free Press, 1995, p. 189.
20. Richard Layard and John Parker, *The Coming Russian Boom*, New York: The Free Press, 1996, p. 301: „Nelygybė (postkomunistinėje Rusijoje) yra mažesnė nei Jungtinėse Valstijose ir labiau atitinka lygį Britanijoje."
21. Felix Rohatyn, *Requiem for a Democrat*, kalba, pasakyta Wake Forest University, Winston-Salem, NC, 17 March 1995. Už šią nuorodą esu dėkingas Simonui Headui, „The new, ruthless economy", *New York Review of Books*, 29 February 1996, p. 47.

22. „Many seek security in private communities", *The New York Times*, 3 September 1995.
23. *The Times*, 11 December 1995, p. 38.
24. Louise I. Shelley, „American crime: an international anomaly?", *Comparative Social Research*, 1985, p. 81-89.
25. „Crime and punishment", *Financial Times*, 8-9 March 1997, p. 7.
26. Richard Layard, „Clues to prosperity", *Financial Times*, 17 February 1997.
27. *The Times*, 11 December 1995, p. 38.
28. *New Republic*, 25 May 1992, p. 7.
29. Apie JAV brazilizaciją rašiau savo straipsnyje „The Brazilianization of the United States", *Fortune*, vol. 122, no. 5, 1990.
30. Michael Lind, *The Next American Nation*, min. veik., p. 216. Apie konservatoriško rasizmo atgimimą Jungtinėse Valstijose žr. Michael Lind, *Up from Conservatism: Why The Right is Wrong for America*, New York: The Free Press, 1996, 8 skyrius.
31. Svarūs argumentai apie Amerikos narkotikų politikoje būtinas reformas yra George'o Soroso straipsnyje, „A new leaf for the law", *The Guardian*, 22 February 1997.
32. *The Economist*, 22 October 1994, Survey, p. 4.
33. S. M. Lipset, *American Exceptionalism: A Double-Edged Sword*, New York and London: W. W. Norton, 1996, p. 227.
34. Layard and Parker, min. veik., p. 150.
35. Šaltinis: Center for Disease Control and Prevention, „Young America and how it dies", *International Herald Tribune*, 8-9 February 1997.
36. Christopher Davis and Murray Feisbach, *Rising Infant Mortality in the USSR in the 1970s*, Series P-25, no. 74, Washington DC: US Bureau of the Census, September 1980.
37. N. D. Kristof and S. Wudunn, *China Wakes: The Struggle for the Soul of a Rising Power*, London: Nicholas Brealey Publishing, 1995, p. 16.
38. *Statistical Abstract of the United States: 1991*, Washington, DC. Table 320, p. 188, Table 2, p. 7, Table 319, p. 188.
39. Lipset, min. veik., p. 227-228.
40. Orginalus Franciso Fukuyama'os straipsnis „The end of history" buvo išspausdintas žurnale *National Interest* 1989-ųjų vasarą ir praktiškai be pakeitimų vėliau buvo pakartotas jo knygoje *The End of History and the Last Man*, New York: The Free Press, 1992.
41. Savo atsakomajame straipsnyje Fukujama'i, išspausdintame 1989 spalio mėnesį, aš rašiau: „Priešingai Fukuyama'os teiginiams, mes nejudame prie jo įsivaizduojamos naujosios postistorinės eros, o tiesiog grįžtame

atgal į klasikinės istorijos erą, kurioje politinės ideologijos, tiek liberalios, tiek ir marksistinės, turės vis mažiau įtakos pasaulio įvykiams, kuriuos vis labiau veiks senos ir pirmykštės nacionalistinės, religinės, fundamentalistinės ir galbūt netrukus maltusizmo tarpusavyje besivaržančios jėgos. Jei Tarybų Sąjunga išties sugrius, tai ženklins ne naujos postistorinės ir harmoningos eros pradžią, o grįžimą į klasikinės istorijos vagą su tarpusavy besivaržančiomis valstybėmis, slapta diplomatija, teritorinėmis pretenzijomis ir karais." Žr. *National Review*, 27 October 1989, p. 33-35; taip pat išspausdinta kaip 17 dalis knygoje *Post-liberalism: Studies in Political Thought*, London and New York: Routledge; 1993, p. 245-250.

42. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon & Schuster, 1996.
43. Ten pat, p. 28.
44. Robert D. Kaplan, *The Ends of the Earth: A Journey at the Dawn of the Twenty-First Century*, New York: Random House, 1996, p. 270.
45. I. Berlino mintys apie kontršvietėjiškumą žr. mano darbe *Berlin*, London and Princeton, NJ: HarperCollins and Princeton University Press, 1995.
46. Išsamesnę šiuolaikinio reliatyvizmo, bene geriausiai pateikiamo Richardo Rorty'io darbuose, kritiką esu pateikęs savo knygoje *Endgames*, 4 skyrius.
47. S. Huntington, min. veik., p. 311.
48. Samuel Huntington, „The West v. the rest", *The Guardian*, 23 November 1996.
49. Žr. „God's soldiers get political", *Independent on Sunday*, 27 July 1997, p. 16.
50. Lipset, min. veik.
51. Huntington, min. veik., p. 306.
52. „Hispanic numbers explode in US", *The Guardian*, 31 March 1997, p. 8.
53. Apie „Kalifornijos modelį" žr. Charles Leadbeater, *Britain – the California of Europe*, London: Demos Occasional Paper, 1997.
54. Lind, min. veik., p. 198-199.

6. ANARCHINIS KAPITALIZMAS POSTKOMUNISTINĖJE RUSIJOJE

1. Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, London: George Allen & Unwin, 1920, p. 118.
2. L. Shestov, *All Things Are Possible*, London: Martin Secker, 1920, p. 238.
3. Apie europietiškų ir rusiškų intelektualių tradicijų mišinį leninizme žr. Alain Besancon, *The Rise of the Gulag: Intellectual Origins of Leninism*, New York: Continuum, 1981.

4. Richard Pipes, *The Russian Revolution, 1890–1919*, London: Collins Harville, 1990, p. 671-672.
5. Orlando Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924*, London: Jonathan Cape, 1996, p. 733.
6. Apie Taylor'o gyvenimą ir jo darbą gilesnės ir išsamesnės studijos pasirodė tik 1991 metais. Žr. Charles D. Wrege and Ronald J. Greenwood darbe *Federick W. Taylor: Myth and Reality, Homewood*, Ill.: Irwin, 1991.
7. Žr. Figes, min. veik., p. 744.
8. Ten pat, p. 727.
9. Ten pat, p. 672-673.
10. Ten pat, p. 695-697.
11. M. Nekrich and A. Heller, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, New York: Summit Books, 1986, p. 115-136.
12. Minimoje Nekricho ir Hellerio knygoje cituojama informacija paimta iš Prokopovich, *Narodnoje khoziaistvo SSR*, 1, p. 59.
13. J. Becker, *Hungry Ghosts: China's Secret Famine*, London: John Murray, 1996, p. 38.
14. Ten pat, p. 38.
15. Robert Conquest, *Harvest of Sorrow*, Oxford: Oxford University Press, 1986.
16. Michael Ellman, „A note on the number of 1933 famine victims", *Soviet Studies*, 1989, cituojama kaip informacijos šaltinis minėtoje Beckerio knygoje, p. 46.
17. Marksistinį tarybinio totalitarizmo pamatą išsamiau nagrinėjau savo knygos *Post-liberalism: Studies in Political Thought* skyriuje „Totalitarianism, reforms and civil society", London and New York: Routledge, 1993, 12 skyrius.
18. Zinovjevo darbus žr. *The Reality of Communism*, London: Gollanz, 1984; *Homo Sovieticus*, London: Gollanz, 1985; *Perestroika in Partygrad*, London: Peter Owen, 1990; *Katastroika*, London: The Claridge Press, 1990.
19. Dmitri Volkogonov, *Lenin: Life and Legacy*, London: HarperCollins, 1995, p. 334.
20. „Russian farm reform's fruit; a rural underclass", *International Herald Tribune*, 2 April 1997.
21. Vėlyvojo carizmo laikotarpį išsamiau esu nagrinėjęs knygos *Post-liberalism* skyriuje „Totalitarianism, reform and civil society", p. 164-168. Žr. taip pat P. Gartrell, *The Tsarist Economy 1850–1917*, London: B. T. Batsford, 1986.
22. John Gray, „The risk of collapse into chaos", *Financial Times*, 13 September 1989, p. 25.

23. Apie 1991 metų rugpjūtyje mėgintą perversmą plačiau rašiau savo monografijoje *The Strange Death of Perestroika: Causes and Consequences of the Soviet Coup*, London: Institute for European Defence and Strategic Studies, September 1991.
24. *OECD Economic Survey: The Russian Federation*, Paris: Centre for Cooperation with Economies in Transition, 1995.
25. Žr. mano monografiją *Post-Communist Societies in Transition; A Social Market Perspective*, London: Social Market Foundation, 1994, perspausdintoje kaip 5 dalis knygoje *Enlightenment's Wake: Politics and Culture at the Close of the Modern Age*, London and New York: Routledge, 1995. Rimta šoko terapijos politikos kritika pateikiama Jonathano Steelo *Eternal Russia*, London: Faber, 1994; Marshallo Goldmano, *Lost Opportunity: Why Economic Reforms in Russia Have Not Worked*, New York: Norton, 1994; ir M. Ellmano „Shock Therapy in Russia: Failure or Partial Success?", *Radio Free Europe/ Radio Liberty Research Report*, 3 April 1992.

    Į mano išsakytą kritiką Jeffrey'is Sachsas atsakė veikale *Understanding Shock Therapy*, London: Social Market Foundation, 1994. Samuelis Brittanas gerai išryškino tarp mūsų požiūrių esamus skirtumus straipsnyje „Post-communism: the rival models", *Financial Times*, 24 February 1994. Plačiau tarp manęs ir Jeffrey'o Sachso vykę debatai nušviesti Roberto Skidelsky'io knygoje *The World After Communism*, London: Macmillan, 1995, p. 166-172. Žr. taip pat Robert Skidelsky, *Russia's Stormy path to Reform*, London: Social Market Foundation, 1995.
26. Jonathan Steel, „Russia: boom or bust", *Observer*, 29 December 1996, p. 16.
27. B. Russell, min. veik., p. 85.
28. Jeffrey Sachs „Nature, nurture and growth", *The Economist*, 14 June 1997, p. 24.
29. Sachso požiūrio išdėstytą gynybą žr. min. veik. *Understanding Shock Therapy*.
30. Skidelsky, min. veik., p. 152.
31. Apie Rusijoje vykdytą privatizacijos programą žr. J. R. Blasi, M. Kroumova and D. Ruse, *Kremlin Capitalism: Privatizing the Russian Economy*, London and Ithaca: Cornell University Press, 1997.
32. James Sherr, „Russia's defence industry – conversion or rescue?" *Jane's Intelligence Review*, July 1992, p. 299.
33. Nuosaikus šoko terapijos Rusijoje vertinimas yra Richardo Layardo ir Jono Parkerio darbe *The Coming Russian Boom*, New York: The Free Press, 1996, nuo p. 65.
34. Peter Truscott, *Russia First: Breaking with the West*, London: I. B. Tauris, 1997, p. 128.

35. Martin Wolf, „Russia's missed chance", *Financial Times*, 18 March 1997, p. 18.
36. *Russian Economic Trends*, London: Whurr Publishers, Monthly Update, 12 June 1996, p. 5, 16, cituojama Truscotto minimos knygos p. 130, 145.
37. Trusscott, min. veik., p. 130.
38. Layard and Parker, min. veik., p. 301.
39. I. Birman „Gloomy prospects for the Russian economy", *Europe–Asia Studies*, vol. 48, no. 5, 1996, p. 745.
40. *Russian Unemployment and Enterprise Restructuring; Reviving Dead Souls*, Geneva: ILO, 1997.
41. „Russian GDP continues to shrink", *Financial Times*, p. 2.
42. *The Economist*, 12 July 1997, Russia Survey, p. 5.
43. „Grim jobs picture emerges in Russia", *Financial Times*, 6 February 1997, p. 2.
44. UNICEF, „Crisis in mortality, health and nutrition: Central and Eastern Europe in transition", *Economic and Transition Studies*, No. 2 August 1994, p. 53.
45. Truscott, min. veik., p. 139.
46. 1997 m. gegužės 15 d. britų laikraštyje *the Independent* paskelbtas Rusijos prezidentinės komisijos raportas apie moters, šeimos ir demografijos padėtį šalyje.
47. Murray Feisbach and Alfred Friendly Jr., *Ecocide in the USSR: Health and Nature under Siege*, London: Aurum Press, 1992, p. 4, 9.
48. Tarp natūralios gamtos ir aplinkos destrukcijos ir marksistinio humanizmo esamus ryšius plačiau esu nagrinėjęs savo knygoje *Beyond the New Right: Markets, Government and the Common Environment*, London and New York: Routledge, 1993, p. 130-133.
49. „Russia's hidden Chernobyl", *Guardian*, 15 July 1997, p. 10.
50. Feisbach and Friendly, min. veik., p. 4.
51. Layard and Parker, min. veik., p. 300.
52. Ten pat, p. 113.
53. „Russian death rates alarms doctors", *The Times*, 9 June 1997. Žr. taip pat M. Ellman, „The increase in death and disease under 'katastroika'", *Cambridge Journal of Economics*, 1994, p. 329-355, bei J. C. Shapiro, „The Russian mortality crisis and its causes", Anders Aslund knygoje *Russian Economic Reform at Risk*, London: Pinter, 1995.
54. Jau minėtos Rusijos prezidentinės komisijos apie moters, šeimos ir demografijos padėtį šalyje išvados buvo išspausdintos the *Independent*, 15 may 1997.
55. *The Economist*, 12 July 1997, *Russia Survey*, p. 5.
56. Truscott, min. veik., p. 131.
57. P. Morvant, „Alarm over falling life expectancy", *Transitions*, Prague, 25 October 1995, p. 44-45. Taip pat cituotas Truscott min. knygoje p. 132, 145.

58. Stephen F. Cohen „In Fact, Russians are deep in terrible tragedy", *International Herald Tribune*, 13 December 1996, p. 8.
59. Vėlyvąjį carizmo laikotarpį išsamiau nagrinėjau savo jau minėtos knygos *Post-liberalism* skyriuje „Totalitarianism, reform and civil society", p. 164-168. Apie santykinį represijų lygį carinėje ir bolševikinėje Rusijoje žr. D. Dziak, *Chekisty: a History of the KGB*, Lexington, Mass: Lexington Books, D. C. Heath, 1988.
60. Layard and Parker, min. veik., p. 28.
61. Apie įdomiai ir įtikinamai pateikiamą tarybinės ekonomikos nepataisomumą žr. Peter Rutland, *The Myth of the Plan: Lessons of Soviet Planning Experience*, London: Hutchinson, 1985.
62. Alain Besancon, *The Soviet Syndrome*, New York and London: Harcourt Brace Jovanovich, 1978, p. 30-31.
63. Apie tarybinės vyriausybės ir šalies ekonomikos kriminalizavimą žr. Valery Chalidze, *Criminal Russia: Essays in Crime in the Soviet Union*, New York: Random House, 1977; Konstantin Simis, *USSR: The Corrupt Society: The Secret World of Soviet Capitalism*, New York: Simon & Schuster, 1982; bei Arkady Vaksberg, *The Soviet Mafia*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1991.
64. David Pryce-Jones, *The War That Never Was: The Fall of the Soviet Empire, 1985–1991*, London: Phoenix, 1995, p. 382.
65. Stephen Handelman, *Comrade Criminal*, New Haven and London: Yale University Press, 1995, p. 335-336.
66. Britanijos nacionalinės kovos su nusikalstamumu tarnybos duomenys taip pat cituojami Truscott min. knygoje p. 138.
67. Handelman, min. veik., p. 18-20.
68. Ten pat, p. 127-128.
69. Ten pat, p. 233-234.
70. Jaroslav Golovanov, „Mech i molot" (The Sword and the Hammer), Vek, 1993. Šis šaltinis taip pat panaudotas Yevgenia Arbats knygoje *KGB: State within the State*, London and New York: I. B. Tauris, 1995, p. 338, 56 išnaša.
71. Arbats, min. veik., p. 335-336.
72. Truscott, min. veik., p. 114.
73. James Sherr, „Russia: geopolitics and crime", *The World Today*, February 1995, p. 36.
74. Jim Rodgers,"No new money for an old empire", *Financial Times*, 5 October 1990, p. 2.
75. Europinių politinių idėjų vaidmuo postkomunistinėse šalyse puikiai pateikiama Tony Judit knygoje *A Grand Illusion? An Essay on Europe*, London and New York: Penguin Books, 1997.

76. Boris Yelcin, *Veiklos programa 1996–2000*, 27 May 1996, p. 109, cituojama minėtoje Truscotto knygoje p. 8, 9 išnaša.
77. Prince Nikolai Trubetskoi, George Florovsky and Pyotr Savitsky, *Iskhod k wostoku (Exodus to the East)*, Sofia, 1921.
78. Layard and Parker, min. veik., p. 34.
79. Nekrich and Heller, min. veik., p. 178. Apie eurazinį judėjimą taip pat rašiau savo knygos *Post-liberalism* skyriuje „Totalitarianism, reform and civil society", p. 177-178.
80. Leontjevo mintys gražiai pateiktos N. Berdiajevo knygoje *Leontiev*, London: Geoffrey Bles, The Centenary Press, 1940.
81. Truscott, min. veik., p. 2, 5-6.
82. Layard and Parker, min. veik., p. 281-282.
83. Economist Intelligence Unit, *EIU Country Profile 1995-1996: The Russian Federation*, 1997, p. 12.
84. „Attitude is what gives Russians the edge", *Times Educational Supplement*, 1 January 1992.
85. Apie rusišką šeimą ir jos tvirtumą tarybiniais laikais žr. Klaus Mehnert, *Soviet Man and His World*, New York: 1961, skyriuje „Šeima ir namai".
86. Layard and Parker, min. veik., p. 106.

7. VAKARŲ SAULĖLYDIS IR AZIJOS KAPITALIZMŲ AUŠRA

1. Interviu su Lee Kuan Yew, *New Perspectives Quarterly*, vol. 13 no. 1, Winter 1996, p. 4.
2. Takeshi Umehara, „Ancient Japan shows post-modernism the way", *New Perspectives Quarterly*, 9, Spring, p. 10.
3. Interviu su Qiao Shi, *New Perspectives Quarterly*, vol 14, no. 3, Summer 1997, p. 9-10.
4. Jasper Ridley, *Lord Palmerston*, London: Constable, 1970, p. 387.
5. Singapūro modernizacijos raida autoritetingai pateikiama M. Hillo ir Lian Kwen Fee knygoje *The Politics of Nation Building and Citizenship in Singapore*, London and New York: Routledge, 1995. Dėl kritiško Singapūro ir kitų „mažųjų Azijos drakonų" ekonomikų raidos vertinimo žr. W. Bello and Stephanie Rosenfeld *Dragons in Distress: Asia's Miracle Economies in Crisis*, London, Penguin, 1992.
6. Šis unikalus periodas yra puikiai pateiktas Noelio Perrino knygoje *Giving Up the Gun: Japan's Reversion to the Sword, 1543–1879*, Boston: Nonpareil Books, 1979.
7. Žr. Arthur Walworth, *Black Ships Off Japan*, New York: Alfred Knopf, 1946.

8. Perrin, min. veik., p. 91.
9. Ambicingų argumentų apie tai, kad Japonija limituoja ir apskritai nepateisina vakarietiškų socialinių mokslų skelbiamų tiesų, žr. David Williams, *Japan and the Enemies of Open Political Science*, London and New York: Routledge, 1996.
10. Ann Waswo, *Modern Japanese Society 1868-1994*, Oxford: Oxford University Press, 1996, p. 102.
11. Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, London: Fontana, 1988, p. 266.
12. Murray Sayle, „Japan victorious", *New York Review of Books*, 28 March 1985, p. 35.
13. Peter F. Drucker, *Post-Capitalist Society*, Oxford: Butterworth-Heinemann, 1993, p. 117.
14. Kai kurie specialistai teigia, kad Japonijos ekonominė sistema apskritai negali būti klasifikuojama kaip tam tikras kapitalizmo variantas. Dėl tokių teiginių žr. E. Sakakibara *Beyond Capitalism: The Japanese Model of Market Economics*, Economic Strategy Institute, Lanham: University Press of America, 1993.
15. R. E. Caves and M. Uekusa, *Industrial Organisation in Japan*, Washington, DC, Brookings Institution, 1976, p. 59.
16. Graham Searjeant, „Economically, jails cost more than corner shops", *The Times*, 11 December 1995.
17. Ši informacija paimta iš OECD Report for January 1997, taip pat panaudota Martino Wolfo straipsnyje „Too great a sacrifice", *Financial Times*, 14 January 1997.
18. Paul Kennedy, min. veik., p. 266.
19. S. Tsuru, *Japan's Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
20. Plačiau J. S. Mill'io neaugančios ekonomikos koncepciją esu nagrinėjęs savo knygoje *Beyond the New Right: Markes, Government and the Common Environment*, London and New York: Routledge, 1993, p. 140-154.
21. Mao Zedong cituojamas Jaspero Beckerio knygoje *Hungry Ghosts: China's Secret Famine*, London: John Murray, 1996, p. 37.
22. Jonathan D. Spence, *The Search for Modern China*, New York: Norton, 1990, p. 249-250.
23. Simon Leys, *The Burning Forest: Essays on Chinese Culture and Politics*, New York: Henry Holt, 1983, p. 114.
24. Ten pat, p. 133-134.
25. Klaus Mehnert, *Peking and Moscow*, London: Weidenfeld & Nicolson, London: 1963, p. 104-105.

26. Ten pat, p. 138.
27. Ten pat, p. 87. Darbas ir tyrimai, kuriais Melnertas naudojasi, yra Johno Lossingo Bucko veikalas *Chinese Farm Economy*, Nanking, 1937 (Melnerto knygoje p. 493). J. L. Bucko žmonos Pearl S. Buck novelei *The Good Earth* yra paskirta Nobelio literatūros premija.
28. Jasper Becker, *Hungry Ghosts: China's Secret Famine*, London: John Murray, 1996, p. 37.
29. Ten pat, p. 28-29.
30. Ten pat, p. 48.
31. J. D. Spence, min. veik., p. 583.
32. Ten pat, p. 48.
33. S. Leys, min. veik., p. 167.
34. J. Becker, min. veik., p. 77.
35. Vaclav Smil, *The Bad Earth: Environmental Degradation in China*, London: Zed Press, 1983. Žr. taip pat Vaclavo Smilo *China's Environmental Crisis: An Inquiry into the Limits of National Development*, Armonk, New England and London: M. E. Sharpe, 1992.
36. Vaclav Smil, „A land stretching to support its people", *International Herald Tribune*, 30 May 1994, p. 8.
37. V. Smil, *China's Environmental Crisis*, min. veik., p. 129-137.
38. V. Smil, „A Land stretching to support its people", min. veik.
39. Roderick MacFarquhar, „Demolition man", *New York Review of Books*, 27 March 1997, p. 14.
40. S. G. Redding, *The Spirit of Chinese Capitalism*, Berlin: de Gruyter, 1990.
41. S. Gordon Redding and Richard D. Whitley, „Beyond bureaucracy: analysis of resource coordination and control", S. R. Clegg and S. G. Redding, *Capitalism in Contrasting Cultures*, Berlin: de Gruyter, 1990, p. 86.
42. Yu-Shan Wu, „Marketiration of politics, the Taiwan experience", *Asian Survey*, 4 April 1989, p. 387. Wu taip pat yra cituojamas Dicko Wilsono knygoje *China: The Big Tiger*, London: Little, Brown, 1996, p. 365.
43. Ten pat, p. 379.
44. Redding and Whitley, min. veik., p. 79.
45. Kinų ir japonų kompanijų sulyginimas yra pateikiamas Simono Tamo darbe „Centrifugal versus centripetal growth processes, contrasting ideal types for conceptualizing the developmental paterns of Chinese and Japanese firms", taip pat cituojamas Clegg ir Redding min. veik., p. 153-184.
46. H. Koo, „The interplay of state, social class, and world system in east Asian development: the case of South Korea and Taiwan" F. C. Deyo

knygoje *The Political Economy of the New Asian Industrialism*, Ithasa, New York: Cornell University Press, 1987, p. 41-61.

47. N. Woolsey Biggart, „Institutionalized patrimonialism in Korean business", M. Orru, N. Woolsey Biggart ir G. G. Hamilton knygoje *The Economic Organization of East Asian Capitalism*, Thousand Oaks, London and Delhi; Sage, 1995, p. 215-236.
48. D. Wilson, min. veik., p. 394.
49. Apie karo tikimybes Rytų Azijoje žr. Kent E. Calder, *Asia's Deadly Triangle: How Arms, Energy and Growth Threaten to Destabilize Asia-Pacific*, London: Nicholas Brealey, 1997.
50. Dėl Biggso požiūrių žr. Andrewo Sewero straipsnį „The end of the world is nigh – or is it?, *Fortune*, 2 May 1994. Biggso požiūriai išreikšti aptariant Roberto Kaplano knygą *The Ends of the Earth: A Journey at the Dawn of the 21st Century*, New York: Random House, 1996. Kaplanas cituoja Biggsą šios knygos p. 297, 300.
51. Viena iš bene geriausių Deng Xiaopingo gyvenimo ir veiklos studijų yra Richardo Evanso knyga *Deng Xiaoping and the Making of Modern China*, London: Penguin Books, 1997. Apie jo turėtą įtaką taip pat žr. D. S. Goodmano and Geraldo Segalo knygą *China Without Deng*, Sydney and New York: Editions Tom Thompson, 1997. Žr. taip pat D. Shambaugh, *Deng Xiaoping: Portrait of a Chinese Statesman*, Oxford; Oxford University Press, 1995, bei Deng Maomao knygą *Deng Xiaoping: My Father*, New York: Basic Books, 1995.
52. Dėl centrinės ir vietinės valdžios santykių maoistinėje ir postmaoistinėje Kinijoje žr. M. Boisoit and J. Child, „Efficiency, ideology and tradition in the choice of transactions and governance structures: the case of China as a modern society", taip pat cituojama Clegg ir Redding min. veik., p. 281-314.
53. „'Thoughts of Jiang' spell end to state planning", *The Times*, 8 August 1997, p. 12.
54. Žr. Ian Little, *Picking Winners: The East Asian Experience*, London: Social Market Foundation, 1996, 3 skyrius.
55. Martin Wolf, „A country divided by growth", *Financial Times*, 20 February 1996.
56. MacFarquhar, min. veik., p. 16.
57. William Pfaff, „In China the Interregnum won't necessarily be peaceful", *International Herald Tribune*, 25 February 1997.
58. Teresa Poole, „China ready for world's ultimate privatisation", *Independent*, 12 September 1997, p. 11.
59. „Socialism 'leaves its post' in Shanghai", *The Guardian*, 11 March 1997, p. 11.

60. MacFarquhar, min. veik., p. 16.
61. Jim Rohwer, *Asia Rising*, London: Nicholas Brealey, 1996, p. 162.
62. Apie azijetiškas vertybės islamiškuoju požiūriu žr. Anwar Ibrahim, „A global convivencia vs. the clash of civilizations", *New Perspectives Quarterly*, vol. 14, no. 3, Summer 1997, p. 31-43.
63. Apie Azijoje paplitusį požiūrį, jog ekonomikos tarnauja vietinėms kultūroms ir jas atspindi, žr. Muhathir Mohamad ir Shintaro Isihara, *The Voice of Asia*, Tokyo: Kodansha International, 1995.

8. *LAISSEZ-FAIRE* PABAIGA

1. George Soros, „The capitalist threat", *The Atlantic Monthly*, September 1996.
2. „Two Concepts of Nationalism", Nathano Gardelso interviu su Isaiah Berlinu, *New York Review of Books*, 21 November 1991, p. 21.
3. Karl Marx, *Capital*, vol.1, Moscow, 1961, p. 468, cituojama G. A. Coheno knygoje *Karl Marx's Theory of History: A Defence*, Oxford: Clarendon Press, 1978, p. 169.
4. Joseph Shumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, London: Unwin University Books, 1996, p. 83.
5. G. Soroso požiūris į rinkose vykstančius procesus yra gerai atskleistas jo knygose *The Alchemy of Finance: Reading the Mind of the Market*, New York: Simon & Schuster, 1987, Part One, ir *Underwriting Democracy*, New York: The Free Press, 1991, Part Three. Gana panašias mintis šiomis temomis yra išsakęs ir vienas didžiųjų, nepakankamai pastebėtų XX amžiaus ekonomistų mąstytojų G. L. S. Shackle savo knygoje *Epistemics and Economics: A Critique of Economic Doctrines*, Cambridge: Cambridge University Press, 1972.
6. Greenspan yra cituojamas Williamo Pfaffo straipsnyje „Genuflecting at the altar of market economics", *International Herald Tribune*, 14 July 1997, p. 8.
7. James Tobin, „A proposal for international monetary reform", *Eastern Economic Journal*, July-October 1978, p. 153-159.
8. *The State in a Changing World: World Development Report 1997*, World Bank, Oxford: Oxford University Press, 1997. Griežta Pasaulio banko ekonominės plėtros politikos kritika pateikta Catherine Caufield knygoje *Masters of Illusion: The World Bank and the Powerty of Nations*, London: Macmillan, 1996.
9. World Bank, min. veik., p. 19.

10. Ten pat, p. 59.
11. Žr. Kent E. Calder, *Asia's Deadly Triangle: How Arms, Energy and Growth Threaten to Destabilize Asia-Pacific*, London: Nicholas Brealey, 1997, p. 50, 122, 120.
12. Apie naujas branduolines grėsmes žr. Fred Charles Ikle straipsnį „The second coming of the nuclear age", *Foreign Affairs*, vol. 75, no. 1. January/ February 1996, p. 119-128.

POST SCRIPTUM

1. Visgi ne visų Švietimo amžiaus mąstytojų supratimas apie universalią civilizaciją buvo europocentriškas, ir šia tema savo svarstymus esu pateikęs knygoje *Voltaire and Enlightenment*, London: Orion, 1998.
2. Minėti skaičiai yra Dresdner Kleinwort Benson banko prognozės, pateiktos Larry Elliott straipsnyje „Farytale turns to horror story", *Guardian*, Monday 20 July 1998, p. 19.
3. Gera nesaugumo politikos Jungtinėse Valstijose analizė yra pateikiama Richardo C. Longworthо knygoje *Global Squeeze: The Coming Crisis for First-World Nations*, Chicago: Contemporary Books, 1998, 4 skyrius.
4. „Forget Tigers, keep an eye on China", *Guardian*, 17 December 1997, p. 17.
5. Sebastian Mallaby, „In Asia's Mirror" From Commodore Perry to the IMF", *The National Interest*, Number 52, Summer 1998, p. 21.
6. C. Fred Bergsten, *Weak Dollar, Strong Euro? The International Impact of EMU*, Centre for European Reform: London, 1998.
7. Žr. M. Hunter, „Nationalism Unleashed: Le Pen Moves East", *Transitions*, Vol 5, No. 7, July 1998, p. 18-28.
8. Zygmund Bauman, *Globalization: The Human Consequences*, Cambridge: Polity Press, 1998, p. 3.
9. Tokie socialdemokratiniai požiūriai išsamiai aprašyti Franko Vandenbroucke'o knygoje *Globalisation, Inequality and Social Democracy*, London: The Institute for Public Policy Research, 1998.
10. Plačiau socialdemokratiją esu aptaręs savo monografijoje *After Social Democracy*, London: Demos, 1996, kuri taip pat buvo perspausdinta mano knygoje *Endgames: questions in the late modern political thought*, Cambridge: Polity Press, 1997, 2 skyrius.
11. Geri ir vertingi filosofiniai svarstymai apie rinkas ir žmogaus gerovę yra Johno O'Neillo knygoje *The Market: Ethics, Knowledge and Politcs*, London and New York: Routledge, 1998.

12. Aštri ir svari laisvosios rinkos ir jos ekonominio progreso filosofijos kritika pateikiama Richardo Bronko knygoje *Progress and the Invisible Hand*, London: Little, Brown & Co., 1998.

VARDŲ RODYKLĖ

Albert, Michael 99, 137
Arbats, Jevgenia 214
Aristotelis 147
Arzu, Alvaro 85
Atatiurk, Kemal 227

Barings Bank 100
Barnett, Corelli 42
Bauman, Zygmunt 306
Becker, Jasper 191, 240
Bentham, Jeremy 168, 173
Berlin, Isaiach 259, 275
Besancon, Alan 210
Beveridge, William 31, 37, 47, 58
Biggs, Barton 249, 250
Blair, Tony 65
Bosanquet, Bernard 42
Borodin., M. 240
Braun, Otto 240
Bretton Woodso susitarimai 112
Brežnevas, Leonidas 196, 211
Bryan, Lowell 107
Buchanan, Pat 181
Buck, J.L. 240
Burke, Edmund 168
Bush, Georg 19, 156, 180

Callaghan, James 63
Camp Ai 83
Cardenas, Cuauthemoc 82
Castaneda, Jorge 82
Castro, Fidel 189*
Ceausescu, Micolae 218
Chasbulatov, Ruslan 220
Chruščiovas, Nikita 241
Clausewitz, Karl 115
Clinton, Bill 78,79, 134, 156, 157, 226
Cohen, Stephen 207
Colosio, Luis Donaldo 86
Condorcet, Marie Jean de Caritat 173
Conquest, Robert 192

Čingischanas 205
Čiubaisas, Anatolijus 200

de Gaulle, Charles 216

Deng Siaopingas 238, 240, 244, 249-251
de Tocqueville, Alexis 161, 176, 180
Dewey, John 239
Dicey, A.V. 55
Diderot, Denis 173
Drucker, Peter 231
Džiang Zeminas 251

Edo laikotarpis 228, 235

Ellman, Michall 192
Erhard, Ludwig 139

Fay, Michaell 226

Farrakhan, Louis 179
Farrell, Diana 107
Ferguson, Adam 173, 229
Feshback, Muuay 204, 205
Fidelity 50
Figes, Orlando 188, 189
Foucault, Michel 70
Franklin, Benjamin 173
Freud, Sigismund 156
Friedman, Milton 58
Friendly, Alfred 204, 205
Fukuyama, Francis 68, 164, 168-170, 178

Gaidaras , Jegorovas 186, 187, 197, 199-202, 207, 214
Galbraith, J.K. 158
Giddens, Anthony 93
Gingrich, Newt 153
Goldman Sachs 50
Goodhart, David 139
Gorbačiovas, Michailas 81, 87, 193, 195-198, 211, 219, 240
Green, T.H. 42
Greenspan, Alan 263, 264
Greider, William 135
Gresham, Sir Thomas 119, 288
Guillen, Rafael Sebastian 85

Hayek, Friedrich von 33, 58, 276
Handelman, Stephen 212, 213
Healey, Denis 56
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 147
Held, David 103, 106
Heller, Mikhail 219
Herder, J.G. 173
Hirst, Paul 101, 102, 104, 105, 108, 134
Hobbes, Thomas 269, 276
Hobhouse, L.T. 42
Hobsbawm, Eric 35
Hobson, J.A. 42
Hodgson, Godfrey 154, 162
Hoechst 141
Homeras 174
Hoskyns Jhon 58
Hudson Bay Company 100
Hume, David 173
Huntington, Samuel 168, 170-175, 178, 179

Iljušinas, Viktoras 203
Ivanas Rūstusis 209

Jacques, Martin 53
Jefferson, Thomas 26, 145, 168, 173
Jelcinas, Borisas 11, 186, 187, 196-198, 203, 215-217, 219, 220
Jevons, W.S. 119

Kafka, Franz 70
Kant, Immanuel 173,188
Kaplan, Robert 172
Keynes, John 31, 32, 42, 43, 53, 58, 72, 74, 119, 120, 133, 235, 262, 301
Kelsey, Jane 73, 76
Kennedy, Paul 231
Kissinger, Henry 148
Kohl, Helmut 140

Layard, Richard 203, 209, 219, 220, 223
Lee Kuan Yew 225
Leys, Simon 237, 242, 243
Leninas, V.I. 188-191, 193, 194
Leontjevas, Konstantinas 220
Lincoln, Abraham 208
Lind, Michael 128, 163, 165

Lippmann, Walter 150
Lipset, S.M. 176
Liu Shaoqui 240
Lloyd, George 42
Locke, John 152
Lucky Goldstar 127
Luttwak, Edwvard 160, 162

Macfarlane, Alan 40, 41
MacFarquhar, Roderik 244, 253
Madonna 71
Madrid, Miguel de la 80
Major, John 54, 60, 61, 63
Malthus Thomas 237,276
Mao Dzedong 192, 236, 239-241, 249-252

Mapplethorpe, Robert 176
Marcos (Rafael Sebastian Guillen) 85, 86
Marcuse, Herbert 70
Marx, Karl 22, 26, 68, 110, 173,188, 191, 198, 205, 229, 260, 261
Massieu, Jose Francisco Ruiz 85, 86
Massieu, Mario Ruiz 86
Mehnert, Klaus 238, 240
Mencken, H.L. 150
Micklethwaite, John 95
Mill, John Stuart 26, 173, 229, 235, 236, 239, 261
Milosevič, Slobodan 289
Mitsubishi 172
Mitsui 228, 232
Mitterrand, Francois 134
Moore, Barrington, 34

Nader, Ralph 181
Naisbitt, John 107
Napoleonas 34
Negroponte, Nicholas 107
Nekrich, Alexander 219

Ohmae, Kenichi 102, 107, 108
Ortiz, Guillermo 78

Pacifico, Don 226
Paine, Tom 26
Palmerston, Henry John 225, 226

Parker, Jon 203, 209, 219, 220, 223
Paz, Octavio 87
Perot, Ross 181
Perry, Commodore Matthew 227, 228, 300
Petras Pirmasis 186, 200, 209, 220
Peters, Winston 77
Pfaff, William 129, 145
Phillips, Kevin 162
Pierer, Heinrich von 138, 141
Pipes, Richard 188, 190
Plechanovas, Georgijus 191
Polanyi, Karl 25, 38-41, 46, 50
Pol Pot 172
Posadas, kardinolas 86

Rawls, John 132
Reagan, Ronald 61, 153, 154, 156, 158, 163-165
Redding , S. Gordon 245,247
Reich, Robert 107
Ricardo, David 123, 124, 127, 128, 129, 147
Rios Montt Efrain 85
Rogers, Jim 215
Rohatyn, Felix 164
Roosvelt, Franklin D. 29, 31, 47, 156
Ruigrok, Winfried 101
Russel, Bertrand 184, 198, 199

Sachs, Jeffrey 199
Sayle, Murray 231
Salinas de Gortari, Carlo 80,81, 82, 86, 87
Salinas, Raul 86
Salomon Brothers 50, 79
Santayana, George 150
Schumpeter, Joseph 91, 260, 278
Sherr, James 200, 214
Siemens 127, 138, 141
Skidelsky, Robert 200
Smil, Vaclav 243
Smith, Adam 40, 147, 173, 198, 207, 213, 229, 260, 276
Solženicinas, Aleksandras 218
Soros, George 25, 133, 134, 259, 263
Stalinas, Josifas 188, 202, 241
Steele, Jonathan 198
Steinbeck, John 297
Stillman, Edmund 145
Stockman, David 153
Stolypinas, P.A. 192
Sumitomo 232

Šestov, Lev 185

Taylor, F.W. 189
Tawney, R.H. 240
Thatcher, Margaret 43, 52-56, 58-63, 65, 66, 71, 73, 77
Thyssen 141
Thopson, Grahame 101, 102, 104, 105, 108, 134
Tobin, James 266, 288
Trockis, Leonas 188
Truscott, Peter 202, 206,220
Tulder von, Rob 101

Umchara, Takeshi 225

Voegelin 150
Volkogonovas, Dmitrijus 193
Voltaire 173

Waswo, Ann 230
Weber, Max 68, 110, 229, 247, 256
Whitley, Richard D. 245, 247
Wilson, Dick 175, 247, 249
Wolf, Martin 234
Wooldridge, Adrian 95

Zamiatinas, Jevgenijus 189
Zapata, Emiliano 85
Zedillo, Ernesto 50, 83
Zinovjevas, Aleksandras 193

Žirinovskis, Vladimiras 202

John Gray
APGAULINGA VILTIS

Redaktorė Marija Staskevičienė
Dailininkė Deimantė Rybakovienė
Maketuotoja Jurga Morkūnienė

Leidykla VAGA, Gedimino pr. 50, LT-01110 Vilnius
el.p. info@vaga.lt; http://www.vaga.lt
tel. +370 5 2498121; faks. +370 5 2498122

Spausdino Standartų spaustuvė,
Dariaus ir Girėno 39, LT-02189 Vilnius

Gray, John

Gr54 Apgaulinga viltis: globalaus kapitalizmo iliuzija / John Gray. – Vilnius: Vaga, [2006]. – 340 p. – (Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392-1673)

Bibliogr.: p. 313–335. – Vardų r-klė: p. 337–340.

ISBN 5-415-01867-0

Londono ekonomikos mokyklos profesorius analizuoja tarptautinio kapitalizmo pokyčius laisvosios rinkos ir globalizacijos sąlygomis, aptaria ekonominių procesų transformacijas ir perspektyvas.

UDK 330.342

JOHN GRAY – prestižinės Londono ekonomikos mokyklos profesorius, polemiškų knygų autorius; jo studija *Apgaulinga viltis* išversta į daugelį kalbų.

Europinės minties profesorius analizuoja socialinių ir ekonominių santykių sąveiką ir poveikį visuomenės vystymuisi laisvosios rinkos bei globalizacijos sąlygomis, atskleidžia laisvosios rinkos ištakas. Atskiri knygos skyriai skirti JAV, Azijos kapitalizmų specifikai bei Rusijos anarchiniam kapitalizmui. Studija parašyta su dideliu praktiniu ir teoriniu išmanymu, provokuoja kritišką požiūrį į egzistuojančius modelius, kelia susirūpinimą ateities stabilumu, skatina ieškoti naujų ekonomikos plėtros galimybių. Naujojoje leidinio pratarmėje rašoma: „2001 m. rugsėjo 11-osios įvykiai patvirtina pagrindinę *Apgaulingos vilties* tezę: globalizacija veikia kaip jėga, kuri ir pakerta globalią laisvąją rinką"; „Tarp pasaulyje sparčiai didėjančios žmonių populiacijos ir mažėjančių gamtinių išteklių esantis ir vis didėjantis disbalansas yra daugelio dabarties ir ateities karų bei konfliktų priežastis".

Apgaulinga viltis – tai galinga gilėjančio globalaus kapitalizmo nestabilumo analizė. Ją turėtų perskaityti kiekvienas, kuriam rūpi pasaulio ekonomikos ir žmonijos ateitis"

George Soros

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų veikalais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų Projektu.

A T V I R O S L I E T U V O S K N Y G A

ISBN 5-415-01867-0
ISSN 1392-1673

9 785415 018673

Rekomenduojama kaina 26 Lt